

LUND UNIVERSITY

Det ideologiska landskapet

Thörn, Raimond

2007

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Thörn, R. (2007). *Det ideologiska landskapet*. [Licentiatavhandling, Arkeologi]. Malmö Kulturmiljö.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Öresundsförbindelsen och arkeologin

Öresundsförbindelsen och arkeologin

Det ideologiska landskapet

Raimond Thörn

with an English Summary

MALMÖFYND NR 12
MALMÖ KULTURMILJÖ 2007

Förteckning över utgivna böcker inom projektet Öresundsförbindelsen samt utgivna böcker i serien Malmöfynd, se sidan 254.

Tack till Malmö Kulturhistoriska Förening för ett generöst tryckningsbidrag

MALMÖ KULTURMILJÖ

(MALMÖ HERITAGE)

BOX 406

201 24 MALMÖ

+46-40 344475

Öresundsförbindelsen och arkeologin

Det ideologiska landskapet

Raimond Thörn

Malmöfynd nr 12

Projektansvarig: Anders Reisnert

Projektledning: Nils Björhem och Raimond Thörn

Redaktion: Nils Björhem, Mimmi Tegnér,

Raimond Thörn, Chatarina Ödman

© Malmö Kulturmiljö 2007

Bildhantering: Chatarina Ödman

Omslag: Chatarina Ödman och Anders Gutehall

Översättning: Alan Crozier

Sättning: Janeric Furbacken, Style-IT mediA

Tryck: Elanders Berlings AB

ISBN 91-85341-10-x

ISSN 0580-521X

Innehåll

Förord	9
Förord av författaren	11
Det ideologiska landskapet – syfte	13
Historik	16
Utgångspunkter	20
Begränsningar och möjligheter vid studier av ideologiska frågor	20
Religion och arkeologi	25
Ideologi	26
Ideologi och arkeologi	27
Ritual	30
Landskap	34
Ritual och landskap	36
Fallstudie I: Det ideologiska landskapet och projektet Öresundsförbindelsen	40
Beskrivning	42
Utvärdering	61
Fallstudie II: Sydsandinaviska Neolitiska monument	66
Den yngre stenåldern i det Öresundsnära landskapet	66
Neolitiska hägnaders terminologi	67
Beskrivning	70
Sverige – Malmö	70
Malmö – några kommentarer	87
Sverige – det övriga	90
Danmark	95
Sydsandinavien – några kommentarer	102
Tolkning – avspegling av ideologi	104
Topografi	104
Vatten	105
Arbetsinsats	106
Arealer	107
Yxornas och palissadernas död	108
Platser för de döda	110
Tid	113

Neolitiska monument från övriga Europa – beskrivning	115
Holland	115
Litauen	117
Storbritannien	117
Tyskland	131
Övriga Europa – kommentar	132
Tolkning	134
Arkitektur och kommunikation	134
Hägnader och kulturer	138
Den tredje generationen hägnader – 3100–2300 f.Kr.	138
En jämförelse mellan modeller	139
Den andra generationen hägnader – 4200–3100 f.Kr.	140
En jämförelse mellan modeller	142
Den första generationen hägnader – ca 5500–3800 f.Kr.	142
En jämförelse mellan modeller	144
Fallstudie III: bronsålderns monument	146
Bronsåldern i det yttre backlandskapet	146
Några tankar om utforskandet av bronsålderns gravhögar under åren 1974–2004	147
Beskrivning	149
Avgränsningar av det studerade materialet	149
Stolp- och stenrader	150
Sverige – Malmö	150
Några kommentarer	154
Danmark	157
Holland	162
Storbritannien	167
Tyskland	174
Stolp- och stenrader – några kommentarer	180
Härd- och kokgropsrader	182
Sverige - Malmö	183
Danmark	184
Tyskland	185
Härd- och kokgropsrader – en kommentar	186
Tolkning	187
Ideologiernas uttryck under neolitikum och bronsålder	193
Sammanfattning	198
Summary	201
Figure Captions	204
Noter	206
Litteratur	223

Pennan är min spade.
Imre Kertész, Mannen utan öde, 1998.

Öresundsbron 2006. Foto: Johanna Rylander.

Förord

Idén om en fast förbindelse över Öresund har gamla anor och frågan hade diskuterats i mer än hundra år då slutligen, vid millennieskiftet 2000, Öresundsbron stod klar att tas i bruk.

Malmö Kulturmiljö, dåvarande Stadsantikvariska avdelningen, fick i uppdrag av Länsstyrelsen i Malmöhus län 1993 (nu Skåne län) att göra en inledande kulturmiljökonsekvensutredning. I denna fastställdes vilken påverkan projektet skulle få på kulturmiljön inom och i närheten av det kommande exploateringsområdet. Det slutliga beslutet att en fast förbindelse över Öresund skulle bli verklighet togs av Sveriges och Danmarks regeringar 1994.

Malmö Kulturmiljö fick huvuduppdraget att genomföra och ansvara för de arkeologiska undersökningarna i samband med anläggningsarbetena. De arkeologiska slutundersökningarna påbörjades sommaren 1996 och avslutades efter tre säsonger hösten 1998. Parallellt med de arkeologiska undersökningarna verkställdes byggandet av Yttre Ringvägen kring Malmö. Denna bestod av en fyrfilig, 23 km lång motorväg från Kronetorp strax öster om Malmö till brofästet, samt från Fosie by, väster om Malmö, även av järnväg. Allt skulle stå klart inför invigningen av Öresundsbron i juni 2000. Uppdragsgivare för projektet och finansierare för de arkeologiska undersökningarna var SVEDAB och Vägverket.

Efter det att utredningar och förundersökningar genomförts kring den planerade motorvägen fördelades de arkeologiska slutundersökningarna på 20 huvudområden och 53 underområden omfattande en undersökningsyta av totalt ca 100 ha. Resultaten från dessa undersökningar har presenterats i 27 rapportvolymer. Därutöver skapades ett antal delprojekt för att bättre kunna ta till vara och förädla den nya arkeologiska kunskap som projektet genererat. Delprojekten presenteras i ett antal synteser, vilka omfattar bebyggelsearkeologiska frågor i ett tematiskt perspektiv från stenålder och fram i medeltid samt företeelser och problemområden med både ideologisk, naturvetenskaplig och metodisk inriktning. Synteserna publiceras i Malmö Kulturmiljös skriftserie Malmöfynd.

Det ideologiska landskapet är ett delprojekt som inom ramen för projektet Öresundsförbindelsen belyser kopplingar mellan ideologier och materiella lämningar. Inledningsvis belyses begreppen religionsarkeologi, ideologi, ritual och landskap. Boken utgörs i övrigt av tre fallstudier som är relativt olika vad gäller art och omfattning, där den första fallstudien leder fram till de två andra. Den första studien omfattar alla anläggningar och fynd inom det arkeologiska projektet Öresundsförbindelsen som ansetts ha en ideologisk betydelse. Den andra studien behandlar en mellanneolitisk palissad. Den tredje studien omfattar ett av bronsåldern präglad landskap, där fokus ligger på en gravhög med en anslutande rad med stolpar.

Ett svårt avbräck i arbetet med framställningarna av synteserna ägde rum då den ansvarige för hela projektets genomförande, stadsantikvarie Ingmar Billberg, först insjuknade 2004 och sedan avled året därpå. Ingmar Billberg hade,

genom sin långa erfarenhet och djupa kunskap, en nyckelfunktion som endast med svårighet gått att ersätta inom Malmö Kulturmiljö i allmänhet och projektet Öresundsförbindelsen i synnerhet. Tack vare projektledarna Nils Björhems och Raimond Thörns samt chefen för kommunikationsenheten Chatarina Ödmans idoga arbete, har projektet Öresundsförbindelsen framgångsrikt kunnat fullföljas.

Malmö i november 2007
Stadsantikvarie
Anders Rejnert

Förord av författaren

Först av allt vill jag rikta ett mycket stort tack till basen i projektet Öresunds-förbindelsen, vilken utgjorts av följande 136 kolleger som arbetat såväl i fält som vid skrivborden: Jan-Åke Ahlström, Anna Andreasson, Carina Artsberg, Håkan Assarsson, Susanne Augustsson, Catharina Axelsson, Åsa Berggren, Åsa Bergström, Berit Björhem, Åsa Björklund, Nena Bratt, Kristian Brink, Anna Brusling, Ulrika Brynnel, Joakim Bröms, Kristina Bäck, Anna Carlberg-Kriig, Sven-Åke Carlén, Ilona Carlsson, Martin Carlsson, Åsa Carlsson, Ulf Celin, Katja Dederling, Bo Dock, Cathrine Einarsen, Anna Ekenberg, Hans Ekerow, Laila Eliasson, Tony Engström, Marcus Eriksson, Ann-Britt Falk, Joakim Frejd, Bo Friman, Mikael Frisk, Kristina Gidlöf, Fredrik Grehn, Anette Gruber, Anna Gröhn, Mattias Göransson, Claes Hadevik, Bo Hafström, Elna Hammarström, Conleth Hanlon, Krister Hansson, Lena Hector, Olle Heimer, Mats Hellgren, Catarina Henriksson, Susan Hydén, Ander Håkansson, Andreas Hårde, Britt-Marie Hägerman, Anders Högberg, Patric Ifverson, Johan Ingwald, Eva Johansson, Magnus Johansson, Maria Johansson, Esbjörn Jonsson, Lars Jönsson, Gabriella Kalmar, Petra Kanvall, Tina Kekkonen, Ingela Kishonti, Heléne Koch, Jan Kockum, Mikael Lambertsen, Ann-Charlotte Larsson, Linda Larsson, Maria Larsson, Åsa Larsson, Jörgen Lindblad, Petter Linde, Eva Lindhé, Per Lindqvist, Marie Lundgren, Anton Lundquist, Adam Lödöen, Karin Lövgren, Björn Magnusson Staaf, Ola Matthing, Calum McDonald, Hanna Menander, Marco Montebelli, Ingvar Mårald, Göte Nilsson Schönborg, Jörgen Nilsson, Marcus Nilsson, Patrik Nilsson, Tony Nilsson, Jenny Nord, Nina Norha, Jesper Olsson, Mona Olsson, Anna Onsten Molander, Tove Paulsson-Holmberg, Carl Persson, Jenny Persson, Lars-Erik Persson, Dan Pettersson, Göran Prael, Lidia Prgomet, Folke Richardt, v. Attila Rostoványi, Gun-Britt Rudin (1964-2000), Joakim Segrén, Ulf Sandén, Mats Sandin, Anette Sarnäs, Per Sarnäs, Emelie Schmidt Wikborg, Lotta Sheker, Suzanne Siech, Ulrika Sjöstrand, Tone Sommervold, Caroline Spannel, Ellen Stamm, Morten Steineke, Emma Kristina Stilje, Martin Streijffert, Louise Ströbeck, Bengt Svahn, Håkan Svensson, Magnus Svensson, Susanne Svensson, Ulf Svensson, Christian Teander, Mimmi Tegnér, Karin Tennander, Hanna Tunberg, Jörgen Wahllöf, Ulrika Wallebom, Pia Wallin, Mia Winkler, Mattias Öbrink och Jan Öjeberg. – Utan er hade inte detta projekt kunnat ut- och slutföras!

När jag nu sitter och skriver författarens förord går tankarna till förre stadsantikvarien Ingmar Billberg (1946–2005). – Ett mycket stort tack för att du gav mig förtroendet som projektledare! Jag skall ta med mig "Det ideologiska landskapet" nästa gång jag besöker din grav!

Redan år 1994 var kollegan och projektledaren Nils Björhem engagerad i projektet Öresundsförbindelsen. September 1995 tillträdde jag tjänsten som 1:e antikvarie och arbetsuppgiften som projektledare. – För tolv år sedan fick

jag dokumentet "Åtgärdsområden" av dig Nils. Den sista punkten heter "Slutförande – Avslutande". – Nu är vi där! Ett mycket stort tack för ett mycket gott samarbete under alla dessa år!

År 1996 anställdes kollegan Björn Magnusson Staaf som antikvarie och med arbetsuppgiften som platschef för delprojektet Öresundsförbindelsen Lockarp 7A. – I september 1997 tillträdde du tjänsten som 1:e antikvarie och arbetsuppgiften som projektledare. Sju år senare tillträdde du tjänsten som stadsantikvarie i Lund. Ett mycket stort tack för ett mycket gott samarbete under dessa år!

Kollegan och redaktören Chatarina Ödman har varit aktiv i projektet allt sedan rapporten över arkeologiska förundersökningar av år 1995. – Ett mycket stort tack för framdriften av rapporter, synteser och broschyrer, samt för ett mycket gott samarbete under alla dessa år!

– Ett mycket stort tack till Hanna Dahlström, Anders Högberg, Viveka Olsson, Mimmi Tegnér, Merja Vázquez Díaz, Lena Westerberg och Måns Winberg, som från och till varit verksamma i det redaktionella arbetet.

– Ett mycket stort tack till stadsantikvarie Anders Reisnert, som gav mig och Nils Björhem förtroendet att slutföra projektet. Tack för ett mycket gott samarbete!

Jag har erhållit specifik information om arkeologiska spörsmål från: Richard Bradley, Kristian Brink, Roger Engelmark, Mechtild Freudenberg, Tom Giersing, Stefan Gustafsson, Karen Margrethe Hornstrup, Anders Högberg, Kristina Jennbert, Ingela Kishonti, Lars Larsson, Johan Linderholm, Finn Ole Nielsen, Poul Otto Nielsen, Niels Nørkjær Johannsen, Mats Regnell och Henrik Thrane. – Ett mycket stort tack till er alla!

Förutom att vara en redovisning av ett delprojekt inom ett projekt, är innevarande bok också ett arbete som representerar 66 % av min filosofie licentiatexamen. – Ett mycket stort tack till professorerna och handledarna Lars Larsson och Deborah Olausson! Jag är mycket tacksam för era mycket värdefulla och konstruktiva synpunkter rörande såväl innehåll som disposition!

Jag har sparat det bästa till sist och skriver nu:

– Klappar till Dig Jensen!

– Kramar till Dig Tove!

Malmö i november 2007

Raimond Thörn

Det ideologiska landskapet – syfte

...for all is not lost if we are deprived of literary sources.

Richard Bradley, *Can archaeologists study prehistoric cosmology?*, 2006.

Arbetets syfte är att belysa kopplingar mellan ideologier och materiella lämningar. Vid minst två tillfällen i officiella sammanhang har jag fått frågan om det över huvud taget går att studera förhistorisk religion, eftersom det anses att man i förhistoriska samhällen inte skiljde mellan profant och sakralt. Jag har vid dessa tillfällen svarat att jag helt och hållet håller med om att religionen genomsyrade det samhälleliga livet under förhistorisk tid. Men jag har också sagt att man vid en analys måste agera likt läkaren som specialiserat sig på studiet av ett visst organ, d.v.s. man måste fokusera utan att därmed tappa förståelsen för helheten. Redan år 1990 tog Colin Renfrew upp problematiken med hur vi skall kunna studera religion om den anses ha genomsyrat det förhistoriska samhället. Renfrew menar att vi inte kan komma ifrån dessa begränsningar, men att vi åtminstone måste vara medvetna om dem. Vidare varnar han för att vi forskare bär med oss våra kulturbundna uppfattningar om vad religion är och att resultaten av vårt arbete riskerar att bli reflektioner av våra kategoriseringar.¹ Timothy Insoll har utvecklat denna tankegång och menar att begreppet ”religion” kan vara av begränsat värde och därmed olämpligt att använda för oss arkeologer. Anledningen skulle vara att själva ordet omedelbart signalerar en indelning i vad som är religion och vad som inte är det, även om så enkla uppdelningar inte skulle finnas. Insoll menar att man skulle kunna kalla termen ”religion” för en ”diskursiv formation” och hänvisar till den franske idéhistorikern och filosofen Michel Foucault.² Titlar som ”Det rituella landskapet”, eller ”Det ideologiska landskapet”, reduceras därmed till nutida konstruktioner, men trots detta har jag framhärdat i att skriva om just ett sådant landskap. Jag är av den uppfattningen att religionen är en aspekt av det samhälleliga förhistoriska livet som är synnerligen svår att spåra och definiera. Jag har genom åren kommit fram till den motsägelsefulla synen på den förhistoriska tillvaron att jag gärna vill arbeta med spåren efter väldefinierade och tydliga skeenden, samtidigt som de svårdefinierade och otydliga lämningarna fascinerar. *Jag har därför valt* att studera neolitikums palissader och bronsålderns stolp- och stensrader, därför att det inte funnits några entydiga förklaringar vad gäller dessa lämningars funktion. Vissa svårdefinierade lämningar från förhistorisk tid måste trots ingående granskning förbli just svårdefinierade. Jag menar att vi måste tillåta oss att leva med denna osäkerhet och inse att allt inte går att klassificera och inordna i system. Att arbeta med det problematiska ger dock nya insikter och åsikter, varför det nedlagda arbetet inte är onödigt. Men produkten av mitt arbete kommer inte att bli ett otvetydigt ”Så här var det!”. Jag menar att

det är av vikt att vara så ödmjuk att man kan säga: ”Så här kan det ha varit, men andra skeenden kan också ha varit lika möjliga”.

Det jag vill göra är att arbeta med tre fallstudier, vilket ger en fördjupning i problematiken. Dessa fallstudier är relativt olika vad gäller art och omfattning, där den första fallstudien leder fram till de två andra. Den första studien omfattar alla anläggningar och fynd inom det arkeologiska projektet Öresundsförbindelsen som av mig och/eller platschefen ansetts ha en ideologisk betydelse. I vissa fall anför jag en tolkning som inte överensstämmer med platschefen och/eller rapportören. I de nästföljande studierna har jag valt att belysa två vitt skilda epoker. Den andra studien behandlar en mellan-neolitisk palissad. Den tredje studien omfattar ett av bronsåldern präglad landskap, där fokus ligger på en gravhög med anslutande rad med stolpar. Att det är just inom stridsyxekulturen som palissad-anläggningen har uppförts antyder att det här kan spåras nya tankemönster, vilket av Björn Magnusson Staaf har uttryckts som: ”Stridsyxekulturens etik förmår förändra samhället och föga in nya framväxande handlingsmönster vilka sedan kommer att utmynna i bronsålderns samhällssystem. Denna utveckling visar parallella drag på flera ställen i Europa under denna tid.”³

Mitt primära *arbetsmaterial* i Malmö, en palissad vid kusten och en gravhög med stolprad i det yttre backlandskapet, är valt för att spegla två olika åldrar och två olika landskapstyper. En olikhet är att många kolleger har många olika tolkningar av vad en palissad har varit, medan relativt få har behandlat kombinationen gravhög med stolprad. Jag menar att man i båda fallen har velat förändra landskapet och att det har varit av vikt hur konstruktionerna orienterat sig i landskapet. Min hypotes är att vad som förenar dessa artsilda lämningar är att de har markerat jordområden.

”The past is a foreign country. They do things differently there.” Detta citat är hämtat från inledningen av boken ”The Go-Between” av den engelske författaren Leslie Poles Hartley.⁴ Denna sentens är också utgångspunkten i David Lowenthals mestadels positivt recenserade och banbrytande bok ”The past is a foreign country”, som behandlar växel-spelet mellan människa och kulturmiljö.⁵ Eller rättare sagt, det är meningen ”They do things differently there” som är grundvalen i Lowenthals arbete.⁶ Detta var också utgångspunkten när ”The Group for Debates in Anthropological Theory” höll sitt femte möte i Manchester år 1992, där man diskuterade relationen mellan dåtid och nutid.⁷ Det jag vill ta fasta på från denna debatt är tanken om att vi tenderar att befolka det förflutna med människor som oss själva. Personer som har samma mål och känslor, men med kulturellt betingad klädsel.⁸ *Min åsikt* är att det förflutna var annorlunda i och med att man uppförde sig och tänkte på annat sätt än vad vi gör idag. Jag ansluter mig till Penelope Harveys tankegångar av år 1992 när hon reflekterade över hur stor denna skillnad kan vara och kommer fram till att den inte är försumbar. Hon menar vidare att vi detta oavsett måste finna en framkomlig väg att använda oss av denna främmande dåtid.⁹ *Jag menar* att mycket skilde den dåtida och nutida människan, men att vissa grundläggande behov funnits under en mycket lång tid. Om vi betänker djurens betingelser, så existerar de utan att reflektera över varför. Människan har dock sedan en mycket lång tid begrundat de existentiella villkoren och har framställt förklaringsmodeller rörande ordningen i världen. Så länge som människan har reflekterat över livet har det enligt min mening funnits ideologier. Min utgångspunkt är att vi arkeologer har byggt upp vårt ämne på att visa skillnader mellan olika kulturer, men vad gäller ideologier är det kanske mer som förenar än vad som skiljer olika tider och kulturer åt. Jag vill med innevarande arbete försöka att spåra likheter för

ideologiskt betingade handlingsmönster under neolitikum och bronsålder. Jag menar att antaganden om verklighetens beskaffenhet samt värderingar och handlingsnormer, d.v.s. ideologi, har medfört att människan i vissa fall manifesterat det abstrakta i form av monumentala konkreta lämningar.¹⁰ Det kan antas att ideologin sällan förändras, eftersom grundläggande mänskliga värderingar sällan förändras. Detta skulle då medföra att det också går att se likheter vad gäller de monumentala lämningarna. Det som framträder i det arkeologiska materialet är då med Colin Renfrews och Paul Bahns vokabulär av år 1991: "... system av händelsemönster till svar på religiösa övertygelser".¹¹ Liknande tankar om processen från tanke till handling hade tidigare uttryckts av religionsforskaren Mircea Eliade och har senare kommit att formuleras av arkeologerna Richard Bradley och Kristian Kristiansen.¹²

Min metod är den komparativa, där exempel på palissader och gravhögar med stolphålsrader presenteras från såväl Skandinavien som övriga delar av norra Europa. Jag kommer att jämföra kvantitativa storheter som antal, längd, bredd och areal. Jag kommer även att studera artefaktens och ekofaktens frekvens och tillstånd, vilket indikerar vilka aktiviteter som har ägt rum. Jag kommer även att begrunda de topografiska förutsättningarna. Kort sagt: Jag kommer att anlägga ett analytiskt perspektiv på palissader och gravhögar med stolphålsrader såväl inom Malmöområdet som inom övriga geografiska områden som här kommer att behandlas. Jag kommer även att använda mig av relevanta frågor framtagna av Ronald Grimes för studier av ritual i nutid och applicera dem på de av mig studerade förhistoriska miljöerna.¹³

Ett av nyckelorden i detta arbete är kommunikation. Vad har den troliga närheten till kommunikationsstråk haft för betydelse för aktiviteter i landskapet? Vilka exponeringskommunikativa funktioner kan de studerade objekten ha haft? För en förklaring av det exponeringskommunikativa begreppet hänvisas till Bo Petrés arbete från år 1981.¹⁴ Hur kan människor ha agerat i växelspellet mellan människa, objekt och landskap? Hur har kommunikationen mellan de levandes och de dödas värld använts för att med ideologins hjälp manifesteras den rådande samhällsstrukturen?

Som dateringsunderlag i detta arbete används, i görligaste mån, kalibrerade värden med standardavvikelsen 2σ , vilket är ekvivalent med att ange sannolikhetsnivån till 95 %. Detta är vad som rekommenderas av expertisen inom området kalibrering av ^{14}C -värden. En kalibrering med standardavvikelsen 1σ ger en sannolikhetsnivå på endast 68 %.¹⁵ I de fall jag har kalibrerat BP-värden har kalibreringsprogrammet OxCal v3.10 från år 2005 använts.¹⁶ De radiometriskas dateringarna härrör, med något undantag, från tiden före Kristi födelse och endast undantagen kommer att markeras i de presenterade tabellerna.

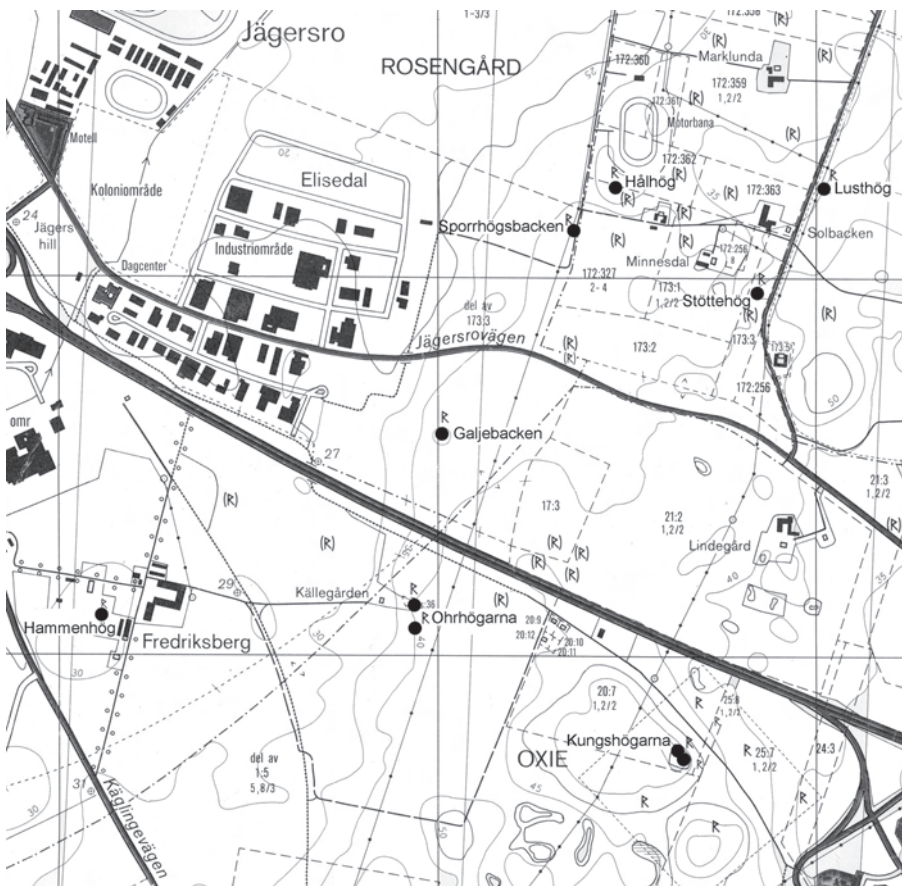

Historik

I samband med anläggandet av en fast förbindelse mellan Sverige och Danmark påbörjade Svedab arbetet med landanslutningarna, d.v.s. motor- och järnväg, vars cirka 10 km långa sträckning går från Brofästet till Kontinentalbanan i Lockarp. Ett senare beslut slog fast att ovannämnda motorväg skulle få en vidare sträckning från Lockarp till Kronetorp i Burlövs kommun. Denna del av Yttre Ringvägen, vilken klassificerats som riksintresse, är ca 14 km lång. Bredden på exploateringsområdet var dock mindre än den för Svedab-delen, då järnväg här ej kom att anläggas. Mellan Lockarp och Kronetorp kom fyra större trafikplatser att byggas, vilka benämnes Fredriksberg, Södra Sallerup, Sunnanå och Kronetorp. Dessutom kom flera mindre vägar i anslutning till motorvägen att omformas, vilket gör att vissa sträckor av exploateringsområdet kom att få en ansenlig bredd. Byggandet av Yttre Ringvägens andra etapp skedde under ledning av Vägverket.

Stadsantikvariska avdelningen på Malmö Museer utarbetade, efter att ha utfört utredningar och förundersökningar, projektprogram och undersökningsplaner för att bestämma inriktning på de arkeologiska arbeten som skulle utföras i samband med exploateringen för motorvägen.¹⁷ Malmö stads arkeologer fick förtroendet att utföra de arkeologiska slutundersökningarna inom de 29 delområdena. Resultaten av dessa undersökningar har publicerats i 27 rapportvolymerna i Malmö Kulturmiljös rapportserie.

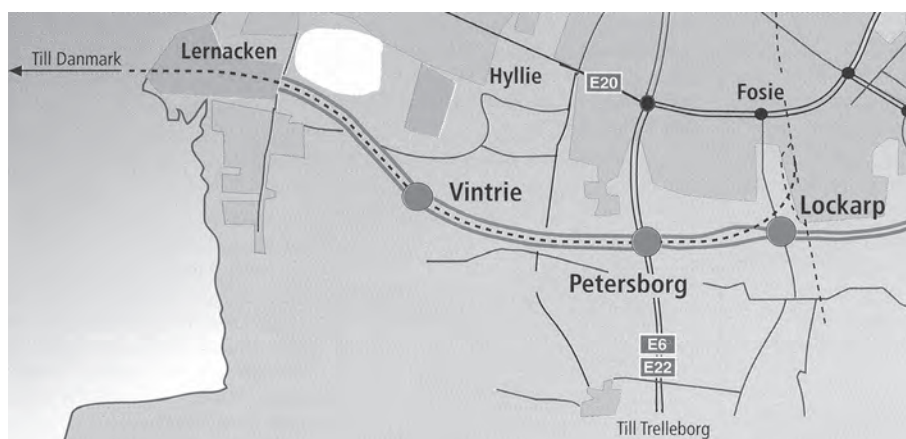
Inom dessa pärmar skall ett urval av arkeologiska objekt lyftas fram, vilka dokumenterats inom ramen för det arkeologiska linje- och exploateringsprojektet Öresundsförbindelsen. Detta sker då inom det delprojekt som inledningsvis hade namnet "Det rituella landskapet". Konstruktionen med ett antal delprojekt, eller delproblem som de namngavs i ett tidigt skede, är något som växte fram i dialogen mellan projektgrupp och referensgrupp. Det mer manifesta resultatet av denna kommunikation kom år 1994 att resultera i skriften "Problemformuleringar inför arkeologiska utgrävningar i samband med Öresundsförbindelsen".¹⁸ Här kunde då bl.a. läsas om vilka delprojekten skulle vara och vilken inriktning dessa skulle kunna tänkas ha. Det centrala i texten om "Det rituella landskapet" är följande skrivning: "Man skulle här kunna tala om "det kontextuella landskapet" där förhållandet mellan boplats-gravplats-offerplats bör studeras i ett synkront och diakront perspektiv". Utifrån den ackumulerade kunskapen om förhistoriska förhållanden i Malmöområdet kunde redan vid detta tillfälle sägas att området mellan Kvarnby och Fredriksbergs gård var av speciellt intresse (figur 1). Detta beroende på att monumentalt belägna gravhögar och det yttre backlandskapets mosshål där bildar en speciell miljö.¹⁹ Den som överförde det engelska begreppet "the ritual landscape" till Malmös specifika förhållanden var Ulf Säfvestad, som dock kom att söka sig andra arbetsuppgifter inom Riksantikvarieämbetet. Eftersom jag själv först kom in i projektet hösten 1995, fick jag "ärva" såväl delprojektsnamn som fokuseringen på det yttre backlandskapet vid Fredriksberg. Under de år som

Figur 1. Området mellan Kvarnby och Fredriksbergs gård. Gravhögarna prickmarkerade på Ekonomiska kartan Malmö 2C 23. Skala 1:20 000. © Lantmäteriet Gävle 2001. Medgivande M 2001/6696.

gått har emellertid insikten växt fram att detta ”arv” delvis var väldigt besvärande för mig. I arbetets slutskede har jag därför beslutat att använda mig av begreppet ”ideologi” och jag ansluter mig härmed till Mads Ravns åsikt att ordet ”religion” byts ut mot ”ideologi” inom arkeologiyämnet.²⁰ Jag menar att detta byte av terminologi är uppfriskande och befriar oss alla från förutfattade meningar om vad religion är och har varit. Jag kan här stödja mig på Colin Renfrew som varnat för risken att vår nutida uppfattning om religion kan färga vår forskning.²¹ Enligt Kent Flannery och Joyce Marcus skulle ”ideologi” tillhöra den samhällliga och politiska sfären, men däremot inte det religiösa området. I Flannerys och Marcus politiserade text finns dock en definition av ”ideologi”, som enligt min bedömning väl rymmer även begreppet ”religion”.²² I detta sammanhang kan sägas att Anders Kaliff tycks dela Flannerys och Marcus uppfattning, men Kaliff tillfogar brasklappen att ”det i vissa fall finns nära samband” mellan ideologi och religion.²³ Ytterligare ett skäl för mig att inte använda titeln ”Det rituella landskapet” på innevarande arbete är att detta namn redan använts för Leif Sahlqvists avhandling från år 2000.²⁴

Inledningsvis kom förundersökningen av år 1995 att resultera i en utökad kunskap om fornlämningarna inom SVEDAB:s (Svensk-Danska Broförbindelsen AB) exploateringsområde, som sträckte sig från kusten till kontinentalbanans dragning vid Lockarp (figur 2).²⁵ Detta vetande kom att ligga till grund för det projektprogram jämte undersökningsplaner som kom att publiceras våren 1996. För delprojektet ”Det rituella landskapet” kunde då i projektprogrammet bl.a. noteras lokalspecifika fokuseringar på den neolitiska palissaden i det kustnära området, samt på en uppseendeväckande koncentration av kokgropar inom delområdet Svågertorp. I övrigt behandlades indikationer på gravar, samt underströks brunnars, källors och våtmarksområdets kapacitet som

Figur 2. Området från kusten till kontinentalbanans dragning vid Lockarp.

plats för offer. Vidare kunde noteras en önskan om att försöka fånga upp händelser på hushållsnivå. Avslutningsvis framhöll jag att delområdena Skjutbanorna, Elinelund, Svågertorp och Lockarp tycktes ha potentialer för delprojektet.²⁶ De arkeologiska slutundersökningarna för SVEDAB-delen utfördes under säsongerna 1996 och 1997.

Vidare företogs en förundersökning år 1997, vilken kom att resultera i en utökad kunskap om Vägverkets exploateringsområde som sträckte sig från kontinentalbanans dragning vid Lockarp till Kronetorps trafikplats.²⁷ Detta vetande kom att ligga till grund för det andra projektprogram jämte undersökningsplaner som publicerades år 1998. För delprojektet "Det rituella landskapet" kunde då i projektprogrammet bl.a. noteras att delområdena Fredriksberg, Västergård, Sunnanå och Burlöv syntes vara speciellt lämpade för religionsarkeologiska studier. Avslutningsvis ställdes delområde Skjutbanorna, från SVEDAB:s exploateringsområde, i relation till delområde Fredriksberg, från Vägverkets exploateringsområde. Som en arbetshypotes för dessa områden framlades då följande: "Vid kustområdet har såväl profana som sakrala aktiviteter *attraherats* av det speciella topografiska läget i skiljet mellan vatten och land. I det rituella landskapet vid Fredriksberg synes sakrala aktiviteter att ha förekommit under senneolitikum och äldre bronsålder, där det gravhögstata området närmast förefaller att ha *repellerat* profana aktiviteter. Som grundläggande element i framtida studier gäller bl.a. avgränsningar av valda områden, analys av sakrala som profana aktiviteter och dess lokalisering, samt ett extensivt studium av gravmaterial från Malmöområdet."²⁸ Det här omtalade extensiva studiet av gravmaterial resulterade år 2000 i en miljöarkeologisk och en botanisk rapport.²⁹

Arbetet med mitt projekt har varit en utdragen process, där mina tankar och åsikter har kommit att förändras under resans gång. Hösten 1995 hade jag uppfattningen att jag som delprojektsansvarig personligen skulle utföra ingående studium av alla fornlämningskategorier, eller övergripande frågeställningar, som ansågs kunna hänföras till "Det rituella landskapet". Våren 1998 hade jag, som framgått ovan, kommit att fokusera på fallstudierna, tillika delområdena, Skjutbanorna (primärt 1C) och Fredriksberg (primärt 13A). Det finns flera anledningar till denna fokusering. För det första hade jag, i takt med att dokumentationsmaterialet växte, kommit att inse den orimligt stora arbetsuppgiften att jag själv skulle fördjupa mig i allt som ansågs tillhöra den ideologiska sfären. Jag kom istället att anamma hållningen att försöka att vara ett stöd för platscheferna om de behövde diskutera lämningar med ideologiska förtecken. För det andra ville jag finna delområden som avspeglade såväl varierande landskapstyp som

varierande datering. Från början hade jag lekt med tanken att även arbeta med Segeåområdets järnålderslandskap, för att på så sätt kunna fånga upp alla tre åldrar som vi förhistoriska arkeologer arbetar med. Dock kom jag även här att inse att ett sådant arbete skulle bli allt för omfattande. För det tredje fanns det ett intresse hos mig för de fornlämningsmiljöer som jag valt. Sedan tidigare hade jag kommit att intressera mig för ideologiska lämningar från bronsålder, varför Fredriksbergslandskapet kändes som ett naturligt val. När det gäller den neolitiska miljön kan jag inte påstå att jag arbetat med problematiken något ingående tidigare, men allt sedan palissaden framkom har den fascinerat mig.

Min utgångspunkt är att såväl neolitiska palissader som stolp- och stenrader från bronsåldern är produkter av förhistorisk ideologi. Jag har valt att presentera mitt arbetsmaterial, d.v.s. vissa monumentala lämningar från såväl neolitikum som bronsåldern, relativt ingående. Jag menar att det är nödvändigt att ge läsaren en så god kännedom som möjligt om studieobjekten. Skälet är då att läsaren skall ges möjlighet att förstå det material som mina resonemang grundar sig på och på så sätt förhoppningsvis även kunna ta till sig själva resonemanget. Urvalet av fornlämningar till fallstudierna 2 och 3 grundar sig på min önskan att samla ihop ett referensmaterial som är relevant i tid och rum.

Utgångspunkter

Fackmannamässig forskning sker aldrig i ett vakuum där vi håller oss undan från forna och samtida kollegers tankar och arbeten. Antingen vi är medvetna om det eller inte, befinner vi oss i en ständig påverkan från forskarsamhället, eller tankekollektivet.³⁰ Vilken omedveten påverkan som möjligen har influerat mig i mitt skrivande, lämnar jag till andra att bedöma. Själv kommer jag att i denna bok belysa några av de personers arbeten som jag valt ut för att användas i mitt arbete. Eftersom dessa personer har varit påverkade av olika skolor, har ju även jag indirekt kommit att influeras av dessa. Innan denna text glider över i såväl äldre som yngre tankestilar, skulle jag dock helt kort vilja reflektera över användningen av teori.

Som jag ser det finns det många hållningar till teori inom forskarvärlden. En liten exklusiv skara kolleger är så innovativa, och befinner sig så rätt i tid och rum, att de på ett avgörande sätt bidrar till skapandet av nya skolor inom teorin. När en ny forskningstrend föds, eller importerats från ett ämne till en annan, är det många som vill testa den nya riktningen. Andra håller kvar vid det gamla. Åren går och den nya åsiktsriktningen är inte längre ny. Många börjar längta efter ett nytt sätt att tänka och några börjar försöka tänka i nya banor. I detta läge kan man då hamna i en situation där flera personer hävdar att de med olika ismer har funnit det optimala sättet att strukturera sina tankar. Efter en tids testande, kanske det visar sig att ett av dessa sätt att förhålla sig till sitt forskningsmaterial är improduktivt. Eller kanske visar det sig att båda sätten är återvändsgränder i det forskningshistoriska förloppet. I bästa fall har dock ett livskraftigt sätt att tänka fötts. Ett annat möjligt handlingsförlopp skulle kunna vara att två teser smälter samman till en ny teori.

Arkeologisk forskning äger rum i samhället och studerar forna tiders samhällen, varför det torde vara relevant att anamma ett samhällsvetenskapligt förhållningssätt. I mitt arbete vill jag försöka att använda mig av aktuellt tankegods, oavsett från vilket hyllsignum som jag hämtat inspiration.

Begränsningar och möjligheter vid studier av ideologiska frågor

Den nya arkeologien skall inte riva ner den äldre, utan göra den funktionsduglig i vår tid.
Mats Malmer, Från Thomsen till Binford. Om arkeologisk teori och ideologi före 1970, 1993.

Enligt Charlotte Damm, upplevde arkeologer från 1800-talets slut och fram till 1960-talet, att det fanns tydliga begränsningar i ämnets möjligheter, vilket kom till uttryck i en försiktighet att uttala sig om förhistoriska religioner.³¹ Detta må vara sant vad gäller ett flertal arkeologiska arbetsområden, men när det gäller

hällristningsstudier måste kunna sägas att här rådde det omvända förhållandet.³² Oscar Almgrens 1927 publicerade arbete anses av Jarl Nordbladh vara föredömligt vad gäller användningen av religionshistoriska och etnologiska källor, medan Almgrens efterföljare inte alltid lyckats lika väl.³³ Under senare tid har dock påpekats, utifrån studier bland Australiens aboriginer, att klippkonst också kan vara resultat av såväl lekar, skämt eller ren dekoration.³⁴

Den engelske arkeologen Christopher Hawkes var mycket tydlig på en konferens vid Harvard University i november år 1953, där han menade att den religiösa aspekten är den svåraste att behandla inom ämnet.³⁵ Sedan publiceringen av texten av Hawkes har man dock diskuterat om denna svårighet skulle vara en reflektion av det studerade materialets natur, eller om det skulle bero på vår underlåtenhet att ta itu med de relevanta forskningsuppgifterna.³⁶

År 1959 publicerade Joseph Caldwell en artikel med titeln "The new American archaeology", där han uppmärksammade det växande intresset för ekologi och bebyggelsemönster. Caldwell gav också stöd åt åsikten att det fanns ett begränsat antal historiska förlopp och att vår främsta uppgift skulle vara att förklara förändringar i dessa skeenden.³⁷ Lewis Binford kom att addera tankegodts till den nya modellen och programförklaringen publicerades i de två uppsatserna "Archaeology as anthropology" (1962) och "Archaeological systematics and the study of culture process" (1965).³⁸ Binford skrev i dessa texter att arkeologins mål var att förklara hela spektrumet av likheter och skillnader i det kulturella beteendet och då speciellt under långa tidsrymder.³⁹ År 1977 uttrycker Grahame Clark detta som: "Interest is focused on the adaptive capacity and inventiveness of man and every pattern of culture is assumed to have its own validity".⁴⁰ När nu de förhistoriska kulturernas "hela spektrum" kom i fokus, borde det nu också vara omöjligt att inte mer ingående beakta ideologiska frågor inom arkeologin. Som Bruce Trigger har kunnat visa, är dock bilden den att Binfords mission inte resulterat i någon större ansamling av forskning till områdena ideologi och religion. De processuella arkeologerna syntes dock fortfarande domineras av en förkärlek för att studera människan som ekonomisk varelse.

Under 1960-talet noterades en önskan bland arkeologer att arbeta med gravar på ett annat sätt än tidigare. Man kom nu att ta hjälp av historiskt material, lingvistik och antropologi för att både försöka förklara högstatusgravar och diskontinuiteter i gravseder. Men ett antropologiskt perspektiv på kopplingen mellan gravsed och social struktur fick vänta till det gryende 1970-talet. Vid denna tid kom A. A. Saxe med sin avhandling med titeln "Social dimensions of mortuary practices" (1970) och Lewis R. Binford skrev artikeln "Mortuary practices: their study and potential" (1971).⁴¹ Under början av 1960-talet arbetade Berta Stjernquist med materialet från Röekillorna, vilket innebar att hon bl.a. arbetade fram ett bestämningsschema för depåfynd, samt betonade det ologiska i att ställa termen depåfynd mot offerfynd. Hon har i senare sammanhang konstaterat att det är den upprepade handlingen som ger de bästa beläggen för en offerplats, vilket gör att hennes resonemang då närmar sig antropologernas tankar om ceremoni och ritual.⁴²

Under 1980-talets början hade intellektuella rörelser utanför den arkeologiska disciplinen börjat influera de arkeologer som var frustrerade över att studiet av människan riskerade att försvinna i det processuella modellbyggandet. Ian Hodder skrev om symboler och Joan Gero skrev om gender och båda kan man kalla pionjärer.⁴³ Evert Baudou tolkar denna tid som att Hodders många arbeten från 1980-talet förändrade den arkeologiska världen i allmänhet och den skandinaviska arkeologin i synnerhet.⁴⁴

På den skandinaviska arkeologiska arenan var Øystein Johansen relativt tidigt ute med att uppmana till en mer komplett arkeologi. År 1980 publicerade han artikeln ”Förhistorien, religionsforskningens gräns?”. I detta arbete menar han att all forskning alltid upplever en gräns för vad som anses vara möjligt att utföra, men att forskningen också har visat att sådana gränser också kan förskjutas.⁴⁵ Han menar vidare att utgångspunkten för den förhistoriska religionsforskningen är en förståelse av de motiv som låg bakom människornas handlingar, samtidigt som vi bör vara källkritiska. När det gäller metodiken påpekar Johansen att vi inte är hjälpta av religionshistorien vid studierna av de skriftlösa samhällena, men att en hjälp står att finna i religionsfenomenologin. Johansen pekar också på de möjligheter som finns med att anamma ett religionspsykologiskt eller ett religionssociologiskt tänkande.

På Göteborgs Arkeologiska Museum hade man i början av 1980-talet kommit att fundera över frågor rörande religion. Dessa tankar kom år 1982 att mynna ut i utställningen ”Arkeologi och religion: tankar och tro bakom fynd och lämningar”. I den anspråkslösa utställningskatalogen återfinns följande text i programförklaringen: ”Det ligger tusentals år mellan oss och de människor som utställningen talar om. De levde på ett helt annat sätt och i en helt annan miljö än vi. Men de problem och frågor som de sökte svar på är i grunden ganska lika de frågor och problem som sysselsätter oss och som har sysselsatt människor i alla tider.” I utställningen sammanställdes tankar av Mary Douglas, Åke Hultkrantz, Andrew Fleming, Carl-Axel Moberg, Jarl Nordbladh, André Leroi-Gourhan, Colin Renfrew och Peter J. Ucko.⁴⁶

Önskemål om ett ämnesövergripande närmande mellan religionsvetare, arkeologer och språkvetare kom att resultera i ett nordiskt symposium på Isegran i Fredrikstad, Norge, i april år 1984. Av publikationen framgår att det bland de presenterade föredragen fanns en dominans för de med inriktning på problematik rörande hällristningar. Denna tendens kan då skönjas bland både arkeologer och religionsvetare. Symposiets enda historiker arbetade med problematik rörande Snorri Sturlusons Edda. När det gäller bidragens fördelning på de arkeologiska åldrarna, noteras att arkeologernas texter var jämnt fördelade över tid, medan religionsvetarna hellre rörde sig i järnålderssammanhang.⁴⁷ Det kan här speciellt noteras att Mats Malmer redovisade en mycket negativ syn på möjligheten att vi arkeologer skulle kunna identifiera ritual och religion i det arkeologiska materialet. Hans lösning härvidlag var att arkeologerna presenterar materialet och religionshistorikerna tolkar det.⁴⁸

På den arkeologiska institutionen vid Lunds universitet kom man att agera för möjligheten att arkeologer och osteologer utifrån temat ”gravskick och gravdata” skulle kunna träffas och föra en dialog. Så kom att ske år 1988 inom ramen för arkeologidagarna 13–15 januari. Redan utifrån arrangemangets titel kunde utläsas att databearbetning av gravdata låg i tiden, något som även avspeglades i åtminstone två av de 10 bidragen. Bland de arkeologiska bidragen kunde noteras processuella tankar rörande gravars spegling av det förhistoriska samhällets hierarkier, vilka även kunde vara relaterade till gender. De arkeologiska diskussionerna rörde sig till övervägande delen i järnålderskontexter, medan osteologerna behandlade medeltida förhållanden.⁴⁹

År 1985 tog ”Nordisk Samarbeidsnemnd for Humanistisk Forskning”, NOS-H, ett initiativ till att styrka fackområdet ”Förkristen, nordisk religion”. Det första konkreta resultatet av denna viljeyttring blev det tvärvetenskapliga symposiet ”Nordisk hedendom” som ägde rum i augusti 1988 på Granavolden, Norge. Arkeologer, religionsvetare, kulturgeografer och språkvetare

presenterade en heterogen samling texter som behandlade isländska dikter, gotländska bildstenar, folktro, metod, indoeuropéer, offerfynd, sejd, gravskick, plats- och personnamn, eskatologi, ikonografi, fornnordiska gudar, Kalevala, hov och guldgubbar.⁵⁰

Arkeologidagarna i Lund år 1989 kan sägas vara Lundaarkeologernas svar på symposiet på Isegran, eftersom båda dessa var fora för både arkeologer och religionsvetare. Det kan bl.a. noteras att en diskussion fördes om begränsningarna för religionsarkeologin. De behandlade ämnena var annars väl spridda och det kan här som exempel nämnas den indoeuropeiska problematiken, samt offerfynd, skattfynd, gravar, ritualer, religionsskifte och religiös tolerans. Även om alla tidsåldrar kom att behandlas noteras en dominans för järnåldersstudier bland både arkeologer och religionsvetare. Både skandinaviska och ett östeuropeiskt exempel behandlades.⁵¹ I detta kronologiska sammanhang skall även nämnas Bo Gräslunds arbete ”Forntida själstro i arkeologisk belysning” från just år 1989.⁵²

År 1991 var det i Lund dags att på arkeologidagarna behandla frågeställningar rörande bronsålderns samhälle utifrån dess gravar i högar och rösen. Deltagarna i sammankomsten kom att behandla problemområden som representativitet, periodövergångar, förhållandet mellan grav och samhälle, föfaderskult, symbolik, förhållandet mellan natur och kultur, ideologi och radiometriska dateringar. Det kan noteras att en mer traditionell arkeologi fortfarande hade sina anhängare och att det processuella tänkandet hade ett fast grepp om de flesta arkeologer. Ett fåtal forskare hade också anammat den postprocessuella terminologin.⁵³

Ett religionsarkeologiskt nätverk bildades inom Riksantikvarieämbetets Uppdragsverksamhet under hösten år 1994. Resultatet blev då bl.a. att ett ämnesövergripande möte kom att äga rum på Lövsstadbruk i december år 1995 och konferensens texter kom att publiceras under slutet av år 1996. Deltagarna kom att behandla ämnen som graven i samhället, kvinnoperspektivet, metodik, offer, symbolik och rumsliga dimensioner. Både processuella och postprocessuella tankar var närvarande i dialogerna, som mestadels rörde sig inom den senare järnåldern.⁵⁴

Under hösten år 1996 ägde en konferens rum i Danmark som behandlade religion, ideologi och arkeologi. Konferensen kom att publiceras år 1998 under namnet ”Religion og materiel kultur”. Det kan sägas att bokens texter bl.a. inrymmer reflektioner rörande det klassiska motsatsparet sakralt – profant. Inledningsvis ställer religionshistorikern Lisbeth Bredholt Christensen frågan om man över huvud taget kan arbeta med religion inom den förhistoriska arkeologin. Hon tycker att det är mycket väsentligt för oss arkeologer att arbeta med förhistorisk religion, men påpekar att bara för att något tolkas som en symbol behöver det inte nödvändigtvis ha med religion att göra.⁵⁵ Antropologen Kirsten Andersen visar bl.a., utifrån en studie från ett hierarkiskt samhälle i norra Ghana, att social struktur och religiositet synliggörs i ritualerna genom processioner.⁵⁶ I en kommentar till Andersens arbete påpekar Stine Benedicte Sveen att det synes vara enklare att påvisa religion i det hierarkiska samhällets materiella kultur, än i det egalitära.⁵⁷ Det kan i boken från konferensen även noteras att Charlotte Damm markerar att hon vill undvika den tvärkulturella analogin, för att istället göra en avstamp i betraktelser runt tanke och handling. Hon använder sig även av beståndsdelar i Anthony Giddens strukturationsteori som instrument i sin egen postprocessuella analys.⁵⁸ Mads Ravn frågar sig om vi kan närma oss religion inom ämnet och svarar själv på frågan med att vi kan

observera ritualer och andra religiösa handlingar. Men han vill gärna byta ut ordet ”religion” mot ”ideologi”.⁵⁹ Ravn menar också att samspelet mellan grav, offerfynd och andra fynd bäst kan belysa aspekter av den förhistoriska ideologin. Han är även en förespråkare för historiska, etnografiska och sociologiska analogier som är relevanta. I sin postprocessuella text diskuterar han även användandet av symboler i ritualer.⁶⁰ I en reflektion utifrån bronsålderns samhälle menar religionssociologen Morten Warmind att det var naturligt för den förhistoriska människan att skilja mellan sakralt och profant, men att hon därmed inte uppfattade de sakrala ritualerna som ingående i en religion.⁶¹

Den femte Nordic TAG-konferensen ägde rum i Göteborg våren 1997 och redan hösten 1998 hade en antologi på 478 sidor publicerats. De tolv sessionerna var alla representerade, men i olika grad inom intervallet en till åtta artiklar. Session nummer elva behandlade arkeologi och religion och här fanns sex artiklar publicerade. Artiklarna byggde på begreppen symbolik, religion, ideologi, ritual och eskatologi.⁶² Stine Benedicte Sveen och Lisbeth Bredholt Christensen hade under vintern 1996–1997 redigerat artiklarna till den bok som omtalas ovan. Till Nordic TAG kom de att utveckla begreppen ”religion” och ”ideologi”. Sveen argumenterar för att begreppet ”religion” skulle vara bättre att tänka med än ”ideologi”. Hon menar att begreppet ”ideologi” inte är neutralt och menar att det är bättre att använda sig av ”religion”, trots att hon anser att den senare termen misskrediterats p.g.a. okritiskt användande.⁶³ Jag menar att det är tydligt att inget av begreppen är neutrala. Hur neutralt är ”religion”, när vi beaktar att vi i våra förståelsers bagage bär på ord som bl.a: korståg, inkquisition, Bartolomeinatten, pogrom, kristallnatten, Israel-Palestina-frågan, Nordirlandskonflikten och den 11 september 2001? Jag tror inte att det finns några neutrala begrepp. Det gäller ”bara” att vara medveten om sin subjektivitet och göra ett val. Christensen reflekterar över arkeologi och religion och kommer fram till ställningstagandet att begreppet ”religion” bör undvikas inom förhistorisk arkeologi. Hon menar att det skulle vara bättre att använda termen ”symbol”, vilket tidigare föreslagits av Mats Malmer.⁶⁴ Charlotte Damm reflekterar över begreppet ritual och konstaterar att ”ritual” inte kan ges en definition. Utifrån fallstudier av norska grottor, menar Damm att hon hellre ser en arkeologi engagerad i människors handlingar än i tolkning av underliggande symboliska strukturer.⁶⁵

Med denna genomgång har jag velat visa hur åsikterna inom det arkeologiska tankekollektivet har pendlat genom åren mellan ytterligheterna omöjligt–möjligt vad gäller studier av ideologiska frågor. Man har alltså inte gått från utgångspunkten ”omöjligt” till ”möjligt”, utan graden av skepsis har varierat genom åren. Granskningen av den arkeologiska aktiviteten inom det aktuella forskningsfältet visar även hur tvärvetenskapen har utvecklats från ett samarbete med religionsvetare till forum där fler discipliner finns representerade.

Avslutningsvis skall poängteras att jag inte anser att det i det förhistoriska samhället fanns en profan och en sakral sfär. Jag är av uppfattningen att ideologin genomsyrade de förhistoriska samhällena och att de dåtida människorna därför inte tänkte med de etiketterande begrepp som vi idag använder. Det tudelande skiljet profant – sakralt fanns med andra ord inte. Men jag är också av uppfattningen att forskare måste kunna använda sig av vissa ord som instrument för att kunna studera definierade studieobjekt. Dessa ord kan då utgöras av ”ideologi”, ”landskap”, ”det ideologiska landskapet”, etc. Vid användandet av denna anakronistiska begreppsapparat, måste man dock vara medveten om att det man kallar ”ideologiska landskap” aldrig existerade för de människor

som studeras, i alla fall inte med just den benämningen. Men naturligtvis måste man ha varit medvetna om samhällets struktur och den plats man hade i hierarkin.

Religion och arkeologi

Ritual and religion are taboo subjects in archaeological circles, denounced by the brave and avoided by the sensible; only a perverse few continue their studies in this dangerous field.

Bryony Orme, *Anthropology for archaeologists: an introduction*, 1981.

Termen religionsarkeologi lär år 1973 ha myntats av professorn i religionshistoria Åke Hultkrantz.⁶⁶ Uttrycket kom i svensk arkeologi år 1985 att introduceras av Agne Furingsten.⁶⁷ Under 1990-talet har Anders Kaliff kommit att bli talesman för denna aspekt på ämnet arkeologi.⁶⁸ Under första hälften av innevarande årtionde har projektet "Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv" kommit att sätta tydliga avtryck inom arkeologi, medeltidsarkeologi och religionshistoria.⁶⁹

Michel Notelid har i sin avhandling från år 2000 vikt ett kapitel betitlat "Indignation och hemsökelse" åt tankar om religion, arkeologi och religionsarkeologi. Här kan bl.a. läsas: "Religionsarkeologin visar sig emellertid vara en undflyende term..." Notelid menar att ett av skälen till detta skulle vara att dess perspektiv finns i gränslandet mellan religionsvetenskap och arkeologi. Notelid skriver: "Vi vet ju hur svårt det kan vara att befinna sig i ett gränsland i en arkeologi som byggts upp av klara gränser, och vi vet att dunklet i ett gränsland inte automatiskt gör det mer lockande för vetenskapen." Notelid är även kritisk till termen "religion" i det att han skriver: "... en term vars olika innebörder liknar magiska lösenord utan att världen för den skull blir mer genomskinlig". Notelid menar vidare att "den religionsarkeologiska balansakten" kännetecknas av en teoretisk tvehågenhet som drabbar även den uppriktigaste förnyare".⁷⁰

I en artikel publicerad år 1999 har Anders Kaliff poängterat att religionsarkeologin inte är avskild från arkeologin, utan att se som en aspekt av densamma. Religionsarkeologi skall då betraktas som övrig specialiserad arkeologi, som exempelvis agrararkeologi och bebyggelsearkeologi. Kaliff framhåller vidare att: "Avsikten med benämningen är att visa vilken företeelse eller vilka objekt man fokuserar på i sin analys, inte att bortse från allt annat." Han menar vidare att: "Religionsarkeologi innebär alltså inte ett åsidosättande av andra delar av samhället utan istället att man tillmäter den religiösa föreställningen en inneboende betydelse som är jämbördig och samspelande med exempelvis sociala och ekonomiska faktorer. Samtidigt innebär det religionsarkeologiska arbetssättet att man medvetandegör problematiken kring religionens annorlunda roll i ett likaså annorlunda samhälle."⁷¹ Att religionsarkeologisk forskning står stark och kommer att öka i volym framöver, är en åsikt som förts fram av Anders Kaliff.⁷² Ett sätt att förändra forskningsinriktningen kan dock vara att använda begreppet "ideologi", vilket kan medföra att vi kan lösgöra oss från våra invanda tänkesätt rörande begreppet "religion" och börja försöka att tänka i nya banor. Men naturligtvis är detta ingen problemfri lösning eftersom termen "ideologi" inte heller den kan sägas vara en värdeneutral term.⁷³

Ideologi

Vad bevisar idéhistorien annat än att den andliga produktionen förändrar sig i och med den materiella. En viss tids härskande idéer var alltid enbart den härskande klassens idéer.

Karl Marx, Kommunismens röst: förklaring af det kommunistiska partiet, 1976 [1848].

No landscape can ever thus be 'autotelic' – bearing a perennial an 'objective' appearance and significance independent of its 'reader'.

Chris Fitter, Poetry, space, landscape: Toward a new theory, 1995.

När Antoine Louis Claude Destutt de Tracy samlade sällskapet "Ideologerna" på sitt gods under slutet av 1700-talet, hade "ideologi" betydelsen av "Läran om idéerna".⁷⁴ Numera ses termen som innehållande antaganden om verklighe- tens beskaffenhet samt värderingar och handlingsnormer.⁷⁵ Här är dock inte platsen för att redogöra för ideologibegreppets hela historia, utan låt oss hoppa fram till våren 1969. Det är vid denna tid som den franske marxistiske filosofen Louis Althusser arbetar med sin teori om ideologi. Althusser menar att ideologi funnits i de fall samhällsklasser existerat. Han menar vidare att ideologin representerar det tänkta förhållandet mellan individerna och deras reella existensbe- tingelser. Detta innebär att det finns skillnader mellan världsåskådning och verklighet.⁷⁶ Althusser menar att människan fritt väljer de idéer hon tror på.⁷⁷ Terry Eagleton, professor i litteratur vid Oxford, menar att Althusser text om ideologi kanske är den viktigaste nutida text som skrivits vad gäller ideologi- teori.⁷⁸ Paul Hirst, professor i sociologi vid the University of London, menar att Althusserns arbete är det första avsevärda framåtskridandet inom marxismen sedan György Lukács skrev "Geschichte und Klassenbewusstsein: Studien über Marxistische Dialektik" år 1923.⁷⁹ Göran Therborn menar att Althusserns tän- kande utgjorde en kritisk bakgrund till framväxten av en ny sociologisk teori- diskussion om strukturer och aktörer.⁸⁰ Sociologen Anthony Giddens struk- turationsteori kan sägas inrymma påståendet att det sociala livet inrymmer medvetna aktörer som agerar med hjälp av en förförståelse som erhållits från den samhälleliga strukturen.⁸¹ Giddens menar dock att begreppet ideologi är tomt på innehåll, eftersom vad som gör åskådningar ideologiska är inordnandet i maktstrukturer.⁸² Möjligen skulle man nu kunna invända att det skulle vara problematiskt att använda Althusserns ideologiteori på förhistoriska samhällen, eftersom det finns en koppling till statsapparater. Althusser har dock poängte- rat att ideologiska statsapparater inte får förväxlas med den primärt förtryck- ande statsapparaten.⁸³ Som tidigare omtalats menar Althusser att ideologi fun- nits i de fall samhällsklasser existerat.⁸⁴ Då det arkeologiska materialet visar att högst varierande roll- och ägofördelningar måste ha existerat under mycket lång tid, följer att avsevärda sociala skillnader också måste ha funnits.

Under 1900-talets slut har ideologiforskningen bl.a. kommit att intressera sig för ideologiska förändringar, d.v.s. varför den s.k. tidsandan förändras.⁸⁵ För svenskt vidkommande kan då sägas att det är symtomatiskt att den polske läkaren, mikrobiologen, vetenskapsteoretikern och sedermera israeliske med- borgaren Ludwik Flecks arbete "Entstehung und Entwicklung einer wissen- schaftlichen Tatsache" (1935) översattes år 1997. Ett centralt begrepp i Flecks arbete är "tankestil" [Denkstil], om vilken Fleck skriver: "Den skapar, alltefter förekomsten av vissa kollektiva motiv och de använda kollektiva medlen, sina egna adekvata uttryck i form av religion, vetenskap, konst, tradition, krig osv. Vi kan därför *definiera tankestil som en riktad varseblivning med en motsvarande*

*tankemässig och saklig bearbetning av det varseblivna.*⁸⁶ Bengt Liliequist har fört fram att Flecks begrepp ”tankestil” närmast motsvarar Thomas Kuhns begrepp ”paradigm”.⁸⁷ Liliequist användande av ordet ”närmast” torde vara en markering för Flecks ståndpunkt att vetenskaplig förändring inte nödvändigtvis leder till vetenskapliga revolutioner, vilket dock Kuhn argumenterat för.⁸⁸ Jag menar att ”tankestil” och ”paradigm” även närmast motsvarar ”ideologi”. Mitt användande av ordet ”närmast” är en markering för att begreppen ”tankestil” och ”paradigm” primärt använts för att förklara skeenden inom olika vetenskaps-samhällen, medan begreppet ”ideologi” omfattar kosmologier, värderingar och normer inom alla samhällen. Ett annat centralt begrepp hos Fleck är ”tankekollektiv” [Denkkollektiv], vilket uppstår när två eller flera människor utbyter tankar.⁸⁹ Fleck menar att det finns ett stort mått av ofrihet i tankestilens ”tankekollektiv”, då han menar att man under långa tider levt under ett bestämt tanketvång.⁹⁰ Här synes då finnas ett motsatsförhållande mellan Althusser och Flecks begreppsapparater, men då begreppen är produkter av mycket olika tankekollektiv är kanske inte detta att förundras över. Den nutida definitionen av ”ideologi” innehåller inte heller någon skrivning rörande den fria människan (se inledningen av innevarande kapitel). Att Ludwik Fleck ingick i ett specifikt medicinskt tankekollektiv och inte i ett sociologiskt framgår av att han exempelvis inte kommunicerade med ledande sociologer i Warszawa.⁹¹ Inte heller citerade han den ungersk-tysk-brittiske sociologen och kulturfilosofen Karl Mannheim, som hade introducerat begreppet ”Denkstil” inom kunskaps-sociologin år 1925.⁹² Dock hade Fleck täta kontakter med filosofer i hemstaden Lwów, numera Lviv i Ukraina.⁹³

Som ett förtydligande av var jag själv står, är det min uppfattning att religionen har använts som, och används som, ett sociopolitiskt instrument och att ”religion” därför ryms inom ideologibegreppet. Enligt Mats Malmer är kultur lika med ideologi, vilket Lars Larsson har instämt med.⁹⁴ Om kultur är lika med ideologi följer att alla artefakter, mer eller mindre tydligt, avspeglar den ideologi inom vilken de är tillverkade.

Ideologi och arkeologi

More generally, I would suggest that archaeological explanations of social change which fail to take account of ideology are likely to be unsatisfactory.

Stephen Shennan, *Ideology, change and the European Early Bronze Age*, 1982.

På vilket sätt har då ”ideologi” använts inom arkeologi?

Forskarseminarierna i Cambridge 1979–80 låg till grund för konferensen ”Symbolism and Structuralism in Archaeology”, som ägde rum i Cambridge i april år 1980. Ian Hodder skrev sitt förord ett år senare och symposieberättelsen utkom år 1982. Boken var en produkt av den spirande postprocessuella eran och innehöll flera bidrag som behandlade ideologiska frågor.⁹⁵ Michael Parker Pearson studerar begravningsseder i det brittiska samhället från den viktorska eran till år 1977. Parker Pearson kan bl.a. visa att en förändrad ideologi resulterar i en förändrad syn på begravningar.⁹⁶ Michael Shanks och Christopher Tilley analyserar neolitiska skeletts spridningsbilder från södra England

och Skåne. Man konstaterar att ideologiska faktorer är verksamma då de mänskliga lämningarna arrangeras på olika sätt.⁹⁷ Stephen Shennan studerar tiden omkring 2500–1500 f.Kr. i Europa och menar att det funnits en vida spridd ideologi bland den härskande eliten i den spirande bronsåldern.⁹⁸

Storbritanniens tredje TAG-konferens (Theoretical Archaeology Group), som ägde rum år 1981 i Reading, var ett incitament till boken "Ideology, power and prehistory" som utkom år 1984. Alice Welbourn anlägger ett gender- och maktperspektiv på användandet av keramik i Kenya.⁹⁹ Mark P. Leone reflekterar över den ideologi som legat bakom anläggandet av en trädgård i 1700-talets Annapolis, Maryland, USA.¹⁰⁰ Daniel Miller använder ett ideologiskt perspektiv på dagens arkitektur och ser analogier mellan nutida och förhistoriska auktoriteter.¹⁰¹ Ian Hodder studerar relationer till megalitgravar och långhus i ett europeiskt neolitikum.¹⁰² Michael Parker Pearson analyserar äldre och yngre järnålder på Jylland och Fyn och i fokus är relationen mellan ekonomi och ideologi.¹⁰³ Mary Braithwaite använder begreppet "prestige" för att försöka förstå händelser i Wessex under perioden omkring 2200–1400 f.Kr.¹⁰⁴ Christopher Tilley studerar övergången från trattbägar- till stridsyxekultur i Skåne och menar att en misslyckad legitimering av makt ledde till en kollaps av den sociala ordningen.¹⁰⁵

År 1984 utkom boken "Marxist perspectives in archaeology". Michael Parker Pearson fortsatte här med sitt intresse för Danmarks järnålder och i fokus är även nu relationen mellan ekonomi och ideologi.¹⁰⁶ I samma bok skriver Kristian Kristiansen om danskt neolitikum och bronsålder. Ideologibegreppet och etnografiska analogier används för att försöka erhålla en ökad förståelse av relationen mellan materiell kultur och samhälle.¹⁰⁷

År 1986 disputerade Thomas B. Larsson på en avhandling, där studiematerialet utgjordes av ca 5 000 tidigare publicerade artefakter i brons. Larsson specialstuderar södra Skåne, Kalmar-området och Östergötland och menar att det funnits stora regionala variationer i ekonomiskt hänseende.¹⁰⁸ Avhandlingen bygger på antagandet att bronserna sågs som symboler som legitimerade den rådande ekonomin.¹⁰⁹

I november 1985 hade Thomas B. Larsson deltagit i den första Nordiska TAG-konferensen, som då avhölls i Helsingør. I rapporten som publicerades år 1987 fanns en artikel av Larsson som hade som målsättning att belysa relationen mellan produktion, ideologi och social medvetenhet.¹¹⁰

De stora politiska förändringarna i Europa under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet har möjligen kommit att påverka det arkeologiska tankekollektivet på så sätt att man undvikit att använda sig av ideologibegreppet. Kanske kan man dock se en tendens till en renässans för användandet av termen "ideologi" inom sentida arkeologi.

En antologi med tio artiklar rörande ideologi och förkolumbiska civilisationer utgavs år 1992 av School of American Research Press.¹¹¹ Enligt recensenten Elizabeth M. Brumfiel koncentrerar skribenterna sig på ideologins roll vad gäller relationerna mellan exempelvis härskare och deras undersåtar. Hon efterlyser ett synsätt där även relationerna inom olika klasser beaktas.¹¹²

En konferens ägde rum på våren 1994 i Wassenaar i Holland på temat "Ideology and social structure of stone age communities in Europe". Antologin, som kom att utges år 1997, innehåller 14 artiklar, där ideologitemat är mer eller mindre närvarande.¹¹³

Tore Artelius publicerar år 1999 en artikel där han studerar bronsålderns

gravar i relation till boplatser i Ätrands dalgång. Artelius menar att varje gravtyp hade sin egen ideologiska identitet i den sociala strukturen och sålunda markerades en regional identitet. Formandet av det ideologiska landskapet bidrog till upprätthållandet av den sociala strukturen.¹¹⁴

I boken "Ideologi och mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont" (2001) belyser Anne-Sofie Gräslund kristnandeprocessen inom framförallt det nuvarande Sveriges gränser. Som framgår av bokens titel använder Gräslund sig av begreppen "ideologi" och "mentalitet" för att försöka förstå olika former av religiösa uttryck.¹¹⁵

Pär Nordquist har i en avhandling från år 2001 anlagt ett långt tidsperspektiv på skånsk förhistoria. Då han använder en marxistisk terminologi är begreppen "ideologi" och "makt" synnerligen accentuerade. Nordquist använder Althusserns ideologiska begrepp och menar att detta har en relevans för icke-industriella samhällens vidkommande.¹¹⁶ Nordquist menar att samhälleliga förändringar "... kan förstås och förklaras i termer av interna dialektiska motsättningar mellan produktionsformer, ideologier och sociala grupperingar".¹¹⁷ Nordquist har i en tidigare artikel tillbakavisat kritik mot den marxistiska ideologiuppfattningen.¹¹⁸

Åsa Fredells avhandling från år 2003 behandlar figurativ bildkommunikation under sydskanandinavisk bronsålder och förromersk järnålder. Fredell menar att bilderna förmedlar en ideologi. I definitionen av "ideologi" trycker hon på att det är den ledande (min understrykning) uppfattningen av och synen på världen, samhället och individen som kommuniceras. Här är då inte steget långt till att diskutera användandet av makt i de förhistoriska samhällena och detta är vad Fredell gör. Hon menar bl.a. att "Makten har troligen varit intimt förknippad med den ursprungsrätt som förmedlats genom kosmologin".¹¹⁹ Hon reflekterar även över "... mer omfattande ideologiska skiften eller transformationer". Vid dessa skiften "... koncentreras ofta minne, makt och identitet till ett fåtal symboler och/eller handlingar".¹²⁰

Magnus Andersson markerar år 2003 i sin avhandling om tidig- och mellan-neolitiska samhällen i västra Skåne att han ansluter sig till åsikten att landskapet är ideologiskt konstruerat.¹²¹

Björn Feldt publicerar sina studier rörande tarandgravar år 2003. Tarandgravar är låga gravrösen med avlånga stenramar, där de enskilda gravarna är orienterade i N-S riktning och där själva komplexet sträcker sig i V-Ö riktning. Dessa "stenhågnadsgravar" är kända från Estland, norra Lettland, sydvästra Finland och östra delen av mellersta Sverige, d.v.s. i Södermanland och Uppland. Gravtypen har tidigare ansetts kunna dateras till romersk järnålder, men Feldt menar att tarandgravar framträder under yngre bronsålder inom alla de områden där de förekommer. Han menar vidare att uppkomsten av tarandgravar är ett av flera tecken på en förändring av samhället från det kollektiva till det privata under bronsåldern.¹²² Tarandgravarna är även en del av det studerade materialet i Feldts avhandling från år 2005, där han med ett ideologiskt perspektiv undersöker varför rösen ersatts av gravfält. Han menar att "...gravritualen på goda grunder kan antas ha återgivit något av de ideologiska förhållningssätt som präglat en social organisation..."¹²³

Ritual

"... 'ritual', the archaeologists' favourite catch-all category for 'odd' or otherwise not understood behaviour..."

Timothy Insoll, *Archaeology, Ritual, Religion*, 2004.

"When focusing on rituals in social sciences, one needs to know what a ritual is..."

Peter Habbe, *How to sort out ritual from context of practice*, 2006.

Mitt projekt hade initialt titeln "Det rituella landskapet", varför det kan vara relevant att fråga sig vad "ritual" har betytt och betyder enligt olika författare. I Nationalencyklopedin kan läsas: "Ritual (av lat. ritua'lis 'som avser de heliga bruken', av ri'tus 'heligt bruk'), standardiserat, institutionaliserat beteende med symbolisk innebörd. Särskilt avses den hävdvunna eller stadgade ordningen för kyrkliga förrättningar och andra religiösa eller profana ceremonier, högtidsfirande osv. Även de texter som i det sammanhanget används kan kallas ritual. Ritualen är symbolisk i det att det formbundna beteendet uttrycker en djupare liggande mening av religiöst, magiskt eller annat slag. Nattvarden är ett exempel, att stå upp under spelandet av nationalsången ett annat. Ritualers sociala funktion är att bekräfta och förstärka kollektivets enighet om dess grundläggande värden. De kan också symbolisera maktskillnader, t.ex. ceremonier ägnade åt att uttrycka att ett högre ämbete är instiftat av en ännu högre, icke-världslig makt."¹²⁴ Det framgår här att det latinska ordets innebörd är att hänföra till den sakrala sfären. Bland de sentida exemplen omtalas "att stå upp under spelandet av nationalsången", vilket ju är en världslig aktivitet. En betydelseglidning kan här spåras från att endast omfatta det sakrala till att även omfatta aktiviteter inom den profana sektorn. I min läsning av adekvat litteratur har jag kunnat konstatera att det tycks finnas lika många definitioner på ritual, som det finns publicerade antropologer. I detta sammanhang nöjer jag mig dock med att här även infoga definitionen publicerad i "The encyclopedia of religion": Det medvetna och frivilliga, upprepande och schematiserade symboliska kroppsliga handlingar som inriktar sig mot himmelska strukturer och/eller det heligas närvaro.¹²⁵

Då ritual är ett speciellt beteende som uppvisas av alla kända samhällen, är det också möjligt att skapa sig en bild av människan som social varelse genom att observera och analysera ritualen.¹²⁶ Den erhållna schablonen för mänskligt beteende kan då överföras till studier av medeltida eller förhistoriska samhällen. Tidigt ute bland antropologerna med att studera ritual var fransmannen Arnold van Gennep, sedermera professor i Schweiz, som med boken "Les Rites de passage" (1909) påvisade den gemensamma grundstrukturen i riter som markerar förändring i social status, d.v.s. i övergångsriter.¹²⁷ Den franske sociologen Émile Durkheim kom att studera den symboliska associationen mellan en mänsklig social grupp och en djur- eller växtart, totemism, bland aboriginer. Detta resulterade år 1912 i boken "Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totemique en Australie", där han uppmärksammar gruppens kraft som den upplevs vid fester, riter och andra sammankomster, då deltagarna intensivt förnimmer att gruppen är någonting mer än summan av individerna. Durkheim kom här också att göra forskningssamhället uppmärksam på att den heliga verkligheten är strukturerad och bygger på en kulturellt etablerad världsbild, en kosmologi. Ritualernas sociala karaktäristik anses konstituera det heligas karaktäristik.¹²⁸

Tillsammans med Durkheim skrev systersonen och den nära medarbetaren

Marcel Mauss år 1903 ”De quelques formes primitives de classification”, där tesen hävdas att den sociala ordningen är grundläggande för karaktären av religiösa och kosmologiska föreställningar.¹²⁹ Grundare av den strukturalistiska inriktningen inom antropologin, fransmannen Claude Lévi-Strauss inspirerades bl.a. av Marcel Mauss under slutet av 1940-talet. Strukturalismens påverkan på den kommande forskningen kan inte överskattas och många är därför de forskare som arbetat med att blottlägga och systematisera de strukturer som ligger bakom mänskliga handlingar, som exempelvis ritualer.¹³⁰

Den polsk-brittiske socialantropologen Bronislaw Malinowski var en av de tidiga grundarna av den funktionalistiska riktningen inom antropologin, där man menade att kulturelement som exempelvis trosföreställningar ytterst hade som sin funktion att uppfylla människans grundläggande fysiska och psykologiska behov. Exempelvis förklarade Malinowski magiska ritualer genom deras funktion att undanröja eller reducera den känsla av ångslan som människan har inför förehavanden som bedöms som osäkra eller farliga, därför att den teknologi hon har tillgång till inte ensam kan garantera en lycklig utgång. Malinowski är bl.a. känd för sina långvariga fältarbeten på Trobriandöarna, i nuvarande Papua Nya Guinea, 1915–18, vilka resulterade i en serie monografier och vetenskapliga publikationer. Bland dessa texter kan här nämnas ”Magic, Science and Religion and other Essays” från år 1948, vilket egentligen är en sammanställning av artiklar ursprungligen publicerade mellan åren 1916–26.¹³¹

Den brittiske socialantropologen Alfred Reginald Radcliffe-Brown var starkt inspirerad av Émile Durkheim och blev den främste företrädaren för den s.k. strukturfunktionalistiska inriktningen, där samhället betraktades som analogt med en organism. Radcliffe-Brown fokuserade på kollektivets behov och förklarade t.ex. magiska ritualer genom att påpeka deras funktion som en markering och ett understrykande av den sociala solidariteten inom gruppen. Hans teori byggde på kopplingen av de tre grundläggande begreppen funktion, struktur och process, och hans variant av funktionalismen har kallats strukturfunktionalism. Radcliffe-Brown utförde 1908 etnografiskt fältarbete på ögruppen Andamanerna i Bengaliska viken, Indien. Hans viktigaste teoretiska artiklar är samlade i boken ”Structure and Function in Primitive Society” (1952).¹³²

En ny teoretisk vision rörande ritual började växa fram inom ramen för Manchesterskolan under 1960- och 1970-talet i och med att den produktive brittiske socialantropologen Victor Witter Turner utgav sina texter. Turner utförde sin fältforskning bland Ndembu-folket i Zambia. Genom sina analyser av ritualen som socialt drama blev han en nydanare och en tidig förespråkare för det aktörsorienterade perspektivet. Han kom att vidga sitt studiefält till att omfatta jämförande analyser av riter, främst liminalfasen i övergångsriter. Han utvecklade då vissa idéer inom det område där van Gennep år 1909 hade stakat upp riktlinjerna. Den mest lästa boken av Turners arbeten är ”The Ritual Process” (1969). Han för där fram att liminalfasen inte bara existerar i initiationsriter, utan i varje ”dimensionslöst” socialt rum där kulturellt och rituellt skapande uttrycks. Enligt Turner är all äkta ritual kreativ och ombildande. Ritual som endast konfirmerar det existerande kallar han ceremoni.¹³³

Den marxistiska antropologin blomnade upp under 1960-talet och nådde sin kulmen under 1970-talet. Framstående företrädare för den marxistiska antropologin var Maurice Bloch, Jonathan Friedman, Maurice Godelier, Emmanuel Terray, och Eric Wolf.¹³⁴ Den förstnämnde är väl den bland dessa antropologer som mest har profilerat sig med arbeten rörande ritual. Utifrån

inhämtat material från Madagaskar har Bloch bl.a. författat monografierna "Placing the Dead: Tombs, Ancestral Villages and Kinship Organization in Madagascar" (1971) och "From Blessing to Violence: history and ideology in the circumcision ritual of the Merina of Madagascar" (1986). I sina arbeten har Bloch bl.a. noterat att ritualer, och därmed också ideologier, kan överleva stora sociala förändringar. Detta kan tyckas förvånande, men Bloch menar att utövandet av ritualen legitimerar makten i vilka händer den än råkar finnas.¹³⁵

I USA startade undervisning i ämnet "Ritual studies" år 1977.¹³⁶ Ronald Grimes har skrivit ett flertal artiklar och monografier, samt utgivit antologier. Den för ämnet "Ritual studies" mest grundläggande boken måste sägas vara "Beginnings in ritual studies" som för första gången utgavs år 1982 och som 13 år efteråt utkommit i ny reviderad skepnad. Som en hjälp för studenter vid fältarbeten har Grimes i ett kapitel i denna bok skrivit ner ett antal frågor som han menar kan vara till hjälp. Han poängterar här att frågeschemat inte kan användas mekaniskt, utan att det måste anpassas till varje situations specifika särdrag. Ibland kan då också frågorna visa sig att vara omöjliga att applicera på den aktuella situationen. Frågorna har av Grimes indelats i de sex grupperna: 1. Rum; 2. Föremål; 3. Tid; 4. Ljud och språk; 5. Identitet och 6. Agerande.¹³⁷ Min tanke är att försöka att använda mig av relevanta frågor tagna ur Grimes listor och applicera dem på de av mig studerade förhistoriska miljöerna. Nackdelen med detta förfarande är naturligtvis att jag inte kan presentera min frågelista för mina förhistoriska informanter. Men förfarandet borde kunna ge mig en metod som kan användas för att på ett strukturerat sätt angripa de tre fallstudierna. Som en vikarierande informant skulle jag då själv kunna fungera, men jag kommer då också att släppa in andra arkeologer. På detta sätt bör det framkomma ett större antal såväl divergerande som konvergerande åsikter, vilka kan ställas mot varandra i en dialektisk process. Min förhoppning är då att resultatet skall bli ny kunskap rörande de av mig presenterade studieobjekten.

Under 1980-talet löstes fronterna mellan ett antal konkurrerande ismer upp och dagens antropologer kan sägas vara mer allomfattande i fråga om teoretisk inriktning och forskningsintressen. Numera fäster antropologerna större uppmärksamhet vid individernas roll som aktörer i det sociala systemet och som medskapare av sin egen kultur, vilket enligt min mening är ett tydligt tidens tecken. Samtidigt har de också blivit mer medvetna om att deras egen verksamhet innebär tolkningar. Reflexiviteten förtydligar den dubbla intellektuella processen, nämligen att utifrån kunskap om andra bättre förstå oss själva, och att utifrån insikt om oss själva bättre förstå andra.¹³⁸ Till den nu trendsättande forskningsgenerationen tillhör bl.a. Catherine M. Bell, vid Santa Clara University i Kalifornien, USA. År 1992 utkom hennes bok "Ritual theory ritual practice", i vilken hon bl.a. tar upp begreppet ritual till kritisk granskning. Hon menar att det har funnits nackdelar med att studera ritual isolerat och föreslår ett kontextuellt studium där ritual studeras likvärdigt med andra sociala aktiviteter. I den år 1997 utgivna boken "Ritual: perspectives and dimensions", presenterar Bell en utförlig och kommenterad historik rörande studier av ritual. Bell definierar här sex kategorier av riter: övergångsriter, kalendariska riter, offerriter, helande riter, matrelaterade riter och politiska riter. Hon markerar att hon själv tycker att ritual bör studeras som en process och därmed är man väl tillbaka i den Turnerska analysen av ritualen som socialt drama.¹³⁹ En studie som bemötts med mycket positiv kritik är "Affecting performance: meaning, movement, and experience in Okiek women's initiation" (1994), vilken är skriven av docenten i "African Studies" vid Emory University, Georgia, USA,

Corinne Ann Kratz. Ramverket för studien av Kratz är hur en homogen grupp människor lever i relation till andra folkgrupper och i denna miljö studeras de kvinnliga initiationsriterna. Med hjälp av sina analysinstrument låter Kratz oss få insikter i hur människor känner, kommunicerar och agerar inom en ritual som inrymmer både kontinuitet och förändring.¹⁴⁰ I och med denna insikt är man tillbaka i Turners kreativa ritual, men det ses här också ett exempel på studium av individens roll som aktör i det sociala systemet.

Bruket av ”ritual” inom arkeologin synes inte alltid att ha varit speciellt insiktsfullt om man skall tro Ian Hodder, ty han menar att intrycket är att termen används för det icke-funktionella, det som man inte förstår och det annorlunda.¹⁴¹ Richard Bradley menar att ”ritual” är ett av de ord som har överlevt från en äldre arkeologi och som fortsätter att hemsöka ämnet idag. Han menar också att det är omöjligt att undvika att inkludera ordet i den moderna forskningens vokabulär och ändå är det svårt att göra så utan att ärva ett arv av förvirring.¹⁴² För ett svenskt vidkommande kom bruket av begreppet ”ritual” att kraftigt kritiseras år 1997 av Påvel Nicklasson, som skriver: ”Förhistorien ’ritualiserar’ på ett ibland makalöst sätt. Den befolkas med tomtar, älvor och andra sagoväsen. Genom att förhistoriens människor tillskrivs en övertro på mytiska väsen som vi själva betraktar som irrationell blir de som förvuxna barn.” Nicklasson anser vidare: ”... att ett flitigt användande av ett sådant begrepp som ’ritual’ sällan syftar till förklaring eller förståelse av det arkeologiska källmaterialet. Termen verkar istället ’ritualiserande’ på det egna tänkandet som en broms för en vidare analys. Det man gör är att ersätta obegripliga handlingar med oförklarbara ord. Begrepp av den här typen skulle jag vilja hänföra till den fond som forskaren målar upp bakom det källmaterial som bearbetas. I detta fall kan ett begrepp som ’rituell’ sägas mystifiera forntiden, göra den ogripbar och omöjlig att förstå för oss.”¹⁴³ Religionssociologen Morten Warminde har framfört att det var naturligt för den förhistoriska människan att skilja mellan sakralt och profant, men att hon därmed inte uppfattade de sakrala ritualerna som ingående i en religion.¹⁴⁴ Jag håller med om att vi måste använda tydligare begrepp. För att minska på begreppsförvirringen rekommenderar jag att man exempelvis slutar med att använda ”ritual” som en synonym till ”religion”, vilket också förespråkats av Timothy Insoll.¹⁴⁵

Studier baserade på religion och ritual inom ämnet arkeologi uppfattas idag som något etablerat.¹⁴⁶ Lunds Universitets tvärvetenskapliga projekt ”Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv” har sin fokusering på såväl forntid som vår syn på det förflutna. I projektets andra publikation från år 2002 skriver Margaret Clunies Ross att de flesta forskare numera uppfattar ”ritual” som ”... varje handling med symbolisk innebörd, som grundar sig på vedertagna regler och tillhandahåller ett meningsfullt sätt för dem som deltar i handlingen att hantera sådana händelser och trosföreställningar som formar deras liv”. Clunies Ross menar vidare att det nutida antropologiska synsättet har ”... en mer eklektisk hållning, som innebär att alla sorters ritualer anses åter spegla relationerna mellan religionen, politiken och samhällsfrågorna”.¹⁴⁷ Jag kan här inte förstå varför Clunies Ross drar upp en skiljelinje mellan religion, politik och samhällsfrågor, då ”samhällsfrågor” ovillkorligen måste utgöra delmängder av såväl ”religion” som ”politik”.

Landskap

I want to stress that social space is not only what you study in a house or a village. Also the landscape is a social space, where the family farms, the social centre and the gods all seem to have their proper places.

Mats P. Malmer, Social space in Alvastra and other pile dwellings, 1991.

Ordet "landskap" är svårdefinierat, men det står klart att den första leden av ordet, "land-", syftar på jordytan. Den senare leden, "skap-", innebär här att människan skapar sitt landskap, vilket skulle kunna uttryckas som att hon bevingar det vilda.¹⁴⁸ Detta skulle innebära att redan grundformen "landskap" skulle indikera en kulturell påverkan. Detta kan då jämföras med den grekiske filosofen Aristoteles som menade att naturen kunde skapa allt själv.¹⁴⁹

Naturlandskap, är en term som egentligen avser ett av människan opåverkat landskap. Eftersom det inte längre finns några områden som är helt opåverkade av mänsklig verksamhet avser det i praktiken det system av naturelement i ett område inom vilket människan inrättat sitt kulturlandskap. Begreppet naturlandskap introducerades vid seklets början i tysk geografi som bas för indelningen av jordytan i "naturliga" regioner som kunde avse hela globen, enskilda länder eller ännu mindre områden. Man sökte då urskilja karakteristiska kombinationer av landformer, vatten och växttäckan.¹⁵⁰ Elisabeth Rudebeck har visat att det bland forskare finns många olika synsätt i fråga om hur man uppfattar naturen. Hon menar vidare att olika naturuppfattningar är ideologiska och efter att ha tillskrivit naturen vissa kvalitéer, som i huvudsak är hämtade från den sociokulturella världen, använder vi dessa uppfattningar till att legitimera olika förhållanden.¹⁵¹

Det var den amerikanske geografen Carl Sauer som formulerade begreppet kulturlandskap, vilket är en produkt av människans aktivitet.¹⁵² Sauer publicerade sitt arbete år 1925, men det kom att dröja drygt 50 år innan termen kom att användas i större omfattning.¹⁵³ Beroende på typ av markanvändning kan man tala om odlingslandskap, urbant landskap eller industrilandskap. Odlingslandskapet kan i sin tur indelas efter den produktion som dominerar, t.ex. jordbrukslandskap, beteslandskap eller skogsbrukslandskap. Det svenska odlingslandskapet, och i synnerhet det traditionella, rymmer en mångfald av bruk som producerat åkrar, ängar, betesmarker och skog. Markanvändningen är här anpassad till landskapets naturliga förutsättningar. Mångsidigheten i det äldre odlingslandskapet medförde också en artrik flora och fauna.¹⁵⁴ I ett odlingslandskap som exempelvis i Malmöområdet, har gravhögarna under långa tider fungerat som refuger för vegetation och flora. Genom bete eller slätter skapades och vidmakthölls en artrik betesmarksvegetation. Högen representerade en tidsmässig kontinuitet och ett stort symboliskt värde. Orsaken till gravhögarnas artrikedom, speciellt i jämförelse med en omgivande fullåkersbygd, är främst den hävd som kontinuerligt och under mycket lång tid bedrivits på högarna. Dessa har i de allra flesta fall legat i öppna ängs- och betesmarker som ända sedan stenåldern och långt in på 1700-talet har dominerat det skånska slättlandskapet. Under 1800- och 1900-talen har emellertid slättlandskapet exploaterats varvid ängar, hagar och våtmarker nästan fullständigt omvandlats till åkermark. Till skillnad från omgivningen har dock många av gravhögarna skonats från uppodling ända in i våra dagar och hyser en vegetation som utgör en av de sista resterna av den gamla ängs- och hagmarksfloran i det västskånska odlingslandskapet.¹⁵⁵ Kulturlandskapets komplexitet har i en

historisk-etnoarkeologisk studie från år 1992 uppmärksammats av Stig Welinder, som poängterar att ett kulturlandskap skapas och vidmakthålls inom ramar för traditionsbundna kulturella mönster.¹⁵⁶ Redan fyra år tidigare hade Welinder i en artikel reflekterat över förhållandet mellan landskap och människor.¹⁵⁷

När det gäller arkeologers bruk av landskap skulle man kunna säga att landskapsarkeologin uppstod som en reaktion på den anläggnings- och/eller boplatsercentrerade arkeologin. Landskapsbegreppet har problematiserats och befunnits vara mer komplext än vad som tidigare ansågs.¹⁵⁸ Det har sedan slutet av 1970-talet blivit allt mer vanligt att anlägga ett landskapsperspektiv inom den arkeologiska forskningen.¹⁵⁹ För svenskt vidkommande skall här omtalas några aktuella akademiska arbeten där författarna på olika sätt använt sig av begreppet landskap. I avhandlingen ”Yxors liv – Människors landskap” från år 2002 skriver Per Lekberg: ”... att förståelsen av landskapets strukturer... utgör en väg till förståelse av de politiska och sociala strukturerna.”¹⁶⁰ Lekberg använder sig av den marxistiske brittiske antropologen Donald Donhams tankegångar när han skriver: ”Samhällsvetenskapen måste öppna sin utgångspunkt i de ideologiska förutsättningar och retoriska antaganden som utgör dess förutsättningar, inte låtsas som om de inte existerar.”¹⁶¹ Lekberg menar här att även arkeologi skall betraktas som en samhällsvetenskap. I avhandlingen ”Skapa plats i landskapet” från år 2003 har Magnus Andersson uttryckt en hållning som står i samklang med Lekbergs: ”Idén om att landskapet inte är ’neutralt’ utan ideologiskt konstruerat är därför betydelsefullt vid en förståelse av den sociala organisationen och strukturella förändringar i förhistoriska samhällen.”¹⁶² Björn Nilssons D-uppsats i arkeologi behandlade relationen människa – landskap och påverkan från Stig Welinders landskapsarkeologiska arbeten är påtaglig.¹⁶³ Uppsatsen kom att bilda avstamp för avhandlingen ”Tingens och tankarnas landskap” som utkom år 2003, där ett ekologiskt perspektiv anläggs.¹⁶⁴ Susanne Thedéen använder sig av begreppen ”kosmologi” och ”ritual” då hon i sin avhandling ”Gränser i livet – gränser i landskapet” från år 2004 skriver: ”För att sammanfatta landskapsperspektivet skulle man kunna säga att bakom de bronsålderstida monumentens placering ligger ett medvetet synliggörande av den kosmologiska föreställningsvärlden som givit avtryck i ett rituellt landskap.”¹⁶⁵ Peter Skoglund skriver år 2005 i sin avhandling ”Vardagens landskap – lokala perspektiv på bronsålderns materiella kultur” att han betraktar landskapsperspektivet ”som ett reflexivt förhållningssätt vilket kan bredda och fördjupa vår syn på förhistorisk materiell kultur”, ty ”människan formar landskapet men människan formas också av landskapet”.¹⁶⁶

När vi använder oss av begreppet ”landskap”, är det viktigt att vi inser att vårt visuella sätt att förhålla oss till landskap inte kan vara liktydigt med hur människan uppfattade sin omgivning under förhistorisk tid. Landskapet har inte varit, är inte och kommer inte heller att vara statiskt, då det är i ständig förändring av såväl naturliga som kulturella orsaker.¹⁶⁷ När olika monumentala konstruktioner uppförs förändras också synen på landskapet och därmed förändras även mentaliteterna. Man skulle härvidlag kunna använda det av Stig Welinder använda begreppet ”Det komplexa landskapet” för att beteckna den heterogena ansamlingen av fornlämningar.¹⁶⁸ Även processen som skapar detta landskap är komplex, eftersom monumenten har betydelse även för människor som kom att leva, och kommer att leva, långt efter den tid då byggnadsverken uppfördes. Monumenten har, som Richard Bradley uttrycker det, ett ”efterliv”.¹⁶⁹ Inte heller landskapsarkeologin är oföränderlig, då arkeologer använder sig av olika

sätt att arbeta med fornlämningars relation till omgivningen.¹⁷⁰ Exempelvis anlade Christopher Tilley år 1994 ett fenomenologiskt perspektiv på landskapet, men subjektiviteten i denna metod anses vara problematisk.¹⁷¹ Andrew Fleming har i en recension framfört att postprocessuella arkeologer bör använda mer källkritik och mindre retorik.¹⁷² Det är här av vikt att inse att Tilleys perspektiv primärt är att se som en kritik av de processuella arkeologernas användande av landskapet som bakgrundsbilder för allehanda grafiska framställningar.¹⁷³

Jag har i grund och botten en holistisk syn på det förhistoriska landskapet, d.v.s. jag anser att det totala landskapet har ett större kunskapsinnehåll än summan av de olika beståndsdelarna. Ett fragmentiserat landskap innebär en fragmentiserad kunskap. Trots detta så är jag därför inte av den åsikten att exempelvis kunskapen om nedläggningen av en flintyxa i samband med uppförandet av ett långhus skulle vara betydelselös. Förekomsten av ett grundläggningsoffer indikerar att husets byggare hade tagit till sig den rådande ideologin. Därmed kan sägas att husets relation till närbelägna gravar har ett större intresse än vad som annars hade varit fallet. Sålunda antas att det finns en koppling mellan mikro- och makroperspektiv i det förhistoriska landskapet.

Ritual och landskap

Dyrkan har sina speciella platser, som fick sin heliga status därför att det heliga uppenbarat sig där. Heliga platser kunde också utgöras av speciella platser i naturmiljön, eller platser där vissa händelser ägt rum. Här kan då räknas upp källor, vad, tröskplatser, enskilda träd eller ansamlingar av dessa, kullar och berg. Den sistnämnda kategorin var av speciell art, då man här kunde komma i kontakt med de himmelska gudarna. Som exempel kan nämnas rader med härdar och/eller kokgropar som under bronsåldern gärna placerades radvis på sluttningar och som kunnat dokumenteras på ett flertal platser i norra Europa. Det kan också nämnas platser i alpina områden där eldoffer förekommit under så lång tid att stora högar innehållande brända ben och andra offrade föremål uppkommit.¹⁷⁴

En central plats för dyrkan får en speciell karaktär, när den väl har blivit igenkänd som platsen för det heliga. I vissa religioner representerar sådana platser ”jordens navel”, d.v.s. platsen där Gud, människa, himmel och jord möts. Heligheten hos en sådan plats måste skyddas från det oheliga, vilket lämpligen kan göras med någon slags markering i lämpligt material, men därmed inte sagt att alla heliga platser måste ha varit markerade.¹⁷⁵ Dessa markeringar, i form av exempelvis pålar, stolpar, eller pelare, som avgränsar området, är i sig själva tilldelade en sakral mening, som ibland kan utläsas av en speciell design. Den heliga konstruktionens grundplan och dess orientering är alla symboler för det heliga. Förhistoriska platser för dyrkan innehöll därmed symboliska betydelser och dess utformning kunde vara avbildningar av föreställningar om den sakrala världen, eller med andra ord en helig kosmologi. Dessa heliga platser kanske användes vid vissa årtidsbundna händelser, som exempelvis tidpunkten för sådden eller skörden, sommar- eller vintersolståndet.¹⁷⁶

”Det rituella landskapet” är ett uttryck som troligen myntades av Richard Bradley i monografin ”The prehistoric settlement of Britain” år 1978. Efter att

ha behandlat den äldre bronsålderns landskap i södra England, skriver han att det bästa exemplet på ett rituellt landskap är ännu äldre och exemplifierar då med gånggriften New Grange på Irland, där vissa andra gånggrifter inom en radie av 60 km anses vara orienterade mot just New Grange. Han menar vidare att ett likartat strukturerat landskap kan ha existerat runt Stonehenge under den äldre bronsåldern.¹⁷⁷ Drygt två decennier efter att detta uttryck lanserats, skriver dock nu Bradley: "I'm not sure that I'm proud of coining a phrase that has given so many problems."¹⁷⁸

Under 1980-talet fortsatte de engelska arkeologernas diskussioner kring olika ceremoniella monument. Man ville då se ett organiserande av rummet i en profan och en rituell gruppering.¹⁷⁹ År 1984 publicerade Thorpe en artikel där han kunde urskilja fyra grupper med neolitiska monument i det rituella landskapet i Wessex, södra England. Dessa grupper namngavs som: "Avebury group", "Dorset Cursus group", "Stonehenge group" och "Dorset Ridgeway group".¹⁸⁰ I samma antologi som artikeln av Thorpe finns en text av Julian Richards, som också arbetar med landskapet runt Stonehenge. Även om det i Richards illustrationer noteras en tydlig tudelning mellan profana och sakrala landskap, noteras dock ett synsätt där religion och produktion är intimt sammanlänkade i det dagliga livet. Detta med tanke på att Richards skriver: "Ritual must surely need to be integrated with a broader range of activities; it has little point if practised in isolation."¹⁸¹ I en artikel om fornlämningar på Dartmoorheden, från år 1987, skriver Andrew Fleming: "What kind of concept lay behind the coaxial [field] system? Here it is difficult to avoid the rather elusive notion of 'the ritual landscape', sometimes utilized, if not very closely defined, by British prehistorians."¹⁸² I en monografi utgiven året därefter, om stenrader på samma hedområde, skriver Fleming: "In each of these places it looks as if the monuments were carefully grouped and positioned to create what prehistorians have come to call a *ritual landscape*" (min kursivering).¹⁸³ Tankarna om dessa olika lämningar på Dartmoorheden knyts ihop i följande skrivning av Fleming, som bygger på en idé av Ian Hodder: "It is possible that field systems, too, were creating or maintaining the concept of a dominant axis in the local landscape, and that in some cases such an idea was being extended from the domain of ceremonial monuments to the division of the land."¹⁸⁴

Från och med slutet av 1970-talet kom alltså arkeologer att börja använda det kategoriserande uttrycket "det rituella landskapet". Men även antropologer anammade en tudelad världsbild, vilket här kan exemplifieras med Dario Zadra, professor i "religionsantropologi" i Rom, som år 1984 menade att studier av både förhistoriska och historiska samhällen har visat på en klar distinktion mellan det som betraktas som profant och det som betraktas som sakralt.¹⁸⁵

För att kunna förstå händelser i dåtid, likväl som i nutid, måste man kategorisera, typologisera och generalisera. Resultatet kan då vara att besvärliga gråzoner och svårbegripligt mischmasch försvinner och fram träder tydliga, homogena strukturer. Man har då vunnit något eftersom man nu kan tolka det studerade skeendet. Man måste dock också vara medveten om att man samtidigt tappat det undflyende, det svårförklarliga och det heterogena. Så tycks vara fallet mellan dikotomin sakralt – profant. På en konferens i Oxford år 1989 ställde Jan Harding den retoriska frågan: "Är det försvarbart att anta att en rumslig uppdelning mellan 'sakrala platser' och 'boplatser' överensstämmer med en delning av det sociala livet?"¹⁸⁶ "Svaret" hämtade sedan Harding från inledningen

i en 1986 publicerad artikel av Paul Lane, där författaren menar att de båda uttrycken är bekväma att använda vid jämförelser mellan områden, där olika slags fornlämningar dominerar i antal. Men han varnar också för att det vid användandet medföljer antaganden av mestadels etnocentrisk art. Detta skulle då förstärka och vidmakthålla exklusiviteten och motsatsförhållandet mellan dessa två aspekter av mänskligt handlande.¹⁸⁷ I den löpande artikeltexten utvecklar Lane sina tankar och menar att dikotomin riskerar att föra med sig ett antagande om att olika aktiviteter betraktas som universellt förekommande, men det är inte självklart att uppdelningar i olika sociala sfärer alltid har funnits.¹⁸⁸ Viktigt är också att Lane ser på sakralt och profant som aspekter av mänskligt handlande, vilket innebär ett mer nyanserat betraktelsesätt. Lane citerar här socialantropologen Gilbert Lewis, som i sin tur använder sig av resultat från den norske socialantropologen Fredrik Barths studier av nomader i södra Iran. Barth har där bl.a. kunnat visa exempel på att ett agerande kan rymma bådadåda aspekterna.¹⁸⁹ Istället för att citera Lane, hade Harding dock kunnat använda sig av Maurice Bloch som på en konferens år 1982 påminde om att religion i förindustriella samhällen inte kan igenkännas empiriskt, eftersom de flesta av dessa samhällen inte har en tydligt markerad religiös sfär. Eller som antropologer brukar säga, religionen genomsyrar samhället. Bloch föreslår dock att ”religion” kan identifieras genom studier av ritual.¹⁹⁰

På 1990-talet tycks det, åtminstone bland vissa arkeologer, ha skett en betydelseförskjutning i fråga om uttrycket ”det rituella landskapet”. Christopher Tilley skriver år 1991: ”I have argued that in Västergötland the megaliths serve to create, articulate, and objectify a ritual landscape in which the cultural and the natural are inextricably linked together as part of a coherent and unchanging system”.¹⁹¹ På 1980-talet hade alltså arkeologerna fokuserat på vad som tolkats som lämningar efter religiösa aktiviteter, vilka närmast råkade befinna sig i ett landskap. På 1990-talet kunde Tilley presentera en modell där kultur och natur interagerar. Därmed har ”det rituella landskapet” tenderat att bli det som inom religionsvetenskapen kommit att kallas för ”den heliga geografin”.

En religionsvetare, Richard Townsend, kunde år 1987 beskriva ”den heliga geografin” enligt följande: ”Charged with supernatural power, sacred places function as fixed points of reference and positions of orientation in the surrounding world... When joined by paths, processional ways, or great routes of pilgrimage, sacred places form networks that may embrace local village or tribal lands, large nations, or vast regions of the globe occupied by major civilizations. These networks form sacred geographies—webs of religious meaning imposed upon the land—where natural features and man-made symbols establish communication between the earthly and the spiritual, embodying collective values and shared norms of conduct.”¹⁹² Townsend avrundar sin artikel med bl.a. följande skrivning: “... sacred geographies have the functions of creating a sense of place and creating a certain order in the world. Through the use of symbols, networks of meaning are imposed upon the land.”¹⁹³ En arkeolog, John Barrett, beskrivning av landskapet år 1991 kan vara mycket närbesläktad, då det sägs: ”The monuments that archaeologists study within the landscape ’participated’ actively in the structuring of social conditions. Landscape is thus the entire surface over which people moved and within which they congregated. That surface was given meaning as people acted upon the world within the context of the various demands and obligations which acted upon them....”¹⁹⁴

År 1996 hölls ett symposium med namnet "Sacred Landscapes: Constructed and conceptualized" i San Francisco. Redaktörerna för symposieskriften menar att termen "sacred landscapes" är en av flera där ett icke ekonomiskt perspektiv på relationen mellan människa och landskap poängteras.¹⁹⁵

Jag menar att det av ovanstående skrivning torde ha framgått att uttrycket "Det rituella landskapet" tyngs av en vetenskapshistorisk belastning, vilket i mångt och mycket tycks bero på en bristande definition.

Fallstudie I: Det ideologiska landskapet och projektet Öresundsförbindelsen

Det är tydligt att frågan om fynden tillhör den profana eller sakrala sfären alltid ryms i forskarens sinne.

Per Karsten, Att kasta yxan i sjön, 1994.

Inledningsvis kan det vara på sin plats med en redovisning av alla anläggningar och föremål som kommit att anses som tillhöriga den ideologiska sfären inom projektet Öresundsförbindelsen. Denna totala redovisning inom fallstudie I, som har krävts av projektet Öresundsförbindelsens referensgrupp, har inte någon kronologisk avgränsning. Inom fallstudierna II och III kommer jag dock att begränsa mitt arbete till neolitikum respektive bronsålder. Jag skriver här ”kommit att anses” för att markera den grad av subjektivitet som finns i processen när vi reflekterar över de anläggningar och föremål som tillvaratas på en arkeologisk undersökning. I projektprogrammet av år 1996 ställde jag frågan: ”Hur skall vi arkeologer då kunna urskilja det sakrala landskapet i bruset från det profana?” Jag fortsatte med att poängtera att ”Det är här av yttersta vikt att vi inte hamnar i en situation där vi tolkar allt vi inte förstår som tillhörande den religiösa sfären”. Som motmedel poängterade jag vikten av att använda sig av ”fastställda indikatorer”, utan att utveckla vad jag menade med detta uttryck.¹⁹⁶ När jag nu tänker på vad jag tänkte för tio år sedan, menar jag att jag måste ha tänkt på Berta Stjernquists begrepp ”kvalificerade föremål och fyndomständigheter”. Stjernquist kände då hon på 1960-talet arbetade med fyndmaterialet från Röekillorna en osäkerhet när det gällde skiljelinjen mellan profant och sakralt. Hon konstruerade därför ett bestämningschema för depåfynd, vilket några år senare kom att kompletteras med begreppen ”kvalificerade föremål och fyndomständigheter”.¹⁹⁷

År 1996 framförde jag också att det kunde ”vara fruktsamt att försöka spåra naturformationer, byggnader, strukturer och föremål, vilka har en sådan skepnad att de kan antas ha tilldragit sig en speciell uppmärksamhet”. Jag refererade då till religionshistorikern Carsten Colpe, som bl.a. framfört att ställens särregna karaktär kan ha resulterat i offerplatser. Som exempel nämns bl.a. källor och stenformationer.¹⁹⁸ I projektprogrammet av år 1996 skrev jag om en grundtanke vad gäller det sakrala: ”eftersom religiös aktivitet är formell och upprepande, tenderar dess materiella lämningar att vara upprepande i det arkeologiska materialet”. Jag citerade även då Carsten Colpe, men också Janet E. Levy, Colin Renfrew och Paul Bahn.¹⁹⁹ Märk väl att det här talas om tendenser och denna grundtanke skall då naturligtvis inte ges vulgärtolkningen att alla pluralformer tillhör den ideologiska sfären. Jag har i projektprogrammet försökt att bl.a. gardera mig mot sådana vantolkningar då jag skrev: ”Det måste

även beaktas att profana aktiviteter i vissa fall kan förväntas lämna spår som kan vara snarlika de sakrala.”

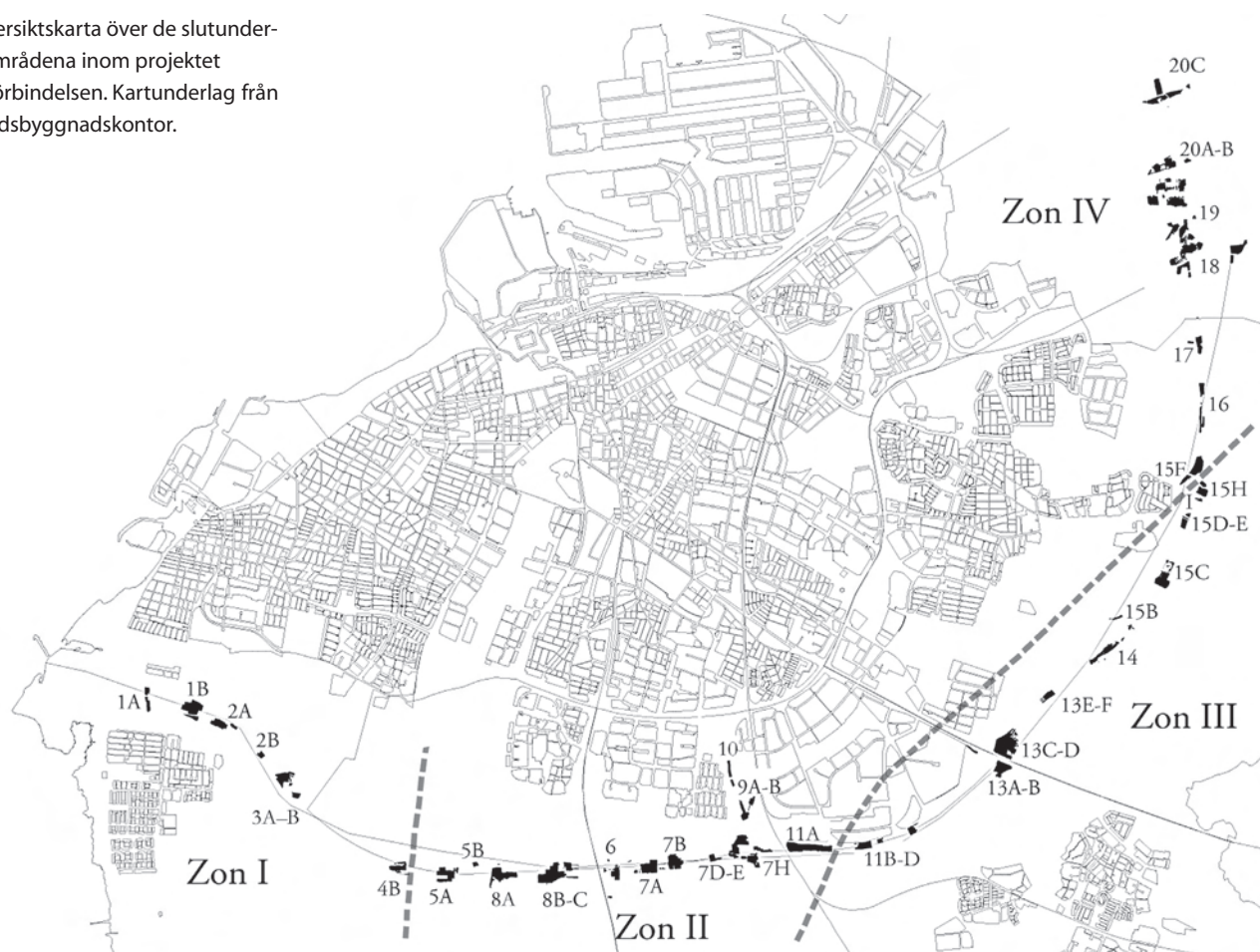
I Anne Carlies ”Forntida byggnadskult” redovisas analyser av ett större antal förhistoriska hus från såväl Sverige som Danmark. Hon menar att den största källkritiska svårigheten med att skriva boken var materialets kvalitativa karaktär, d.v.s. möjligheten att fånga upp olika ”rituella handlingsmönster”.²⁰⁰ Hennes sätt att lösa denna problematik är att ställa upp fyra urvalskriterier för ”rituella nedläggelser”, där det dock räcker med ett uppfyllt kriterium för att nedläggelsen skall godkännas. Tre av kriterierna noterar att föremålen skall utmärka sig på olika sätt och då är hon inne på tankegångar besläktade med Stjernquists ”säregna fyndplatser” och Colpes platser med säregen karaktär.²⁰¹ Carlies fjärde kriterium anger att föremålen skall vara avsiktligt deponerade, vilket överensstämmer med Colpes tankar.²⁰² Det skall noteras att Carlies användning av begreppet ”rituell nedläggelse” är högst medveten, eftersom hon vill tona ner offerbegreppet. Anledningarna är att inte utesluta tolkningar av magisk eller annan art.²⁰³ Åsa Berggren har använt sig av en liknande argumentation då hon föreslagit termen ”ritual deposition” i stället för offer. Anledningen är bl.a. att undvika att moderna värderingar av termen ”offer” förs in i tolkningarna av förhistoriska skeenden.²⁰⁴ I detta sammanhang kan infogas att geografen Yi-Fu Tuan menar att själva byggnadsarbetet är en religiös handling, då det skapar en ordning i en kaotisk värld. Religionens stabila sanningar skulle då bidra till de konservativa dragen hos arkitekturen.²⁰⁵

Jag är övertygad om att Stjernquist har en poäng då hon för fram att ”det är bättre att sätta frågetecken inför enstaka fynd som blir osäkra än att ta med för många. Man får då en kärna av källkritiskt väl prövade fynd att arbeta med, fynd som ger information om aktiviteter.”²⁰⁶ Det är nu något decennium sedan Stjernquist arbetade fram dessa tankar, men fortfarande känner sig Timothy Insoll tvungen att skriva: ”...the great strides which our discipline has made in many other areas of investigation have yet to be reflected within archaeology and religion – one of our last ‘virgin’ frontiers of archaeological theorising.”²⁰⁷ Eller som Jes Wienberg uttrycker det: ”Religionsarkæologien har endnu ikke fundet det trygge, forudsigelige og småt kedelige i normalvidenskabens konventioner.”²⁰⁸

Vi skall nu se på hur det arkeologiska materialet, beträffande frågan om ideologiskt innehåll, har kommit att tolkas inom ramen för Öresundsförbindelsen. Delområdena ”Skjutbanorna 1B och C”, ”Elinelund 2A–B” och ”Fredriksberg 13A–D” kommer i detta skede att behandlas relativt kortfattat, eftersom jag återkommer till dessa platser för en mer ingående analys av såväl artefakter och strukturer som landskapens gestaltning. Delområdena presenteras från Öresundskusten till Burlöv, vilket är den ordning projektets ytmässiga delar brukar presenteras i. Att delområde 8 kommer före delområde 6 bottnar i en anomali som förekommit allt sedan projektets början, varför det nu skulle vara ologiskt att ändra på det som kommit att bli brukligt.

Syftet med den nedan presenterade genomgången är att redovisa och utvärdera ”alla” de förment ideologiska anläggningarna och föremålen inom det arkeologiska projektet Öresundsförbindelsen (figur 3). Jag är medveten om att även om jag försöker att använda mig av vedertagna begrepp och kriterier för att försöka samla anläggningar och föremål med ideologiska förtecken, kommer resultatet trots allt till viss del att vara en produkt av ett subjektivt tolkningsförfarande. I egenskap av projektledare och delprojektansvarig har jag kommit att bevaka förekomsten av dessa fornlämnings- och föremålskategorier allt sedan

Figur 3. Översiktskarta över de slutundersökta delområdena inom projektet Öresundsförbindelsen. Kartunderlag från Malmö Stadsbyggnadskontor.

hösten 1995. Arbetet tog avstamp i projektets förundersökningsresultat och kom därefter att bl.a. omfatta besiktning av anläggningar i fält, läsning av veckorapporter, deltagande i rapportmöten och läsning av projektets 29 rapporter över arkeologiska slutundersökningar.

Nedanstående redovisning innehåller ibland kommentarer från min sida i de fall då jag har en avvikande mening vad gäller tolkningen. I de fall jag inte kommenterat rapportförfattarens åsikt, skall detta tolkas som att jag instämmer med dennes åsikt. En sammanställning av vad jag tolkar som ideologiskt betingade aktiviteter ges i kapitlet ”Utvärdering”.

Beskrivning

Skjutbanorna 1A

En del av transgressionsprodukten Järavallen ingick i delområdet Skjutbanorna 1A. Lämningar från senmesolitikum, tidigneolitikum och bronsålder påträffades. Inga föremål eller anläggningar har tolkats i ideologiska termer inom delområdet Skjutbanorna 1A.²⁰⁹

Skjutbanorna 1B

Inom delområdet Skjutbanorna 1B framkom lämningar från mesolitikum, samt tidig-, mellan- och senneolitikum. Två anläggningar kunde med mindre respektive större säkerhet tolkas som flatmarksgravar. Den osäkra konstruktionen (A316) bestod av en ca 1 x 2,7 m stor stenram bestående av större obearbetade flintknutor, samt en mal- eller slipsten. Anläggningen tolkas i analogi med danska exempel som en tidigneolitisk grav av Ebbesens typ d, vilket även stötts av en radiometrisk datering (Ua-13278, 4760 ± 90 BP, 3720–3340 f.Kr., kal. 2σ). Dock är tolkningen vidhäftad med en viss osäkerhet, då inte ens en fosfatkartering med säkerhet kunde påvisa ett skelett.²¹⁰ Den säkra graven (A208) bestod av en 1,1 x 3,6 m stor stenram, som innehöll en stenpackning med utbredningen 1,0 x 3,3 m. Konstruktionen visade sig att vara en senneolitisk dubbelgrav, där det stratigrafiska förhållandet utvisar att gravläggningarna varit åtskilda i tid. Den undre graven innehöll en skålgropssten och en flintdolk av typ I D, medan den övre innehöll en flintdolk av typ I B. Dubbelgraven bör därmed härstamma från senare delen av SN I.²¹¹

I östra delen av den undersökta ytan påträffades tre anläggningar, av vilka två kunde ges dateringar till TN II eller MN A II. De hästskoformade anläggningarna är diffusa, men speciellt den odaterade anläggning nr 72 uppvisar påfallande likheter med kulthus från såväl svenskt som danskt område.²¹²

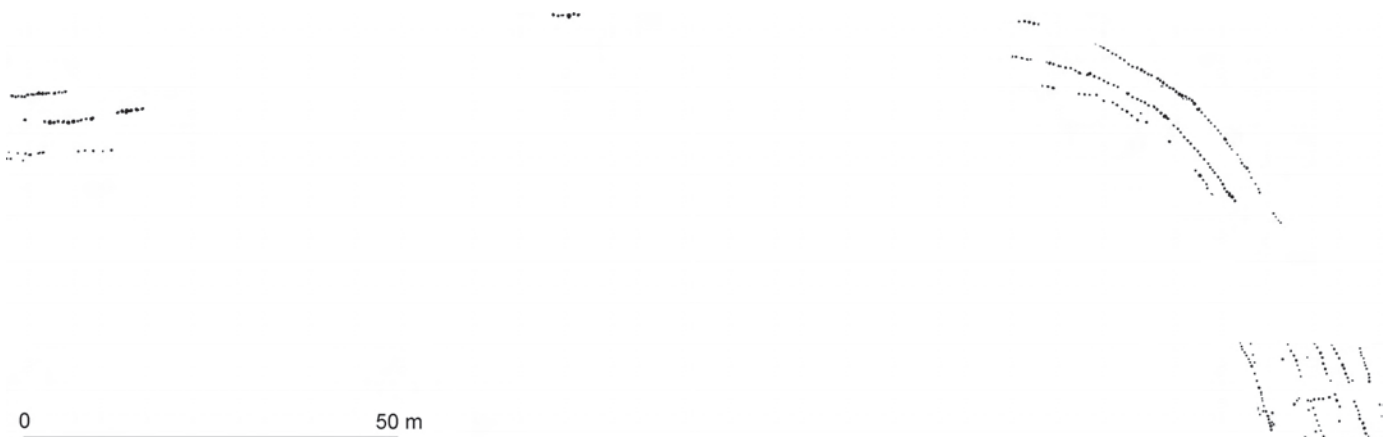
Även om författarna anger att både den tidigneolitiska graven och kulhuset betraktas som osäkra, instämmer jag med dessa tolkningar då analogier använts.

Skjutbanorna 1C

Inom ramen för den arkeologiska förundersökningen framkom ett komplext system av stolphål, där tre till fem rader kunde urskiljas. Konstruktionen tolkades som en mellaneneolitisk palissad, vilken med sin utbredning på 200 m inte var avslutad inom undersökningsområdet (figur 4). Palissaden vid skjutbanorna omsluter en liten förhöjning, där upplöjda fynd och stenar indikerar att detta är platsen för en grav från äldre bronsålder (RAÄ, Hyllie nr. 8). Den tidigare fyndbilden med fyra flintdolkar och en bronsarmring har, vid förundersökningen inför projektet Öresundsförbindelsen, kunnat kompletteras med ett förmodat grepptungesvärd från bronsålderns period II eller III.²¹³

Delområdet Skjutbanorna 1C kom, inom ramen för projektet Öresundsförbindelsen, inte att gå vidare till slutundersökning eftersom exploitören efter förundersökningen minskade exploateringsytan. Detta sades vara betingat av att Sverige gick med i EU, vilket medförde att man inte behövde några arealkrävande tullstationer.

Figur 4. Palissaden vid Skjutbanorna enligt dokumentationen från år 1995.

Elinelund 2A

Inom delområdet Elinelund 2A framkom anläggningar från tidig-, mellan- och senneolitikum, samt äldre bronsålder. Två tydliga brunnar urskiljdes bland toltalt fyra. En av dessa brunnar innehöll bl.a. rikligt med djurben, en skålgropssten, ett fåtal förmodat senneolitiska keramikfragment och tre fragment från två brända yxor, brända flintfragment och en bränd knacksten. Yxorna kan dateras till MN och/eller SN. En radiometrisk datering av oförkolnat växtmaterial från botten av en av brunnarna gav som resultat ett dateringsintervall som bl.a. täcker in hela MN B (Ua-15400, 3965 ± 75 , 2900–2200 f.Kr., 2σ). I ett våtmarkslager som överlagrade brunnarna påträffades skaftet till en senneolitisk dolk av Lomborgs typ IIIB.²¹⁴

Att flintverktygen är brända tyder på att resterna efter brännoffer hamnat i brunnen. Dolken bör jämföras med övriga våtmarksoffer och tolkningen bör kunna stärkas av närheten till brunnen, även om det måste ha förflutit en viss tid från brunnens användning till det att den överlagrades.

I två långhus från äldre bronsålder påträffades förmodade husoffer i form av en dolkspets och en pilspets.²¹⁵ Anne Carlie har ställt upp fyra kriterier för husoffer och hon menar att två av dem stämmer i dessa fall.²¹⁶

Elinelund 2B

Inom delområdet Elinelund 2B dokumenterades lämningar från tidig- och mellan- och senneolitikum. Ett flertal gropar har kunnat dateras till intervallet TN II–MN A II. Bland dessa noteras speciellt två som innehöll stora delar av keramikkrärl och en som innehöll en underkäke från en kvinna i 25-års åldern. Den allra mest speciella anläggningen utgjordes dock här av en stor grop som var försedd med en stenpackning och tre omgivande stolphål. Gropen innehöll mycket keramik och ett stort flint- och benmaterial. I det senare ingår kraniedelar från en människa, där könsbestämningen antyder att det kan vara en manlig individ.²¹⁷

I ett stolphål påträffades ett krärl av senneolitisk–äldre bronsålderstyp, vilket möjligen kan ses som en rituell deponering.²¹⁸ Jag menar dock att kärlet omöjligen kan tolkas som en ideologisk deponering, eftersom stolphålet inte har tolkats in i vare sig hus- eller hägnadsstruktur.

Vintriehemmet 3A

Inom delområdet Vintriehemmet 3A framkom lämningar från tidigneolitikum och förromersk järnålder. Inga föremål eller anläggningar har tolkats i ideologiska termer.²¹⁹

Vintriehemmet 3B

Inom delområdet Vintriehemmet 3B framkom lämningar från tidigneolitikum och förromersk järnålder. En större grop med stenpackning innehöll tidigneolitisk fragmentarisk keramik i form av kragflaska och trattbägare, brända och obrända djurben (bl.a. av fisk och nöt), samt flintor i form av avslag, avslag med sliptyta, spån, splitter och övrig flinta. I fält tolkades anläggningen som en grav, då keramik och brända ben påträffats. Denna förmodan övergavs då de brända benen visat sig att härstamma från djur. I en diskussion signalerar Jan Öijeberg trots allt för möjligheten av en religiös tolkning, men avslutar skrivningen med tankar

om matberedning och sekundär funktion som avfallsgrop.²²⁰ Cirka 800 m NV om Vintriehemmet 3B kom Citytunnelprojektets delområde 1, med namnet Almhov, att förundersökas år 2000 och slutundersökas åren därefter. Här kunde man totalt dokumentera ca 70 tidigneolitiska fyndrika gropar i en miljö som även bestod av resterna efter fyra långhögar och en dös.²²¹ Inom ramen för en CD-uppsats kom fyra studenter att skärskåda fenomenet fyndrika tidigneolitiska gropar och de kunde bl.a. notera att denna fornlämningskategori återfinns inom hela sydvästra Skåne, samt att en och samma grop kunde ha haft flera olika funktioner under sin brukningstid.²²² I detta sammanhang kan påminnas om att samtida flintgruvor från Ängdalaområdet i Malmö också har visat sig ha upp till tre olika funktioner: gruva, grav och flintslagningsplats.²²³ Fyndrika gropar av detta slag är alltså inte alltid att betrakta som tillhöriga den rituella sfären. Om flintorna varit brända hade gropen betraktats på annat sätt, men i detta läge måste jag hålla med Öijeberg vad gäller hans sistnämnda profana tolkning.

Vintrie 4B

Inom delområdet Vintrie 4B påträffades fornlämningar från äldre bronsålder och förromersk järnålder. Två brunnar dokumenterades, varav en speciellt skall uppmärksammas. Den ca 2 m djupa brunnen hade ett brunnskar i form av en flätverkskonstruktion och området runt brunnen var stenlagt. De föremål som kunde tillvaratas utgjordes av en bronsring, ett tråg av trä, samt något som kunde tolkas som ett trälock eller botten till en svepask. Vidare framkom djurben som efter en osteologisk analys visat sig härstamma från nöt, häst, får eller get, hund och åkersork.²²⁴ Lars-Erik Persson menar att brunnen har daterats till äldre bronsålder genom en radiometrisk analys på trä från träträget.²²⁵ Jag menar dock att kalibreringen med 2 sigma (2050–1450 f.Kr.) visar på möjligheten att brunnen har ett senneolitiskt ursprung, även om brunnen mycket väl kan vara just från den äldre bronsåldern. Från Malmöområdet har tidigare tillvaratagits svepaskar från brunnar daterade till äldre respektive yngre bronsålder. Den förstnämnda brunnen innehöll även bl.a. skalltaksfragment från människa och den sistnämnda innehöll bl.a. makrofossilt material av lin och opiumvallmo, vilket tycks stödja tankarna om att det i dessa fall rör sig om rituella offerfynd.²²⁶ Även när det gäller Vintrie 4B tycker jag att det rör sig om offer och då skulle man kunna tala om bönders offer av husgeråd. Detta sagt i analogi med den äldre järnålderns offerbruk och exemplet Käringsjön.²²⁷ När det gäller analogier till brunnar med offer från bronsålder, kan nämnas brunnen från Apalle, Uppland, med djur- och människoben och malstenslöpare.²²⁸

I en grop som daterats radiometriskt till förromersk järnålder framkom ett hundkranium, samt delar av överkäken från ytterligare en individ, vilka syntes vara placerade på några mindre stenar.²²⁹ Sannolikheten för att benen skulle råka hamna på stenarna får anses vara relativt låg. Detta bör därför vara frågan om offer, eftersom benen synes vara avsiktligt deponerade.

Naffentorp 5A

Lämningar kopplade till den medeltida bytomten dominerar inom delområdet Naffentorp 5A, men aktiviteter noteras redan under tidigneolitikum och även äldre bronsålder finns representerad. En platskontinuitet kan konstateras från vendeltid och in i historisk tid. Inga föremål eller anläggningar har tolkats i ideologiska termer.²³⁰

Naffentorp 5B

Från delområdet Naffentorp 5B kan rapporteras att lämningar från tidig- och mellan- och senneolitikum, äldre bronsålder och yngre järnålder framkom. Ytan invid en ca 1 x 1 m stor markfast sten intill en f.d. våtmark undersöktes då rituella depositioner kunde förväntas, men förväntningarna kunde inte infris.²³¹ Det var dock enligt min mening helt rätt att försöka spåra sakrala lämningar, eftersom egendomliga stenar anses tillhöra den grupp av landskapsdetaljer som förmodas ha tilldragit sig intresset och ibland påverkat platsens karaktär.²³²

Svågertorp 8A

Inom delområdet Svågertorp 8A framkom bebyggelselämningar från senneolitikum, äldre och yngre bronsålder, samt från äldre och yngre järnålder.²³³ Här skall uppmärksammas en brunn (A6) som daterades radiometriskt till yngre järnålder (650–950 e.Kr., 2 σ). Det arter som är representerade i benmaterialet är får, get, häst, nöt, svin, hund, torsk, padda, vatten- och åkersork, sparvhök och tätting. Vid avrapporteringen av undersökningen har man kommit att speciellt uppmärksamma sparvhöken och hunden. Sparvhök var en av de arter som under medeltid ansågs lämplig för jakt och denna fågel har även fyllt en sådan funktion under den yngre järnåldern enligt fynd i en stormannagrav från Mälardalen.²³⁴ Hundskellet är nästan komplett och hunden har möjligen avlivats med ett slag i pannan. Tove Hatting kategoriserar hunden som en jakt-hund, vilken närmast är att likna vid den nuvarande hundrasen borzoi.²³⁵ Med tanke på att häst även är representerad i materialet finns det totalt tre djur representerade som använts, och används, vid jakt. Detta har poängterats av osteolog Britt-Marie Hägerman.²³⁶ Artsammansättningen är intressant, men den förmodade jaktmiljöns avspiegling hade varit mer distinkt om inte även andra arter funnits med i brunnen. Det skulle enligt min mening behövas fler indikatorer, som exempelvis speciella placeringar av benen, för att jag skulle kunna börja resonera i rituella termer. Det anses allmänt att man oftast offrade de köttfattiga delarna av häst, d.v.s. fotben och kranium.²³⁷ Något hästkranium har dock inte noterats från Svågertorp 8A.

Svågertorp 8BC

Från delområdet Svågertorp 8BC framkom lämningar från flertalet perioder, men tyngdpunkten ligger i bronsåldern och då närmare bestämt i dess mellersta del.²³⁸

Anläggning 18223 var knappt större än det kärl, från övergången mellan tidig- och mellanneolitikum, som var placerat i gropen. Brända ben i kärlet artbestämdes till får eller get och svin. Jag tycker att detta bör betraktas som ett offer. Då fragmentariska brända ben kan vara svåra att analysera, är det heller inget som utesluter att även människoben kan ha funnits, vilket medför att anläggningen möjligen kan betraktas som en grav.

Eggdelen till en tunnackig yxa från ett kulturlager (A50496) tolkas som ett grundläggningsoffer av Hydén & Rostoványi.²³⁹ Jag känner mig dock inte övertygad, inte minst beroende på att författarna skriver om ”någon typ av stolpkonstruktion/-er” och att relationerna mellan anläggningarna är okända.

Hydén & Rostoványi menar att ett eller två grundläggningsoffer har konstaterats i hus 2, vilket har daterats till den mellersta bronsåldern. I två stolphål

påträffades en fossil sjöborre, respektive en flintkärna.²⁴⁰ Jag kände mig primärt inte speciellt övertygad av resonemanget rörande fyndet av den fossila sjöborren, då sådana är frekvent förekommande i Malmöområdets underlag. Men efter att ha läst Anne Carlies genomgång av fossila sjöborrar från sydkandinaviska huskonstruktioner blev jag mer mottaglig för argumentet.²⁴¹ Dock bestämmer jag mig för att inte instämma med argumenteringen, eftersom sjöborren påträffades i ett stolphål som ingått i väggkonstruktionen. Jag finner stöd i detta i Carlies kriterium C, där det sägs att föremålet ska ”Ha en speciell placering i huset, t.ex. vid härden, vid ingångar, eller i hörnlägen”. Jag bedömer att detta kriterium är övergripande Carlies något motsägelsefulla skrivning: ”Även husens vägglinjer kunde dock behöva extra skydd”.²⁴² Jag tycker inte heller att en flintkärna kan ha någon större dignitet som offer under bronsåldern.

En brunn från bronsåldern (A30674) innehöll ben av nöt, får eller get, svin, häst och hund.²⁴³ Liksom på delområdet Svågertorp 8A kan kombinationen häst och hund noteras, men i detta fall talas endast om ”hundfragment”.

Ett ca 70 kg tungt stenblock med två till fyra skålgropar påträffades, men dock inte på ursprunglig plats.²⁴⁴ Fyndet av skålgropsstenen harmonierar väl med det faktum att de flesta dateringarna från det aktuella området tenderar att ligga i bronsåldern. Skålgropsstenar finns dock även från senneolitikum.²⁴⁵

Petersborg 6

Från projektet Öresundsförbindelsens delområde nr 6, Petersborg, finns lämningar belagda från tidigneolitikum t.o.m. yngre järnålder. Flest daterade anläggningar härstammar från äldre järnålder. Det är dock inte frågan om någon absolut kontinuitet inom delområdet, eftersom bronsåldern är mycket svagt representerad. Om blicken vidgas till att även omfatta den västerut belägna undersökningsytan Svågertorp 8B–C, skulle lämningarna från yngre bronsålder på Petersborg kunna ses som indikationer på ett resursområde kopplat till boplatsen några hundra meter västerut.²⁴⁶

På en höjd framkom anläggning nr 56, som var 0,8 x 2,9 m stor och orienterad i nord-sydlig riktning. Fynden utgjordes av ca 1 kg keramik, slagen flinta, eldpåverkad flinta och tre brända benfragment. Keramiken indikerar att anläggningens datering ligger i slutet av tidigneolitikum eller i början av nästkommande period. Den radiometriska dateringen (3780–3370 f.Kr., kal. 2 σ , Ua-11857) visar på ett ursprung i tidigneolitikum. Åsa Berggren har tolkat anläggningen som en avlång avfallsgrop, medan Suzanne Siech har interpreterat strukturen som en grav. Som stöd för sin tolkning har Siech funnit två paralleller från Malmöområdet.²⁴⁷ Jag menar att Siechs analogier gör att hennes tolkning har större tyngd.

Nackdelen av en tunnackig, eldpåverkad och sekundärt tillhuggen flintyxa påträffades i ett lager (A1). Från samma lager framkom en ythuggen, avbruten och eldpåverkad spets, samt en lansettformad flintdolk med avbruten spets (Lomborgs typ II). Lagret kan ha utgjort en våtmark under neolitisk tid.²⁴⁸ Det är möjligt att vi här kan se både resterna av brännoffer och våtmarksoffer.

I en relativt låglänt del av terrängen framkom ett förmodat tvåskeppigt långhus (Hus 3), som var orienterat i västnordväst–östsydöst. Konstruktionen har daterats till senneolitikum utifrån analogier med hus från den arkeologiska undersökningen Fosie IV, samt med hjälp av en radiometrisk datering (2330–2040 f.Kr., kal. 1 σ och 2460–1980 f.Kr., kal. 2 σ , Ua-11858). Den större

standardavvikelsen ger dock möjligheten till att huset härstammar från mellan-neolitikum. Bland fynden knutna till det ca 13 meter långa huset kan nämnas en skrapa från ett stolphål (A365).²⁴⁹ Från det centralt placerade stolphålet (A363) kunde tillvaratas 225 sädeskorn, vilket betraktas som ovanligt många.²⁵⁰ Både skrapan och sädeskornen tolkas som offrade. Tolkningen av växtoffret hämtar stöd i en artikel av Mats Regnell.²⁵¹ Anne Carlie har studerat det föreslagna husoffret och hon menar att två av kriterierna på husoffer stämmer i detta fall.²⁵²

På en västsluttning undersöktes en 0,9 x 1,7 m stor, och i väst–öst orienterad, stenpackning med tre skift och bottenram (A11). Fynden utgjordes av en flintkniv, slagen flinta, retuscherade avslag, bränd flinta, en slipsten, en eldslag-flinta och en ythuggen pilspets. Anläggningen tolkas som en senneolitisk grav, men dörren lämnas öppen för en datering till äldre bronsålder.²⁵³

Högt beläget på en kullens östra sluttning framkom ett treskeppigt långhus (Hus 2), som var orienterat i väst–öst och som troligen varit drygt 20 m långt. Två radiometriska dateringar och analogier med långhus från den arkeologiska undersökningen Toftanäs ger sammantagna en datering till förromersk järnålder. Flera stolphål innehöll linfrön och detta tolkas i rapporten som byggnads-offer med stöd av såväl förhistoriska analogier som historiska exempel.²⁵⁴ Jag tycker dock inte att 23 st. linfrön fördelat i flera stolphål har någon större tyngd i detta hänseende. Anne Carlie anser även hon att tolkningen är ytterst tvivelaktig.²⁵⁵

Ganska högt upp på en kullens sydöstsluttning framkom ett treskeppigt långhus (Hus 1), som var orienterat i väst–öst. Utbredningen var ca 6 x 19 m. En C14-analys av ett förkolnat sädeskorn gav en datering till 550–770 f.Kr. (kal. 2 σ , Ua-11766), vilket motsvarar vendeltid. Från ett stolphål (A131) framkom ett liggande överarmsben från nötdjur, vilket tolkades som ett offer.²⁵⁶ Anne Carlie har studerat det föreslagna husoffret och hon menar att fyra av kriterierna på husoffer stämmer i detta fall. Hon gör tillägget att benet bör ha deponerats som ett invigningsoffer i samband med husets byggande.²⁵⁷ I husets omedelbara närhet dokumenterades en brunn, vilken även den gavs en radiometrisk datering till vendeltid. I brunnen framkom ben från nöt, svin, häst och får eller get. Ett hästben uppvisade spår efter styckning, vilket enligt Suzanne Siech möjligen skulle kunna tolkas som rester efter blot.²⁵⁸ Jag menar att endast slaktspår inte är ett tillräckligt indicium.

Lockarp 7A

Delområdet Lockarp 7A dominerades av anläggningar från yngre bronsålder, samt äldre och yngre järnålder. Det fanns dock även lämningar från tidig- och mellan-neolitikum. Fyra härdar på rad kunde dokumenteras i närheten av två långhus från den mellersta bronsåldern och även en av härdarna gavs en radiometrisk datering till denna period. Det är från detta tidsavsnitt som de flesta härd- och kokgroprader brukar dateras till, även om det finns undantag. Ovanligt är att de ligger nära bebyggelsen. Härd- och kokgroprader brukar hänföras till den rituella sfären och skall enligt min mening så göras även i detta fall, eftersom ”ovanligt” inte är liktydigt med ”omöjligt”.²⁵⁹ En rad med 13 st. kokgropar framkom även inom projektet Öresundsförbindelsens delområde Fosie 11A.²⁶⁰

En brunn (A15518) kunde utifrån keramikfynd dateras till romersk järnålder. I anläggningen framkom bl.a. ca 1,7 kg keramik och 1,2 kg ben. Benen

bestämdes till nöt, får eller get, svin, häst, hund och torsk. Återigen kan noteras förekomsten av häst och hund. Av häst var kranie- strål- och sesamben representerade, medan endast en hörntand identifierades från hund. Fyndens kvantitet och keramikens kvalitet gör att Rudin & Brink tolkar brunnen i religiösa termer. De stöttar sin åsikt med att citera ett av Charlotte Fabechs arbeten, där hon argumenterar för att offer under äldre järnålder oftast bedrevs i anslutning till vatten.²⁶¹ Ett hästkranium är dock inte att betrakta som något upprepat deponerande. Inte heller tycks kraniet ha varit medvetet placerat. Av hund fanns endast en tand. Jag kan därför inte instämma med argumentationen för ett ideologiskt handlande i detta fall.

De närbelägna anläggningarna, härd (A31217) och grop (A31162), anses tillhöra ett rituellt komplex från vikingatid. Härden innehöll flinta, keramik, säd (råg och skalkorn) och ben. De sistnämnda utgjordes av arterna nöt, svin, får eller get, höna, oidentifierad fågel, andfågel (?), gås, torsk, sill och groda.²⁶² Gropen innehöll flinta, keramik, bränd lera, lerklining, slagg, järnbricka, järnkniv med delar av träskaft, bränt organiskt material, glaspärta (Callmer typ An BP I, 790–820 e.Kr.), säd (råg och skalkorn) och ben.²⁶³ Benen härstammade från arterna får eller get, svin, nöt, höna, torsk, sill, hund (ett fragment från underkäke) och fågel. Fåglarna identifierades till enkelbeckasin eller brushane och nötskrika eller nötkråka. Ben från groda, mus och sork noterades också, men de kan utgöra recenta inslag. Gun-Britt Rudin & Kristian Brink tolkar händelseförloppet som så att man först bränt objekt i härden och sedan deponerat materialet i gropen.²⁶⁴ De noterar dock själva att alla föremål inte är brända och att härdens volym är mindre än gropens. De påpekar också att miljöarkeologen Stefan Gustafsson muntligen har framfört att han tolkar de förkolnade växtresterna som hushållsavfall. Gustafsson stödjer sitt argument på att ogräs även förekommer och att växtoffer var rensat från ogräs.²⁶⁵ Enligt Gustafssons skulle detta komplex alltså inte kunna vara ett uttryck av ideologiska handlingar, vilket är en tankegång som jag stödjer.

I rapporten rörande Lockarp 7A omtalas totalt 28 långhus från mellan-neolitikum B, äldre och yngre bronsålder, samt äldre och yngre järnålder.²⁶⁶ För nio av dessa långhus signaleras för möjligheten av att byggnadsoffer har förekommit. Den dateringsmässiga fördelningen bland dessa är ett hus från bronsålder, tre från äldre järnålder och fem från yngre järnålder. De föremål som beaktas är då stenredskap, keramikkräml och metallföremål. För två av dessa presumtiva byggnadsoffer tas en mycket klar ställning till att dessa ”är att betrakta som byggnadsoffer”. Argumentationen vilar då bl.a. på att det är frågan om kärlet som varit relativt hela när de sattes ned. Från hus 8, daterat till äldre romersk järnålder, framkom kärlet i det nordöstra stolphålet.²⁶⁷ Från detta långhus kunde även en löpare till malsten av kvartsit tillvaratas från det näst östligaste stolphålet i den södra raden.²⁶⁸ Från hus 15, daterat till vendel- eller vikingatid, framkom kärlet i ett centralt placerat stolphål.²⁶⁹ En malstenslöpare av kvartsit framkom även i ett centralt placerat stolphål i hus 2.²⁷⁰ Anne Carlie har visat att mal-, kross- och knackstenar oftast påträffas i stolphål till takbärande stolpar.²⁷¹ När det gäller malstenars placering i hus refererar Rudin & Brink till Kerstin Cassel som skrivit: ”...kan man se hur familjens reproduktion ’försäkras’, t ex genom att symboler för fruktbarhet i form av malstenar byggs in i husets grund”.²⁷²

Fyra gravar påträffades inom delområdet Lockarp 7A. Tre av dessa var brandgropar, där två kunde dateras radiometriskt till romersk järnålder. Den fjärde konstruktionen utgjordes av en förmodad kantränna, som kunde ges en

relativ datering till yngre än bronsålderns A-fas. Möjligen kan även denna anläggning härstamma från romersk järnålder, då en guldpärla daterad till 70–150/160 e.Kr. tillvaratogs som ett s.k. lösfynd i närheten av kantrännen vid förundersökningen.²⁷³ Ingen grav kan alltså med säkerhet ges någon annan datering än romersk järnålder.

Lockarp 7B

Lämningar från mesolitikum, tidig- och mellanneolitikum, äldre och yngre bronsålder, samt förromersk och romersk järnålder dokumenterades inom delområdet Lockarp 7B. Lämningarna från den sistnämnda perioden dominerade dock i kraft av sina tre långhus.²⁷⁴ I en västlig våtmarkssvacka löpte en bäck. Denna kom att upphöra omkring förromersk järnålder. I denna bäckfåras närhet kunde tillvaratas en tunnbladig, tvåsidig yxa med bredare egg och spetsig nacke, även kallad yxa av Viervitztyp och en flintskära.²⁷⁵ Dessa flathuggna föremål dateras till tidig- respektive senneolitikum eller äldre bronsålder. Jag menar att artefakterna mycket väl skulle kunna anses som våtmarksoffer, även om författarna till rapporten garderar sig med att skäran kan vara ”ett förlorat verktyg vid exempelvis skörd av vassväxter”.²⁷⁶

Lockarp 7D–E

Delområdena Lockarp 7D och H omfattar huvudsakligen boplatmaterial med dateringar från senneolitisk tid fram t.o.m. vikingatid, dock med kraftig tonvikt på förromersk och romersk järnålder. I undersökningsområdets norra del påträffades en stenkonstruktion (A4957). Den var avlång och innehöll en stenram bestående av två rader med sten, sju stycken i varje rad. Orienteringen var väst-östlig och dess storlek var 2,60 x 0,80 m. Mellan stenraderna låg två stenar med flat ovansida. Ännu en sten låg löst i sekundärt läge över anläggningens västra del. Den kraftigt sönderplöjda anläggningen tolkas utifrån analogier som en grav från senneolitikum eller äldre bronsålder.²⁷⁷

En rund anläggning (A8513) med en diameter på 0,8 m bestod i huvudsak av ett lager stenar och bland dessa tillvaratogs en löpare av flinta. En stor mängd grovmagrad senneolitisk keramik påträffades. Nord & Sarnäs menar att denna sönderplöjda anläggning möjligen skall betraktas som en grav och anför att det inte är helt ovanligt med malstenslöpare i gravkontexter från neolitisk tid.²⁷⁸ Jag tycker dock att denna argumentering är allt för svag. En avlång anläggning hade känts mer övertygande.

Från en ca 4,5 x 9 m stor grop (A17972), med djupet ca 1,3 m, tillvaratogs keramik från yngre bronsålder. Vidare framkom flintor och ben, där de sistnämnda artbestämdes till nöt, får eller get och hund. Hunden var representerad av en underkäkshalva. Det antas att gropen har haft flera funktioner under sin användningstid. Nord & Sarnäs menar att hundkäken ger intryck av att vara särskilt deponerad.²⁷⁹ Argumentationen räcker dock inte för att gropen skulle kunna betecknas som tillhörig den ideologiska sfären, därför att den särskilda deponeringen inte är tydlig.

Totalt 28 huskonstruktioner från sten-, brons- och järnålder dokumenterades. Från två hus (Nr 3 och 4), från förromersk eller romersk järnålder, signaleras för att husoffer förekommit. Med viss tvekan föreslås även att Hus 1, från samma tidsintervall, kan hänföras till kategorin hus med offer. Från Hus 1 framkom mal- och slipstensfragment i den östra gaveln (Se citatet från Cassel

ovan). I Hus 3 tillvaratogs nio keramikbitar i ett stolphål beläget där ingången varit placerad. När det gäller Hus 4 påträffades två pyramidformade vävtyngder i ett stolphål (A24036) tillhörigt den takbärande konstruktionen. Hus 1 var försett med en inhägnad. I ett stolphål placerat vid en öppning påträffades stora delar av ett litet dekorerat kärl som troligen härrör från slutet av äldre romersk järnålder.²⁸⁰ Anne Carlie har studerat det föreslagna husoffret i Hus 4 och hon menar att tre av kriterierna på husoffer stämmer i detta fall. Hon gör tillägget att vävtyngderna bör ha deponerats som ett invigningsoffer i samband med husets byggande.²⁸¹

I undersökningsområdets sydvästra del framkom en kokgrop (A46732), vilken var belägen i en fuktsänka. Från kokgropen tillvaratogs stora delar av ett kärl från den äldre järnåldern. Nord & Sarnäs menar att detta möjligen kan vara ett våtmarksoffer.²⁸² Själv känner jag mig tveksam till detta, eftersom kärlet primärt var placerat i kokgropen och inte i våtmarken i sig.

Två skelettgravar från den äldre järnåldern påträffades. En grav (A7731) hade ett skelett som var orienterat i NO–SV, där den vuxna individens huvud troligen har legat på sidan med ansiktet mot öster. Förekomsten av en spik indikerar att den döde legat i en kista. Gravgåvorna utgjordes av ett mindre keramikkrärl och en järnkniv. Krärlat dateras till äldre romersk järnålder. Den andra gravnen (A9259) hade ett skelett som var orienterat i väst-östlig riktning, med huvudet åt väster. Ett litet bronsbleck och fem keramikskärvor är troligen rester av de gravgåvor som den vuxne mannen fått med sig.²⁸³

Från en ca 2 x 3 m stor grop (A2112), med djupet ca 1 m, framkom rikligt med keramik, flintor, järnfragment, slagg och ben. Keramiken daterades till romersk järnålder. Benen identifierades till arterna nöt, häst, svin och får. Hästen representerades av en hel käke från ett nästan vuxet sto, som påträffades längst ner i gropen. Nord & Sarnäs menar att hästkäken ”antyder en möjlig offerdeponering” eftersom den anses vara särskilt deponerad, men de väljer att betrakta anläggningen som en arbetsgrop.²⁸⁴

Från en brunn (A5336) tillvaratogs keramik, ben, flinta och en knacksten i bergart. Keramiken dateras till romersk järnålder. Benen i brunnen härstammar från arterna får eller get, nöt, häst, svin och hund. Hästbenen har tillhört åtminstone en äldre hingst och ett föl och benen härrör från huvud, höft och extremiteter. Hundbenen har tillhört ett vuxet djur och benen härrör från kranium och överarm. Nord & Sarnäs menar att benen i denna brunn inte nämnvärt skiljer sig från övrigt benmaterial.²⁸⁵ Här skulle det kunna vara frågan om ett upprepat deponerande i så måtto att det fanns ben från två hästar, men det skulle behövas ytterligare någon indikation för att hävda detta exempel som ett offer. Argumentationen för ett offer hade stärkts om benen exempelvis varit placerade på ett speciellt sätt.

Från en ca 5,5 x 6,3 m stor grop (A34648), med djupet ca 1,2 m, framkom en eldbock, keramik, flinta och ben. Keramiken utgjordes av ett komplett men krossat kärl, som kunde dateras till äldre järnålder. Krärlat framkom i ett område med ett flertal stenar, där det även påträffades en del av ett lårben, och ett skenben, från en vuxen människa. På båda benen finns gnagmärken, troligen från hund. Nord & Sarnäs menar att benen är medvetet deponerade och de stödjer sin argumentering med att ben från samma kroppsdelar påträffats i två anläggningar från det närbelägna delområdet Lockarp 7H.²⁸⁶ Vid ett första påseende kan det tyckas att gnagmärkena från hund motsäger denna tolkning. Men när människorna har lämnat den presumtiva offerplatsen, kan ju lätt en hund ha funnit sitt tillfälle.

Lockarp 7H

Inom delområdet Lockarp 7H fanns lämningar från mellanneolitikum, bronsålder och äldre järnålder. De flesta anläggningarna härstammar från den sistnämnda perioden.²⁸⁷

Två relativt lika stora gropar låg i närheten av varandra. Anläggning 19668 hade en utbredning på omkring 2,1 x 2,4 m och var ca 0,6 m djup. Ett tjugotal stenar låg spridda i anläggningen. I gropen tillvaratogs keramikfragment, brända djurben och bearbetade eller eldpåverkade flintstycken. Anläggning 20000 var ca 1,8 x 2,0 m stor och hade ett djup av ca 0,5 m. En rad om fem stenar påträffades relativt centralt i gropen, medan övriga omkring ca 15 stenar låg spridda i anläggningen. Relativt centralt i anläggningen framkom ett mellanneolitiskt hängkärl, som närmare kan dateras till period III. Vidare framkom fragment av brända djurben och bearbetade eller eldpåverkade flintstycken. Tony Engström, som författat texterna om sten- och bronsålder, noterar att hängkärls dekor är av en sådan art som vanligen förknippas med dekoren på keramiken i megalitgravar. Man konstaterar att fyllningen är homogen och att detta ger intrycket av att gropen fylldes igen snabbt. Vidare framförs att kärlet medvetet måste ha slagits sönder mot stenarna i gropen. Denna typ av offerdepositioner är speciellt vanlig under perioden TN–MN A II. Per Karsten har benämnt sådana offerdepositioner som ”rituellt avfall”. Då båda groparna var belägna intill varandra, var ungefär lika stora och hade liknande inre struktur, anser författarna till rapporten att de bör ges en likartad tolkning.²⁸⁸

En mindre grupp om sex gravar samlade inom en mindre yta framkom. Fem av dessa var brandgravar (A27682, A27712, A27735, A27752 och A27790) och fyra av dem kan dateras radiometriskt till bronsålderns perioder II–V. Kalibreringsintervallen medger dock att alla gravar kan härstamma från period III och detta överensstämmer även med den dubbelknapp som återfanns i anläggning 27752. Den sjätte graven (A28619) avviker dock till sin karaktär. Den innehöll bland annat rester av ett obränt barnskelett samt ett keramikkärl, vilket kan dateras till äldre järnålder.²⁸⁹

Inom delområdet Lockarp 7H framkom 8 huskonstruktioner. Från Hus 2 noteras en relativt stor keramikmängd i ett stolphål (A4150) efter en takbärande stolpe belägen i det västligaste stolphålsparat. En relativt sett större mängd keramik framkom även i ett ”hörnstolphål” för en takbärande stolpe i Hus 7. Dessa förekomster av keramik tolkas som husoffer under äldre järnålder.²⁹⁰ Anne Carlie har studerat det föreslagna husoffret i Hus 2 och hon menar mycket riktigt att två av kriterierna på husoffer stämmer i detta fall. Hon gör tillägget att keramiken bör ha deponerats i samband med husets byggande och invigning.²⁹¹

Från en grop (A1074) och en brunn (A866) keramikdaterade till äldre järnålder framkom i båda anläggningar ben från människa, får eller get, nöt, häst och svin. I brunnen framkom även ben från hund och fågel, samt bearbetat hjorthorn. Tony Engström menar i en preliminär rapport att den stora mängden fynd eventuellt kan tyda på att anläggningarna använts som offerplatser och anför förekomsten av hund- och människoben som stärkande indicier för en sådan tolkning.²⁹² Jag var primärt skeptisk till denna tolkning eftersom de fragmentariska humanbenen tycks uppvisa spår av gnag och att även djurbenen var fragmentariska, förutom exempelvis hundkraniet. Dock skall sägas att de förmodade spåren efter gnag kan vara naturlig vittring. Vidare kan jämföras med argumentationen vad gäller gropen (A34648) från Lockarp 7D–E.

Fosie 9A–B och Lindängelund A

Inom delområdena Fosie 9A–B och Lindängelund A framkom sammantaget lämningar från neolitikum, äldre bronsålder och förromersk järnålder. Det är dock endast från delområdet Fosie 9B som det finns anläggningar som tolkats med rituella förtecken.²⁹³

Ett komplex av anläggningar bestående av stensättningar och gropar tolkades som en eventuell långhög. Längden har då varit ca 11 m och i öster fanns två gropar, där fasadstolpar kan ha stått. Komplexet kan dock inte ges en närmare datering än till stenålder.²⁹⁴

Omedelbart öster om den förmodade långhögen dokumenterades en anläggning med stenram (A9605). Anläggningen var ca 0,9 x 2,4 m stor och orienterad i väst-östlig riktning. Inga ben, övriga fynd eller annat daterande material påträffades, men konstruktionen synes indikera en grav.²⁹⁵

Två ovala rännor framkom, vilka tolkas som utplöjda gravhögar där endast kantrännorna kvarstår. En kanträna (A2069) hade en utbredning av ca 4 x 4,7 m. I denna framkom keramik. Anläggningen dateras radiometriskt till förromersk järnålder. Den andra kantränan (A2167) var belägen endast ca två meter öster om den förstnämnda kantränan. Den östliga anläggningen hade en utbredning av ca 5,3 x 6,8 m. Keramik som tillvaratogs kunde dateras till senare delen av förromersk järnålder. Den radiometriska dateringen pekar på den yngre bronsålderns period VI, men dateringen till förromersk järnålder känns mer säker. Detta beroende på att både den västliga kantränan och en härd som skurits av den östliga kanträna gavs radiometriska dateringar till förromersk järnålder, något som även stöttas av keramikens datering.²⁹⁶

Jönsson & Lövgren är av den åsikten att en del av härdarna inom delområdet Fosie 9B troligtvis använts ”som rituella eldar eller som kremeringsbål, även om inga brända ben från människa påträffats i dessa som kan styrka ett sådant påstående”. De menar att detta beror på att benen plockats bort från likbålet och de stödjer sig här på Anders Kaliffs avhandling från år 1997.²⁹⁷ Även om Kaliff menar att mycket små ben har plockats upp, skriver han inte att alla ben har tillvaratagits efter kremeringen. Jag finner det därför ologiskt att påstå att härdar kan vara rester efter kremeringsbål, trots att inte ens brända benfragment påträffats.

Inom delområdet Fosie 9B har ett långhus (Hus 6) dokumenterats, vilket dateras till slutet av förromersk järnålder eller början av romersk järnålder.²⁹⁸ Jönsson & Lövgren frågar sig om huset ”egentligen är ett ’kulthus’, uppfört i samband med vissa gravritualer?” De menar att detta då skulle förklara husets närhet till de två utplöjda gravhögar.²⁹⁹ Jag menar att ett långhus absolut inte kan definieras som ett kulthus bara därför att det ligger ca 12 m från två eventuellt samtida gravhögar.

Fosie by 10

Från den arkeologiska slutundersökningen i Fosie by framkom bebyggelselämningar från vikingatid fram till 1800-talets början. Det högmedeltida Hus 9 bestod av ett lergolv, samt tre lager med byggnadsrester. Under lergolvet påträffades ett hästkranium, utan underkäke, som har tillhört ett sto som troligen varit äldre än 18 år. Hästkraniet tolkas som ett husoffer och då närmare bestämt som ett skyddsoffer.³⁰⁰

Fosie 11A–D samt Broläge Larsbovägen

Från delområdena Fosie 11A–D, samt broläge Larsbovägen, framkom lämningar från mesolitikum t.o.m. yngre järnålder. Järnålderslämningarna dominerade dock bland fornlämningarna.³⁰¹

Vid Broläge Larsbovägen framkom resterna efter ett våtmarkslager (A1403) som anses ha bildats under mesolitikum, men som använts in i yngre bronsålder eller förromersk järnålder. Fynden bestod bl.a. av keramik, djurben och flinta. De mesolitiska fynden anses inte vara rituellt deponerade. När det gäller de neolitiska föremålen anses att åtminstone en flintskära, en knacksten, en tvärpil, slipade yxfragment och minst ett keramikkräsl tillhör kategorin våtmarksoffer. Denna tolkning stärks av att två mycket tydligt deponerade tidigneolitiska kräsl framkom i en f.d. våtmarksmiljö inom det närbelägna delområdet Fosie 11B.³⁰² Ett tidigneolitiskt hängkräsl med en diameter av ca 0,4 m påträffades nedgrävt i sanden inom delområdet Fosie 11B. Nedgrävningen (A101) var inte större än kräslen. Inga fynd framkom i kräslen, förutom en mycket liten mängd träkol. Omkring tio meter söderut framkom en ca 0,7 x 0,8 m stor grop (A385) i vilken framkom delar av en mycket stor trattbägare. Vidare påträffades ett flintavslag och en övrig flinta.³⁰³

Inom delområdet Fosie 11A framkom ett tvåskeppigt långhus (Hus 12). Då inte bara mesulakonstruktionens stolphål var bevarade, kunde husets utbredning beräknas till ca 5,5 x 13 m. Långhuset dateras med hjälp av två radiometrisk analys till vad som motsvarar MN B. I det västligaste mittstolphålet påträffades en sjöborre. Hadevik & Gidlöf menar att sjöborren skulle kunna tolkas som ett husoffer.³⁰⁴ Här kan jämföras med argumentationen som fördes vad gäller Hus 2 från Svågertorp 8B–C, men i detta fall tycker jag att detta kan tolkas som ett husoffer eftersom sjöborren var placerad i det västligaste mittstolphålet. Hus 12 skulle då vara det äldsta nu kända huset i Sydskandinavien där husoffer i form av fossil sjöborre förekommer.

Tretton härdar på en ca nord-sydligt orienterad rad framkom inom delområdet Fosie 11A. Två radiometrisk datering indikerar att härdarna härstammar från bronsålderns period IV eller V.³⁰⁵ Det är från detta tidsavsnitt som de flesta härd- och kokgropsrader brukar dateras till, även om det finns undantag. Som framgår av mina tidigare arbeten i frågan brukar härd- och kokgropsrader hänföras till den rituella sfären.³⁰⁶

Inom delområdet Fosie 11B framkom en rund grop med diametern ca 1,2 m och med djupet ca 0,6 m. På ömse sidor om gropen fanns stenblock. I gropen fanns rikligt med mindre stenar. Fynden bestod av en fossil hjattand, keramikfragment och fragment av djurben. Gropen tolkas som att en rest sten markerat en grav, eller att det varit frågan om en kenotaf. Ett sädeskorn daterades radiometriskt till vad som motsvarar äldre bronsålderns period II eller III, men med stöd av analogier, och att anläggningen framkom bland bebyggelselämningar från järnålder, föreslås en datering just till järnålder.³⁰⁷ Argumentationen tycks rimlig och jag håller med författarna till rapporten om att den fossila hjattanden snarare stärker argumentationen, än försvagar den. Detta sagt utan kännedom om analogier till företeelsen fossila hjattänder i gravar, men det kan jämföras med att fossila sjöborrar tillvaratagits från två mesolitiska gravar i Skateholm, Skåne.³⁰⁸

Fredriksberg 13A–B

Det delområde som kom att slutundersökas söder om Europaväg 65 fick namnet Fredriksberg 13A och B. Det östra delområdet kallades Fredriksberg 13A

och uppvisade aktivitetsspår som spänner alltifrån mellanneolitikum fram till vikingatid, men de anläggningar som dominerade fornlämningsbilden utgörs av 19 st. brunnar, där fyra har daterats till äldre järnålder och nio till yngre järnålder. Vid undersökningen av det västra delområdet 13B framkom bl.a. spår efter metallhantering och aktiviteterna dateras till förromersk järnålder.³⁰⁹

Inom delområdet Fredriksberg 13A, omedelbart öster om gravhögen med namnet Ohrhögen, dokumenterades tio stolphål som låg på en ca 30 m lång rad i väst-östlig riktning. Ett av stolphålen har med 95,4 % sannolikhet ¹⁴C-daterats till intervallet 1440–1130 f.Kr., vilket ger bronsåldersperioderna II och III. Vid den östligaste delen av stolphålsraden dokumenterades ett antal små, runda härdar med en genomsnittlig diameter av ca 0,70 m. En av härdarna kunde med stor sannolikhet dateras till intervallet 1410–1070 f.Kr. Både den rumsliga närheten och den kronologiska överlappningen indikerar att stolphålsrad och härdar sannolikt är samtida. Cirka 100 m norr om ansamlingen av små härdar fanns en nord-sydlig rad med fyra härdar och en kokgrop, vilka ej har kunnat dateras. Denna rad synes i sin tur peka mot den ca 340 m avlägsna gravhögen Galjebacken.³¹⁰

Vid undersökningen framkom tre anläggningar som initialt tolkades som urnebrandgropar (A220, A615 och A684). Den osteologiska analysen av benen visade dock att endast A615 innehöll människoben. Det är också den anläggning som innehöll fragment som skulle kunna vara harts, vilket skulle kunna indikera förekomsten av en hartstätad svepask. Anläggning 220 har daterats radiometriskt till vad som motsvarar vendeltid.³¹¹ Då fragmentariska brända ben kan vara svåra att analysera, är det heller inget som utesluter att även människoben kan ha funnits i A220 och A684, vilket medför att alla tre anläggningar möjligen kan betraktas som gravar.

I ett antal anläggningar, som anses ha ”offerkaraktär” påträffades bl.a. hästkraniumer. Den mellersta delen av ett mänskligt lårben påträffades i brunnen med anläggningsnummer 130. Brunnen daterades radiometriskt till vad som motsvarar vendeltid (550–780 e.Kr., kal. 2 σ , Ua-15518). I en brunn (A255) daterad till vikingatid (770–1050 e.Kr., kal. 2 σ , Ua-15740) påträffades ett hästkranium samt delar av en hund. I brunnen A268, från folkvandringstid eller vendeltid, framkom ett hästkranium (sto), underkäken från en galt, samt ett fullständigt skelett från en torsk i bottenlagret. Brunnen A379 kunde dateras till vendeltid (620–880 e.Kr., kal. 2 σ , Ua-15526). Här framkom sex underkäkshalvor av nöt, en överkäkshalva av hund och nospartiet av häst, vilka var placerade i en ring runt brunnsöppningen. I brunnen tillvaratogs ytterligare hästben från minst tre individer, mindre fragment av gris och underkäken av ett lamm. Vidare framkom ett fragment av en mal- eller slipsten. I brunnen A496 påträffades ett kranium från ett får (tacka) placerat på en stor sten. Samtliga fynd av ben framkom i den nedre delen av konstruktionen. I ett våtmarkslager framkom en ca 1,1 x 2,8 m stor grop (A387), där ett hästkranium återfanns på botten av den ca 0,3 m djupa gropen. I en ca 1,1 x 1,7 m stor grop (A240) framkom sammanlagt ben från ca 200 torskar. I anläggningens mitt fanns en stenkoncentration och under denna påträffades två hundkraniumer.³¹² Ätminstone brunnen med människoben (A130) och brunnen med kraniedelar i en ring rund brunnsöppningen (A379) måste betraktas som nedgrävningar där offer har skett. När det gäller människoben i brunnar från järnålder finns exempel från flera håll i Europa.³¹³ Från en ca 1,0 x 1,6 m stor grop (A231) framkom en kvarnsten, vilken stod på högkant. Från en grop (A261) fem meter söder om A240 framkom torskben från minst 16 individer. Dessa sistnämnda anläggningar är

ovanliga, men jag tycker inte att man har tillräckligt på fötterna för att kalla dem offergropar.

Fredriksberg 13C–D

Norr om Europaväg 65 låg delområdena 13C och D, där C endast bestod av ett extensivt område där försök gjordes att lokalisera en sockengräns. Delområde D innehöll anläggningar och fyndmaterial med dateringar från senneolitikum till vikingatid. Anläggningarna utgjordes av forna våtmarker, kulturlager, gropar, långhus, årderspår och andra odlingslämningar. I våtmarken kunde spåras aktiviteter från senneolitikum till den yngre bronsålderns B-fas. I kulturlagret framkom brunnar och komplexet daterades till övervägande del till järnålder. Majoriteten av de gropar som kunde dateras var från äldre järnålder. De två långhusen kunde dateras till yngre järnålder och då med tyngdpunkten i vendetid. En eventuell hyddkonstruktion gavs en datering till äldre bronsålder.³¹⁴

Cirka 20 m från gravhögen Galjebacken undersöktes två gropar (A1506 och A1604) som innehöll mycket bronsålderskeramik av A-typ. Anläggning 1506 har daterats radiometriskt till vad som motsvarar äldre bronsålder. Groparna anses p.g.a. det stora keramikinnehållet och närheten till gravhögen som offergropar.³¹⁵

Från två större fossila våtmarksområden (A519 och A1309) och en förmodad dödishåla framkom totalt sex st. flintskärar, en flintdolk och ett slipat yxfragment. Detta skulle kunna indikera offer i våtmark.³¹⁶

Fredriksberg 13E–F

Inom delområdet Fredriksberg 13E–F har fynd och anläggningar från första delen av neolitikum, bronsålder och järnålder påträffats.³¹⁷

Tre härdar (A153, A157 och A173 B) låg omedelbart intill ett fossilt våtmarksområde och alla innehöll bränd flinta. En analys av flintan pekar på intervallet neolitikum eller äldre bronsålder, medan en radiometrisk datering av den sistnämnda anläggningen indikerar en datering till senmesolitikum eller tidigneolitikum. Sammantaget synes dessa aktiviteter vara kopplade till tidigneolitikum. Möjligen ser vi här spår efter brännoffer, vilket då närmast för tankarna till massbrännofferplatsen Svartskylle i Skåne, från TN B–C.³¹⁸

Robotskjutfältet 14A–B

Under tjocka colluvier framkom inom delområdet Robotskjutfältet 14A–B bl.a. ett stort antal kokgropar, en stenförstärkt väg och en mosse. Totalt spänner dateringarna från neolitikum t.o.m. äldre järnålder.³¹⁹

Delområdet hyste lämningarna efter fossil våtmark. Denna bestod troligen under mesolitikum av en göl, som efter hand utvecklade sig till ett kärr. I kärret tillvaratogs en kärnyxa, tidig- och mellanneolitisk keramik, samt en skafthålsyxa, en skära, pilspetsar och en lövkniv från senneolitikum och bronsålder. Colluvier kom att begrava mossen under yngre bronsålder eller under äldre järnålder.³²⁰ Det är rimligt att tänka sig att flertalet föremål skulle kunna betraktas som våtmarksoffer. Ett mycket tydligt exempel på en kombinationsdepå är 24 avslag och åtta flintspån som påträffats samlade.³²¹

Ett större område med kokgropar hade varit samlade vid våtmarken. Två

radiometriska dateringar pekar på ett ursprung i den mellersta bronsåldern. Endast ett fyrtiotal kokgropar kunde undersökas p.g.a. tidsbrist, men det antas att det totala antalet var minst tre gånger så många. Bland de fåtaliga fynden kan noteras två malstenar från en och samma kokgrop.³²² Att malstenar framkommit just i kokgropar är något som uppmärksammas på andra platser. Här kan exemplifieras med den arkeologiska undersökningsplatsen Käglinge grustäkt, Malmö, där 73 % av fynden av knack- och malstenar på platsen framkom just i kokgropar.³²³ Malstenar anses många gånger ha varit förknippade med omvandling och liv.³²⁴ Just i detta fall kanske dock malstenarna råkat komma med bland övriga stenar i kokgropen. När det gäller funktionen är det tämligen tydligt att detta varit en samlingsplats för människor vid upprepade tillfällen under den mellersta bronsåldern. Att man en gång började anlägga kokgropar här vid vattnet kan troligen bero på den attraktiva miljön. En sådan miljöfaktor har år 1992 påpekats av mig när det gäller Käglinge grustäkt, där knappt 300 härdar och kokgropar från den mellersta bronsåldern påträffades koncentrerade invid ett fossilt våtmarksområde. I detta ”miljötänkande” har jag även beaktat tidsdjupet då jag skriver: ”Miljön har troligen varit den dominerande faktor som under långa tider gjort området attraktivt för aktiviteter av skilda slag”.³²⁵ Den först belagda aktiviteten vid våtmarken inom delområdet Robotskjutfältet dateras till mesolitikum, men det är under neolitikum som aktiviteterna blir mer frekventa. Även för Käglinge grustäkt gäller ett likartat mönster, d.v.s. fynd av en enstaka mesolitisk kärnyxa och en utökad aktivitet under tidigneolitikum (TN C). Även projektet Öresundsförbindelsens delområde Västergård 18B kan visa upp ett mycket stort antal kokgropar från bronsåldern intill minst tre mindre våtmarksområden. Detta område har använts redan under mellanneolitikum (MN A) och kanske även under tidigneolitikum.³²⁶ Ett stort antal kokgropar utan systematik kan dock inte enligt min bedömning tolkas i rituella termer.³²⁷

Södra Sallerup 15B & D–E

Inom delområdena Södra Sallerup 15B & D–E framkom främst lämningar förknippade med de medeltida bytomterna Kvarnby och Södra Sallerup. Inga föremål eller anläggningar har tolkats i ideologiska termer.³²⁸

Södra Sallerup 15C & A

Undersökningen av delområdet Södra Sallerup 15A genomfördes med fokus på miljöarkeologiska frågeställningar. Undersökningen av 15C omfattade framförallt lämningar från yngre bronsålder och förromersk järnålder. Även enstaka fynd och anläggningar daterade till mesolitikum och neolitikum förekom.³²⁹

Anläggning 650 var en rund grop med en diameter på ca 1,2 m och med ett djup av ca 0,4 m. Gropen innehöll stenar, keramik och flintavslag och daterades radiometriskt till vad som motsvarar romersk järnålder. Dessa förefaller ha legat relativt samlade, och därtill ser kärlet ut att ha varit av mycket hög kvalitet. Inledningsvis har anläggningen tolkats som en avfalls- eller kokgrop, men Mia Winkler menar att det är möjligt att ”keramiken och gropen representerar någon typ av rituell handling, t.ex. en deponering av offerkaraktär”.³³⁰ Jag menar att hög kvalitet på samlade keramikskärvor inte kan räcka som kriterier på offer.

Södra Sallerup 15F & I

Inom delområdena Södra Sallerup 15F & I framkom lämningar från tidigneolitikum t.o.m. förromersk järnålder.³³¹

Det kunde konstateras att ett kulturlager (A9055) inom 15F hade brukats under såväl tidigneolitikum som yngre bronsålder. I lager 2, där en radiometrisk datering pekar på slutet av MN B, tillvaratogs ett nackben från en vuxen människa.³³² Då gnagmärken indikerar att benet legat exponerat en tid, tycker jag inte att det kan sägas med någon större säkerhet att benet representerar en rituell deponering på ursprunglig plats.

En ca 1,1 x 1,2 m stor, och ca 0,4 m djup grop (A9411) framkom inom 15F. Den daterades radiometriskt till vad som motsvarar äldre bronsålder. Andelen sten i fyllningen var större än andelen humöst material. Det kunde vidare konstateras att 11 av stenarna bestod av knack-, kross- eller malstenar, samt att det även fanns en underliggare i gropen. Onsten-Molander, som ansvarat för tolkningen av dokumentationen inom 15F, menar att ”allt tyder på att det är frågan om en medveten deponering i gropen”. En medveten deponering är dock inte synonymt med offerbruk.

Redan under förundersökningen hade ett förarbete till en troligtvis tjocknackig yxa tillvaratagits i en grop (A9283).³³³ När anläggningen undersöktes inom ramen för slutundersökningen tillvaratogs stora mängder brända ben i ett lager med kol, vilket bidrog till att anläggningen tolkades som en brandgrav. Benen har dock kommit att bestämmas till att vara djurben.³³⁴

Inom 15I framkom fem gropar (A4506, A4525, A4946, A11206 och A11326) med dateringar till bronsålder. Groparna innehöll bl.a. brända och obrända djurben, keramik, flintredskap, kross- och malstenar och fossiler. Stenarna i groparna verkade i de flesta fall att vara medvetet placerade och större delen av fyndmaterialet var koncentrerade till dessa stenar. En grop (A11206) var speciell, då det här framkom degel- och bronsfragment och ett hundkranium. Groparna ges av Nilsson & Onsten-Molander beteckningen ”rituella gropar”.³³⁵ Jag menar att anläggningarna snarare är att betrakta som ”fyndrika avfallsgropar”.

Södra Sallerup 15H

Två kulturlager dominerar inom delområdet Södra Sallerup 15H. Dateringarna från kulturlager 1 sträcker sig från mesolitikum fram t.o.m. förromersk järnålder, men huvuddelen av kulturlagret verkar ha bildats från senneolitikum eller äldre bronsålder och fram till förromersk järnålder. Två dateringar har utförts i kulturlager 2 och dessa visar att det nedre lagret kan dateras till MN I. Äldre bronsålder tolkas som den huvudsakliga bildningstiden för lagret.³³⁶

I den djupaste delen av kulturlager 1 framkom en brunn (A568) som var mycket fyndrik. Exempelvis påträffades tre hornspetsar med borrarade hål, två svepaskar, flintredskap, keramik och två fragment från skalltaget på en ung människa. När det gäller djurben identifierades arterna nöt, häst, svin, hund, får eller get, kronhjort och torsk. En radiometrisk datering pekar på vad som motsvarar äldre bronsålder och keramiken tycks indikera att brunnen kan hänföras till den äldre bronsålderns senare del. Åtminstone svepaskarna tolkas som rituellt deponerade.³³⁷ Det hänvisas här till den diskussion som fördes angående brunnen från Vintrie 4B.

En av groparna (A601) som framkom under kulturlager 1 var något speciell, då det enda fyndet utgjordes av en underkäke av ko eller tjur. Käken var placerad

på en sten som låg mitt i den förmodade offergropen.³³⁸ Vidare kan nämnas att det i kulturlager 1 framkom en hel del malstenslöpare, samt kraniefragment och en tand från människa.³³⁹ Detta är intressant, men det får inte vara så att minsta människoben med automatik ger fyndmiljön en ideologisk prägel.

I kulturlager 2 tillvaratogs ca 13,5 kg djurben, där 25 % utgörs av horn från vilt. Delar av materialet indikerar slakt, men förekomsten av många kranier och horn ”... skulle kunna peka på att en viss rituell deponering har förekommit på platsen”.³⁴⁰

Tullstorp 16A

En tidigneolitisk boplats och ett långhus från yngre bronsålder eller äldre järnålder tillhör de lämningar som kunde dokumenteras inom delområdet Tullstorp 16A. Inga föremål eller anläggningar har tolkats i ideologiska termer.³⁴¹

Fortuna 17A–B

Området Fortuna 17A–B uppvisar spår efter aktiviteter, vilka preliminärt dateras till neolitikum, äldre bronsålder och yngre bronsålder eller järnålder. Ett antal härdar påträffades i en halvcirkel kring en kulle. En stor del av härdarna innehöll fragment av mal- eller slipstenar. I övrigt var härdarna i stort sett fyndtomma.³⁴²

Västergård 18A–B

Inom delområdet Västergård 18A–B framkom lämningar från neolitikum, bronsålder och romersk järnålder.³⁴³

Ett knappt 700 m² stort våtmarkslager (A10000) framkom inom delområdet 18B. Bland fynden noteras ca 3,5 kg keramik med dateringar till mellan-neolitikum (MN A), neolitiska flintredskap och ben. Vad gäller benen kan följande arter bestämmas: nöt, får eller get, häst (tänder), åkersork, fågel, fisk och människa. Det sistnämnda utgjordes av delar av ett skalltak. Det är dock möjligt att detta fynd härstammar från ett recent dike. Det är tyvärr inte klart var hästtänderna framkom.³⁴⁴

Ett mycket stort antal kokgropar från bronsåldern framkom på en höjd intill minst tre mindre våtmarksområden inom 18B. Bland fynden noteras två knackstenar. Fredrik Grehn tolkar platsen som en samlingsplats och menar att aktiviteterna troligen har haft både drag av profana och sakrala handlingar.³⁴⁵ Ett stort antal kokgropar utan systematik kan dock inte enligt min bedömning tolkas i rituella termer.³⁴⁶

Inom 18A framkom fyra säkra och en osäker skelettgrav, samt tio säkra och fyra osäkra brandgravar. Dateringarna spänner sig från bronsålderns period II och in i romersk järnålder. Inom ett begränsat området framkom 14 av dessa gravar. Detta sammantaget med lagerbildningar och topografin har tolkats som att det under äldre bronsålder uppfördes en gravhög på platsen.³⁴⁷

Sunnanå 19A–F

Inom delområdena Sunnanå 19A–F framkom lämningar från tidigneolitikum t.o.m. medeltid, där de senare dateringarna beror på att Sunnanå bytomt berördes.³⁴⁸

Våtmarksoffer kan förmodas från flera platser inom det ca 130 000 m² stora område som banades av inför slutundersökningen. Från 19A noteras ett fossilt våtmarksområde (A2642) med fynd av bl.a. en slipad tunnackig yxa från tidig-neolitikum, en spetsnackig bergartsyxa från tidigneolitikum (A–B) och en skära från senneolitikum eller äldre bronsålder. Inga fynd från mellaneneolitikum noteras således. Det kan noteras att förhållandevis mycket av flintan var sekundärbränd. Bland benmaterialet kan noteras att en stor del av benen från stora djur hade skärmärken. Av häst framkom kraniefragment, lårben och tand. Av hund återstod endast ett underkäksfragment. Även från 19B noteras ett våtmarksområde (A3760) där det bl.a. framkom en fyrsidig eggdel från en flintyxa, en eggdel från en slipad fyrsidig, rätuggad flintyxa som kan härstamma från en spetsnackig eller tunnackig yxa och dateras till tidig- eller mellaneneolitikum. Bland benmaterialet kan noteras att en stor del av benen från stora djur hade skärmärken. Bland annat ben från häst, hund och människa kan uppmärksammas. En radiometrisk datering av det med gnagmärken försedda människobenet gav en datering som motsvarar bronsålderns period II. Speciellt är att en av två fyndkoncentrationer var koncentrerade till en stående ekstock.³⁴⁹ Speciella träd anses tillhöra den grupp av landskapsdetaljer som förmodas ha tilldragit sig intresset och ibland påverkat platsens karaktär.³⁵⁰ Redan vid förundersökningen påträffades ett skallfragment från människa vid djupschaktning vid Sege å.³⁵¹ Detta fragment har sedermera daterats radiometriskt till vad som motsvarar senneolitikum. Vid slutundersökningen framkom en hund vid djupschaktning, där den radiometriska dateringen motsvarar vikingatid.³⁵²

Inom område 19E framkom ett komplex med stenpackning och stolphål (A5841). Stenpackningen var ca 4 x 6,5 m stor och var orienterad i VSV–ONO. Närmare 500 fynd tillvaratogs, varav ca 300 av flinta. Två skäror, en dolk och en kniv i flinta tolkas som stolphålsoffer. Vidare noteras keramik och slipstenar. Både föremål och en radiometrisk datering ger vid handen att konstruktionen kan dateras till senneolitikum. Morten Steineke tolkar primärt anläggningen som ett kulthus, men presenterar även alternativa tolkningar som ett nedsänkt golv i ett långhus och grav.³⁵³ Då det inte heller finns några tydliga analogier, måste tolkningen som kulthus betraktas med stor osäkerhet.

I ett stolphål tillhörigt ett eventuellt fyrstolpshus (Hus XIX) inom område 19E framkom ett rektangulär, förgyllt beslag med vendeltida djurornamentik (Salin stil II eller Arwidsson och Ørsnes stil D). Beslaget tolkas som ett husoffer.³⁵⁴ Det kan många gånger vara svårt att tolka huslämningar i stolphåls-gytter. Fyrstolpshuset känns inte övertygande med anledning av sin asymmetri. Eftersom här då inte kan beläggas något säkert hus, kan man inte heller påstå att här finns något säkert husoffer.

Inom område 19A framkom en rund grop med en storlek av ca 2 x 2 m (A1954) med en angränsande halvcirkelformad ränna (A3283), i vilken det anades antydningar till stolphål. Det omfattande fyndmaterialet bestod av keramik, ett vådurshuvud i bränd lera, bränd lera, lerklining, lerblick, ben, samt flintavslag och bränd flinta. Offergropen dateras till äldre järnålder med hjälp av keramik och en radiometrisk datering.³⁵⁵

Burlöv 20A–B

Inom delområdet Burlöv 20A–B finns lämningar dokumenterade från hela neolitikum. Inga föremål eller anläggningar har tolkats i ideologiska termer.³⁵⁶

Burlöv 20C

Inom delområdet Burlöv 20C framkom lämningar från de flesta arkeologiska perioder, förutom mesolitikum, äldre bronsålder och yngre järnålder.³⁵⁷

I en rund grop (A2044) med en diameter av 0,5 m återfanns halspartiet till ett större kärl, vilket var placerat med mynningen nedåt. En stor sten var placerad på kärlet. Keramiken dateras till det sena tidigneolitikum eller det tidiga mellaneneolitikum. Anläggningen tolkas som en rituell grop.³⁵⁸ Keramiken tycks offerad, då förstörelse av föremål är legio i offerbruk.

Två rännor antas vara kantrännor och resterna efter överplöjda gravhögar. En kanträna var U-formad, med öppning mot sydväst, och i dess mitt fanns en grop (A750). I komplexet framkom fintavslag, bränd flinta, träkol, bränd lera, fragmentariskt ben och fragmentarisk keramik. Mest anmärkningsvärt var att 41 rotknölar av brudbröd och knylhavre kunde konstateras vid en analys av växtmakrofossilen. Komplexet dateras till den yngre bronsålderns senare del.³⁵⁹ En andra kanträna (A1188) var cirkulär med en 0,6 m stor öppning mot SSV. Den runda konstruktionen mätte ca 9 m i diameter. Fyndmaterialet bestod av ben, brända ben, slagen flinta, keramikfragment, ett fragment av knacksten och små glasbitar. En analys av glasmassan och en radiometrisk datering visar samstämmigt att graven härstammar från romersk järnålder.³⁶⁰

Inom 20C framkom 23 anläggningar som tolkats som brunnar. Från A2016 framkom ett stort antal keramikkärl till en vikt av ca 7 kg. Berggren & Celin frågar sig om detta kanske är en ”rituell nedläggning”. Brunnen dateras till förromersk järnålder. Från en annan brunn (A270) tillvaratogs bl.a. två hundkranier. Även från A530 noterades ett hundkranium. Denna brunn daterades till förromersk järnålder. Från ytterligare en brunn (A1371) från förromersk järnålder noterades hundben, men denna gång en underkäke.³⁶¹ Berggren & Celin menar att dessa nedläggelser kan ses som offer till de underjordiska gudarna. De finner stöd i analogier från England, där häst och hund var mer frekventa i gropar under järnåldern. Miranda Green har även noterat en klar koppling mellan hund och vatten.³⁶² Det skulle enligt min mening behövas fler indikatorer, som exempelvis speciella placeringar av benen, för att jag skulle kunna börja resonera i ideologiska termer.

Utvärdering

Den genomgång som utförts ovan har inneburit en kritisk granskning av de företeelser som i rapporterna kommit att ges religiösa eller rituella eller ideologiska förtecken. Kvar finns nu en mer kvalitativ faktamängd som kan sammanfattas i tabellform, där tonvikten lagts på fördelningen av vad jag tolkar som ideologiskt betingade aktiviteter per delområde. Dessa fakta är att betrakta som själva essensen av fundamentet i mitt arbete. Jag kommer senare att skärskåda palissad och stolprad i fallstudierna II och III.

Omr.	Mes.	TN	TN/MN	MN	MN/SN	SN	SN/ÄBÅ	ÄBÅ	ÄBÅ/YBÅ	YBÅ	ÄJÅ	YJÅ	Med.
1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1B	-	Grav	Kulthus	-	-	Gravar	-	-	-	-	-	-	-
1C	-	-	-	Palissad	-	-	Grav	-	-	-	-	-	-
2A	-	-	-	-	Brunn	-	-	Hus	-	-	-	-	-
2B	-	-	Grop	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3B	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4B	-	-	-	-	-	-	Brunn	-	-	-	Grop	-	-
5A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5B	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8B-C	-	-	Grop	-	-	-	Skålgropssten	-	-	-	-	-	-
6	-	Yxa	Grop/grav	-	-	Yxa Hus	Grav	-	-	-	-	Hus	-
7A	-	-	-	-	-	-	-	-	Härdrad	-	Hus Gravar	Hus	-
7B	-	Yxa	-	-	-	-	Våtmark	-	-	-	-	-	-
7D-E	-	-	-	-	-	-	Grav	-	-	-	Hus	-	-
7H	-	-	-	Gropar	-	-	-	-	Gravar	-	Grav Hus	-	-
9A-B	-	Långhög?	-	-	-	-	-	-	-	-	Gravar	-	-
10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Hus
11A	-	-	-	Hus	-	-	-	-	-	Härdrad	-	-	-
11B	-	Våtmark	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rest sten?	-
11C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13A	-	-	-	-	-	-	-	Stolprad	-	-	-	Grav? Brunnar	-
13B	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13D	-	-	-	-	-	-	Våtmark	Gropar	-	-	-	-	-
13E-F	-	Bränd flinta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14A	Våtmark	-	Våtmark	-	-	-	Våtmark	-	-	-	-	-	-
14B	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15B	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15C,A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15D-E	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15F	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15H	-	-	-	-	-	-	-	Brunn	-	-	-	-	-
15I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17A-B	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18A	-	-	-	-	-	-	-	-	Gravar	-	Gravar	-	-
18B	-	-	-	Våtmark	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19A	-	Våtmark	-	-	-	-	Våtmark	-	-	-	Grop	-	-
19B	-	-	Våtmark	-	-	-	-	Våtmark	-	-	-	-	-
19C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19E	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19F	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20A-B	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20C	-	-	Grop	-	-	-	-	-	-	Grav	Grav	-	-

Tabell 1. Delområden med förekomster av lämningar som enligt författaren kan hänföras till den ideologiska sfären.

Tabell 1 ovan visar delområden med förekomster av lämningar som enligt författaren kan hänföras till den ideologiska sfären. Den enstaka förekomsten från mesolitikum bör förklaras med att få lämningar från perioden påträffades inom ramen för projektet. Kristendomens intåg bör vidare kunna förklara att förekomsterna från yngre järnålder mestadels härrör från den äldre delen av detta tidsavsnitt, samt att endast ett offer finns noterat från medeltid.

Typ	Mes.	TN	TN/MN	MN	MN/SN	SN	SN/ÄBÅ	ÄBÅ	ÄBÅ/YBÅ	YBÅ	ÄJÅ	YJÅ	Med.
Brunn	-	-	-	-	X		X	X	-	-	-	X	-
Bränd flinta	-	X	-	-	-			-	-	-	-	-	-
Grav	-	X	-	-	-	X	X	-	X	X	X	X	-
Grop	-	-	X	X	-	-	-	X	-	-	X	-	-
Hus	-	-	-	X	-	X	-	-	-	-	X	X	X
Härdrad	-	-	-	-	-	-	-	-	X	X	-	-	-
Kulthus	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Palissad	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rest sten	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-
Skålgropssten	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-
Stolprad	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-
Våtmark	X	X	X	X	-	-	X	X	-	-	-	-	-
Yxa	-	X	-	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-

Om det istället fokuseras på förmodat ideologiska aktiviteter över tid erhålls en sammanställning som kan ses i tabell 2.

Det kan noteras att härdrader har observerats fr.o.m. bronsåldern. Jag skulle vilja förklara detta med eldens ökade betydelse under denna period. Fler människor kremerades, fler bronser stöptes och fler kokgropar grävdes. Mentaliteten förändrades och därmed förändrades också sättet att offra. Bronserna var värdefulla och återanvändes om och om igen, i den mån de inte deponerades. När det gäller synen på elden är jag här inne på samma tankegång som den jag publicerade år 1996.³⁶³ Peter Skoglund har utvecklat likartade tankegångar när det gäller bronsgjutning, brandgravskick och skärvstenshögar. Skoglund har då utgått från Mellansveriges fornlämningsbild, men ”skärvstenshögar” kan i detta sammanhang lika gärna bytas ut mot ”kokgrop”. Skoglund menar att man under bronsåldern kan ha sett likheter mellan kremering, bronsgjutning och matlagning och att de blev metaforer för varandra.³⁶⁴

Ovanstående tabell belyser även det faktum att offer i, eller invid, bäckar, mossar och sjöar är en mycket tidig företeelse. Även brunnar är speciella då även de förmedlar kontakt mellan jord, luft och vatten, d.v.s. de har en liminal status. Det som offras i artificiella brunnar skulle kunna jämföras med de våtmarksoffer som ägde rum i naturliga våtmarker. I detta sammanhang kan nämnas att Charlotte Fabech menar att fruktbarhetsoffer upphör vid folkvandringstidens slut.³⁶⁵ Lotte Hedeager har kritiserat Fabechs teser och menar att offer i våtmarker och på liminala platser fortsätter fram till medeltiden.³⁶⁶ I ett tidigare avsnitt har refererats till delområdet Fredriksberg 13A–B. Där dokumenterades kraniedelar som placerats runt en brunnsöppning. Då anläggningen daterades till vendeltid, finns det därmed indikationer på en offerkontinuitet som sträcker sig in i denna del av den yngre järnåldern. När det gäller exempel på relativt sentida offer på liminala platser som inte är våtmarker, kan anföras ett exempel från Oxie by i Malmö. Omkring fem meter öster om öppningen i en vikingatida, eller tidigmedeltida, bygräns undersöktes år 1988 en uppseendeväckande grop. I den ca 1 x 1,2 m stora, och 0,2 m djupa, gropen tillvaratogs ett kranium och ett bäckenben från häst.³⁶⁷ Fyllningen i gropen bestod av ett kraftigt rödfärgat lager, som enligt expertanalys visat sig bestå av järn(III)oxiden maghemit, med något inslag av järn(III)oxiden magnetit.³⁶⁸ I gropen tillvaratogs en skärva östersjökeramik (AII:3a1), vilken enligt Vibeke Vandrup Martens kan dateras till 995–1140 e.Kr.³⁶⁹ Som stöd för tanken om ett ännu senare användande av hästen inom ideologin kan påminnas om det ovan nämnda hästkraniet som under högmedeltid placerats som ett husoffer i Fosie. Jag kan här inte göra annat än hålla med Anne Carlie när hon skriver: ”Att döma av det rika material kring äldre folketro,

Tabell 2. Förekomster av lämningar som enligt författaren kan hänföras till den ideologiska sfären, med en kronologisk fördelning.

steder och bruk som bevarats fram i vår egen tid, förmådde kristendomens företrädare aldrig att ta död på de äldre föreställningarna med grund i förfädernas tro och generationers erfarenheter, som var stommen för människors världsbild.³⁷⁰ En liknande tankegång har av Ann-Britt Falk uttryckts som: ”It seems as if the tradition continued untouched by change in the ‘public’ ritual practice. This indicates that we can discern a form of folk belief already in the Late Iron Age”.³⁷¹

Topografin i Malmö har delats in i följande fyra större zoner med särskilda karakteristika: Zon 1 - Kusten, är mycket flack; Zon 2 - Kustnära inlandet, är högre beläget och uppvisar större nivåskillnader än inom Zon 1; Zon 3 - Yttre backlandskapet, präglas av en mer dramatisk topografi, där de relativt höga åsarna står i kontrast till de låglänta mosshålorna; Zon 4 – Segeåområdet, präglas av att det sluttar svagt ned mot Sege å.³⁷² Under lång tid var det Risebergabäcken och dess våtområde som markerade skiljet mellan det kustnära inlandet och det yttre backlandskapet i sydöstra delen av Malmö. På grund av utdikningar och andra omgestaltningar av landskapet, så är det numera en motorväg som markerar detta skilje.

Hur fördelar sig fornlämningarna inom de olika zonerna? Om förekomster av ideologiska lämningar relateras till de zoner som definierats inom ramen för projektet, erhålls tabellen 3. Här ses en högsta frekvens för lämningarna i zon II, vilket inte är att förvåna då det i denna zon har dokumenterats stora fornlämningskomplex. Ett tidigare välkänt undersökningsområde inom denna zon är Fosie IV:s västra del. Omedelbart söder därom har slutundersökningen Fosie 11A–D utförts.³⁷³ Den mer utsatta kusten och det mer otillgängliga yttre backlandskapet har då inte lockat till aktiviteter på samma sätt. I alla fall inte vad gäller sysselsättningar som avsatt spår i marken som vi arkeologer har kunnat tolka. När det gäller Sege å området har det ett mer skyddat läge än kusten, vilket borde ha resulterat i lämningarna efter fler aktiviteter. Det kan konstateras att antalet dokumenterade lämningar inte står i ett enkelt förhållande till de topografiska zonernas egenskaper vad gäller möjligheten för fornlämningar att bevaras. Man skulle kunna förvänta sig att det yttre backlandskapets colluvier hade bevarat så pass många lämningar att det skulle ge utslag i tabellen. Men det har inte alltid ansetts som optimalt att leva i denna miljö och det kan också vara problematiskt att schakta fram anläggningar i dessa tjocka avsatta lagerbildningar. Zonerna I och II motsvarar någorlunda det område där Svedab AB var exploatör och resterande zoner motsvarar då det område där Vägverket bekostade undersökningarna. Här ses då att Vägverksdelen har ett mindre antal förekomster, vilket enligt min mening till viss del skulle kunna förklaras av att arbetstempot inom detta avsnitt av projektet var dubbelt så högt för oss arkeologer.

När jag nu efter många års arbete med projektet Öresundsförbindelsen ser de samlade tankarna om förhistorisk ritual som projektet genererat, kan jag inte låta bli att fundera över tolkningsprocessens mekanismer. År 1996 skrev jag i det första projektprogrammet om vikten av att studera samhällets hushållsnivåer. Jag markerade betydelsen av att studera bronsålderns kokgropar och jag påminde om vikten av att utvinna ny kunskap ur brunnar, källor och våtmarksområden.³⁷⁴ När det gäller platschefernas förmåga att ta till sig och beakta vad jag skrivit i projektprogrammet, tycker jag att de har gjort detta på ett mycket bra sätt. Detta trots den mycket stressiga situation som framför allt rådde då den s.k. Vägverksdelen undersöktes. När det gäller att ha ett källkritiskt förhållningssätt tycker jag dock att jag kan se ett brett spektrum bland de rapportansvariga. Vissa kolleger analyserar och strukturerar den insamlade informationen

Zon	Antal
I	8
II	30
III	10
IV	8

Tabell 3. Ideologiska lämningar inom zon I–IV. Zon I: Kusten; Zon II: Kustnära inlandet; Zon III: Yttre backlandskapet och Zon IV: Sege å.

och producerar sedan ny kunskap med hjälp av definitioner, kriterier och analogier hämtade från den arkeologiska diskursen. Andra medarbetare brister vad gäller förmågan att analysera och strukturera dokumentationsmaterialet och tycks använda sig själva som bedömningsgrund. Med detta menar jag att man inte använder sig av analogier i tillräckligt stor utsträckning, utan man tenderar att bara ”tycka” om dokumentationsmaterialet. Hos vissa kolleger kan jag ana ett visst ointresse, som utmynnar i en undertolkning av materialet. Hos andra medarbetare kan jag notera tendenser till att man absolut måste leverera enligt vad som ”beställts” i projektprogrammet, vilket kan leda till en övertolkning av de lämningar man har registrerat.

Det torde vara vedertaget att en reflekterande forskning kännetecknas av tolkning och reflektion. Däremot tror jag inte att vi reflekterar över förförståelsens betydelse för forskningsresultatet. Med detta menar jag: Vad händer om man låter en utpräglad medeltidsarkeolog gräva ett förhistoriskt material och vice versa? Ser den ovane arkeologen med nya ögon, eller blir man blind för det uppenbara? Går detta att utvärdera? Vidare tror jag inte heller att forskningsklimatet, eller tidsandan, beaktas i någon större utsträckning. Med detta kan jag exempelvis mena: Vad betyder det att en viss ism har fått fotfäste inom ett projekt? Det skulle härvidlag vara intressant att genomföra ett projekt med flera projektprogram och därmed exempelvis låta en boplatz undersökas med olika strategier baserade på olika teorier och metoder. Men vem skulle vilja betala detta? Arkeologisk forskning äger rum i samhället och studerar forna tiders samhällen, varför det torde vara dubbelt så viktigt att anamma ett samhällsvetenskapligt förhållningssätt. Inom samhällsvetenskapen har begreppet ”reflexiv tolkning” myntats, vilket står för det öppna spelet av reflektion över olika tolknings-skikt. De menar att konsten är ”att behärska teorier (tolknings-möjligheter) – och inte låta dessa ensidigt behärska en själv”.³⁷⁵ Våren 2002 arrangerade Riksantikvarieämbetet och Malmö Kulturmiljö ett seminarium med titeln ”Reflexiv fältarkeologi”. Seminariet ägde rum i Malmö och samma år trycktes ”Återsken av ett seminarium” i bokform. I boken ställer Åsa Berggren frågan: ”Hur skulle reflexiviteten kunna komma till uttryck inom arkeologin?” Hon besvarar själv frågan med: ”Enkelt uttryckt handlar det om att medvetandegöra och synliggöra tolkningsprocessen”.³⁷⁶ Själva processen fram till det reflexiva seminariet i Malmö hade sina rötter i Ian Hodders undersökningar i Turkiet.³⁷⁷

Fallstudie II: Sydskandinaviska Neolitiska monument

Den yngre stenåldern i det Öresundsnära landskapet

Den andra fallstudien behandlar en mellan-neolitisk palissad. Den neolitiska palissaden framkom inom det delområde inom projektet Öresundsförbindelsen som inför förundersökningen getts namnet ”Delområde 1 Skjutbanorna”. Palissaden kommer att beskrivas ingående. Detta görs för att försöka balansera att konstruktionen kommer att behandlas mycket extensivt vid avrapporteringen inom ramen för förundersökningen. Detta berodde på att undersökningen av palissaden kommer att konkurrera om resurserna med undersökningarna av de komplexa senmesolitiska lagerbildningarna i Järavallen.³⁷⁸ Delområde 1C Skjutbanorna kom på 1990-talet inte att bli föremål för en arkeologisk slutundersökning, eftersom exploatören SVEDAB kommer att ändra sina planer. Detta berodde på att Sverige hade beslutat att gå med i EU och att arealen för uppförandet av tullstationerna därför inte behövde vara så stor som det i förstone hade planerats för. Ett av Fastighetskontoret vid Malmö stad utfört projekt kom dock år 2006 att medföra att en arkeologisk slutundersökning utfördes, varvid palissaden kunde avgränsas söderut. De data som fås utifrån beskrivning av planer och profiler kommer att tolkas och sättas i relation till situationerna vid palissaderna vid Annetorpsleden, Bunkeflostrand och Västra Klags-torp. En fokusering sker då lämpligen på de likheter respektive skillnader som observeras.

Palissaderna från Malmö behöver därefter sättas in i ett större sammanhang, varför en genomgång kommer att ske av de palissadliknande strukturer på nordisk botten som till dags dato kommit författaren till kännedom. Det kan här vara på sin plats att poängtera att Sarupanläggningar endast kommer att behandlas extensivt, trots att de kan vara försedda med palissadliknande element. En analys av palissaderna kommer att ske, varvid bl.a. storlek, fynd och topografiska förhållanden kommer att beaktas. Syftet med arbetet är att försöka få fram vad som var likt och olik. Ett viktigt moment är här att applicera de teoretiska övervägandena på den neolitiska situationen.

En europeisk utblick kommer att presenteras, varvid neolitiska strukturer liknande de nordiska palissaderna kommer att analyseras. Jag kommer dock att tillåta mig att även ge exempel på vissa neolitiska byggnadsverk som inte omedelbart synes likna palissaderna i norra Europa. Detta med tanke på att det i dessa fall finns spår av händelser som jag finner relevanta i en fortsatt diskussion. Det kan här vara på sin plats att poängtera att ”causewayed enclosures”

inte kommer att beaktas mer ingående, trots att de kan vara försedda med palissadliknande element, vilket beror på att en begränsning av det studerade materialet måste ske. Ett försök kommer också att göras att sätta in palissaderna i ett större förhistoriskt sammanhang.

Bland frågor som kan ställas i detta sammanhang kan nämnas: Till vilket intervall (MN A eller MN B) kan palissaderna i Norden dateras? Vissa palissader är endast daterade utifrån olika fynd som framkommit, medan andra även har radiometriska dateringar. De radiometriska dateringarna härstammar från olika laboratorier och proverna har inlämnats under olika tidpunkter. Tro- ligen finns då både dateringar utförda med traditionell metod och med den nya acceleratortekniken. Vilken betydelse spelar dateringsunderlagens varierande kvaliteter i detta hänseende? Det måste anses viktigt att inte bara beakta den plats där palissaden står, utan också dess närområde. Vad säger palissadernas fynd, topografiska förhållanden, storlek och arkitektoniska särdrag om dess funktioner och människors agerande? Hur kan den av människan skapade mil- jön ha uppfattats i förhållande till naturlandskapet? Vad säger de sammantagna resultaten om ideologin i samhället? Hur ser denna sydiskandinaviska neolitiska tidsbild ut i förhållande till neolitikum i övriga Nordvästeuropa?

Neolitiska hägnaders terminologi

Det kan nu vara lämpligt att reflektera något över terminologin för neolitiska hägnader. Jag presenterar här en text som delvis varit publicerad tidigare i "Bul- letin för arkeologisk forskning i Sydsverige".³⁷⁹ Låt oss börja med termen "causewayed enclosures", eller Sarupanläggningar. När arkeologer använder denna benämning bör sannolikt mottagaren av informationen komma att tänka på mer eller mindre komplexa system av diken från neolitikum, vilka in- hägnar en mer eller mindre stor areal. Dikena är då avbrutna på ett flertal ställen och dessa avbrott har kommit att kallas öppningar, trots att mänsklig passage inte alltid har varit möjlig av topografiska skäl. I vissa fall innehåller denna forn- lämningstyp även spår efter stolpar eller pålar. Som exempel kan här nämnas de båda anläggningarna från Sarup, samt Búdelsdorf och Troldebjerg.³⁸⁰ Kanske associeras fornlämningstypen till den sakrala sfären, då det har föreslagits att de skulle kunna tolkas som religiösa centra. När det gäller funktionen tycks det dock nästan ha funnits lika många förklaringsmodeller som publicerande ar- keologer.³⁸¹

En närbesläktad fornlämningstyp kallas på engelska för "henge", vilket är ett uttryck som först myntades år 1932. Enligt Geoffrey Wainwright, f.d. Chief Archaeologist vid English Heritage, har definitionen kommit att bli: "En cirku- lär yta av varierande storlek omsluten av en vall och ett dike, där den förra nor- malt är placerad utanför den senare och som är försedd med öppningar." Wain- wright menar dock att det finns en sådan stor variationsbredd inom gruppen "henges" och att termen blivit så urholkad genom 50 års användande, att de karaktäristika som nu återstår för att skilja dem från andra liknande monument är att de är försedda med en vall och ett dike.³⁸² Ett flertal arkeologer har genom åren försökt att klassificera olika varianter av denna fornlämningstyp. Men med tanke på kunskapsläget tål inte dessa "henges" en allt för vittgående klassifice- ring.³⁸³ Som exempel på en "henge" kan nämnas Mount Pleasant i Dorset.³⁸⁴

Till denna terminologiska exposé kan tillfogas fyndplatsen West Kennet i England, med bl.a. spåren efter grova pålar som varit förankrade i djupa diken, där konstruktionerna i sin helhet kallas för ”palisade enclosures”.³⁸⁵

Under de senaste decennierna har det i Sverige och Danmark dokumenterats den neolitiska fornlämningstypen ”palissad” som definieras som spåren efter stora mängder stolpar eller pålar som avgränsat eller inramat en större, ibland oval, yta. Platserna är Sigersted på Själland³⁸⁶ och Rispebjerg och Vasagård Øst på Bornholm.³⁸⁷ Fyndplatsen Helgeshøj, inom Köpenhamns Amtsmuseumsråds arbetsområde, undersöktes under slutet av år 1999 och början av 2000. Stadsantikvariska avdelningen har i Malmö undersökt ett objekt vid Hyllie by inom ramen för arbetsföretaget Annetorpsleden³⁸⁸ och ett andra objekt vid Kalkbrottsgatan inom projektet Öresundsförbindelsens delområde Skjutbanorna.³⁸⁹ Under senare år har Malmö Kulturmiljö undersökt palissader vid Västra Klagstorp och vid kusten inom Bunkeflostrand sn.³⁹⁰ Riksantikvarieämbetets kontor i Lund har i samband med projektet Väst kustbanan undersökt en struktur i Dösjebro strax utanför Kävlinge.³⁹¹ Olika namnformer har under åren florerat för denna typ av fornlämning. Med stöd av terminologin som bl.a. använts för West Kennet, kommer här att användas grundformen palissad (pålverk, äldre typ av förskansning eller stormhinder).³⁹² Denna namnform har också kommit att användas i flertalet publikationer med varianter som palissadanläggning, palissadkomplex och palissadinhägnader.

Cursus-anläggningar utgörs oftast av avlånga slutna konstruktioner uppbyggda av vallar och diken. Längderna för dessa monument varierar inom intervall 170 m–5,6 km och bredden är oftast en femtedel därav. Konstruktionerna tycks kunna dateras till det fjärde årtusendets slut.³⁹³ Termen ”cursus” har sitt ursprung i den under 1700-talet myntade åsikten att kategorin bestod av forntida tävlingsbanor. Benämningen lever fortfarande kvar, men på 1950-talet kom Atkinson med förklaringsmodellen att det inom dessa anläggningar har förekommit religiösa processioner.³⁹⁴ Det har verkat som att det funnits en konsensus bland engelska arkeologer när det gäller denna åsikt, men åtminstone rörande Dorset Cursus, beläget i grevskapet Dorset i södra England, har Richard Bradley menat att den varit olämplig för processioner då den korsat vattendrag.³⁹⁵ Dorset Cursus består av en västlig del kallad Gussage Cursus och en östlig del som benämns Pentridge Cursus. Dessa delar är hela 5,6 respektive 4,3 km långa och den totalt nästan 10 km långa konstruktionen delas av ett cursus-fritt område vid Bottlebush Down.³⁹⁶ Både Richard Bradley och Christopher Tilley har var och en för sig och på olika sätt kommit att intressera sig för Dorset Cursus. Båda arkeologerna har i sina vandringar uppmärksammat relationerna till långhögar och det omgivande landskapet. Bradley har bl.a. poängterat att inte alla människor hade tillgång till konstruktionerna. Han menar vidare att personer utan tillgång till viktig information inte hade kunnat läsa de relationer som existerade mellan enheterna i kulturlandskapet.³⁹⁷ Bradley och Tilley gör försök att fördjupa Atkinsons förklaringsmodell, men de kommer inte så mycket längre. Bradley skriver om förändrade attityder till de döda, medan Tilley menar att man på dessa platser utförde ritualer, begravde de döda och manipulerade förfädernas ben.³⁹⁸ Jan Harding och Alistair Barclay sympatiserar med dessa åsikter, men efterlyser svar på frågan varför man över huvud taget börjat bygga dessa monumentala konstruktioner. De poängterar att slutsatser som uppkommit vid studier av Dorset Cursus inte nödvändigtvis kan appliceras

på de andra 109 monumenten av samma slag och de skulle också gärna se att man använder sig av analogier från platser utanför Storbritannien och Irland.³⁹⁹

Under senare år har också cursus-liknande anläggningar kommit att observeras i norra Frankrike.⁴⁰⁰ Ett av problemen med dessa anläggningstyper tycks vara att mycken information grundar sig på flygfotografering, vandringar i landskapet och smärre arkeologiska undersökningar. När de sistnämnda ägt rum, har man oftast intresserat sig för själva diken, medan de inneslutna ytorna blivit styvmoderligt behandlade. Från en "cursus" vid Springfield, grevskapet Essex, har det dock undersökts en ansamling av mindre gropar vilka innehöll sotig fyllning, bränd flinta och skörbränd sten, som sammantaget indikerar att man eldat på platsen. En grop innehöll brända ben, som har kunnat artbestämmas till får och troligen gris. På platsen dokumenterades även 14 stolphål, vilka troligen kan ses som resterna efter en cirkulär byggnad med en diameter av ca 26 m. En recent störning gör dock att tolkningen är behäftad med en viss osäkerhet. Den keramik som påträffades anses tillhöra den neolitiska Peterborough-traditionen, med en dominans för kärl utförda i Mortlake-stil.⁴⁰¹ Inom en "cursus" med namnet Hollywood South, från regionen Dumfries and Galloway i Skottland, har träkol och keramik påträffats i gropar, vilka anses tillhöra en fas innan monumentets uppförande.⁴⁰²

Beskrivning

Mac Svensson och Ulf Almqvist var de två arkeologer vid dåvarande Stadsantikvariska avdelningen, Malmö stad, som dokumenterade den första säkra palissaden i Skandinavien under åren 1988–1989.⁴⁰³ Den första osäkra palissaden skulle då vara Sigersted I, Danmark, som undersöktes redan år 1974.⁴⁰⁴ Den malmöitiska palissaden har kommit att omtalas under såväl namnet Annetorpsleden som Hyllie, där det sistnämnda namnet dock är mindre lämpligt eftersom palissaden ligger i Fosie sn.⁴⁰⁵ Svensson har i sin tjänsteutövning på Riksantikvarieämbetet UV Syd kommit att undersöka palissaden i Dösjebro inom ramen för projektet Väst kustbanan (VKB).⁴⁰⁶ Därvidlag har han kommit att erhålla en unik position vad gäller utforskningen av neolitiska palissader i Sverige. För danskt vidkommande kan i detta sammanhang nämnas Finn Ole Nielsen som för Bornholms Museum utfört undersökningar av såväl Rispebjerg som Vasagård.⁴⁰⁷

Mitt primära studieobjekt är palissaden vid Skjutbanorna i Malmö. Inom detta kapitel kommer ytterligare 11 palissader och en påbyggnad att presenteras. Lämningarna vid Herrestad kunde inte ges någon datering, men i övrigt har de sydskanadinaviska konstruktionerna dateringar till mellanneolitikum.

Sverige – Malmö

I skrivande stund finns det totalt fyra förmodade lämningar efter neolitiska palissader i Malmö. Källäget är dock högst varierande då palissaden vid Annetorpsleden närmast kommit att totalundersökas, eftersom både en väg och en järnväg kommit att korsa platsen för denna fornlämning. Vid Skjutbanorna undersöktes en nordlig del av fornlämningen inom ramen för en förundersökning och en sydlig del slutundersöktes år 2006. I Västra Klagstorp utfördes en mindre slutundersökning, där palissadens totala utbredning inte framgick. I Bunkeflostrand utfördes en förundersökning år 2004, vilken kom att efterföljas av en slutundersökning år 2006. Dessa båda dokumentationsinsatser kom att medföra att palissaden vid Bunkelfostrand i det närmaste är totalundersökt.

Skjutbanorna

Inom ramen för den arkeologiska förundersökningen av delområdet Skjutbanorna framkom ett komplext system av stolphål, där tre till fem rader kunde urskiljas. Konstruktionen tolkades som en mellanneolitisk palissad, vilken med sin utbredning på 200 m inte var avslutad inom undersökningsområdet.⁴⁰⁸ Palissaden har under senare år kommit att omtalas som Bunkeflo, vilket dock är mindre lämpligt eftersom palissaden ligger i Hyllie sn.⁴⁰⁹

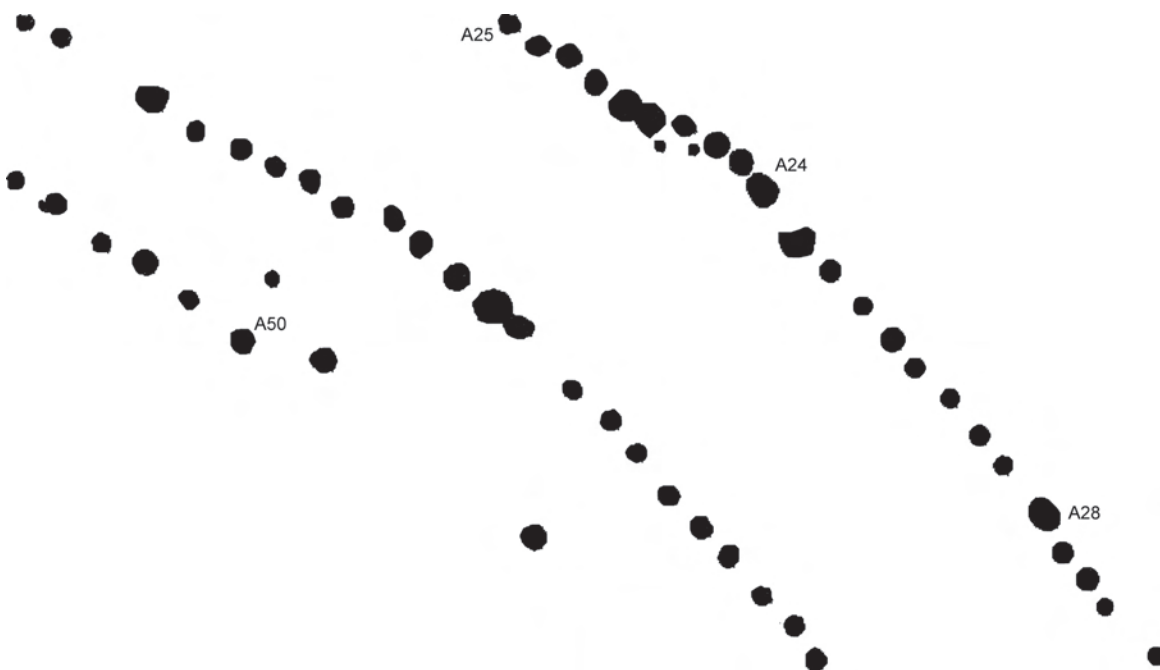
Palissaden vid Skjutbanorna kommer att beskrivas ingående. Detta görs för att försöka balansera att konstruktionen kom att behandlas mycket extensivt vid avrapporteringen inom ramen för förundersökningen. Detta berodde på att palissaden kom att konkurrera om resurserna med de komplexa senmesolitiska lagerbildningarna i Järavallen.⁴¹⁰ Jag har inledningsvis valt att presentera fakta rörande de i palissaden ingående stolphålens placeringar, diametrar och djup. Detta motiveras av att jag vill erhålla kunskap om de i palissaden ingående byggnadsdetaljerna och på så sätt komma fram till stolparnas dimensioner och därmed också graden av monumentalitet för palissaden.

Inom delområdet Skjutbanorna kunde fyra koncentrationer av stolphål dokumenteras. Detta kom att ge anledning till att sökschaktet nr 22 (S22) utvidgades på ett ställe, vilket kallades utvidgning nr 24 (U24). Vidare kom sökschaktet nr 23 att utvidgas vid två punkter, dels U26 i väster och dels U25 i öster. Totalt framkom i dessa schakt och utvidgningar 374 st. stolphål, vilka var ordnade i parallella rader (figur 5–7).⁴¹¹

Om stolphålen i U26 studeras, ses att de bildar tre parallella rader som är någorlunda orienterade i väst-östlig riktning, då de alla har en avvikelse på endast ca 4 grader. De bevarade längderna på stolphålsraderna ligger då inom intervallet 7–16 m och avstånden mellan raderna ligger på omkring fyra meter, varför den totala konstruktionsbredden i väster synes ligga på åtta meter. Inom schakt U24 ses att raderna viker av söderut. De bevarade längderna på stolphålsraderna ligger här inom intervallet 54–77 m. Avståndet mellan den sydligaste raden och den i mitten varierar inom intervallet 1,6–3 m och avståndet mellan mitt-rad och ytterrad varierar inom intervallet 3,6–4,8 m, varför den totala konstruktionsbredden i sydost synes ligga mellan 5,2 och 7,8 m.

Raderna inom schakt U25 har en någorlunda orientering i SSO–NNV, då de alla har en mindre avvikelse inom intervallet 4–6 grader. De bevarade längderna ligger här inom intervallet 9,7–14 m. Speciellt värt att uppmärksamma är att antalet rader uppgår till fem. Med beaktande av radernas orientering i

Figur 5. Palissaden vid Skjutbanorna, schakt-utvidgning U24.

Figur 6. Palissaden vid Skjutbanorna, schaktutvidgning U25.

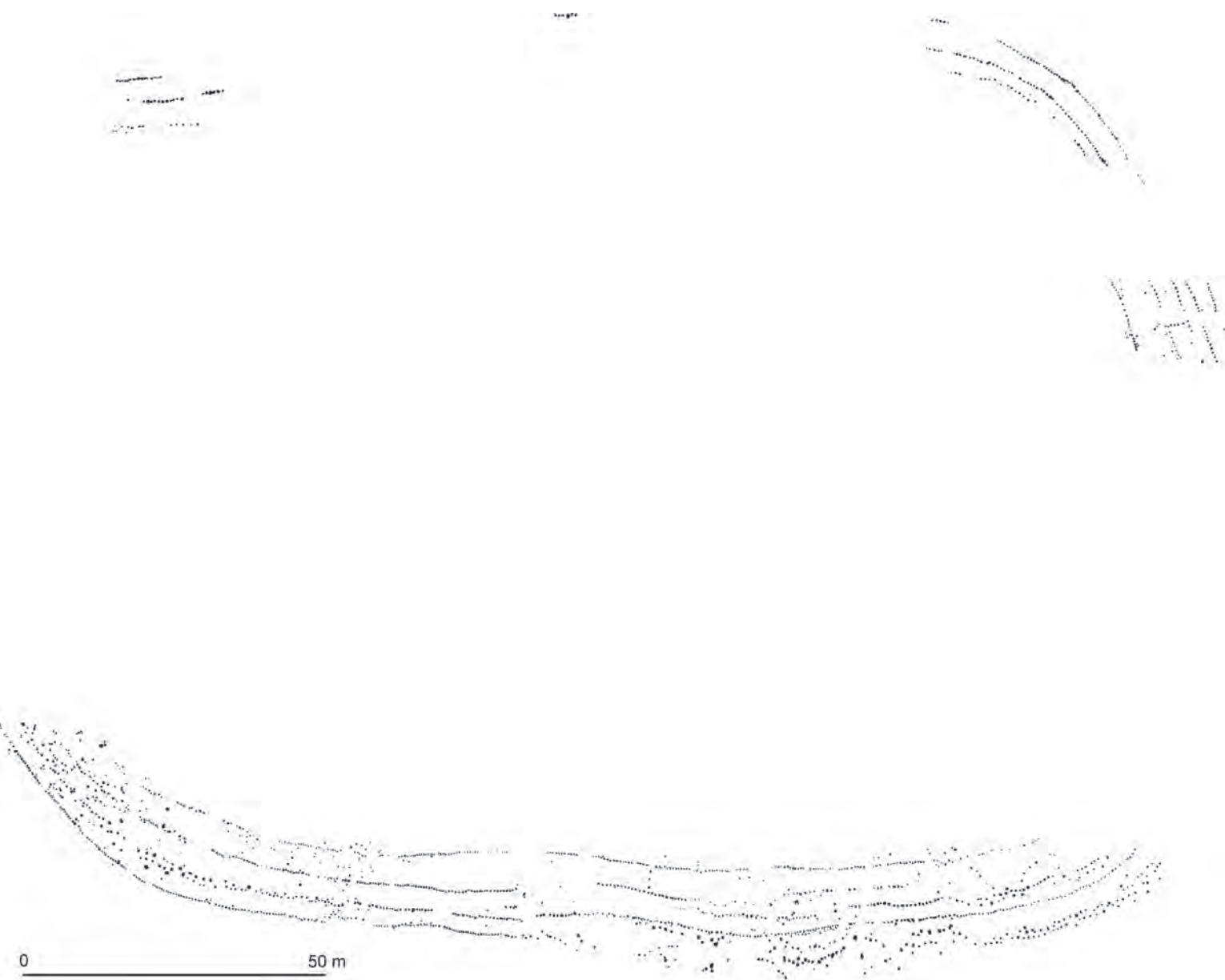
Figur 7. Palissaden vid Skjutbanorna, schaktutvidgning U26.

schakten U24 och U25, torde här ha ”tillkommit” en innersta rad i väster och en yttersta rad i öster. Avstånden mellan raderna ligger här, från väster räknat, inom intervallen 6,1–6,2, 3,5–3,8, 2,0–2,2 och 3,0–3,5 m, vilket innebär en total konstruktionsbredd på mellan 14,7 och 15,6 m.

En kontrollmätning av 11 % av stolphålens diametrar visar att dessa synes ligga inom intervallet 0,16–0,63 m och med ett medelvärde på ca 0,3 m. En tendens finns till att stolphålen i schakt U26 är något större än i övriga schakt, men detta kan vara betingat av schaktningstekniken. I fem av de 17 snittade stolphålen syntes skillnader i lagerbilden som bör avspegla stolprest respektive omgivande fyllning. Vid beräkning av den relativa bredden av den fyllning som representerar stolpen kontra den totala stolphålsbredden, framkommer att stolpen i medeltal utgör 59 %. Detta skulle då betyda att medelstolpens bredd legat på omkring 0,18 m.

De 17 snittade stolphålens medeldjup ligger på 0,22 m. Om optimala förutsättningar hade varit rådande, hade man kunnat ta reda på vilken nivå i sökschaktsprofilerna som den dåtida aktivitetsnivån legat på. Då nu inte så är fallet p.g.a. sentida odling, återstår att laborera med sannolikheter. Det är inte orimligt att anta att åtminstone fem centimeter av stolphålen frångått dokumentationen p.g.a. avschaktning och framrensning, vilket ger ett djup på 0,27 m. Med tanke på att stolpen penetrerat ett matjordsskikt, bör detta djup adderas. En inom delområde Öresundsförbindelsen 1B Skjutbanorna upprättad ca 430 m lång profil ger vid handen att lagren ovanför underlaget vid undersökningstillfället hade en mäktighet av i medeltal ca 0,4 m. Det är väl inte orimligt att tänka sig att tjockleken på alv och matjord vid tiden för palissadens uppförande kan ha uppgått till åtminstone hälften av detta djup. Om då 0,2 m adderas till de 0,27, får man fram att stolpen kan ha haft ca 0,5 m av sin längd nedgrävd. Ett förhållande mellan neolitiska stolpars nedgrävda kontra synliga del har av forskare föreslagits till 1:3,5,⁴¹² vilket i fråga om innevarande exempel skulle innebära att stolparna rest sig till en höjd av omkring knappt två meter. Alex Gibson har hävdad att det i vissa fall kan ha ansetts viktigast att begrava stolpen så mycket som möjligt. Exemplet är då taget från Holme-next-the-Sea, där en helt bevarad stolpe grävts ner en meter och där den synliga delen var lika lång.⁴¹³

Stolphålen vid Skjutbanorna återfinns i raderna med en täthet av nästan två per löpmetr, vilket om stolphålen har en utbredning av 0,3 m innebär att medelavståndet mellan stolphålen skulle vara 0,4 m. Men detta är en medelvärdesberäkning och verkligheten är mer heterogen. I fråga om radernas struktur, noteras ibland luckor som skulle kunna innebära öppningar för passage av gående och av vagnar. Sålunda noteras en lucka i mittraden i U26 som uppgår till 3,1 m, två luckor i den sydliga raden i U24 på 3,2 respektive 3,6 m, en lucka i den norra raden i U24 på 3,0 m och slutligen en lucka i nummer två från väster räknat i U25 på 3,0 m. Medelvärdet för dessa möjliga öppningar blir då 3,2 m. Den av luckorna inom U24 som har en bredd på 3,6 m tycks mest säker som en öppning. Detta beror på att de båda stolparna här har varit placerade med 0,4 m förskjutning från raden och då mot nordost, d.v.s. ut från konstruktionen. Av största intresse är då att en tunnbladig oslipad flintyxa framkom i det stolphål (A 50) som var det till den nordvästra öppningsstolpen närmast angränsande. Denna flintyxa bör kunna betraktas som ett grundläggningsoffer, d.v.s. som produkten av en grundläggningsritual. Det vore här naturligt att tänka sig att yxan offrades när den första hägnaden i palissaden avslutats. Själva öppningen kan då ha ansetts så viktig, att man

Figur 8. Palissaden vid Skjutbanorna enligt dokumentationen från år 1995, 2005 och 2006.

offrat i anslutning till denna. Det övergripande syftet kan då ha varit att blidka de övernaturliga krafter som kan ha ansetts ha härskat på platsen.⁴¹⁴

Högst notabelt är att palissadens öppningar inte tycks korrespondera med varandra på ett enkelt sätt, d.v.s. att om alla stolpraderna skulle ha fungerat samtidigt kunde man inte färdas utifrån och in, eller tvärt om, längs en tänkt rät linje. Kanske har palissaden uppfattats som en labyrint.

Efter förundersökningen år 1995 hade vi bara ofullständiga uppgifter rörande palissadens totala utbredning. I december år 2005 utfördes en förundersökning inom en sydlig del av fastigheten Limhamn 155:355. Ett av resultaten var att palissaden i detta södra läge var konstruerad med fyra parallella rader med stolphål. Ett annat resultat var att palissaden kunde begränsas söderut. Vi vet nu att konstruktionen har en västöstlig längd uppgående till ca 190 m och en nordsydlig bredd på 160 m.⁴¹⁵ Det går nu att utföra en beräkning av palissadens yta, vilken uppgår till ca 30 400 m², d.v.s. tre hektar. En slutundersökning år 2006 har bl.a. utvisat att palissaden här har upp till sex stolprader (figur 8).

I ett av palissadens stolphål (A11084) framkom vad som tolkas vara ett deponerat kärl som kollapsat. Keramiken utgjordes av 36 skärvor som låg samlade. Skärvorna är av ett grovmagrat gods som har spår av växtmagring och som inte är ornerat. Från en grop (A6400) framkom ornerad keramik med datering till stridsyxekultur.⁴¹⁶ Keramik av denna typ har även påträffats i en anläggning vid palissaden vid Annetorpsleden. Kristian Brink har informerat om att dekorteknikerna i det närmaste är identiska. Detta indikerar att palissaderna har varit i bruk under tidsintervall som åtminstone överlappat varandra.

Från två av palissadens stolphål togs träkol till radiometriska dateringar vid förundersökningen år 1995. Resultaten (Beta-84789 och Beta-84790) pekar här på tidig- och mellanneolitikum (MN B I–II). Fyndet av en tunnbladig oslipad flintyxa gör dock att indikationerna på en tillhörighet till stridsyxekultur skulle vara starkare, om man beaktar att en majoritet av de skånska yxorna av denna typ av Per Karsten anses kunna knytas till MN B.⁴¹⁷ De tunnbladiga yxorna anses dock vara problematiska att typologisera, eftersom det finns alltför få mätbara variationer mellan äldre respektive yngre yxor.⁴¹⁸ Men även om den tunnbladiga yxan skulle hänföras till MN A, skulle ju inte den tidigneolitiska dateringen för den skull bli mer relevant för en datering av palissaden. Den tidigneolitiska dateringen skulle kunna förklaras med en inblandning av äldre material som härstammar från de närbelägna aktiviteterna under tidigneolitikum.⁴¹⁹ Från två av palissadens stolphål tillvaratogs träkol till radiometriska dateringar vid förundersökningen år 2005. En väster om palissaden belägen grop (A329) daterades till MN A. Analysresultaten av träkol från de två stolphålen (Ua-32432 och Ua-32433) pekar här på dateringar till MN B I–II.⁴²⁰ Sex av de sju radiometriska dateringarna från slutundersökningen av år 2006 ligger väl samlade i MN B. Speciellt skall här uppmärksammas dateringen från stolphålet A12454 med en felmarginal av endast ± 35 år, vilket ger en relativt snäv datering till intervallet 2620–2450 f.Kr.⁴²¹

Vedartsbestämningarna har, som framgår av tabell 4, påvisat hassel, ek och getapel. Från anl. 1616 framkom även hagtorn eller vildapel eller rönn. Enligt min mening ligger det nära till hands att tänka sig att palissaden uppförts av ek. Getapel har även i Skåne benämnts getentornsträd, vägtorn och värntorn. Som framgår av de alternativa namnen är trädet försett med torniga grenar. Jag menar att getapel kan ha använts för att begränsa tillträdet till palissaden.⁴²²

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2 σ	Anl.nr	Anl.typ	Kommentar
Beta-84789	4100 $\pm$ 70	2885–2465	35	Stolphål	-
Beta-84790	4840 $\pm$ 60	3735–3510	50	Stolphål	-
Ua-32431	4450 $\pm$ 85	3360–2910	329	Grop	Hassel
Ua-32432	4175 $\pm$ 40	2890–2620	554	Stolphål	Ek
Ua-32433	4065 $\pm$ 40	2700–2470	1616	Stolphål	Getapel
Ua-33725	4065 $\pm$ 35	2860–2480	6400	Grop	Obest. träkol
Ua-33726	4110 $\pm$ 40	2880–2500	12380	Grop	Hassel
Ua-33727	4070 $\pm$ 40	2860–2480	20879	Grop	Obest. Träkol
Ua-33728	4130 $\pm$ 40	2880–2580	21986	Grop	Ek
Ua-33729	3995 $\pm$ 35	2620–2450	12454	Stolphål	Obest. träkol
Ua-33730	4000 $\pm$ 55	2850–2300	21040	Stolphål	Obest. träkol
Ua-33731	7835 $\pm$ 55	7010–6500	22336	Stolphål	Obest. träkol

Tabell 4. Radiometriska dateringar från Skjutbanorna.

När det gäller de topografiska förhållandena, är den framtagna palissaden belägen inom intervallet ca 4,5–7 m ö.h. Det kan konstateras att man här har valt att placera palissaden på en smärre förhöjning i terrängen. Placeringen har då inneburit att markytan har sluttat ner från palissaden i alla väderstreck, utom i öster, d.v.s. in mot land. Vid beräkning av konstruktionens förhållande till Öresund kan man utgå från att medelvattenståndet omkring 4800 BP var ca 4,0 m över det nutida. Om man räknar med att havet från detta lokala transgressionsmaximum sjunkit ca 0,08 m per århundrade, fås som resultat att havsytan vid tiden för palissadens uppförande bör ha legat på omkring 3,5 m över det nutida. Vid den arkeologiska slutundersökningen år 1996 påträffades 20–40 m öster om Kalkbrottsgatan ett fem till tio meter brett stråk av svallat grus och sten. Stråket var upp till 0,15 m tjockt och kunde följas längs en sträcka av cirka 150 m. Stenstråket låg cirka 3,4 m över nuvarande havsnivå och utgör en strandvall som är uppbyggd från en högre marknivå än den egentliga Järvallen

Figur 9. Fornlämningar inom närområdet för palissaden. Nivån 5 m över nuvarande havsytta visas med prickad linje.

som är belägen ca 300 m västerut. Den inre strandvallen kunde inte dateras, men skulle kunna vara en produkt av en eller flera stormar någon gång i skiljet mellan MN A och MN B.⁴²³ Det bör då ha varit så pass blött mellan Järvallen och den inre strandvallen att man här kan prata om en lagunbildning och avståndet mellan den inre strandkanten och palissaden beräknas till omkring 100 m.

Närområdet - en redovisning

Låt oss nu studera vilka aktiviteter som ägt rum inom palissaden vid Skjutbanornas närområde, med vilket här menas en yta med en radie på 1 km. Händelser före, under och efter konstruktionens existens kommer att beaktas. Området vid kusten är mycket flackt och vid ett hastigt påseende verkar en topografisk variation saknas.⁴²⁴ De här beskrivna lämningarna ligger till övervägande del inom intervallet 5–10 m ö.h. (figur 9).

Palissaden vid Skjutbanorna omsluter en liten förhöjning, där upplöjda fynd och stenar indikerar att detta är platsen för gravläggningar under såväl senneolitikum som äldre bronsålder (RAÄ, Hyllie nr. 8). Den tidigare fyndbilden med fyra flintdolkar och en bronsarmring har, vid förundersökningen inför projektet Öresundsförbindelsen, kunnat kompletteras med ett förmodat greppungesvärd från bronsålderns period II eller III (figur 10). Flintdolkarna är i privat ägo, men skall enligt uppgift vara lancettformade och sålunda tillhöra senneolitikums äldre del.⁴²⁵

Omkring 600 m ostsydost om palissaden ligger gården Bunkeflo 9:4, där det förr fanns en lösfyndssamling som insamlats av ägarna. Den av Malmö Museer sedermera inköpta samlingen innehåller yxor, mejslar, dolkar och skärar från och med TN A till och med bronsålderns period II. Nästan 3/4 av artefakterna kan dateras till intervallet MN B–SN/ÄBÅ och här dominerar MN B med knappt en tredjedel av det totala antalet fynd. Bland fynden daterade till MN B kan nämnas åtta yxor, eller delar av sådana, och spånpilspets med tånge, typ DI, vilken hänförs till stridsyxekulturen. Det skulle vara logiskt att tänka sig att fynden härstammar från gårdens marker. Men vid en närmare besiktning av fynden kunde det konstateras att en skolästkil var försedd med texten ”Hittad i äng 1934 Eline”. Detta innebär att åtminstone denna yxa är funnen i ängsmark tillhörig gården Elinelund. Denna ängsmark är liktydigt med den västligaste delen av fastigheten Limhamn 155:355. Inom denna fastighet är också lämningarna efter palissaden belägna.⁴²⁶ Jag menar att det finns skäl att tro att fler artefakter än skolästkilen kan ha påträffats i närheten av den plats där palissaden stod. Då fornyfyndssamlingens dateringsmässiga tyngdpunkt ligger i MN B, ger detta då också ytterligare en indikation på inom vilket tidsintervall palissaden skall hänföras till.

Den sydliga gränsen för projektet Öresundsförbindelsens slutundersökningsområde Skjutbanorna 1B var belägen ca 15 m norr om platsen för palissaden. I området närmast palissaden framkom inga tolkningsbara anläggningar, men väl en äldre matjordshorisont innehållande neolitiska fynd. Här kunde bl.a. urskiljas en keramikskärva och ett avslag med fin tandning, vilka kunde dateras till slutet av tidigneolitikum eller början av mellanneolitikum. Det skall sägas att frånvaron av anläggningar var påfallande i ett bälte som sträckte sig 100 m norr om palissaden. Inom resterande del av detta slutundersökningsområde, som

Figur 10. Palissaden vid Skjutbanorna omsluter en liten förhöjning där fyra fragment tillhörande ett bronssvärd påträffats. Fotograf: Viveca Ohlsson

hade en nordlig utsträckning av ca 250 m norr om platsen för palissaden, påträffades bl.a. ett flertal diffusa och svårtolkade anläggningar från tidig- eller mellanneolitikum. Resultaten av arkeologisk- och miljöarkeologisk analys pekar på att det här inte har funnits någon varaktig bosättning från denna tid.⁴²⁷ Resultaten från en smärre kompletterande arkeologisk undersökning, som utfördes ca 50 m nordväst om palissaden, har inte förändrat denna uppfattning.⁴²⁸

Cirka 200 m norr om platsen för palissaden framkom, inom projektet Öresundsförbindelsens slutundersökningsområde Skjutbanorna 1B, en 2,75 m lång och en knapp meter bred konstruktion. Denna var försedd med en stenram bestående av större obearbetade flintknutor, samt en mal- eller slipsten. Anläggningens golvpackning bestod av små obearbetade flintstycken. Totalt påträffades i fyllningen 345 bearbetade flintor, vilka bestod av kategorierna avslag, övrig flinta, splitter och spån (fragment). Anläggningen tolkas i analogi med danska exempel som en tidigneolitisk grav av Ebbesens typ d, vilket även stöttas av en radiometrisk datering (Ua-13278, 4760 ± 90 BP, 3720–3340 f.Kr., kal. 2σ).⁴²⁹ Dock är tolkningen vidhäftad med en viss osäkerhet, då inte ens en fosfatkartering med säkerhet kunde påvisa ett skelett. Det får hållas för troligt att situationen skulle kunna förklaras av dåliga bevaringsförhållanden i den sandiga mon. Detta antagande stöttas även av det faktum att man ej heller i den relativt närbelägna senneolitiska dubbelgraven kunde konstatera spår efter skeletten.⁴³⁰ Därmed kan inte sägas att det finns skäl att betrakta denna grav som en kenotaf, eller att man här skulle spåra ett gravskick som inkluderade en snabb utplåning av den avlidne.⁴³¹

Cirka 150 m norr om platsen för palissaden och cirka 100 m ostsydost om graven med stenram och golvpackning, framkom, inom projektet Öresundsförbindelsens slutundersökningsområde Skjutbanorna 1B, en 1,1 x 3,6 m stor anläggning. Denna innehöll en stenpackning med utbredningen 1,0 x 3,3 m. Konstruktionen visade sig att vara en senneolitisk dubbelgrav, där det stratigrafiska förhållandet utvisar att gravläggningarna varit åtskilda i tid. Den undre graven innehöll en skålgropssten och en flintdolk av typ I D, medan den övre innehöll en flintdolk av typ I B. Dubbelgraven bör därmed härstamma från senare delen av SN I.⁴³² I östra delen av den undersökta ytan påträffades tre anläggningar, av vilka två kunde ges dateringar till TN II–MN A II. De hästskeformade anläggningarna är diffusa, men speciellt den odaterade anläggning nr 72 uppvisar påfallande likheter med kulthus från såväl svenskt som danskt område.⁴³³

Den västliga gränsen för projektet Öresundsförbindelsens slutundersökningsområde Elinelund 2A var belägen cirka 170 m öster om platsen för palissaden. Ett antal gropar har här kunnat dateras till tidig- och mellanneolitikum (TN I–MN A 1). Vidare kunde bl.a. dokumenteras 12 långhus uppdelade i en bebyggelsefas från slutet av MN B (hus 9 och 11, vilka låg ca 250 m öster om platsen för palissaden) eller början av SN och en från den äldre bronsåldern. Under en fuktsänka bestående av ett ca 0,3 m tjockt våtmarkslager, inom undersökningsområdets sydligaste parti, kunde två tydliga brunnar urskiljas bland totalt fyra. Dessa brunnar var belägna cirka 250 m öster om platsen för palissaden. En av dessa brunnar innehöll bl.a. rikligt med djurben, en skålgropssten, ett fåtal keramikfragment och tre fragment från två brända yxor, brända flintfragment och en bränd knocksten. Ett keramikfragment var dekorerat med en vulst av senneolitisk typ. En yxa är en firsidigt slipad tjocknackig yxa tillhörande Nielsens B-grupp, med en datering till främst MN B I–II, men som även förekommer i SN. Den andra är förmodligen en håleggad och

tjocknackig liten yxa med slipade bredsidor. Då dess nacke är dåligt huggen och relativt bred, kan det dock innebära att den skall ses som en tunnbladig mellan-neolitisk yxa. Yxfragmenten är framkomna på olika platser i komplexet, vilket utvisar att de inte är funna på den plats där de ursprungligen deponerades. En radiometrisk datering av oförkolnat växtmaterial från botten av en av brunnarna gav som resultat ett dateringsintervall som bl.a. täcker in hela MN B (Ua-15400, 3965 ± 75 , 2900–2200 f.Kr., 2σ). I våtmarkslagret påträffades en del av en dolk av Lomborgs typ IIIB, vilket ger en slutdatering av dessa våtmarksaktiviteter till slutet av SN I.⁴³⁴

Den västliga gränsen för projektet Öresundsförbindelsens slutundersökningsområde Elinelund 2B var belägen cirka 800 m ostsydost om platsen för palissaden. Ett flertal gropar har här kunnat dateras till intervallet TN II–MN A II. Bland dessa noteras speciellt två som i sina centrala partier innehöll stora delar av keramikkräsl och en som innehöll en underkäke från en kvinna i 25-års ålder. Den allra mest speciella anläggningen utgjordes dock här av en 5 x 7 m stor och 0,5 m djup grop som var försedd med en stenpackning och tre omgivande stolphål. Gropen innehöll 18,7 kg keramik och ett stort flintmaterial, varibland kan nämnas 6 778 avslag, 24 skivskrapor, tre borrar, två tvärpilar, en skivyxa och en spets. Även benmaterialet är mycket omfattande, då det här insamlats ca 4,4 kg. Bland benen kan här nämnas förekomsten av katt och utter. Vidare påträffades kraniedelar från en människa, där könsbestämningen antyder att det kan vara en manlig individ. I analogi med fynd från Ellerödgård och Åsted i Danmark, är det troligt att man här kan se spår efter den komplexa föreställningsvärld under perioden som bl.a. kommit till uttryck i anläggningarna från Sarup.⁴³⁵ Av 80 stolphål kunde 23 intolkas i tre tvåskeppiga långhus, till vilka förefaller ha tillhört en hägnad som delvis omgärdat dessa. De radiometriska dateringarna för husen utvisar här en total spännvidd inom intervallet 2880–1690 f.Kr., 2σ , vilket omfattar hela MN B och SN. Om man dock bortser från två prover i ett stolphål med en äldre datering, återfinns de resterande fyra provtagningsresultaten inom intervallet 2460–1690 f.Kr., kal. 2σ , vilket omfattar slutet av MN B och hela SN. Rapportförfattarna Nord Paulsson & Sarnäs menar här att ”de tre husen torde anses vara senneolitiska” och betraktar då de två äldsta dateringarna som sekundära kontaminationer. De använder sig här av radiometriska dateringar kalibrerade med 1σ , vilket ger ett intervall på 2320–1770 med en sannolikhet av ca 68 % till skillnad för kalibrering med 2σ , vilket ger en statistisk säkerhet på ca 95 %. Man lämnar dock ett utrymme för fler hus i området, då man poängterar att endast 23 av 80 stolphål har kunnat intolkas i någon huskonstruktion. De tre radiometriska dateringarna från hägnaderna hamnar inom intervallet 2470–1780 f.Kr. med kalibrering med 1σ och inom 2600–1740 med kalibrering med 2σ . Nord Paulsson & Sarnäs menar att dateringarna troligen visar att hägnaden och husen existerat samtidigt under den kronologiska del av boplatsen som sammanföll med senneolitikum.⁴³⁶

Omedelbart väster om området för slutundersökningen av Elinelund 2B utfördes en arkeologisk utredning år 1999, varvid endast ett fåtal anläggningar från neolitikum framkom.⁴³⁷ En antikvarisk kontroll inför dragning av en vatten- och avloppsledning till den närbelägna gården utfördes samma år. Denna resulterade i att en boplats med okänd ålder dokumenterades.⁴³⁸

Drygt 200 m sydost om läget för palissaden utfördes en arkeologisk utredning inom fastigheterna Bunkeflo 9:5 och 9:6 under sommaren 2002. Det kunde då observeras att stolphål, gropar och diken var koncentrerade till den

nordvästra delen av området, d.v.s. den del som ligger närmast palissaden. Lämningarna ansågs kunna hänföras till neolitisk tid.⁴³⁹ Under år 2003 kom en ca 7 000 m² stor yta att slutundersökas längst i nordväst, varvid lämningar från MN A och senneolitikum framkom.⁴⁴⁰ År 2001 hade en utredning ägt rum ytterligare några hundra meter längre österut och då inom fastigheten Bunkeflo 9:4. Resultatet utvisade en koncentration av tydliga anläggningar i form av stolphål och gropar till områdets östra del. Detta resultat korresponderade då också med spridningskartan över flintavslag och redskap. Bland annat framkom en tunnackig yxa och ett förarbete till en yxa med utsvängd egg, alternativt tunnbladig yxa, samt rester av spån- och yxproduktion. Flintmaterialet utvisar genom sin sammansättning att området utnyttjats som tillverkningsplats för redskap.⁴⁴¹

Cirka 400 m väster om platsen för palissaden har den sedan 1920-talet kända Elinelundsboplatsen legat (RAÄ, Hyllie nr. 9), vilken senast undersökts inom ramen för det arkeologiska linjeprojektet Öresundsförbindelsen. Fornlämningslokalen är mest känd för aktiviteter under mesolitikums slutskede och neolitikums början, men här finns även kokgropar från bronsåldern.⁴⁴²

Cirka 400 m väster om platsen för palissaden ligger ett återuppbyggt bronsåldersröse (RAÄ, Hyllie nr. 7). Ursprungligen var röset beläget något längre söderut. Den med en diameter på 8 m och en höjd av 0,7 m stora graven låg på Järavallen och den var uppbyggd av stenar från denna. Röset innehöll återstoderna av åtta individer fördelade på sju gravar. Endast tre gravar innehöll gravgåvor, vilka utgjordes av två spiralarmringar i brons och en bronsdolk. Föremålen daterades alla till bronsålderns period II.⁴⁴³

Cirka 600 m nordväst om platsen för palissaden har det legat en hällkista (RAÄ, Hyllie nr. 12) som undersöktes år 1882 av Sven Söderberg. I den 2,40 m långa och 0,8 m breda graven påträffades en massiv bronsarmring daterad till bronsålderns period I. I gravens västra ände och utanför gravkammaren framkom skelettdelar av ytterligare två personer, där man kunde konstatera att de tillhörde en storvuxen man och ett barn.⁴⁴⁴

Omkring en kilometer ostnordost om platsen för palissaden har det enligt 1700-tals kartor troligen legat en dös (RAÄ, Hyllie nr 25).⁴⁴⁵

Omkring en kilometer söder om platsen för palissaden har det funnits en slagplats m.fl. aktivitetsytor, vilka daterats till slutet av tidigneolitikum och början av mellanneolitikum.⁴⁴⁶

Närområdet – en tolkning

Om området inom en radie av 300 m från palissaden studeras, ses att de första aktiviteterna i närområdet bl.a. har utgjorts av en gravläggning från tidigneolitikum och eventuella kulthus från någon gång inom intervallet TN II–MN A II. I området finns även ett antal gropar från tidig- och mellanneolitikum (TN I–MN A I). Om de ovan relaterade dateringsunderlagen för närbelägna aktiviteter synas, framgår att både palissad och en ca 250 m österut belägen boplats med långhus och ett brunnsområde kan ha fungerat omkring år 2500 f.Kr. Fyndet av skålgropsstenen och de brända yxfragmenten gör att det här kan ses spåren av offer, respektive brännoffer, under MN B. Som jämförelse kan nämnas att eldrelaterade offer från perioden har dokumenterats vid Kverrestad i sydöstra Skåne, där ett stort antal eldpåverkade fragment av flintyxor m.fl. redskap har påträffats.⁴⁴⁷

Från tiden före palissaden har alltså dokumenterats såväl en möjlig grav som tre eventuella ”kulthus”, d.v.s. byggnader där aktiviteter med ideologiska förtecken antas ha ägt rum. Det är bara ca drygt 100 m mellan palissad och det närmaste kulthuset och det skulle kunna vara så att avståndet i tid mellan konstruktionerna ”bara” var omkring sex generationer. Detta är då högeligen intressant, ty detta skulle indikera att människor under såväl trattbägar- som stridsyxekultur använde sig av samma plats för aktiviteter tillhöriga den ideologiska sfären. Frågor som då uppkommer är: Var det platsen som var så speciell att människor från två olika kulturer fann den lämplig för kulthus- och palissadbyggnation? Eller fanns det en muntlig tradition som berättade om platsens betydelse? Eller hade man vidmakthållit traditionen genom fysiska markeringar? Oavsett form av tradition kan det ha varit som Richard Bradley har fört fram, d.v.s. att monumentet erhöll den speciella betydelse som platsen tidigare hade haft. Men detta medförde inte att det första monumentet hade ett evigt liv, ty den kom att ersättas av andra.⁴⁴⁸ Vi kan här alltså ana en ideologisk koppling mellan kulturerna, utifrån objekten kulthus och palissad. Det kan här vara på sin plats att nämna att det i sydvästra Skåne finns exempel på en ideologisk koppling mellan kulthus och Sarupanläggning inom trattbägarkulturen. Jag tänker då på Stävie socken i Kävlinge kommun, där en Sarupanläggning dokumenterades av UV Syd under åren 1973–1978. Larsson menade år 1982 att Sarupanläggningen kunde dateras till MN A V, men han anser år 2005 att den bör dateras till sent tidigneolitikum eller tidigt mellanneolitikum. Han menar numera även att man använt boplatsen under MN A. Då bör spåren efter Sarupanläggningen fortfarande ha varit synliga i marken, vilket bör ha spelat en stor roll för såväl lokalisering som avgränsning av aktiviteterna. Denna tanke om återanvändningen av viktiga platser i landskapet står i samklang med vad som förts fram av I. J. N. Thorpe, samt av Alastair Oswald m.fl.⁴⁴⁹ År 1990 undersöktes två kvadratiska stolphus i Stävie av UV Syd, vilka tolkades som kulthus. Dessa hus kunde inte dateras, men fyndmaterialet inom undersökningsområdet i övrigt pekar på tidigneolitikum, medan analogier med danska kulthus i allmänhet pekar på MN A Ib. År 1995 undersökte UV Syd en likartad kulthusstruktur ca 2 km öster om lokalen i Stävie. Denna daterades radiometriskt till vad som motsvarar tidigneolitikum.⁴⁵⁰

Från perioden efter palissadens existens noteras en senneolitisk boplats med långhus, en dubbelgrav, samt indikationer på ytterligare gravar från denna period. Från den äldre bronsåldern finns en boplats med långhus, samt indikationer på en grav från perioden. Sålunda noteras här en områdeskontinuitet på ca 2 000 år. Detta kan då jämföras med platsen Kristineberg i Malmö, där man inom en ca 10 ha stor yta har kunnat dokumentera ett stort antal gravar fr.o.m. en tidigneolitisk långhög t.o.m. en yngre järnåldersbrandgrav, d.v.s. en plats som fungerat för gravläggningar under ca 4 500 år.⁴⁵¹ Den gemensamma nämnaren för dessa platser, förutom den långa användningstiden, skulle då vara att förändringen av landskapet startades av de människor som tillhört en kultur som av oss arkeologer getts beteckningen trattbägarkulturen. Landskapet vid Kristineberg utsattes tidigt för en stor omgestaltning i och med uppförandet av långhögen, medan de stora förändringarna i kustzonen fick vänta omkring 1 000 år, då palissaden kom att förändra landskapet och människornas syn på denna och på sig själva.

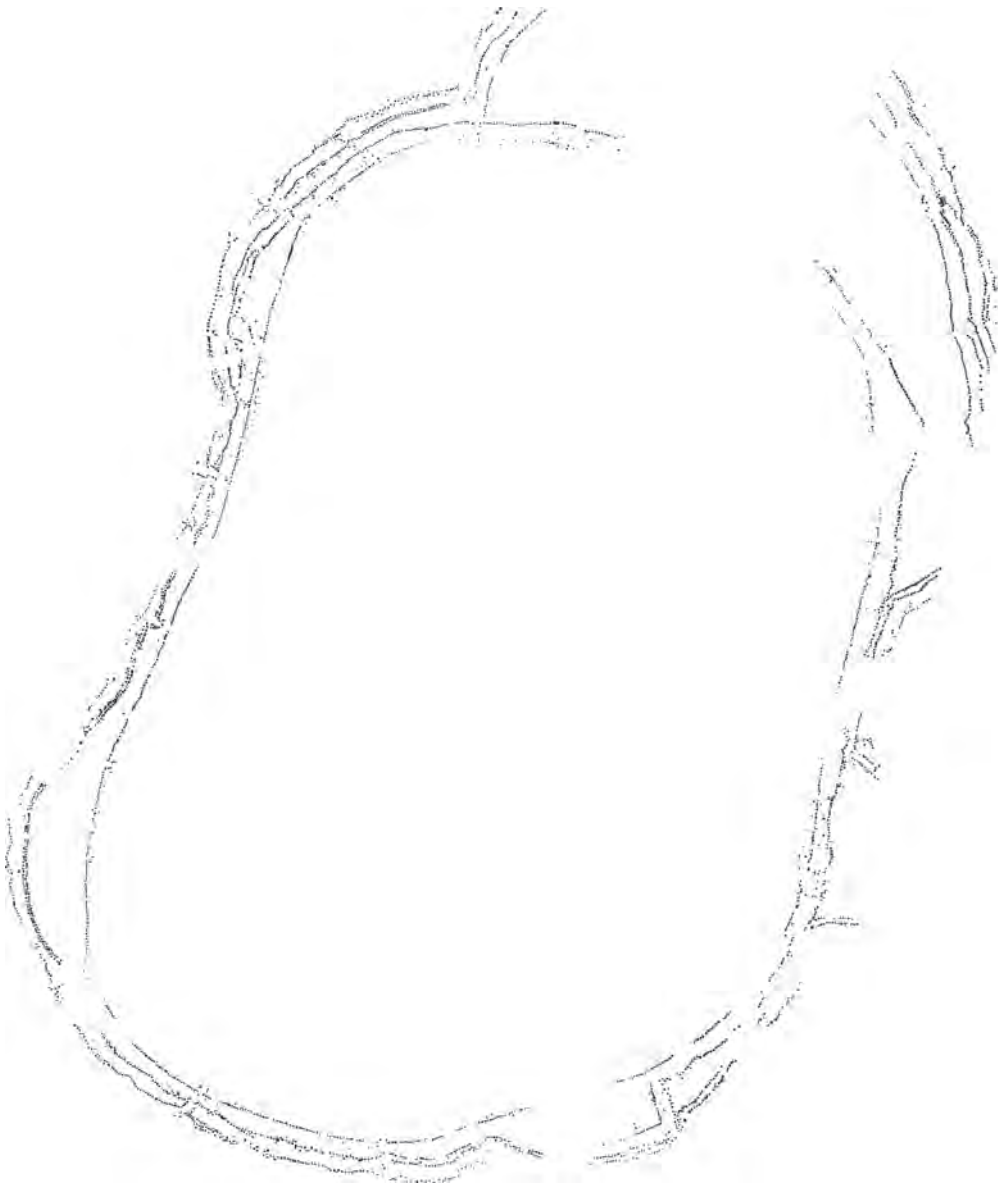
Palissadens radiometriska datering utvisar att den uppförts någon gång under intervallet 2890–2300 f.Kr. Som tidigare omtalats omsluter palissaden en mindre förhöjning, där såväl senneolitiska flintolkar som den äldre bronsålderns svärd har påträffats. Flintdolkarnas troliga lancettform indikerar att de tillhör den äldsta delen av senneolitikum. Om palissaden uppfördes under slutet av dateringsintervallet, är det möjligt att det funnits en medvetenhet om palissaden då gravar grävdes här. I detta sammanhang skall också påminnas om den dubbelgrav som uppförts ca 150 m norr om palissaden under senare delen av SN I. De förstnämnda senneolitiska gravarna kom att efterföljas av en eller flera gravar under den äldre bronsåldern. En jämförelse kan göras med gravfältet i Löderup, där gravar från stridsyxekultur, senneolitikum och bronsålder anlagts på en mindre höjdsträckning.⁴⁵² Jag menar att det har varit frågan om högst medvetna val från människornas sida då man anlade gravarna på denna plats vid Öresundskusten, men det är inte säkert att man kände till att det hade funnits en palissad här tidigare.

Cirka 800 m öster om palissaden fanns en boplats med långhus och en delvis omgärdande hägnad, vilka kan ha existerat parallellt med palissad och boplatser med brunnskomplexet. Med en brasklapp för dateringsunderlaget växer här en bild fram där palissaden inte längre tecknar sig fullt så isolerad som den tycktes då den påträffades år 1995. Att palissaden legat inom rimligt gångavstånd från boplatser tycks ju också logiskt, då byggnadsverket ju både uppförts och använts av människor. Att ett relativt stort antal yxor har påträffats i området tycks också vara rimligt, då trädfällningen måste ha krävt sin tribut av redskap.

Oavsett om hus och hägnad på den östliga boplatserna härstammar från stridsyxekultur eller senneolitikum, är denna kombination en mycket tidig företeelse på skandinaviskt område. När det gäller kontinentala förhållanden kan här nämnas att det i Ruhrområdet i delstaten Nordrhein-Westfalen, Tyskland, dokumenterats hus i kombination med hägnader. Dessa kan hänföras till Rössenkulturen (ca 4800–4500 f.Kr.) och då mer specifikt till den äldre delen.⁴⁵³ Angående fyndplatserna i Malmö, är det lockande att här se en förklaringsmodell som inkluderar den ca 800 m avlägsna palissaden. Tankegods hämtas här från Hodder som menar att olika innovationer först efter en tid appliceras på andra kontexter. Han menar att tanken på ökad bebyggelsedensitet och centralplatser först kom till uttryck i en rituell kontext, som Sarupanläggningar, i södra Skandinavien. Först senare kom dessa tankar till uttryck för profan bebyggelse.⁴⁵⁴ Överfört till de här behandlade förhållandena vid kusten i Malmö, skulle man kunna tänka sig en modell där idén att hägna in först användes vid konstruktionen av palissaden och först senare kom att användas på den östliga boplatserna. Detta sätt att ta till sig och använda existerande modeller på ett nytt sätt har av Claude Lévi-Strauss kallats för ”bricolage”.⁴⁵⁵

Annetorpsleden

Vid de undersökningar som utfördes inför byggandet av Annetorpsleden, under åren 1988–89, kom en palissad att dokumenteras. Man har bl.a. kunnat konstatera att denna palissads väst - östliga maximala bredd uppgått till 170 m. Annetorpspalissaden är i nordost försedd med en större utbuktning. Smärre utbuktningar finns även i nordväst, sydväst och sydost, vilket gör att man kan beskriva palissadens form som ett oregelbundet fyrpass. Själva kärnkonstruktionen, med två till fyra rader med stolphål, har en största bredd på ca 145 m. Den nord-sydliga längden kunde inte fastställas vid undersökningen vid slutet

av 1980-talet. Den arkeologiska utredningen år 1999 inför byggandet av City-tunneln kunde dock ge besked om den södra begränsningen. Detta i kombination med att den arkeologiska slutundersökningen åren 2001–2002 kunde ge besked om den norra begränsningen, gör att en beräkning av längden kan göras och en sådan ger då svaret ca 230 m. Palissaden vid Annetorpsleden har då, exklusive utbyggnader, omslutit en yta av ca 3,3 ha (figur 11). Om utbyggnaderna tas med i beräkningen har palissaden dimensionerna ca 160 x 250 m och har då omslutit en areal av ca 3,8 ha.⁴⁵⁶

Palissaden var belägen inom intervallet 20–22 m ö.h., där marken sluttar mot väster. Havet var i detta fall knappt 4 km avlågset, men palissaden har i väster och söder angränsat till våtmarker. Avståndet mellan stolphålen varierar inom intervallet ca 0,1–0,7 m, men vissa partier uppvisar en påfallande regelbundenhet härvidlag. Stolphålens diametrar återfinns inom intervallet ca 0,1–0,7 m och de var ca 0,02–0,5 m djupa. Palissaden är strukturerad på så sätt att två av fyra öppningar ligger så att man kan se och färdas längs en tänkt rät linje. Det finns inget som tyder på flera faser i konstruktionen.⁴⁵⁷

Figur 11. Palissaden vid Annetorpsleden enligt dokumentationen från åren 1988–89, 1999 och 2001. Skala 1:1 500.

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ
Lu-3189	4050 ± 90	2900–2300
Ua-17346	4230 ± 65	2930–2580
Ua-21283	4410 ± 55	3340–2900
Ua-21305	4210 ± 50	2910–2620

Tabell 5. Radiometriska dateringar från palissaden vid Annetorpsleden.

Det påträffades en firsidigt slipad, tjocknackig, håleggad flintyxta i ett av stolphålen (A 2972) i en av ingångarna i konstruktionens yttre västparti. I en annan öppning, i det västra partiets inre stolprad, påträffades två skivskrapor och ett spån. När det gäller fynd kan noteras att fragment av bränd lera och stora mängder av bränd flinta indikerar att palissaden bränts.⁴⁵⁸

Fyra radiometriska dateringar har i skrivande stund utförts (Lu-3189, Ua-17346, Ua-21283 och Ua-21305). Ett av värdena ligger klart i MN A (Ua-21283), medan övriga ligger i slutet av MN A och i MN B (tabell 5). En datering till MN B stöts av keramik och två firsidiga, tjockbladiga och håleggade slipade yxor. En produktion av firsidiga yxor, eller mejslar, anses ha förekommit inom palissadens östra del.⁴⁵⁹

Under hösten och vintern 2006 utfördes en arkeologisk slutundersökning ca 500 m nordväst om palissaden, varvid bl.a. tre gravar framkom. Två av dessa gravar kunde med hjälp av fynden dateras till stridsyxekultur. En av dessa gravar var mycket speciell, då den gravlagde hade fått med sig elva pilspetsar.⁴⁶⁰

Bunkeflostrand

Hösten 2003 utfördes en utredning av en nordvästlig del av fastigheten Bunkeflostrand 15:1. Utredningen påvisade förekomsten av stolphålsformationer, som inte kunde tolkas som forna långhus. Relativt stora mängder yxfragment framkom, somliga brända.⁴⁶¹ Inom ramen för förundersökningen, som utför-

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.nr
Ua-24584	4840 ± 75	3790–3370	220
Ua-24585	4350 ± 45	3100–2880	838
Ua-24587	3970 ± 35	2580–2340	2166
Ua-24590	4045 ± 40	2860–2460	3162

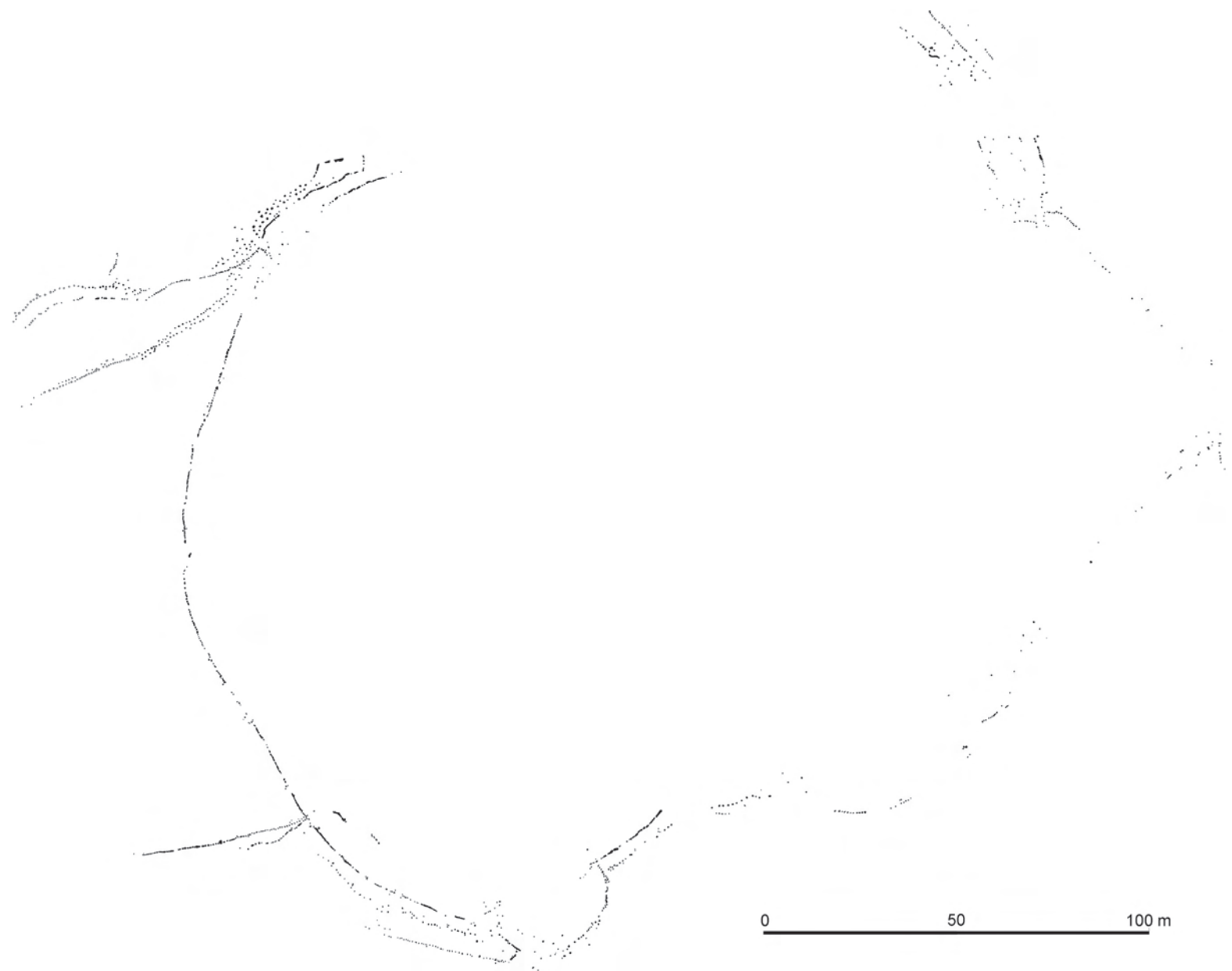
Tabell 6. Radiometriska dateringar från palissaden inom fastigheten Bunkeflostrand 15:1.

des under slutet av år 2004, har mindre ytor kunnat avbanas. Det har då kunnat konstateras att två ansamlingar av stolphål har strukturella likheter med tidigare dokumenterade palissader (figur 12). Dessa likheter utgörs av ”böljande” stolphålsrader och en öppning. Fyra C-¹⁴ analyser från stolphålsraderna gav dateringar till TN, MN A och MN B (tabell 6).⁴⁶²

Hösten och vintern 2006 utfördes en arkeologisk slutundersökning. Resultaten utvisar bl.a. att palissaden har varit konstruerad med upp till tre parallella rader med stolpar. Ut mot havet i väster har palissaden endast avgränsats med en rad stolpar, men två utlöpare indikerar en utbyggnad. Det kan nu konstateras att palissaden omfattar en yta som är ca 4,5 ha stor. I gropar samtida med palissaden har bl.a. påträffats fragmentariska flintyxor, yxproduktionsavslag, bränd flinta, keramik och ben av kronhjort, fisk, får eller get och hund.⁴⁶³ Keramiken indikerar en datering av palissaden till sent MN A eller tidigt MN B.⁴⁶⁴

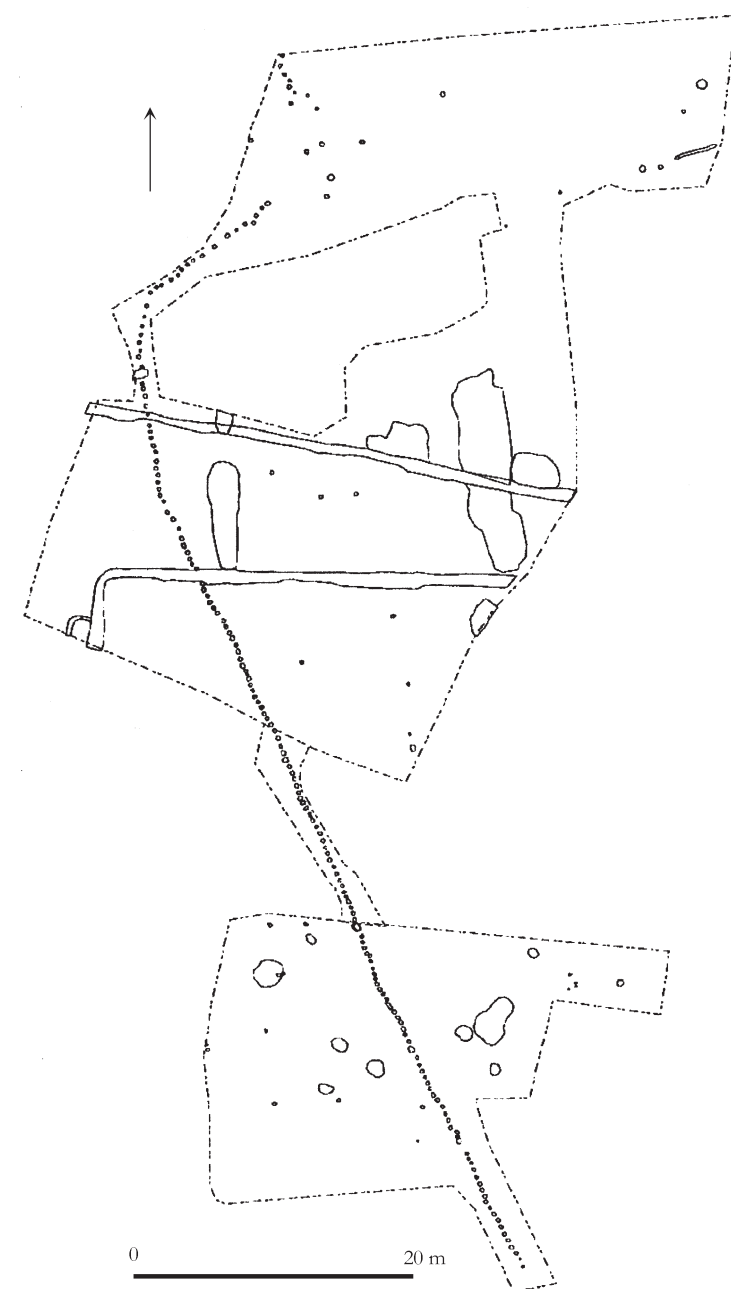
Västra Klagstorp

Undersökningsområdet i Västra Klagstorp kan betraktas som ett näs omgivet av våtmarker i norr, väster och öster. Vid en arkeologisk utredning framkom

bl.a. en stolphålsrad, som tolkades som resterna efter ett långhus.⁴⁶⁵ Förundersökningen kunde med sina större avbanade ytor utvisa att stolphålen inte tillhörde något långhus, utan en palissad (figur 13). Sammanlagt 175 stolphål bildade en drygt 90 m lång konstruktion, som dock inte var avslutad inom undersökningsytan. En öppning i stolphålsraden anades, men tolkningen var inte säker p.g.a. hård plöjning ner i underlaget. Två radiometriska dateringar (tabell 7) visar att konstruktionen uppförts under MN A (Ua-21778 och Ua-21779).⁴⁶⁶ Den arkeologiska slutundersökningen år 2004 utvisade bl.a. att hälften av de undersökta stolphålen innehöll träkol och sot, vilket skulle kunna indikera att palissaden brunnit ner.⁴⁶⁷

Figur 12. Palissaden inom fastigheten Bunkeflostrand 15:1.

Figur 13. Palissaden i Västra Klagstorp. Efter Friman 2006.

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ
Ua-21778	4305 ± 45	3090–2780
Ua-21779	4380 ± 40	3260–2890

Tabell 7. Radiometrisk datering från palissaden i Västra Klagstorp.

Från fyra gropar (A452, A678, A1141 och A1163) på undersökningsområdet finns neolitisk flinta, där mängden sönderbrända yxor och yxproduktionsavslag är avsevärd. Dag Forssblad noterar att det finns både bränt och obränt material i groparna, vilket visar att bränningen inte har skett i just dessa anläggningar. Från anläggning A452 framkom keramik som daterats till MN A II–III, samt en tunnbladig yxa.⁴⁶⁸ Per Karsten har visat att en majoritet av de skånska yxorna kan dateras till MN B.⁴⁶⁹ Ett av undantagen är boplatsen Karlsfält med datering till MN A IV–V.⁴⁷⁰ Den tunnbladiga yxan från Västra Klagstorp skulle då vara den äldst daterade skånska yxan av denna typ.

Malmö – några kommentarer

Syftet med innevarande kapitel är att utröna om de fyra palissaderna i Malmö är en homogen samling fornlämningar. Kapitlet är också ett avstamp inför kommande utblickar i Europa. Jag kommer även att reflektera över begrepp som kommunikation, rumsuppfattning, ideologi och landskap.

Det måste infogas brasklappar vad gäller de två palissaderna där några större ytor inte undersökts. Den nordligaste delen av palissaden vid Skjutbanorna har endast förundersökts, medan den södra delen har slutundersökts. Palissaden i Västra Klagstorp är inte avslutad inom undersökningsområdet. Palissaden i Bunkeflostrand är, förutom en västlig utbyggnad, totalundersökt. Av den betydligt mer undersökta palissaden vid Annetorpsleden framgår att grundkonstruktionens yttre oval omslutit en yta uppgående till omkring 3 ha, till vilket skall adderas ett okänt antal kvadratmeter för de utbyggnader som klart markeras i nordost och som anas i nordväst. Enligt det nuvarande kunskapsläget, har inte palissaden vid Skjutbanorna några sådana utskott, utan torde ha bestått av fem parallella ovaler. Palissaden kan där ha omgärdat en 3 ha stor yta. Öppningar kan noteras i båda palissaderna. När det gäller palissaden vid Skjutbanorna tycks dock inte dessa korrespondera med varandra på ett enkelt sätt, d.v.s. att om alla stolpraderna skulle ha fungerat samtidigt kunde man inte färdas utifrån och in, eller tvärt om, längs en tänkt rät linje. Detta är ett fenomen som även kan noteras från två av fyra öppningar vad gäller palissaden vid Annetorpsleden. Kanske har palissaden uppfattats som en labyrint. Kanske ansågs det värdefullt att här symbolisera svårigheten med att avslöja det fördolda, det som var gömt i det allra innersta och mest svårtillgängliga. Eller ser man här spåren efter sinnebilderna av hur man skall kunna lösgöra sig och finna vägen ut till friheten?⁴⁷¹ Att tolka dessa palissader som labyrinth kräver dock att hela grundkomplexet uppförts efter en idé på en gång. Detta tror jag är en felaktig tankegång. Jag skulle vilja se det som att de haft en tillväxt likt trädens, d.v.s. att årsring fogats till årsring. I palissadernas fall menar jag dock inte detta bokstavligt, då tidsintervallet mellan de olika byggnationsfaserna nog har varit längre än ett år. Kanske var det en generation mellan varje arbetsinsats. Kanske lät man naturkrafterna sakta mala ner den första palissad-ovalen innan den nästa tillfogades. Stöd för åsikten att ”årsring” fogades till ”årsring” menar jag att man finner vid beaktande av diskussionerna kring de närbesläktade Sarupanläggningarna, eller ”causewayed enclosures” som de kallas internationellt. I samband med kritiken från Alastair Oswald, Carolyn Dyer och Martyn Barber rörande Rog Palmers klassificering av dessa anläggningar har poängterats att det finns bevis för att de inte var statiska, utan att både smärre modifieringar och tillägg av ”ringar” ägde rum.⁴⁷²

För att komma vidare i tolkningen tror jag att det är lämpligt att fundera över vad anläggandet av denna monumentala konstruktion betyder för människors uppfattning av rummet, allt i enlighet med Bradleys tankegångar från hans föreläsningsserie under åren 1991–1992.⁴⁷³ Ett svar kan då bli att den avskärmar det yttre från det inre. Ett rum har skapats, dit kanske inte alla har tillträde. Eller som Bradley uttrycker det: “Certain people were excluded from these places, and so were certain elements of material culture. The distinction between insiders and outsiders echoes the geographical contrast between the private arena of the monument and the natural world round about it.”⁴⁷⁴ Palissaden kan då ses som en materialisering av den mentalitet som kom att bli den dominerande under neolitikum, d.v.s. vikten av att markera rätten till ett

jordområde. Palissaden skall då ses som en markering av den rådande ideologin, som bör ha varit mångfacetterad och därmed inrymt flera regler för hur människor skulle leva sina liv. Tim Ingold har i dessa sammanhang framhållit att det viktigaste i de jordbrukande samhällena var att hålla andra människor borta från jordlotterna. Detta till skillnad mot kulturer bestående av jägare och samlare, där man kontrollerade de stigar som förband olika platser av vikt.⁴⁷⁵ Roger James Mercer har poängterat att människans vilja att inhägna också är ett uttryck för kontroll och exploatering av vår naturmiljö. Han menar vidare att dessa händelser satte igång en process av social, intellektuell, ekonomisk och miljömässig utveckling som är långtgående, kumulativ och vanligen oåterkallelig.⁴⁷⁶

Låt oss nu åter anknyta till frågeställningen om vad anläggandet av monumentala konstruktioner som palissader medför. John Chapman har fört fram följande modell för vad som kan hända i ett landskap: Ett rum har befunnits lämpligt för en viss verksamhet. Genom de sociala nätverk som då skapas för denna aktivitet, blir rummet omskat till något annat, en plats. Eller uttryckt med andra ord: tanke och socialt agerande har gett landskapet en ny mening. Dessa meningsbärare är mer tydliga under neolitikum, än under föregående periods mer extensiva användande av landskapet. Den mänskliga mentaliteten har synliggjorts genom arkitektoniska skapelser som långhus, gravmonument och palissader. Människan har blivit ”byggmästare” och byggnadsverken signalerar samhällets kompetens och stabilitet.⁴⁷⁷ Liknande tankegångar har publicerats av Richard Bradley, som poängterat att landskapsförändringarna krävde en förändrad mentalitet, vilket just skulle vara det som kännetecknar perioden.⁴⁷⁸

Det har tidigare omtalats att palissaden vid Skjutbanorna byggts på en smärre förhöjning i terrängen, varifrån marken sluttat mot norr, väster och söder. Viktig är här att begrunda den exponeringskommunikativa funktion som palissad och gravar här har haft.⁴⁷⁹ I betraktande av den relativt flacka kustnära slätten, bör den existerande vegetationen här ha medfört att inte ens palissaden kan ha syns speciellt långt inåt land. Västerut är dock exponeringen särdeles god, då det här skall beaktas Öresunds vattenyta och strandområden. Genom valet av denna plats har därför gravarna inte behövt byggas så stora, men ändå erhållit en god exponering. Den relativt höga palissaden har också varit synlig ut över sundet. Palissaden vid Bunkeflostrand ligger också vid kusten, varför mycket av resonemanget om exponering ut över havet även kan överföras till detta monument. Detta inte minst sagt med tanke på de två utlöparna som var riktade mot havet.

De fyra palissaderna synes uppvisa en viss systematik vad gäller den rumsliga spridningen. De kustnära palissaderna ligger båda på en höjd av omkring 5 m ö.h. Palissaderna i det kustnära inlandet ligger båda ca fyra km från kusten och omkring 20 m ö.h. Jag är övertygad om att det inte är slumpen som har åstadkommit denna symmetri. Enligt min uppfattning är detta spåren efter en uppdelning av området i regioner.

Låt oss fortsätta att fråga oss vad anläggandet av palissader kan tänkas ha medfört för människorna. Om man fortsätter att bygga på Chapmans och Bradleys tankegångar skulle här ses spåren efter en konstruktion som likt en fyrbåk sänt ut sina signaler över vattnet. Det sociala budskap som kommunicerats skulle då av mottagaren ha kunnat dechiffreras i termer som kompetens och stabilitet, men någon form av maktspråk uttolkat i revirhävdande benämningar skulle här också vara tänkbart. Det kan också i detta sammanhang vara

fruktsamt att beakta John Chapmans tanke, där han poängterar att monumentala gravar och inhägnade platser representerar de jordbrukande befolkningsgrupperna i större allianser och nätverk.⁴⁸⁰ Då ju inte stridsyxekulturen har använt sig av några av kulturgruppen uppförda megalitgravar, torde därför palissadernas betydelse då vara mycket stor i fråga om signalerandet av kulturtillhörighet. Men det skall beaktas att stridsyxekulturen är representerad i cirka en tredjedel av Skånes fyndförande gånggrifter.⁴⁸¹ Från danskt område noteras att det är vanligt att finna spår efter gravar från ”enkeltgravstid” vid undersökning av megalitgravar.⁴⁸² Dessa exempel uppvisar, enligt min mening, en indikation på förenande beteenden mellan olika kulturer.

I det vidare funderandet över hur mötet mellan hav och land kan tänkas ha påverkat oss människor, skulle jag vilja ha med mig ett med palissaden samtida exempel. Jag tänker då på klipporna nedanför Nämforsen som är en av Nord-europas största hällristningsplatser med sina omkring 1 400 figurer, vilka kan dateras till intervallet ca 4000–1000 f.Kr. I förbindelse med denna plats för hällkonst står då en på den södra stranden belägen boplats, som är den mest fyndrika i Norrland och där aktiviteter ägt rum från ca 4000 f.Kr. och in i järnåldern. Detta ca 900 kilometer fågelvägen från palissaden avlägsna exempel kan tyckas vara mycket säreget. Jag menar dock att det är relevant att nämna Nämforsen, då det både i det skånska och i det ångermanländska exemplet rör sig om mänskligt agerande för ca 4 800 år sedan. I sammanhanget kan det även inflikas att stridsyxekulturens tankegods även kom att nå dessa nordliga trakter, men att hällristandet då sedan länge varit i bruk.⁴⁸³ Denna mycket speciella plats har behandlats av Christopher Tilley, som skriver: ”The river and the violence of the rapids clearly constitute a boundary which must be crossed between the world of the profane and the world of the sacred.” Han fokuserar speciellt på den svårtillgängliga Brådöns komplexa hällristningsyta och menar att ristningarna är placerade på en liminal och helig plats.⁴⁸⁴ Tilley använder sig av en av antropologins termer för beskrivning av övergångsritens tre faser, vilka är *separation*, *limen* (tröskel mellan medvetandet och undermedvetandet) och *aggregation*. Antropologerna van Gennep och Turner använde begreppet för att förstå de mänskliga handlingar de studerade, medan arkeologen Tilley använder begreppet när han studerar platsen för ett mänskligt handlande.⁴⁸⁵ Tilley delar här alltså in platsen i tre avskilda rumsliga enheter, vilka består av strandområdet, den farofyllda Ångermanälven och den svårtillgängliga Brådön. ”Översatt” till en verklighet ca 900 km söderut skulle detta kunna bli: den kustnära slätten, strandområdet och Öresund. Det blir då inte en ”direktöversättning” av det norrländska exemplet, men det finns gemensamma nämnare som strandområde och vatten. Den liminala platsen i Skåne skulle då utgöras av strandområdet, som varken kan betraktas som vatten eller land, då stormar och transgressioner med vissa intervall förvandlar denna yta. När vi idag färdas längs Limhamnsvägen i Malmö kan vi se smärre laguner som bildats då havets krafter byggt upp avskiljande sandrevlar. Sådana naturformationer fanns även under mellaneneolitikum i Skåne.⁴⁸⁶ Vi kan idag inte med säkerhet säga att sådana formationer fanns under mellaneneolitikum vid den plats som i vår tid kom att kallas Skjutbanorna. Enligt tidigare resonemang bör det dock vid denna tid ha varit så pass blött mellan Järavallen och den ca 300 m avlägsna inre strandvallen att man här kan prata om en lagunbildning. De topografiska förhållandena skulle då bli mer lika de vid Brådön. Avståndet mellan den inre strandkanten och palissaden bör kunna bestämmas till omkring 100 m. Detta korta avstånd innebär att man då ofta måste ha uppfattat havet även genom

dess ljud. Joakim Goldhahn har i en artikel poängterat ljudets betydelse för lokaliseringen av hällristningar vid Nämforsen, Norrforsen och Laxforsen.⁴⁸⁷ Kanske kan även ett audiovisuellt perspektiv anläggas på etableringen av den här beskrivna palissaden.

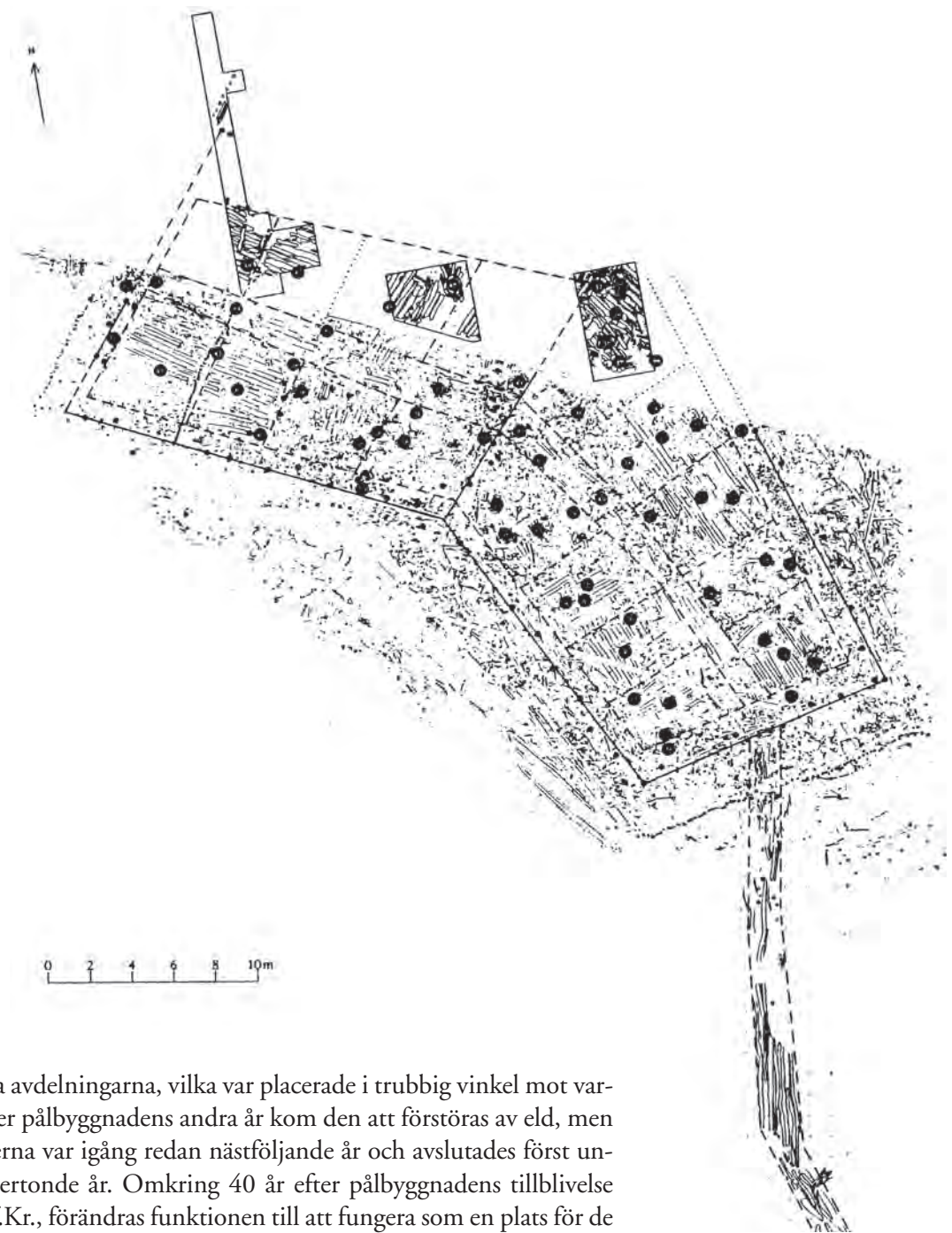
Enligt de ovan redovisade dateringsunderlagen, tycks de fyra palissaderna från Malmö ha uppförts under intervallet 3080–2340 f.Kr., vilket motsvarar slutet av MN A och MN B. Dateringsunderlagen utvisar dock tydligt att palissaderna vid Annetorpsleden och Skjutbanorna må tillhöra MN B, medan palissaden vid Västra Klagstorp tillhör MN A. Denna kronologiska differens överensstämmer också med de konstruktionsmässiga skillnaderna. De yngre palissaderna har en flerradig och ”böljande” konstruktion, medan den äldre är enkelradig och stram. Det skall här sägas att vi med den nu gällande kalibreringskurvan inte kommer att erhålla mer precisa dateringar för den aktuella perioden eftersom det finns en platå i kalibreringskurvan mellan 2850 och 2650 f.Kr.⁴⁸⁸

Det har nu kunnat konstateras att de fyra palissaderna i Malmö byggts under såväl MN A som MN B. Om palissaderna har signalerat kulturtillhörighet, bör byggnationerna ha styrts av tankar ingående i dessa kulturers ideologier. För att försöka förstå dessa tankar bör det därför vara fruktbart att studera ett antal palissader inom dessa kulturers utbredningsområden. Min grundläggande uppfattning är att en viss typ av ideologi ger en viss typ av materiellt uttryck, som skiljer sig från andra ideologiers materiella uttryck. Därav ses skillnader mellan den äldre palissaden från Västra Klagstorp och de från Skjutbanorna och Annetorpsleden.

Sverige – det övriga

Alvastra pålbyggnad

Den ca 1 000 m² stora Alvastra pålbyggnad är inte per definition att betrakta som en palissad, men jag har valt att ta med den i redovisningen eftersom jag menar att den har betydelse för förståelsen av tidens mentalitet. Alvastra pålbyggnad, som anses som en säsongsboplats för bygdens folk, ligger i en källmyr i en sydvästlig utlöpare av Östgötaslätten i närheten av horsten Omberg (figur 14). Den upptäcktes år 1908 och blev föremål för arkeologiska undersökningar under Otto Frödins ledning åren 1909–1919, under Holger Arbman 1928–1930, samt under Mats P. Malmer under åren 1956 och 1976–1980. Man kunde här bl.a. dokumentera ett stort antal härdar, horisontellt placerade stockar, kvist- och grenbäddar, barkmattor och nedslagna pålar. Förutom ben påträffades det vid härdarna stora kvantiteter av bränt vete och korn, samt rostade äpplen. Mats Malmer tolkar dessa organiska fynd som brännoffer. Det har även påträffats flera starkt fragmenterade flintyxor, som uppvisar påverkan från eld. Bland de tillvaratagna fynden kan speciellt uppmärksammas ca 40 dubbel-eggade stridsyxor av sten, vilka vanligen var ofullbordade eller skadade. Detta antal skall då vägas mot de ca 350 som vid 1980-talets mitt var kända från Sverige. Mats Malmer menar att dessa yxor offrats till högre makter. De i anläggningen ingående elementen kom att bilda enheter vilka tolkats som rum, sektioner och avdelningar. Stockar och pålar ingick i gränsmarkeringen mellan

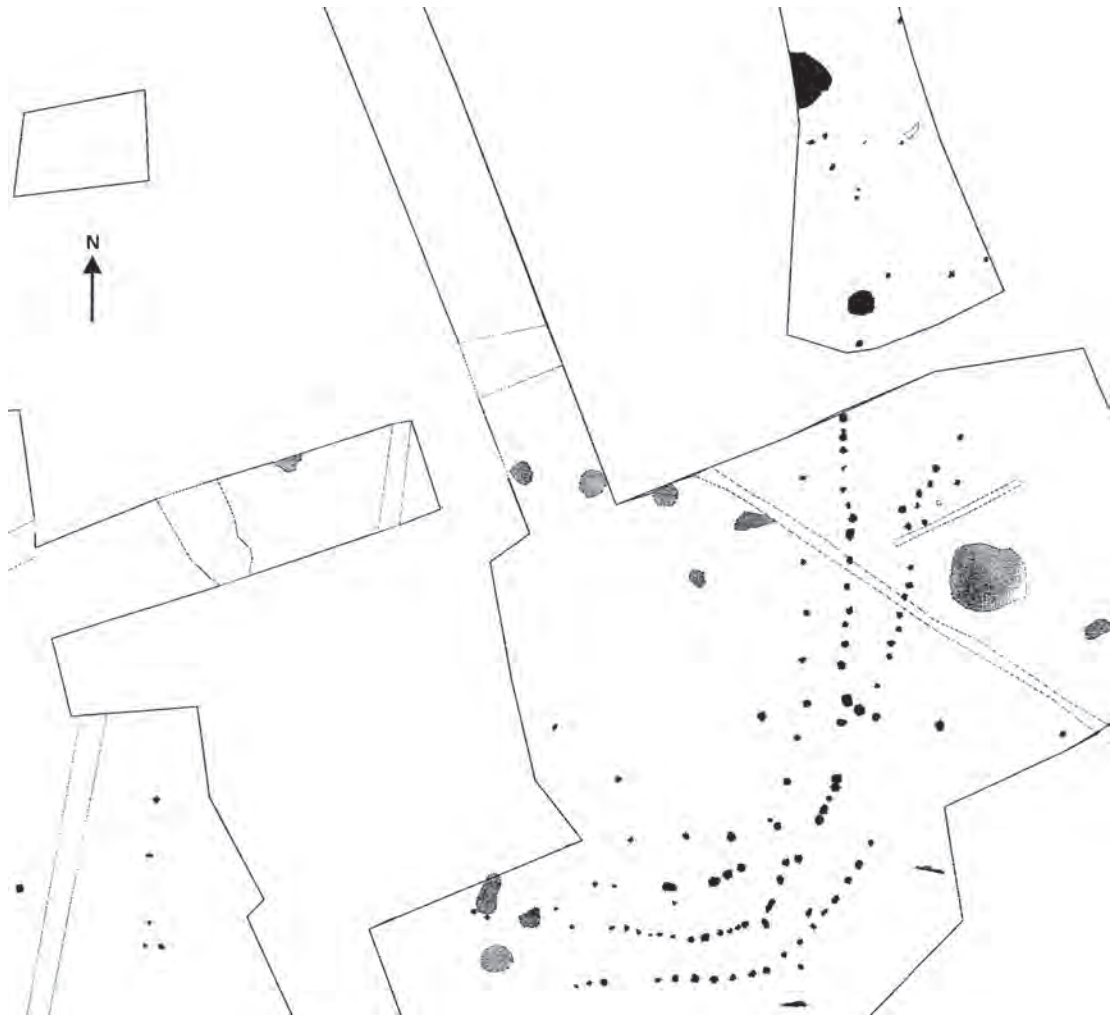

Figur 14. Alvastra pålbyggnad. Efter Malmer 1991:fig.2.

de två rektangulära avdelningarna, vilka var placerade i trubbig vinkel mot varandra. Redan under pålbyggnadens andra år kom den att förstöras av eld, men byggnadsaktiviteterna var igång redan nästföljande år och avslutades först under palissadens adertonde år. Omkring 40 år efter pålbyggnadens tillblivelse omkring år 3100 f.Kr., förändras funktionen till att fungera som en plats för de döda. Osteologiska analyser av ben från cirka 30 människor utvisar att de flesta individer var av manligt kön, vilket ger en fingervisning om att aktiviteterna i pålbyggnaden kanske inte var öppna för alla.⁴⁸⁹

Brunnshög

Riksantikvarieämbetet UV Syd utförde år 1999 en förundersökning inom fastigheten Östra Torn 27:2 m.fl., vilken är belägen nordost om Lunds tätort. På en nordsluttning, och delvis överlagrad av en fossil våtmark, framkom tre rader med stolphål. Dessa löpte i bågform och kunde följas i drygt 40 m (figur 15). Avstånden mellan raderna varierade inom intervallet 1–2,5 m. En rad med gropar låg i någorlunda rät vinkel mot palissadens förmodade insida. Övriga anläggningar utgjordes av härdar och ”en rund rännkonstruktion”. Inga övriga uppgifter rörande den sistnämnda anläggningen föreligger. Jag frågar mig om

Figur 15. Brunns hög. Efter Ericson et al. 2000: fig. 7.

detta möjligen kan vara ett kantdike till en gravhög och hänvisar till arbeten av Åsa Perneby och Ellen Stamm Forssblad.⁴⁹⁰ Från material från två av palissadens stolphål utfördes radiometriska dateringar (tabell 8). Resultaten (Ua-25182 och Ua-25183) pekar här på slutet av MN A och MN B. I en närbelägen grop framkom relativt stora mängder sten och keramik från MN A I. Gropen tolkades som en offergrop.⁴⁹¹

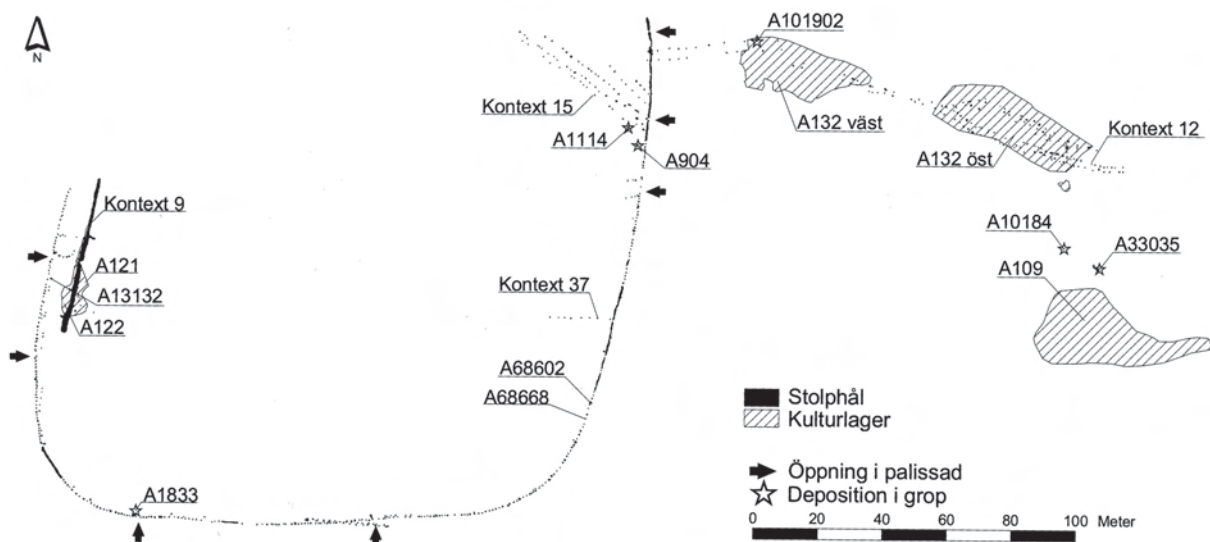
Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ
Ua-25182	4255 ± 70	3030–2620
Ua-25183	4040 ± 70	2900–2350

Tabell 8. Radiometriska dateringar från palissaden vid Brunns hög.

Dösjebro

Riksantikvarieämbetets avdelning för arkeologiska undersökningar i Lund utförde år 1995 ett flertal arkeologiska utredningar inför utbyggandet av Väst-kustbanan. En av dessa kom att fånga upp en cirka 3 ha stor palissad, som var belägen mellan Dösjebro och Välåbäcken. Via en förundersökning har slutundersökningen år 1998 kommit att ge en utökad kunskap om det neolitiska rummet mellan Lund och Landskrona. I närområdet finns även ett rikt fyndmaterial från mesolitikum och brons- och järnålder.⁴⁹²

Palissaden utgörs av en U-formad rad med 423 stolphål, vilka oftast haft ett inbördes avstånd av cirka en meter (figur 16). Drygt en fjärdedel av dess stolphål har varit placerade i rännor. För övriga undersökta stolphål noterades att den genomsnittliga diametern var 0,32 m och djupet 0,34 m. I palissadens närhet framkom även övriga stolprader, rännor och gropar. Sot, träkol och

Figur 16. Dösjebro. Efter Andersson 2003: fig. 11.4.

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.
Ua-8790	4130 ± 55	2880–2570	Stolphål i palissad
Ua-8791	4185 ± 55	2900–2610	Stolphål i palissad
Ua-25090	3935 ± 70	2620–2200	Stolphål nära palissad (A13132)
Ua-25097	4165 ± 70	2910–2570	Stolphål i palissad
Ua-25098	3980 ± 80	2900–2200	Stolphål nära palissad (A13132)

Tabell 9. Radiometriska dateringar från palissaden vid Dösjebro.

bränd lera i stolphålsfyllningarna indikerar att en klinad flätverkskonstruktion har brunnit. Vedartsanalyser indikerar att både ek och tall användes. I stolphålen framkom även fragment av brända ben, keramik, yxtillverkningsavslag, eggdelen till en slipad tjocknackig flintyxa och en oslipad miniatyryxa. Keramikmaterialet ger en datering till sent MN A och MN B. Fem okalibrerade radiometriska dateringar har presenterats i slutundersökningsrapporten av år 2000. Tre av dessa är från palissaden och efter en kalibrering ses att dateringarna hamnar inom intervallet 2910–2570. Intervallet omfattar till mindre delar slutet av MN A IV–V och början av MN B II, men den absolut största delen av intervallet omfattar MN B I. Dessa mina kalibreringsresultat överensstämmer i princip med de som Svensson et al. publicerat år 2001, förutom att de felaktigt angett att värdena kalibrerats med 1 sigma. Från ett stolphål i närheten av palissaden (A13132) finns två radiometriska dateringar (tabell 9). En kalibrering ger här resultatet 2900–2200 f.Kr. Detta motsvarar i princip MN B II–III, även om en smärre del av MN A IV–V och senneolitikum även ryms inom intervallet.⁴⁹³

Sju öppningar i palissadens stolprad tycks relativt jämnt fördelade, då två återfinns i väster, två i söder och tre i öster. Att ej öppningar noterats i norr, beror på att Välabäcken här stöter till. Bland fynden från öppningarna utskiljer sig öppning C i sydväst, där en tunnbladig tjocknackig oslipad flintyxa påträffades. På båda sidor om Välabäcken har flera tillverkningsplatser för flintyxor dokumenterats. Resultat från det slutundersökta området norr om Välabäcken visar på en omfattande nytillverkning under MN B, men även omhuggning har då förekommit.⁴⁹⁴ På andra sidan Välabäcken har totalt genom åren undersökts

tio gravar ingående i ett linjegravfält från stridsyxekultur. Det stenlagda golvet i en av gravarna (A227) skulle dock möjligen indikera en datering till senneolitikum enligt Magnus Andersson.⁴⁹⁵ Att ett av de största gravfälten från MN B ligger i närheten av palissaden är knappast en tillfällighet, enligt Poul Otto Nielsen.⁴⁹⁶

En seminariegrävning våren 2000 har kommit att fördjupa kunskapen om palissaden vid Dösjebro. Vi vet nu bl.a. att ett senneolitiskt långhus överlagrar palissaden, att keramik från tidig stridsyxekultur påträffats, att ytterligare fyra stolphål och en grop konstaterats innehålla bränd flinta och yxtillverkningsavslag, att andelen splitter indikerar att flintslagningen ägt rum i direkt anslutning till stolphålen, att det inhägnade området endast innehåller få strukturer samtida med palissaden och att yxtillverkning skett på en plats ca 130 m öster om palissaden under neolitisk tid.⁴⁹⁷

Svensson poängterar platsens optimala läge för kommunikation. Denna åsikt baseras på att två vattendrag här möts, att linjegravfält anses vara lokaliserade längs kommunikationsstråk och att det här skulle ha kunnat finnas ett vad.⁴⁹⁸

Herrestad

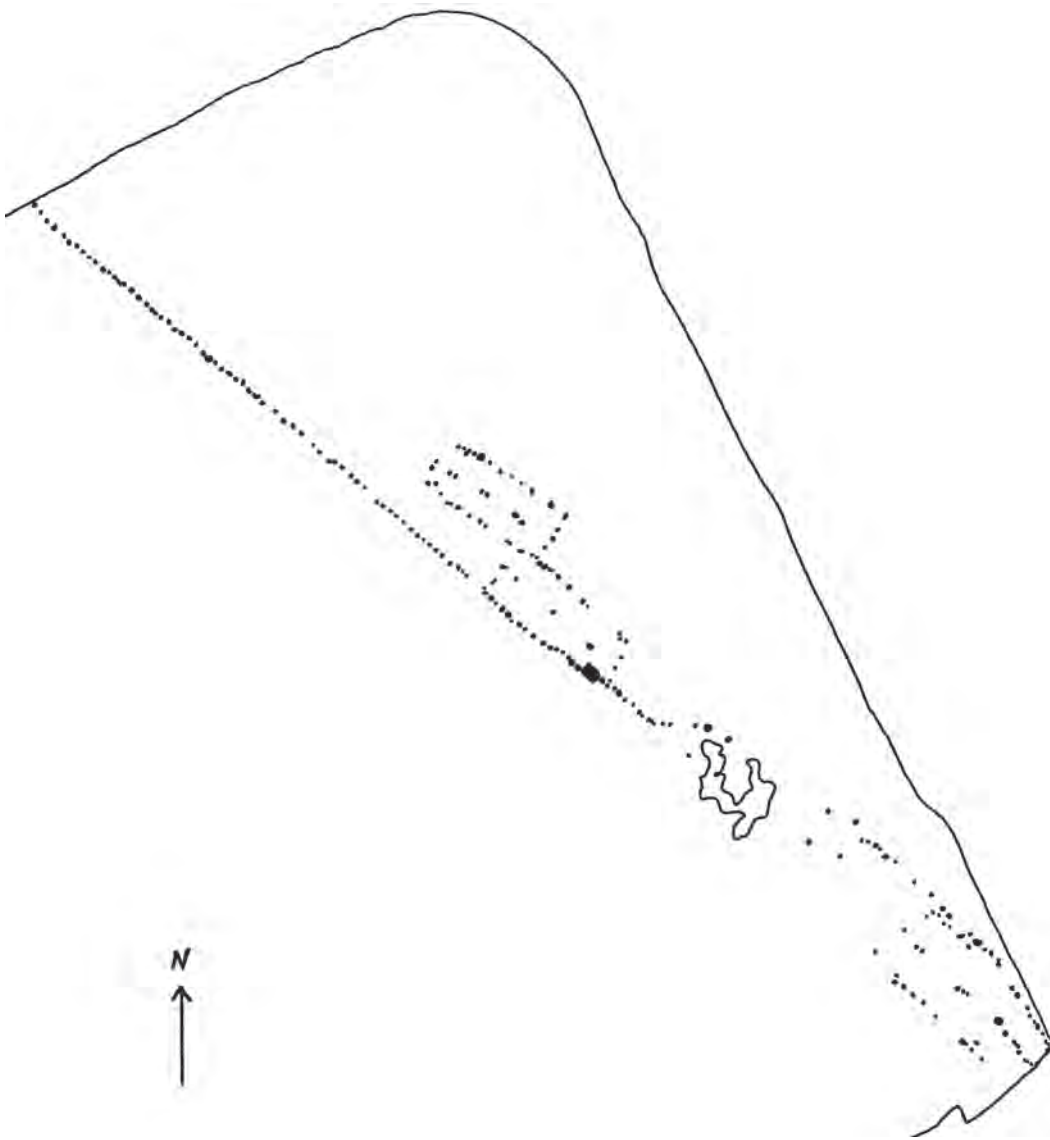
Riksantikvarieämbetet UV Syd utförde år 1995 en slutundersökning inom fastigheten Herrestad 68:88 m.fl., St. Herrestad sn. Undersökningsområdet var beläget på slänten av en flack förhöjning i närheten av Öja-Herrestads mosse. Omkring 300 m öster om slutundersökningsområdet fanns Fredriksbergs mosse. Ett mindre vattendrag förband tidigare dessa mossor. I riktningen NV–SO sträckte sig en ca 110 m lång palissad med en tio m bred öppning. Vid öppningens båda sidor fanns kvadratiska fyrstolpskonstruktioner med 2 m breda sidor (figur 17). Thomas Andersson tolkar stolphålsansamlingar som att två tvåskeppiga långhus fanns i direkt anslutning till palissaden.

I ett av hägnadens stolphål (A1650, F277) framkom keramik som kunde dateras till TN C eller MN A I. Andersson daterar såväl långhus som palissad till äldre bronsålder och stödjer då denna argumentation med fyra radiometriska dateringar. Analyserat material är då taget från ett stolphål i palissaden, två stolphål från ett av husen och från en härd. Dessa dateringar pekade på vad som motsvarar äldre bronsålder och stöds också av keramik från denna period (tabell 10). I analogi med övriga palissaders datering och topografiska lokalisering diskuterar dock Andersson en neolitisk datering. Närområdet är rikt på forn lämningar, varav kan nämnas ett hus och boplatslämningar från mellanneolitikum.⁴⁹⁹

De här beskrivna lämningarna har varit svåra att tolka och datera. Det har framförts att det mellanneolitiska ”huset” istället skall tolkas som en fortsättning på palissaden. Vidare har de tvåskeppiga husens datering ifrågasatts på typologisk grund.⁵⁰⁰

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.	Kommentar
Lu-4047	2980 ± 130	1500–850	1671	Hus 1, stolphål
Ua-7289	3060 ± 80	1500–1050	336	Hus 1, stolphål
Ua-7290	3105 ± 60	1500–1210	568	Hägnad, stolphål
Ua-7930	3285 ± 70	1740–1420	1450	Härd

Tabell 10. Radiometriska dateringar från palissaden vid Herrestad.

Figur 17. Herrestad. Efter Andersson 1995:fig.20.

Danmark

Bakkegård

Med anledning av vägbyggnation i Høje Tåstrup i Köpenhamns amt i östra Själland, kom Søllerøds Museum att utföra arkeologiska undersökningar under år 1998. En av de förhistoriska lämningar som då kunde dokumenteras var en palissadliknande hägnad bestående av stolphål i ett ca 160 m långt dike (DKC 020207–88 och 118). Palissaden har troligen inhägnat ett 6 ha stort område där den högsta höjden är 44 m ö.h. Dubbla stolphål på ett parti i söder indikerade att konstruktionen har haft minst två byggnadsfaser. Palissaden är inte daterad, men det antas att den är från neolitikum. Det finns ett flertal stora gropar vid kullens topp, vilka ännu inte undersökts. Omedelbart i palissadens närhet finns fyra megalitgravar och omedelbart norr om densamma finns en tidigneolitisk boplats. Det kan inte sägas vara avgjort om Bakkegård är en palissadanläggning, eller om det här kan röra sig om en Sarupanläggning.⁵⁰¹

Figur 18. Helgeshøj. Efter Giersing 2004: fig. 4.

Helgeshøj

År 1999 undersöktes ett område vid Helgeshøj i Sengeløse socken, Själland, av Københavns Amtsmuseumråd. Här kunde då bl.a. dokumenteras rader med stolphål på en ca 60 m lång sträcka orienterad i nordnordost–sydsydväst (figur 18). Den nordligaste drygt halva sträckan bestod då av en rad stolphål, grävda i en ränna i väster, som löpte parallellt med en stolphålsrad i öster. Den resterande delen i söder utgjordes endast av en rad stolphål grävda i en ränna. Mellan dessa partier fanns en förskjutning i partiernas orientering, vilket kan ha fungerat som en passage. Invid rännan fanns i nordväst en 4 x 6 m stor utbyggnad, vilken innehöll ett eggparti från en håleggad yxa och mejsel. Öster om stolphålsraderna fanns ett våtområde med flinta, ben och keramik, där dateringarna av föremålen återfinns inom intervallet TN C–MN A. En grop i närheten av våtområdet innehöll stora eldskadade yxämnen, fragmenterade yxor och keramik. Denna grop daterades till övergången MN A V–MN B och anses vara samtida med stolphålsraderna. I närområdet kunde även dokumenteras ett litet långhus från yngre bronsålder.⁵⁰²

Vid de fortsatta undersökningarna året därpå kunde ytterligare gropar innehållande flinta och keramik dokumenteras, vilka daterades till MN A II, gropkeramisk kultur och MN A V–MN B I. Det visade sig nu att våtområdet troligen hade utgjorts av en bäck som utgått från ett källsprång. Nordost härom påträffades nu stolphål på en sträcka på 44 m. Sydost om bäcken dokumenterades en 12 m lång ränna, vilken bl.a. innehöll en tjocknackig flintyxa. Sålunda tycks ett ca 100 x 115 m stort område ha varit inhägnat.⁵⁰³

En kalibrering av elva radiometriska dateringar (AAR 6580–6584 och AAR 6946–6151) utvisar att aktiviteterna i området med stor sannolikhet utspelat sig under den tid som ligger inom intervallet 3100–2460 f.Kr (tabell 11). Detta är ett mycket stort intervall som med råge täcker in halva MN A och större delen av

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.	Kommentar
AAR-6580	4135 ± 50	2880–2570	Stolphål	
AAR-6581	4095 ± 45	2880–2490	Stolphål	
AAR-6582	4045 ± 55	2870–2460	Grop	
AAR-6583	4165 ± 50	2890–2580	Grop	
AAR-6584	4085 ± 50	2870–2480	Stolphål	
AAR-6946	4315 ± 55	3100–2760	Stolphål	Liten mängd kol
AAR-6947	4260 ± 75	3090–2610	Ränna	Liten mängd kol
AAR-6948	4160 ± 40	2890–2620	Stolphål	
AAR-6949	4100 ± 40	2880–2490	Ränna	
AAR-6950	4165 ± 35	2890–2620	Grop	
AAR-6951	4105 ± 40	2880–2490	Grop	

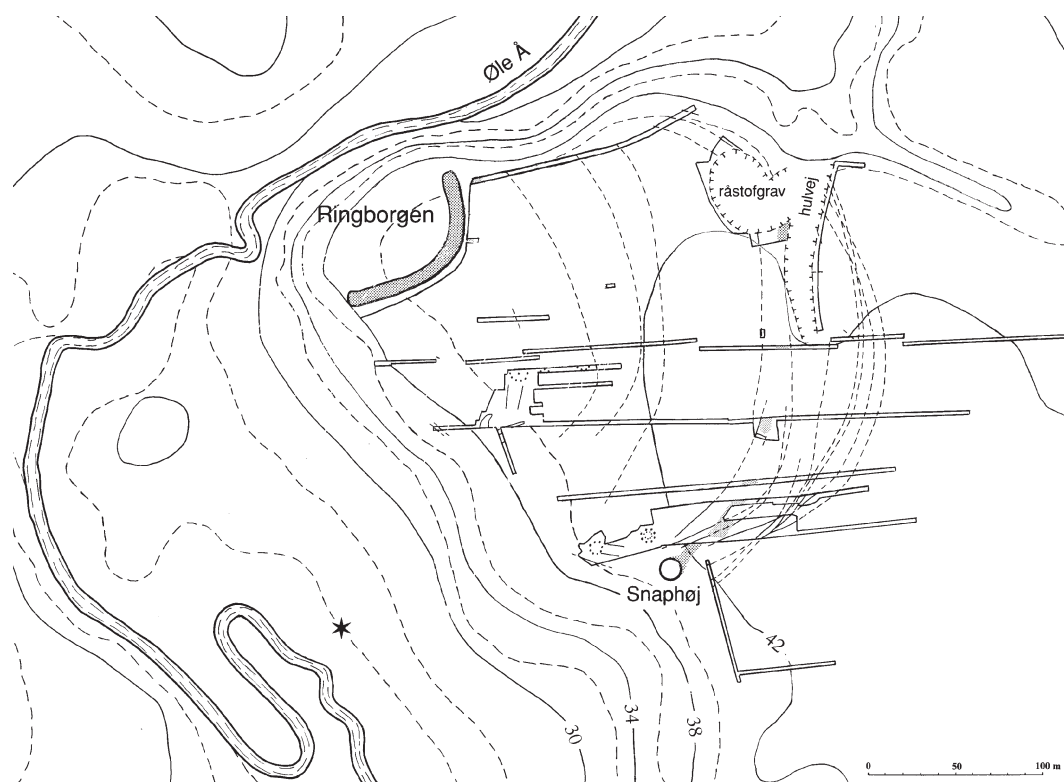
Tabell 11. Radiometrisk datering från palissaden vid Helgeshøj.

MN B. Två av proverna, AAR-6946 och AAR-6947, sticker ut med sina äldre dateringar. Om laboratorieprotokollet av 2001-11-06 studeras ses att just dessa prover hade vidhäftande sediment, vilket medförde att de erhållna mängderna kol var relativt lågt (0,19 respektive 0,30 mg C). Om det därför bortses från dessa analysresultat blir intervallet istället 2890–2460 f.Kr., vilket stämmer bättre överens med de dateringar som baseras på de föremål som tillvaratagits.

Rispebjerg

Under åren 1995–1997 utförde Bornholms Museum arkeologiska undersökningar av Ringborgen på Rispebjerg i sydöstra Bornholm (DKC 060203–21A). Detta är en bygdeborg från järnåldern som är strategiskt placerad på ett naturligt näs högt över Øle å. Det finns även två källsprång i borgens närhet, men dessa ligger nedanför den västliga branten. Ringborgen har engagerat kulturhistoriskt intresserade personer allt sedan år 1876. I slutet av 1800-talet blev man uppmärksam på att området även inrymde neolitiska aktiviteter, i och med det s.k. Brogårdsfyndet. Fyndet utgörs egentligen av två depåfynd, där det ena omfattar sex tjocknackiga rätyxor och fyra flintmejslar med kvadratisk tvärsnitt. Dessa yxor och mejslar påträffades intill en sten i mossjord. Det andra depåfyndet, som framkom några få meter därifrån, innehöll 12 oslipade tjocknackiga yxor, en slpad tunnbladig flintyxa, och två oslipade flintmejslar med kvadratisk tvärsnitt. De sistnämnda fynden påträffades i mossjord mellan tre större stenar. Flintyxorna har alla en lätt böjning av yxbladet och har av C. J. Becker blivit typologiserade som typ Bundsø och av varianten Brogård, d.v.s. från MN A III.⁵⁰⁴

Nyare undersökningar har kunnat visa att det inom ett minst 6 ha stort område ägt rum aktiviteter under MN A II–V, där huvudparten av fynd och anläggningar härstammar från den sistnämnda perioden. Denna plats har varit omgärdad av den yttersta av 13, eller 16 palissader, vilka till viss del är parvis placerade i terrängen (figur 19). Stolphålen utvisar här att de cirka 30 cm tjocka stolparna varit tätt placerade och i sydöst har det dokumenterats en öppning. I anslutning till palissaderna har det påträffats ett 150 m² stort och 0,15 m tjockt brandlager, vilket innehöll såväl brända som obrända ben, samt flint- och stenredskap, bärnstenspärlor och fem små ornamenterade skifferstenar. På platsen har även tillvaratagits flera hela flintyxor och mejslar och ett mycket stort antal fragment av sådana redskap, vilka varit skadade av eld. Finn Ole Nielsen menar att redskapen blivit offrade. Detta sammantaget med antalet palissader, områdets storlek och markanta belägenhet, skulle då enligt Nielsen peka på att Rispebjerg varit en religiös centralplats.⁵⁰⁵ Ovanligt är att fler än 20 st. ornamenterade stenar

Figur 19. Rispebjerg. Efter Kaul et al. 2002: fig. 11.

har påträffats. Några av dessa fynd utgörs endast av fragment, vilket indikerar att vissa stenar tycks ha krossats.⁵⁰⁶ Speciellt kan här noteras en liten flat och rund sandsten som är täckt av koncentriska cirklar, där var annan förbundits av små tvärstreck. Danska arkeologer har frågat sig om detta skulle kunna vara ett stiliserat öga, vilket symboliserat den döde eller den mänskliga själen.⁵⁰⁷ De bornholmska stenarna dekorerade med s.k. strålkran har tolkats som solsymboler.⁵⁰⁸ Jag frågar mig om det här skulle kunna vara fråga om en avbildning av palissaderna, eller med andra ord en ikon.

I området finns fynd som kan dateras till MN B och SN, men palissaderna dateras till MN A utifrån ett stort fyndmaterial från trattbägarkulturens senare del. Vidare har det dokumenterats rester av tvåskeppiga långhus och två cirkulära anläggningar som är omkring åtta meter i diameter och som består av åtta kraftiga yttre stolpar. Båda de cirkulära konstruktionerna innehöll träkol, bränd lera, flintavslag och brända ben och fynden tolkades som indikatorer på att de cirkulära anläggningarna hade brunnit ner. Ytterligare tre likartade konstruktioner finns på platsen, men de är ej helt framtagna i plan. Denna typ av runda stolpbyggda konstruktioner finns även dokumenterade vid Vasagård.⁵⁰⁹ Fyra cirkulära stolpanläggningar, av vilka anläggningarna L och M dateras till slutet av MN A och början av MN B (OxA-2888 och AAR-2395, se tabell 12), har dokumenterats vid Grødbygård på Bornholm.⁵¹⁰ En analogi skulle här kunna vara den gravhög från "bundgravstid" vid Hjordkær vid Åbenrå på Jylland som var omgiven av åtta kraftiga stolphål tillhöriga en konstruktion på ca 5 x 6 m.⁵¹¹ Finn Ole Nielsen och Poul Otto Nielsen menar år 1991 att det är oklart vad de runda strukturerna representerar.⁵¹² År 2002 skriver de i en artikel tillsammans med Flemming Kaul att: "Disse runde anlæg har vi hidtil tolket som bygninger, der var knyttet til kulten."⁵¹³ De tre författarna förklarar dock inte varför de runda anläggningarna skulle anses vara knutna till "kulten". På Hunneberget, i nordöstra Skåne, har tre stolpcirklar dokumenterats. Den största var 10 meter i diameter och bestod av åtta stolphål. De övriga runda strukturerna hade diametrar på fem

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl. nr
AAR-2395	4220 ± 70	3010–2570	Stolphål J3 i M
OxA-2888	4190 ± 70	2910–2570	L

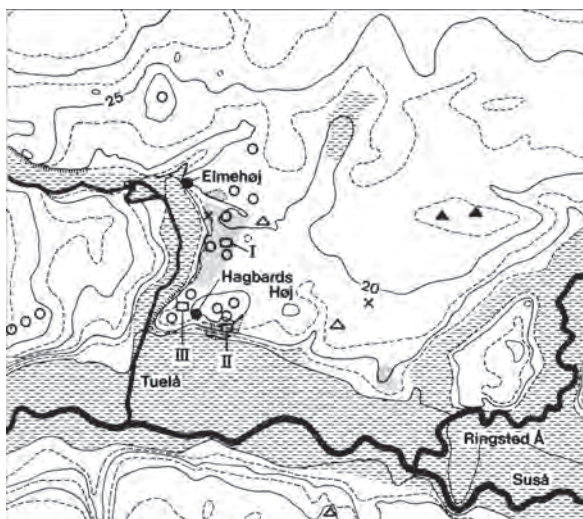
Tabell 12. Radiometriska dateringar från palissaden vid Rispebjerg.

meter och var försedda med sju stolphål. I den största konstruktionen framkom en fragmentarisk tjocknackig bergartsyxa, samt keramik, daterade till sent MN A. Dessa fynd tolkas som ”en rituell nedläggelse”.⁵¹⁴ Den större stolpcirkeln var försedd med två rader med mindre stolphål, vilka tolkas som resterna efter en ”processionsgång”.⁵¹⁵ Alex Gibson framför angående likartade runda strukturer att agrara samhällen var beroende av observationer av årstidernas växlingar och att det då var naturligt att observera solens bana över himlavalvet. De handlingar som har ägt rum på platser med runda strukturer har speciellt omfattat observationer av solen, enligt Gibson.⁵¹⁶

Sigersted I

Området sydligast i Sigersted socken, Själland, har vid flera tillfällen varit föremål för grustäkt och annan exploatering, varför många fornlämningar nu är försvunna. De danska arkivalierna berättar dock att det här funnits ett flertal runda gravhögar, en långhög och storstensgravar. Platsen Sigersted I utgörs av ett höjdläge norr om ån Suså och öster om dess biflöde Tuelå (DKC: 040214–1, 2, 3, 4, 9, 13, 18 och 19).⁵¹⁷

Under en veckas tid på sommaren 1974 undersökte Christen Leif Vebæk två parallella rader med stolphål vid Sigersted i Sorø amt på västra Själland. För att inte blanda samman denna undersökning med en som utförts i närheten, kom platsen att kallas Sigersted I. De två raderna var orienterade i nordväst–sydöst. Den nordöstra raden var 25,5 m lång och innehöll 53 stolphål. Den sydvästra raden var 15 m lång och innehöll 25 stolphål, vilka mestadels var parvisa (figur 20). Stolphålens diametrar återfanns inom intervallet 0,15–0,5 m, där medelvärdet torde ligga närmare 0,15 än 0,5 m. Avstånden mellan respektive stolphålspar uppgick till 1–1,5 m och avståndet mellan de båda raderna var 5–6 m. Från ett av stolphålen framkom en oanvänd delvis slipad tjocknackig flintyxa, som tolkas som ett offer. Vidare noteras att två närliggande stolphål innehöll totalt 688 avslag. Keramik tillvaratagen i stolphål och gropar daterar aktiviteterna

Figur 20. Sigersted. Efter Nielsen 1985: fig. 1.

till MN A V, vilket är den period till vilken fynd gjorda i närområdet under åren 1940 och 1965–66 kan hänföras.⁵¹⁸

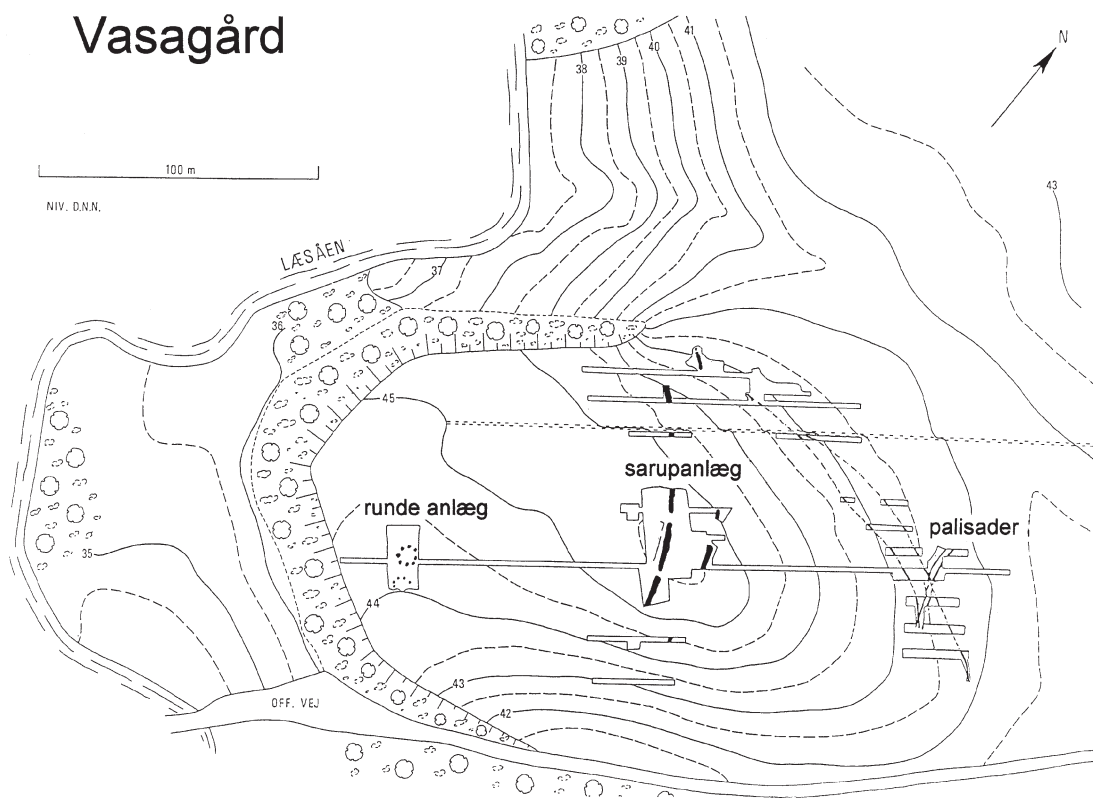
Vebæk tolkade stolphålsraderna till att vara en palissad, medan Karsten Davidsen ser dem som delar av ett långhus. Niels H. Andersens tolkning är mer närliggande Vebæks, då han skriver att Sigersted "... could possibly be interpreted in terms of a fenced, defensive enclosure."⁵¹⁹ Henrik Pihl har studerat fyndmaterialet från tre stolphål och kunnat konstatera att ett stort antal flintor är yxtillverkningsavfall. Mac Svensson tolkar detta som att det visar på en yxproduktion i omedelbar närhet av (den eventuella) palissaden.⁵²⁰

I detta sammanhang kan det vara lämpligt att redovisa den närbelägna Sigersted III, där en Sarupanläggning dokumenterats. De första arkeologiska observationerna i området norr om Suså och öster om Tuelå utfördes redan år 1877 av Sophus Müller. Karsten Davidsen omtalar att Müller tillvaratog MN-keramik som dateras till tiden före MN V, samt artefakter utförda i flinta och då mestadels skrapor. Det Davidsen inte nämner är att Müller här även tillvaratog spån, bränd flinta och ett fragment av en slipad smalmesjel. Davidsen menar vidare att det inte går att avgöra varifrån keramiken härstammar, eftersom Müllers rapport skulle ha kommit bort. Müller omtalar dock i sin rapport att fynden är tillvaratagna på tre gravhögar, varibland den namngivna "Hagbards høj", samt på den mark som omger dessa. Angående fyndförhållandena skriver Müller: "Enten dækkes disse Høie af et Affalds-Lag fra Stenalderen, eller, da de synes at maatte henføres til Bronzealderen, ere de opførte af Jord, der indeholder Affald fra Stenalderen i rigelig Mængde" (DKC 040214–13).⁵²¹

Vebæk kom år 1978 att undersöka en avfallsgrop 50 m väster om "Hagbards høj". Denna grop daterades till MN A II. År 1982 undersöktes en tidigneolitisk grop (TN A) omedelbart nordväst om gravhögen av Poul Otto Nielsen. Nielsen fortsatte sin undersökning år 1984, varvid han bl.a. kunde dokumentera kulturlager, avfallsgropar, offergropar och stolphål. Anläggningarna dateras till MN A II. Speciellt skall här uppmärksammas att det även framkom ett dikesystem.⁵²² Detta nord-sydligt orienterade dike undersöktes våren 1995 av Jes Martens. Det 3 till 3,5 m breda diket skär av ett näs som i väster gränsar till Tuelå och i söder till Susåns våtmarksområde. Mitt på näsets flata terräng är diket avbrutet av en tydligt markerad öppning. Martens daterar diket generellt till tidigt mellaneneolitikum, men Poul Otto Nielsen menar att detta dike grävs efter MN A V (DKC 040214–34).

Arkeologisk flygrekognoscering utfördes av Poul Otto Nielsen år 1992, varvid kunde observeras ett krökt dike väster om den plats som undersökts under åren 1978–84. Hösten 1997 utförde han en arkeologisk undersökning och kunde då konstatera en Sarupanläggning från TN C eller i MN A I som i ett S-format förlopp skär av näset. Han daterade även fynden i kulturlagret till något tidigare än den grop från TN A som undersökts år 1982. Vidare kunde dokumenteras en boplats som uppstod under MN A II. Detta var en period då både avfalls- och rituella gropar grävdes, samt då de övre delarna av den sammanjunkna Sarupanläggningen utfylldes med avfall. Boplatsaktiviteter sträcker sig in i MN A III och enstaka aktiviteter spåras in i MN A V (DKC 040214–34).

Susåns våtmarksområde har namnet "Viemade" (DKC 040214–34). Förleden "Vi" anses vanligen betyda helig plats eller offerplats, medan sidoförmen "made" betyder slätterkärr som tidvis översvämmas av sötvatten.⁵²³ Ortnamns-elementet "vi" anses på nordiskt område vara den säkraste rent språkliga indikationen på kultplats.⁵²⁴ Därmed indikerar vi-namnet en kultplatskontinuitet av okänd längd.

Vasagård

År 1981 påbörjades arkeologiska undersökningar vid Vasagård på södra Bornholm (DKC 060205–203). De har kommit att påvisa förekomsten av två Sarupanläggningar på ömse sidor om en å (figur 21). På platsen öster om Læsån har även en palissad dokumenterats. Sarupanläggningen på Vasagård Väst synes ha existerat under intervallet TN/MN A–MN A III. På ett markant höjdläge, upp till tio meter högre än ån, är Vasagård Öst beläget. Denna höjd tycks avskuren av en Sarupanläggning från TN C och en yttre dubbel palissad från MN A V. Resterna efter denna östliga palissad utgörs av stolphål grävda i rännor. Speciellt under MN A V tycks aktivitetsnivån här ha varit mycket hög. Inom detta ca 225 x 100 m (2,2 ha) stora område har bl.a. framkommit eldskadade yxor och mejslar. Mycket nära palissaden påträffades en grop med en eldskadad flintyxa, ett litet ornamenterat kärl och förkolnad säd. Enligt Finn Ole Nielsen indikerar fynden att detta nog inte var en vanlig boplats. Platsens särart markeras ytterligare av att det norr om Vasagård Väst ligger en långhög innehållande två megalitgravar. I en av täckstenarna har inhuggits sex skålgropar och eventuellt ett skepp. I närheten fanns ytterligare 15 skålgropar inhuggna i en sten, samt brandgravar från äldre bronsålder, per. III, och yngre bronsålder eller äldre järnålder (DKC 060205–58 och 060205–203).⁵²⁵ Den typ av runda stolpbyggda anläggningar, som dokumenterats på Rispebjerg och Grødbygård, har även dokumenterats på Vasagård. Fyra stolpcirklar uppvisar diametrar på mellan 5,15 och 6,5 m och tre av dessa har avlöst varandra på samma plats.⁵²⁶

De tillvaratagna fynden pekar på att palissaden skulle dateras till MN A V. Fyra ¹⁴C-analyser har utförts på förkolnade kärnor av emmer från en grop med fynd från denna period (tabell 13). En av dateringarna (AAR-2438.2) avviker i hög grad från de övriga, vilket enligt laboratoriet i Århus kan bero på ett

Figur 21. Vasagård. Efter Kaul et al. 2002: fig. 3.

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.	Prov nr
AAR-2437.1	3995 ± 65	2850–2250	XI.2	4
AAR-2437.2	4170 ± 70	2910–2570	XI.2	4
AAR-2438.1	4245 ± 60	3020–2630	XI.2	16
AAR-2438.2	5250 ± 90	4350–3800	XI.2	16

Tabell 13. Radiometriska dateringar från palissaden vid Vasagård.

ohomogent analysmaterial. Om det bortses från detta prov ger övriga analyser dateringar till intervallet 3020–2250 f.Kr.⁵²⁷ Denna långa period sträcker sig från MN A IV–V och några år in i senneolitikum, men tyngdpunkten ligger i MN B. Eftersom två av analyserna är utförda på samma homogena prov (nr 4) är det relevant att utföra en kombinerad kalibrering. Denna ger en datering till intervallet 2870–2470, vilket tämligen väl motsvarar MN B I–II. En källkritisk aspekt är dock att det hade varit säkrare med dateringar från palissadens stolphål än från en närbelägen grop.

Sydskandinavien – några kommentarer

Det kan nu vara på sin plats att i tabellform (nr 14) sammanfatta en del basala fakta rörande de ovan presenterade palissaderna från neolitikum och inom sydskandinaviskt område.

Av sammanställningen framgår:

- att de inneslutna ytorna ligger inom intervallet 0,1 – 6 ha, vilket måste anses vara en stor spännvidd. Om inte Alvastraboplatsen beaktas erhålls intervallet 1,1–6 ha. Det mest vanliga är dock ytor under 4 ha. Beaktansvärt är att alla skånska palissader som det går att beräkna areal på ligger inom intervallet ca 3–4 ha.
- att närheten till vatten i någon form är markant
- att det från fyra palissader noteras produktion av yxor eller mejslar
- att förekomsten av offrade yxor är relativt frekvent
- att eldens närvaro är markant och
- att dateringarna ligger inom intervallet 3100–2340 f.Kr. Om inte Alvastraboplatsen beaktas erhålls intervallet 3080–2340 f.Kr.

När det gäller Alvastraboplatsen är den inte att beteckna som av samma typ som exempelvis Annetorpsleds-palissaden. Den har dock medtagits inom ramen för innevarande arbete av den anledningen att det i den ingår av träpålar inhägnade rum, att den daterats till mellanneolitikum och att den är relativt välbevarad. Vidare har dess uttolkare tillskrivit den funktioner som enligt min mening bör vara applicerbara på den typ av konstruktioner som här studeras, något som alltså finns all anledning att återkomma till.

Fornlämning	Area (ha)	Topografi	Yxtillverkning	Offer/brännoffer	Datering (år f.Kr.)	Datering (period)
Alvastra	0,1	I källmyr	-	Stort antal härdar, eldslagningsstenar och brända flintyxor	3100	MN A
Annetorpsleden	3,3/3,8	Nära våtmarker	Ja	Yxa, bränd flinta i matjord (o brända yxavslag i gropar?)	2900–2600	MN B I
Bakkegård	6	Höjdläge	-	-	-	-
Brunnshög	-	Våtmark	-	-	3030–2350	MN A III–B I
Bunkeflostrand	4,5	Nära hav	Ja	Brända yxfragment	2860–2340	MN A V–B I
Dösjebro	2,9	Nära bäck	Ja	Yxor, Bränd palissad	2910 – 2570	MN A V–B I
Helgeshøj	1,1	Runt källa och bäck	-	Yxor och mejsel, brända yxämnen	2890–2460	MN A V–B I
Herrestad	-	Mossmarker	-	-	-	-
Rispebjerg	6	Höjdläge nära å	-	Depåfynd, brända flintredskap	-	MN A V
Sigersted I		Höjdläge nära å	-	Yxa, bränd flinta i matjord o brända yxavslag i gropar	-	MN A V
Skjutbanorna	3	Nära hav	-	Yxa, Brända yxor i brunn	2890–2465	MN B I–II
Vasagård	2,2	Höjdläge nära å	-	Brända flintredskap	2870–2470	MN A V
Västra Klagstorp		Höjdläge	Ja	Brända yxor i gropar	3080–2890	MN A II–V

Tabell 14. Sammanställning av basala fakta rörande sydsandinaviska palissader.

Tolkning – avspegling av ideologi

En diskussion kommer här att äga rum rörande de neolitiska palissader som här tagits upp till behandling. Grundstrukturen är då hämtad från Grimes arbete ”Beginnings in ritual studies”.⁵²⁸ De topografiska förhållandena och relationen till vatten kommer bl.a. att behandlas, därför att jag anser att dessa landskapselement har haft stor betydelse vid lokaliseringen av palissaderna. Vidare menar jag att det är viktigt att reflektera över det arbete som investerats i byggandet av palissaderna. Detta eftersom vi då belyser ytterligare en aspekt av palissaderna och på så sätt får mer kunskap om dessa svårtolkade monument. Palissadernas stora inhägnade arealer kan ställas i förhållande till andra av människor brukade ytor och visar på hur samhällen har disponerat naturen. Flintyxor har ibland bränts vid palissader, som även de har brunnit ned i vissa fall. Jag menar att vi skulle kunna betrakta detta som såväl flintyxors som palissaders död. I ett fåtal fall finns det också en tydlig koppling mellan gravar och palissader. En gemensam faktor mellan palissader och vissa gravar är själva inhägnandet. Detta avskiljande kan indikera att palissader varit platser för begravingar i fler fall än vad vi arkeologer idag kan påvisa. Avslutningsvis kommer jag i detta kapitel att reflektera över dateringar och tid.

Topografi

För flera av platserna för palissaderna kan det sägas att de topografiska förhållandena måste betraktas som relativt speciella. Palissaden vid Skjutbanorna har byggts på en smärre förhöjning i terrängen, varifrån marken sluttat mot norr, väster och söder. Västerut har exponeringen varit särdeles god, då det här skall beaktas Öresunds vattenyta och strandområden, och palissaden har då varit synlig ut över sundet. Platsen där palissaden vid Sigersted har varit placerad utgörs av ett höjdläge norr om ån Suså och öster om dess biflöde. På ett markant höjdläge, upp till tio meter högre än ån Læsån, är Vasagård Öst beläget. Rispebjerg är strategiskt placerad på ett näs högt över Øle å. Dösjebro och Alvastra avviker dock med sina placeringar i dalbottnar.

Olika föreställningar knyts gärna till de naturelement som bryter av från landskapselementen i allmänhet. Berg räknas som en sådan kategori och de skulle då kunna jämföras med markanta höjdlägen i den sydsandinaviska bergsfattiga terrängen.⁵²⁹ Då brännoffer tycks ha förekommit vid palissaderna, är det relevant att beakta vad religionshistorikern Bernhard Kötting har för åsikt om kombinationen offer och berg. Han menar att berg föredrogs som

offerplatser i de fall där gudarnas boning ansågs vara i himlen. Detta skulle då sättas i motsats till de fall där offren grävdes ner i marken, vilket då korresponderade med tanken om ktoniska, d.v.s. underjordiska, gudar.⁵³⁰

Vatten

Majoriteten av de tolv sydiskandinaviska palissaderna har en tydlig relation till vatten. Den svagaste kopplingen synes Bakkegård och Västra Klagstorp ha. Vid palissaden vid Annetorpsleden har det noterats närliggande våtmarker under historisk tid. Sigersted I, Vasagård, Rispebjerg, Dösjebro och Helgeshøj ligger alla nära å eller bäck. Det kan här noteras att platsen Helgeshøj är speciell, då det här noterats ett källsprång. Denna situation kan då jämföras med de arte-siska källorna i Broby källmyr i Östergötland, som ju är den plats där Alvastra pålbyggnad varit belägen. Kanske kan man här se en koppling mellan förhistorisk källkultur och lokalisering av pålbyggnad respektive palissad.⁵³¹ En speciell relation mellan palissad och vatten tycks då här finnas vid Dösjebro, då den U-formade palissaden sluter an till Välabäcken. Så kan även situationen ha varit för de Öresundsnära palissaderna vid Skjutbanorna och Bunkeflostrand. Jag har tidigare i denna text jämfört Tilley's tankar om den liminala platsen Brådön vid Nämforsen med situationen vid Öresund. Att ett vattendrag kan ha fungerat som en symbolisk barriär mellan de levandes värld och de dödas värld, tycks situationen vid Dösjebro vara ett ännu mer tydligt exempel på. Detta skrivet med tanke på att det norr om bäcken har undersökts ett med palissaden samtida linjegravfält från MN B. Likaså noteras ett speciellt förhållande vid Helgeshøj, då palissaden här omsluter en källa och dess utflöde. Slutligen observeras att palissaderna Skjutbanorna och Bunkeflostrand är de som ligger vid havet. Från flera av jordens religioner noteras att det rinnande vattnets viktigaste funktioner är att rena och att hela, men vatten kan också vara negativt eftersom det kan erodera och i vattnet kan man också drunkna. Ett fortsatt religionsfenomenologiskt betraktande ger också flera exempel på religioner där floden markerat gräns mellan de levandes plats och de dödas.⁵³² Vattendraget kan också ses som en metafor för tiden och själva livscykel.⁵³³

När det gäller de topografiska förhållandena för vissa övriga neolitiska monument, skall uppmärksammas att ”cursus monuments” tenderar att ligga med den ena änden i närheten av större floder.⁵³⁴ Med få undantag ligger också ”henge monuments” i närheten av vatten.⁵³⁵ Våra skånska megalitgravar tenderar även de att vara belägna vid större vattensystem.⁵³⁶ Colin Richards har i dessa sammanhang föreslagits att det finns ett metaforiskt sammanhang mellan processioners rörelser och floders flöde.⁵³⁷ Detta sätt att se på saker, överfört till de sydiskandinaviska palissaderna, skulle kunna uttryckas som att processioner här skulle ha ägt rum, men också att palissaderna i sig skulle kunna betraktas som stelnade processioner. Jag menar att samhällets ideologi kan ha synliggjorts genom processioner.⁵³⁸ Det jag menar är att processioner inte kan anses som det normala sättet att gå från en punkt till en annan. Den ovanliga processionen tyder då på en speciell händelse, vilken styrts av en övergripande ideologi. De speciella händelserna kan ha utgjorts av offer och/eller begravningar, vilka styrts av specifika värderingar och handlingsnormer.

Som ett arkeologiskt exempel från rinnande vatten kan här omtalas de fynd som gjordes i Sege å, Burlövs socken, Skåne, åren 1931–1932. Av de 89 artefakter som då påträffades skall nämnas de 15 stridsyxor från MN B, vilka framkom från en och samma fyndplats, kallad A1. Detta stora antal stridsyxor gör att platsen, enligt Karsten, är unik i sitt slag i Skandinavien. John-Elof Forsander håller för troligt att det rör sig om ett offerfynd. Bengt Salomonsson poängterar att vattnet under mellanepolitisk tid stod flera meter högre än i nutid och menar vidare att föremålen offrats i samband med färder över den dåtida viken.⁵³⁹

Arbetsinsats

Hur stora arbetsinsatser kan det beräknas att det har åtgått vid palissaduppförandena? Låt oss utgå från palissaden vid Skjutbanorna i Malmö och anta att den är någorlunda symmetriskt anlagd och har fem parallella cirklar med stolpar. Antalet löpmetrar för den yttersta stolpcirkeln skulle då ligga på cirka 1 100. Då stolptätheten tidigare beräknats till ca 2 stolpar per löpmetrar, innebär det att den yttre cirkeln skulle ha varit konstruerad av 2 200 stolpar. Om antalet stolpar i de övriga fyra cirkelarna adderas torde det totala antalet stolpar i palissaden uppgå till ca 11 000. Eftersom de inre cirkelarna är mindre än de yttre, ligger troligen denna beräkning något i överkant varför den avrundas till 10 000 stolpar. Ett förhållande mellan neolitiska stolpars nedgrävda kontra synliga del har av forskare föreslagits till 1:3,5.⁵⁴⁰ Då stolparna i palissaden vid Skjutbanorna antas ha varit nedgrävda 0,5 m, skulle detta innebära att stolparna rest sig till en höjd av 1,75 m. Detta skulle då innebära att man för konstruktionen skulle ha behövt ca 22 500 löpmetrar rundträ. Om medelstolpens diameter på 0,18 m beaktas, fås att volymen trä ($\pi \cdot r^2 \cdot h$) skulle ha motsvarat en teoretisk volym av homogent trä på ca 600 kubikmeter. Om en beräkning av vikt och nedlagd arbetstid skall göras, uppkommer problemet att man inte vet vilket, eller vilka, trädslag som användes. Låt oss dock anta att man likt den danska Sarupanläggningen använt sig av ek.⁵⁴¹ Detta antagande stöts av resultat från 2000 års förundersökning och 2001 års slutundersökning av palissaden vid Annetorpsleden, där vedartsbestämningarna utvisat att ek och ask dominerar.⁵⁴² Även från palissaden vid Skjutbanorna har ek noterats.⁵⁴³ Då en kubikmeter färsk ek väger ca 1,07 ton, skulle de 600 m³ väga drygt 600 ton.⁵⁴⁴ I början av 1950-talet utförde Nationalmuseet i Danmark experiment med skogsröjning med hjälp av tunnackiga yxor och de ansvariga var då Svend Jørgensen och Jørgen Troels-Smith. Det antas att dessa beräkningar är överförbara på situationer där den sena mellanepolitikums redskapsinventarium använts. I den artikel som publicerades står bl.a. att läsa att en ek med en diameter av 10–12 cm fälldes på 15 minuter och att en ek med en diameter på ca 73 cm fälldes på 1 timme och 30 minuter.⁵⁴⁵ Huggastigheten har då varit ca 1 cm på 75 sekunder, vilket omräknat på en ek med diametern 18 cm skulle bli en tidsåtgång på ca 22½ minut. Tidsåtgången för fällningen av de träd som skulle ingå i palissaden skulle då uppgå till drygt 4 400 timmar. Vid beräkning av arbetsinsatserna i Sarup har Niels H. Andersen använt sig av en arbetsvecka på 50 timmar.⁵⁴⁶

Om denna modell överförs till den här aktuella palissaden, erhålles att det skulle behövas 10 personer i drygt två månader bara för att fälla träden! En brasklapp i sammanhanget är att man även måste välja ut lämpliga träd, som kan ha funnits på ett relativt långt avstånd.

Till beräkningen ovan skall då även tillfogas den tid som åtgått för tillverkning av flintyxor. Experiment har visat att en flintyxa kan huggas till på ca två timmar, till vilket tillkommer två till fyra timmar för slipningen.⁵⁴⁷ Till detta tillkommer dock tid för exempelvis lokalisering av råmaterial, matpauser, avbrott för dåligt väder m.m. Även träningen av de nya flintsmederna måste ha tagit tid och kanske skedde denna utbildning redan från barnaåren.⁵⁴⁸

Till beräkningarna ovan skall även tillfogas brasklappen att det fanns en uppgiftsorienterad tidsuppfattning i det förindustriella arbetslivet.⁵⁴⁹ En sådan tidsuppfattning bör även ha varit rådande under förhistorien och torde då även ha påverkat tidsåtgången för olika uppgifter.

Arealer

Om de skandinaviska palissaderna studeras, framgår att de omsluter mycket stora arealer. Den minsta palissaden är då på ca 1 ha och den största på ca 6 ha. Medelvärdet ligger då på omkring 3 ha.

Storleken hos palissaderna kan också uttryckas i relation till storleken hos övriga konstruktioner i det dåtida samhället. Det mest frekventa större byggnadsverket för de levande var långhuset. Säg att ett långhus upptog en yta av 100 m². Ytan av en palissad på 3 ha skulle då vara ekvivalent med ytan hos 300 långhus. När det gäller att söka palissadernas funktion, bör det här finnas en korrelation mellan storlek och betydelse med tanke på de stora arbetsinsatser som investerats. I betraktande av dessa mycket stora ytor som palissaderna upptar, tycks det som närmast självklart att vardagliga aktiviteter inte ägt rum där. Det har tidigare i denna text redogjorts för hur stora arbetsinsatser det skulle kunna vara frågan om. Här finns då också en koppling till den sociala funktionen, ty en sådan stor arbetsinsats måste ha involverat flera familjer i en bygd. Det är då också rimligt att tänka sig att de som byggde palissaden också använde den, eller åtminstone att vissa medlemmar av denna sammanslutning gjorde detta. Eller som Hans Browall uttrycker det angående Alvastra påbyggnads roll i den sociala strukturen: ”Människans sätt att disponera rum i allmänhet regleras inte enbart av de fysiska krav, som förbrukning av energi medför. Det påverkas också av det system, som samhället använder för att klassificera och skilja mellan olika kategorier av verksamhet och olika kategorier av social tillhörighet. Rumslig disposition skapar formell ordning i naturen och är en kategori av organisation. Två aspekter av organisation är i studiesammanhanget viktiga: dels användargruppens sociala organisation, och dels den avsedda verksamhetens praktiska organisation.”⁵⁵⁰ Det finns naturligtvis stora skillnader mellan säsongsboplatsen Alvastra och palissaderna, som ju på intet vis kan betraktas som boplatser eftersom boplatserindikerande föremål och anläggningar saknas. Dock måste grundtanken i detta resonemang kunna användas för en ökad förståelse av palissaderna.

Yxornas och palissadernas död

De aktiviteter som ägt rum inom de sydiskandinaviska palissaderna, eller i dess omedelbara närhet, synes inte ha avsatt många spår efter sig. Detta kan bero på att aktiviteterna faktisk inte avsatte några spår, eller att de spår som avsattes kom att erodera eller blev bortodlade. Anledningen kan också vara att våra undersökningsmetoder inte maktar att fånga upp dessa avtryck. Kanske kan förklaringen sökas i det faktum att de mycket stora ytorna många gånger endast blivit föremål för mindre arkeologiska undersökningar. I Malmö är situationen dock en annan då bl.a. palissaden vid Annetorpsleden har totalundersökts inom ramen för projektet Citytunneln. Den matjordsarkeologi som bedrivs har då exempelvis kunnat fånga upp koncentrationer av brända flintor i området. Det fanns även rikligt med yxtillverkningsavfall i stolphål inom ett begränsat område.⁵⁵¹ Dock tycks det som om även denna palissad varit behäftad med en relativt låg aktivitetsnivå. Detta står också i överensstämmelse med den fosfatkartering som utförts på platsen för palissadanläggningen vid Skjutbanorna i Malmö, där en miljöarkeologisk analys utvisat att hushållsaktiviteter inte förekommit. Provtagning har här även skett för mätning av jordens magnetiserbarhet. Analysresultaten har här utvisat att värdena, speciellt i västra delen av provtagningsområdet, ligger relativt högt i förhållande till andra lokaler i regionen. Då fosfathalterna är låga kan det sannolikt inte röra sig om eldning i samband med hushållsaktiviteter. En möjlig tolkning är att en del av området varit täckt av en gravhög som hindrat senare aktiviteter och att ett utplöjt brandlager här gett de förhöjda värdena.⁵⁵²

Flintyxor har påträffats i de flesta palissader i Sydiskandinavien. Från flertalet av dessa platser är indikationerna sådana, att dessa yxor är att betrakta som grundläggningsoffer. Etnologiska exempel lär oss här att det vid uppförandet av hus har ansetts som mycket viktigt att platsen man valt är ”ren”, d.v.s. fri från negativa krafterns inverkan. Man har då kunnat ”friköpa” marken genom att offra något.⁵⁵³ Vad som offrats har naturligtvis varierat över tid och rum, men vi vet från ett flertal arkeologiska exempel från skandinaviskt område att yxor offrades i stolphålen under neolitikum. De etnologiska exemplen lär oss vidare att det första som gjordes på byggnadsplatsen var viktigt. Kanske finner vi därför yxorna där man grävt ner den första stolpen, eller där man tillverkat den första öppningen.

Richard Bradley menar att de neolitiska monumentens exotiska byggnadstradition och associerade artefakter överlag innehåller ett onormalt stort antal referenser till fjärran platser.⁵⁵⁴ Han har föreslagit att ”henge monuments” skulle ha kunnat fungera som distributionscentra i handeln med flintyxor, men att detta inte har kunnat påvisas.⁵⁵⁵

Från åtta av de tolv studerade sydiskandinaviska palissaderna har noterats bränd flinta eller brända flintredskap. När det gäller eldens närvaro vid Välabäcken indikerar sot, träkol och bränd lera att palissaden brunnit. Från palissaden vid Annetorpsleden har vid Citytunnelundersökningarna noterats bränd flinta, samt sotig och kolbemängd fyllning i vissa stolphål. Provtagning för den magnetiska susceptibiliteten har utförts och resultatet utvisar en svag förhöjning i nordost, men det är tveksamt om dessa värden skulle indikera aktiviteter förknippade med eld.⁵⁵⁶ När det gäller palissaden vid Skjutbanorna skulle möjligen de relativt höga värdena för jordens magnetiserbarhet kunna indikera ett utplöjt brandlager, vilket skulle kunna vara resterna efter en nedbränd palissad.

Trots olikheten i konstruktion och topografisk belägenhet m.m. kan det i detta sammanhang påminnas om att Alvastra påbyggnad brann under sitt andra år. Om dessa palissader medvetet bränts ned som ett offer eller som en fientlig handling, eller om den råkat brinna, lär vara svårt att svara på. Men om det hade varit en regel att bränna ned skandinaviska palissader, borde vi ha funnit fler spår efter detta. Eller kanske kan här spåras en skillnad mellan hur palissader behandlats inom de geografiska områden som idag kallas för Skåne, Själland och Bornholm. Det kan påminnas om att traditionen att bränna ner större konstruktioner är lång, eftersom det har påvisats att fasadstolparna i vissa långhögar ibland har bränts ner.⁵⁵⁷ I detta sammanhang kan infogas att bränder var ett öde som tidigare hade ansetts ha drabbat alla schweiziska påbyggnader, något som dock kom att ifrågasättas av Walter Ulrich Guyan.⁵⁵⁸ Det skall också infogas en brasklapp om att palissadernas stolpar kan ha härdats med eld mot röta, vilket av den tolkande arkeologen skulle kunna uppfattas som att palissader brunnit.⁵⁵⁹

Det förekommer ofta koncentrationer av brända flintor på tidig- och mellanneolitiska boplatser. Vid analys har man då kunnat notera att andelen eldskadade yxor ibland varit så hög att brännandet, åtminstone till viss del, måste ha orsakats av speciella aktiviteter.⁵⁶⁰ Fynd av brända yxor har vid flera tillfällen gjorts i omedelbar anslutning till megalitgravar. Detta visas exempelvis av Märta Strömberg i hennes publikation av resultat från undersökningar vid dösen Trollasten, samt av redovisade analogier från tiotalet fyndplatser. Vid själva Trollasten påträffades 15 depositioner daterade till MN A IV, av vilka elva innehöll brända ben och brända yxor och/eller yxfragment.⁵⁶¹ Kopplingen mellan brända redskap och gravar torde indikera att yxorna offerats. Sådana brännoffer har också konstaterats i ett 30 m² stort hus från Ferslev, 12 km söder om Ålborg, på Jylland i Danmark. Hela 13 % av husets golvyta hade under mellanneolitikums första hälft upptagits av en lång härd, i vilken det kunde tillvaratas rätt mycket krossad och bränd flinta. Så många som 35 lerkärl framkom i huset, varav sju från härden. Tre av de sistnämnda innehöll en handfull krossade brända flintor. Den säregna rumsdispositionen och den ovanliga föremålskoncentrationen har medfört att aktiviteterna tillskrivits den religiösa sfären.⁵⁶² Bränd flinta påträffas för övrigt också i megalitgravars närhet och i kamrarnas golvlager. Den brända flintan har troligen haft både en praktisk och en estetisk funktion.⁵⁶³

Slutligen skall här nämnas ett exempel från Sarupanläggningarnas typfyndplats på Fyn, i Danmark. I en grop, A 258, med resterna efter 56 lerkärl, påträffades här även en tunnackig eldskadad flintyxa. Niels H. Andersen tolkar groppen som en avfallsgrop där felbränd keramik har deponerats under Sarups tredje fas, eller med andra ord under MN A II.⁵⁶⁴ Larsson har dock framfört att såväl keramik som flinta skulle kunna uppfattas som lämningar efter en avsiktlig destruktion.⁵⁶⁵ Den felbrända keramiken skulle kunna ses som ett s.k. pars pro toto offer. Många exempel finns på att delen har fått representera helheten i offersammanhang under förhistorisk tid. Vid offer av djurkött har exempelvis köttfattiga partier fått stå som symboler för själva djuret. Denna tendens till ett selektivt offerande kan vara ett uttryck för ett ekonomiskt tänkande i en ideologisk situation, vilket av Miranda Green uttryckts som: "Thus one could appease one's gods and feed one's family at the same time, so satisfying religion and reason."⁵⁶⁶ Det här beskrivna keramikoffret skulle också kunna jämföras med de hastigt tillslagna flintyxor som kommit att offeras såsom betecknande för uppfattningen av en yxa. De bästa analogierna torde dock i detta fall stå att

finna på de fyndplatser där keramikoffer kunnat konstateras. Märta Strömbergs undersökningar av dösen Trollasten, Skåne, har utvisat att keramik från perioderna TN C–MN A IV/V påträffats krossad i en stenpackning utanför storsstensgraven. Strömberg skriver: ”Dass man kleine Scherben oder ein grösseres Stück Keramik opferete und nicht ganze Gefässe, ist an und für sich nicht erstaunlich. Das kann daher kommen, dass man es für kultische Zwecke nicht für nötig erachtete, heile Gefässe zu opfern.“⁵⁶⁷ Överfört till situationen vid Sarup skulle de felbrända, och därmed ofärdiga, kärlen ha offrats i egenskaper av symboler för fullvärdiga produkter.

När det gäller Rispebjerg skulle man kunna tala om massbrännoffer, eftersom Finn Ole Nielsen här skriver: ”På pladsen og i tilknytning til hegnene er det fundet flere hele flint-økser og mejsler, men desuden et meget stort antal fragmenter af tilsvarende redskaber, der bevidst er blevet ildskadede”. Detta för då närmast tankarna till massbrännofferplatserna Svartskylle, från TN B–C, och Kverrestad, från MN B, i sydöstra Skåne. Larsson ser med hänsyn till färgförändringen en analogi med vad som händer med djur- och människoben när de kremeras. Larsson är också ganska övertygad om att brännoffer var mer vanligt än vad vi vanligen föreställer oss.⁵⁶⁸ Jimmy Strassburg betraktar yxans levnadslopp från det prenatala stadiet där yxämnet ligger inbäddat i sin krusta till yxans slutliga kremering.⁵⁶⁹ Ett exempel på koppling mellan eld och grav från danskt område är att man i vissa fall har tänt en eld på botten av graven innan den döde gravlagts.⁵⁷⁰ Ett exempel på koppling mellan eld, grav och flinta från danskt område är en grav som undersökts vid Løgumgårde, södra Jylland. Förekomsten av en klubba, en stridsyx och en båtyxa, gör att anläggningen tolkas som en dubbelgrav från MN II–III. Det mest intressanta i detta sammanhang är att det innanför dubbelgravens stenram fanns ett lager med vitbrända flintskärvor, på vilket de döda vilat.⁵⁷¹ Det är oss alla välbekant att elden ger värme och ljus, men också att den kan förgöra. En av dess viktigaste funktioner är att rena. Det torde vara dessa egenskaper som gjort att elden har kommit att spela en så stor roll i det ideologiska livet under en mycket lång tid.⁵⁷²

Thorsten Madsen har uppmärksammat att elden är allestädes närvarande i trattbägarkulturen. Madsen menar att för att förstå denna ”pyromani”, måste vi förstå trattbägarkulturens ekonomi. Han menar att svedjebrukets stora betydelse ligger till grund för en syn på elden som en skapare av liv genom förstörelse. Detta synsätt skulle då förklara eldens närvaro i gravsammanhang. Madsen menar att elden är det element som var viktigast i trattbägarkulturens ideologi.⁵⁷³ En nedbränd undervegetation anses kunna förenkla jakten och brännandet av gammalt gräs förbättrar betet.⁵⁷⁴ En kombination av ringbarkning och ”städningseldning” anses även ha föregått odling.⁵⁷⁵ Det anses dock att det mellaneneolitiska svedjebruket var mer varsamt än det under tidigneolitikum.⁵⁷⁶

Platser för de döda

Det har tidigare refererats till att Alvastra påbyggnad, omkring 40 år efter dess tillblivelse omkring år 3100 f.Kr., kom att fungera som en plats för de döda. Osteologiska analyser av ben från cirka 30 människor utvisar att de flesta individer var av manligt kön, vilket ger en fingervisning om att aktiviteterna i påbyggnaden kanske inte var öppna för alla.

Cirka 500 m nordväst om palissaden vid Annetorpsleden undersöktes bl.a. tre gravar under slutet av år 2006. Två av dessa gravar kunde med hjälp av fynden dateras till stridsyxekultur. En av dessa gravar var mycket speciell, då den gravlagde hade fått med sig elva pilspetsar.

Från palissaden vid Dösjebro noteras att det i enstaka stolphål har kunnat tillvaratas mindre fragment av brända ben. Om dessa ben härstammar från djur eller människor har inte framgått av de arbeten som i skrivande stund är publicerade. Brandgravar är dock ovanliga från vår svensk-norska stridsyxekultur, till skillnad mot exempelvis den nordtyska Schönfelderkulturen.⁵⁷⁷ Gravars med hundar finns noterade från både Danmark och Sverige, men när det gäller bruket av kremering får man även i detta fall söka sig söderut till Schönfelderkulturen.⁵⁷⁸ Högst notabelt är att det på andra sidan Välabäcken har undersökts åtta gravar ingående i ett linjegravfält från MN B. Gravarna tenderar dock att vara yngre än palissaden. Från Rispebjergs runda och åtta meter i diameter stora huskonstruktionen finns brända ben, vilket även är fallet för den tre meter i diameter stora skotska konstruktionens mittstolpe vid Meldon Bridge. Detta för tankarna till begravingar, men enligt Gibson kan endast ett fåtal cirkulära timmerkonstruktioner associeras med en sådan funktion. I dessa fall skall begravingarna inte heller alltid ses som den primära funktionen.⁵⁷⁹

Låt mig trots dessa relativt få indikationer på en koppling mellan palissader och begravingar fortsätta att associera vidare i dessa banor. Palissaderna har ju bevisligen hägnat in områden och själva hägnaden har då utgjort en mycket tydlig markering mellan det inhägnade och det inte inhägnade. Analogier till palissaderna kan sägas finnas hos vissa av stridsyxekulturens gravar, även om dimensionerna i de senare fallen naturligtvis är mycket mindre. Ett exempel kan då hämtas från *Sarup* på sydvästra Fyn där två närliggande gravar från tidig ”enkeltgravskultur” dokumenterades på områdets högsta parti. Den största gravanläggningen bestod av ett cirkulärt dike med en diameter på drygt sju meter. Inom detta kantdike fanns en centralt placerad grav, där den döde hade placerats i hockerläge och med huvudet mot öster. Stolphål i kantdiket avslöjade att här funnits en hägnad av ca 0,2 m tjocka tätt nedgrävda stolpar. Niels H. Andersen menar att denna hägnad nog varit två meter hög.⁵⁸⁰ I *Skarrild* vid Herning på Jylland har man påträffat ett cirkulärt dike, som bör tolkas som ett kantdike till en gravhög. I diket framkom resterna efter en ca två meter lång plank, vilken bör kunna tolkas som resten efter en hägnad.⁵⁸¹ Från Jylland kan vidare noteras hägnader i kantdiken från *Gantrup* vid Horsens och *Stendis* vid Holstebro. Hägnaden från Gantrup bestod av tätt ställda och troligen klyvda stolpar.⁵⁸² I *Sjorup plantage* mellan Viborg och Holstebroundersöktes vid slutet av 1970-talet två mindre gravhögar från ”enkeltgravskulturens äldste tid”. En av gravarna bestod av en rund nedgrävning med en diameter på mer än 4 meter, vilken hade varit kantad med stolpar som vid något tillfälle hade bränts ned. En analogi till denna runda grav med träskoning undersöktes redan år 1888 vid *Warringsholz* i Schleswig-Holstein, där det även konstaterades att plankorna var förkolnade.⁵⁸³ Vid *Foulum*, Viborg amt, Jylland, ägde arkeologiska undersökningar rum i slutet av år 1980 (DKC 131208–26). En kraftigt utplöjd gravhög undersöktes och det visade sig att denna bestod av två faser. Den drygt fyra meter breda primärhögen kunde dateras till ”enkeltgravskulturens undergravstid”, medan den ca 12 m breda sekundärhögen inte kunde dateras då den både hade varit utsatt för plundring och utplöjning. Spåren efter primärgraven utvisade att den döde blivit gravlagd i hockerställning i en tråkista orienterad i VNV–OSO. Det enda föremål som kunde tillvaratas i graven var ett flintspån

med retusch. Runt platsen för graven återfanns ett cirkulärt dike i vilkens västra, södra och östra partier kunde dokumenteras spåren efter tätt ställda plankor. I den norra delen av diket återfanns inte dessa spår, men väl två stolphål. Lars Jørgensen menar att spåren utvisar att både plankor och stolpar har blivit uppdragna innan själva gravhögen har konstruerats.⁵⁸⁴ Nationalmuseet har under S. Schultz ledning undersökt tre gravhögar vid *Kvaglund*, Jerne socken, Jylland. En 6 x 6 m stor yta undersöktes i gravhög nr 1. Resterna efter fem gravläggningar kunde dokumenteras. Bland fynden kan nämnas fyra stridsyxor. Vidare framkom den nordvästra delen av ett kantdike, med bredden 0,3–0,55 m och djupet 0,15–0,6 m. Den stora variationen i djup torde kunna förklaras med att diket varit försett med stolpar och att det var stolphålen som utgjorde de djupaste partierna.⁵⁸⁵

Från övrigt västeuropeiskt område kan nämnas att det på flera platser i Holland dokumenterats gravar från den med stridsyxekulturen parallella klockbägarkulturen. Gravarna uppvisar en stor variationsbredd när det gäller kombinationen av olika storlekar av kantdiken och hägnader. Vid *Hukerveld* noteras en gravhög med ett kantdike med en diameter av ca 18 m, vilken omslutit 12 stolpar placerade i en ca åtta meter i diameter stor cirkel. På samma lokalitet har dokumenterats en gravhög med en hägnad med en diameter på ca 12 m, vilken omslutit ett kantdike med en utbredning av ca 8 x 10 m. Vid *Hooge Mierde* noteras en gravhög begränsad av ett cirkulärt flätverk med en diameter på ca elva meter, vilken omslutit tio par med stolpar.⁵⁸⁶ Till denna exposé över runda gravhägnader skall dock tillfogas några källkritiska kommentarer. För det första ligger det naturligtvis en fara i att jämföra olika cirkulära strukturer, då analog form inte nödvändigtvis måste innebära en analog funktion hos sådana relativt enkla geometriska figurer. För det andra tycks den lokala variationen i formspråket hos stridsyxekulturens, och dess parallella kulturer, vara relativt stor. Men då både palissader och gravar måste anses ha varit viktiga inom den ideologiska ramen, menar jag att en sådan jämförelse är rimlig.

Klaus Ebbesen menar att kantdikena, vilket enligt honom ofta varit försedda med stolpar, måste ses i förhållande till begravningsritualerna. Ebbesen menar att kistan med den döde har stått synlig under en tid. Dike och stolpar har då utgjort ett skilje mellan gravområdet och de levandes domän.⁵⁸⁷ Vid *Stejlgård*, Ribe amt, Jylland, undersöktes år 1961 sex överplöjda gravhögar, där stridsyxor kunde tillvaratas från gravhögarna 1 och 5. Gravhög nr 4 var 8,5 m i diameter och var försedd med ett meterbrett kantdike, där djupet var 0,6 m. I gravens mitt fanns fyra stolphål med diametrarna 0,3 m och med djupen inom intervallet 0,4–0,8 m. Stolphålen bildade en rektangel på 2 x 3 m. Eva Hübner tolkar konstruktionen som en överbyggnad där den döde placerats innan man slutförde uppförandet av gravhögen. Hon jämför konstruktionen vid *Stejlgård* med kulthus, där *Hjordkær* vid Åbenrå på Jylland kan stå som ett exempel.⁵⁸⁸ En 2 x 4 m stor nedgrävning för en dubbelgrav från ”undergravstid” visade sig att ha varit omgiven av åtta kraftiga stolphål tillhöriga en rektangulär konstruktion på ca 5 x 6 m. I gravens tillvaratogs två stridsyxor, tre lerkärl, en flintyxa och en pilspets av flinta. Stolphålen med diametrar på dryga metern indikerar en byggnad av ansenlig höjd, som enligt Erik Jørgensen skulle kunna beskrivas som tornliknande.⁵⁸⁹ Jag menar dock att det finns en tydlig skillnad mellan dödsbädden vid *Stejlgård* och kulthuset vid *Hjordkær*. Denna skillnad består i att det i det första exemplet inte kan säkerställas att den döde någonsin jordats, medan så har varit fallet i det andra exemplet.

Jag menar att såväl cirkulära diken med stolpar som palissader skulle ha

kunnat användas vid luftbegravningar. Från Nordamerika finns exempel på sådana tillvägagångssätt där kroppen placerades i ett träd eller på en hög ställning av trä. En sådan konstruktion kunde då bestå av fyra jordfasta stolpar försedda med klykor, vilka bar upp en plattform på vilken den svepte döde placerades.⁵⁹⁰ Det finns naturligtvis stora skillnader mellan Nordamerikas indianer och Europas trattbägar- och stridsyxekulturer, men jag tycker att denna analogi kan vara bra att tänka med. En brist i denna tankegång skulle kunna vara att fyrstolpskonstruktioner vid palissader endast har påträffats vid *Herrestad*. Detta kan då bero på att sådana inte har funnits på de övriga platserna, eller att de inte har påträffats. Om de inte har påträffats kan det bero på bortodling eller att stolphålen inte nått ner i underlaget eftersom matjorden varit relativt tjock. Det kan också bero på att den dokumenterande arkeologen uppfattar fornlämningarna enligt den förförståelse som erhållits via utbildning och egen erfarenhet i fält. Är man tränad på att uppfatta fyrstolpshus, kan det vara svårt att reagera då kanske endast tre, eller färre, stolphål återstår. De forntida katafalkerna skulle ju också ha kunnat var runda och sådana konstruktioner finns ju vid somliga palissader. Diskussionen är nu inne på den centrala frågan om palissadernas funktion, eller funktioner, till vilken det senare i texten kan vara lämpligt att återkomma till.

Tid

Tyngdpunkten av de sydsandinaviska palissadernas datering återfinns inom intervallet MN A V–MN B I. Om en sammanställning av dateringarna studeras, framgår tämligen tydligt att keramikdateringar tenderar att ligga i MN A V, medan radiometriska dateringar tenderar att ligga i den senare fasen MN B I. Palissaderna vid Dösjebro och Vasagård kan här stå som exempel på de olika resultat som de olika dateringsmetoderna ger. Keramikmaterialet från Dösjebro ger en datering till sent MN A och MN B, medan de radiometriska dateringarna ger intervallet 2910–2570 f.Kr., vilket till övervägande del motsvarar MN B I. Keramikmaterialet från Vasagård ger en datering till sent MN A V, medan en kombinerad kalibrering av de två analysresultaten av prov nr 4 från anläggning XI.2 ger resultatet 2870–2470 f.Kr., vilket till övervägande del motsvarar MN B I–II. Denna diskrepans mellan de olika dateringsmetoderna skulle kunna böttna i att den sydsandinaviska keramikronologins stilistiska grupper inte skulle ha ett fullgott kronologiskt värde. Detta är något som nyligen har påpekats av Per Persson & Karl-Göran Sjögren i samband med att deras arbeten med ett västsvenskt neolitiskt material redovisats.⁵⁹¹ Kanske ligger förklaringen dock i att det finns en kronologisk överlappning mellan kulturerna i MNA V.⁵⁹² Det skall här poängteras att även de radiometriska dateringarna har sina felkällor, då olika laboratorier har varit involverade vid olika tillfällen.

När det gäller de sydsandinaviska palissadernas närområden kan det konstateras att det här inryms aktiviteter under mycket lång tid. Vid Annetorpsleden noteras tre tidigneolitiska gropar.⁵⁹³ Vid Skjutbanorna är den äldsta aktiviteten en tidigneolitisk grav och i slutet av den långa kronologiska spännvidden återfinns bebyggelse under senneolitikum och äldre bronsålder. Vid Sigersred berättar de danska arkivalierna att det här bl.a. funnits en långhög och åtta runda gravhögar, där de senare av Sophus Müller antogs kunna hänföras till

bronsåldern. Vid Vasagård noteras två Sarupanläggningar och en långhög, samt brandgravar från bronsåldern och kanske från äldre järnålder. Platsen Rispebjerg domineras av bygdeborgen från järnåldern, men här finns även aktiviteter från MN A II. Vid Dösjebro finns aktiviteter från intervallet mesolitikum – järnålder. Vid Helgeshøj finns ett våtområde med flinta, ben och keramik, där dateringarna av föremålen återfinns inom intervallet TN C–MN A. I närområdet kunde även dokumenteras ett litet långhus från yngre bronsålder. Sålunda noteras här en områdeskontinuitet som för flera av platserna tycks sträcka sig från tidigneolitikum till åtminstone bronsålder. Områden med mycket långa aktivitetskontinuiteter har tidigare omtalats i denna text. Sålunda finns Kristineberg i Malmö, där man inom en ca 10 ha stor yta har kunnat dokumentera ett stort antal gravar fr.o.m. en tidigneolitisk långhög t.o.m. en yngre järnålders brandgrav, d.v.s. en plats som fungerat för gravläggningar under ca 4 500 år.⁵⁹⁴ Detta är alltså ett exempel på en plats med lång aktivitetskontinuitet, vilken är hämtade från den ideologiska sfären. Ett exempel som är viktigt att nämna vad gäller traditionen från MN A till MN B är fyndet från Fjälkestad, där Mats Malmer har noterat en kultkontinuitet från trattbägarkultur till stridsyxekultur och en sen del av senneolitikum.⁵⁹⁵

I detta sammanhang kan nämnas att det från sydsandinaviskt område finns ett mycket stort antal områden där man arkeologiskt har kunnat belägga människors ageranden under långa tidsrymder. Som ytterligare några exempel kan här nämnas den arkeologiska undersökningen Käglinge grustäkt i södra Malmö, där det inom den 6 ha stora undersökningsytan kunde beläggas artefakter fr.o.m. mesolitikum, samt anläggningar från TN C till yngre vikingatid.⁵⁹⁶ Stora matjordsavbaningar i Sydsverige medför alltså oftast att förhistoriska boplatser med lång kontinuitet exponeras. Ett exempel härpå är den 40 ha stora undersökningsytan Fosie IV i södra Malmö, där aktiviteter kunnat beläggas fr.o.m. Ertebøllekulturens Ålekistebrofas t.o.m. 1200-tal e.Kr.⁵⁹⁷

Kontinuitet är dock ett mycket problematiskt begrepp, som under många år av vetenskapliga diskussioner ofta anses ha getts alltför oprecisa betydelser.⁵⁹⁸ Den långa raden av händelser som vi arkeologer tycks kunna spåra med våra metoder, är kanske inte alltid så fria från avbrott som vi kan förledas att tro. Eller tvärt om, den diskontinuitet som vi tydligt tycks kunna se i det arkeologiska materialet har kanske aldrig uppfattats som ett sådant av människorna under förhistorisk tid. Det finns heller inte bara en tid att ta ställning till, utan flera tidsskalor. Enligt strukturhistorikern Fernand Braudel är basen för det historiska skeendet de långa strukturella tidssekvenserna, som civilisationers historia. Den mellanlånga tidsskalan speglar samhällenas konjunkturen. I det kortaste tidsperspektivet kan vi studera de händelser som rymms inom en människas levnadscykel.⁵⁹⁹ Platserna för vissa av palissaderna kan sägas avspegla alla dessa tre tidssekvenser. Den långa tidsskalan kommer då till användning vid de tillfällen då platskontinuiteten uppgår till tusentals år. De korta intervallerna rymmer händelser som byggnation av palissader. Däremellan återfinns traditioner, där produkterna kan bestå av olika faser i byggnadsverksamheten.

Neolitiska monument från övriga Europa – beskrivning

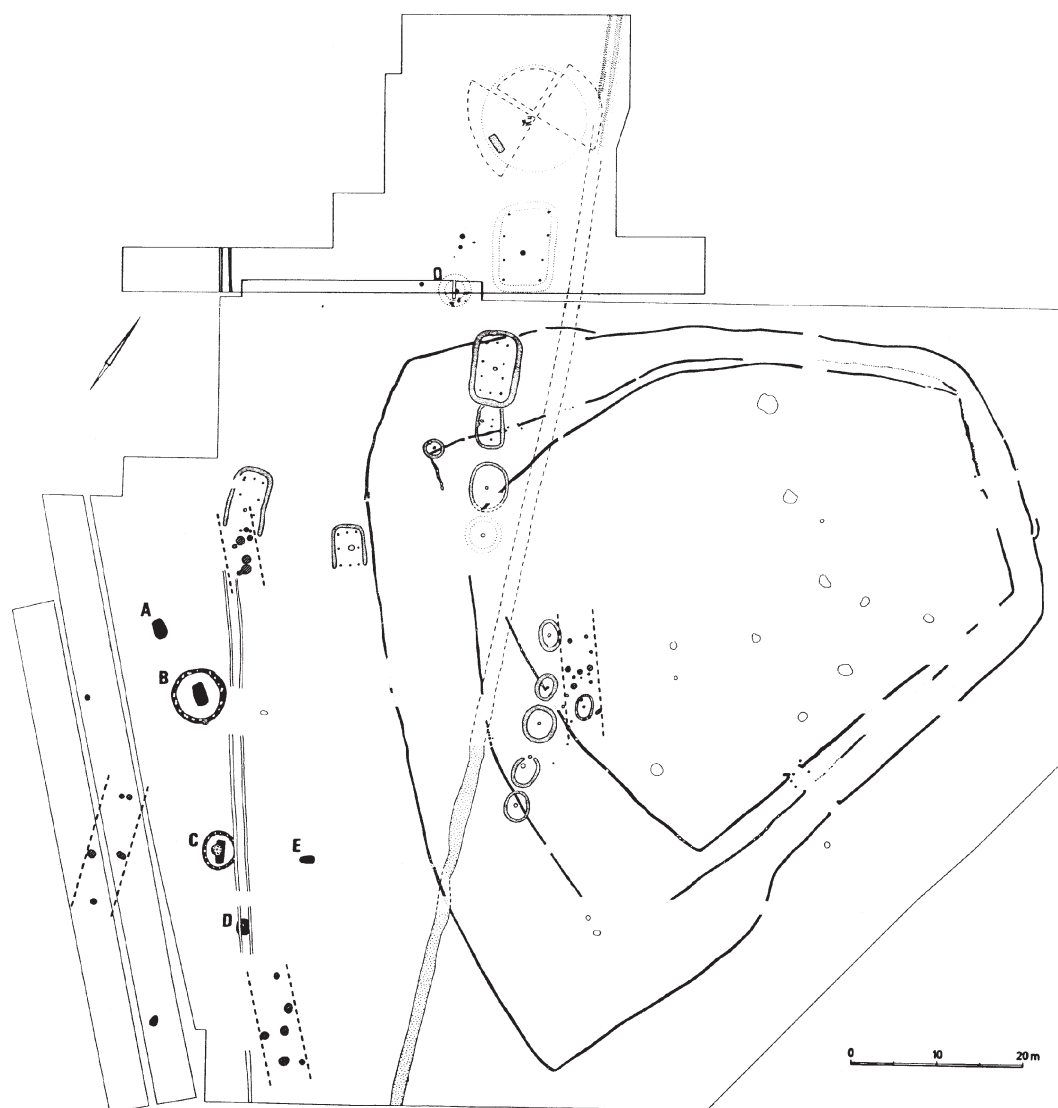
Vid en litteraturgenomgång har 12 palissader från övriga Europa påträffats och de kommer här att redovisas. Lämningar från Storbritannien dominerar bland de platser som presenteras, vilket enligt min mening troligen mer beror på forskningsläget än en spegling av ett faktiskt fornlämningslandskap. Anledningen till redovisningen är att jag menar att för att kunna förstå lämningar efter palissader i skandinaviskt neolitikum måste man vidga vyerna och jämföra dem med mer rumsligt avlägsna lämningar. Detta är ett generellt ställningstagande från min sida, då jag menar att all arkeologisk forskning måste sättas in i ett större sammanhang. Annars riskerar vi att syssla med en introvert och lokal arkeologi, som aldrig förmår sig att lyfta sig över gropkanten och blicka utåt. En introvert arkeologi är enligt min mening både ofruktbar och väldigt tråkig.

Holland

Anloo

År 1950 påträffades keramik tillhörig trattbägarkulturen på en hed sydöst om Anloo, i provinsen Drenthe, vilken är belägen i nordöstra Nederländerna. Platsen ligger på mellan 16 och 17 m ö.h., vilket är relativt högt då närbelägen terräng ligger inom intervallet 5–20 m över det medelvattenstånd (NAP) som beräknats för Amsterdam. År 1954 undersöktes gravhögen Eexterstrubben (No. 25), vilken kunde dateras till den mellersta bronsålderns första hälft. Några år senare medförde en förändrad markanvändning att ett större antal flintartefakter och keramikskärvor kunde observeras i åkermarken. Hösten 1957 grävdes några sökschakt inom området, varvid stolphål i diken observerades. Ett med sådana diken inhägnat område tycktes då överensstämma med den plats inom vilket fynden av flinta och keramik gjorts.⁶⁰⁰

De arkeologiska undersökningarna av år 1958 bedrevs inom en 96 x 104 m stor yta. Den ca 4 000 m² stora palissaden visade sig att närmast kunna beskrivas som en oregelbundet D-formad anläggning (figur 22). De tre stolphålsförsedda rännorna var upp till 0,8 m djupa och innehöll tätt placerade stolphål som var upp till 0,2 m breda. I sin artikel berättar Waterbolk om tre distinkta passager, till vilka adderats extra stolpar. Dessa, mellan en och en och en halv meter breda, öppningar återfinns inom palissadens nordvästra, östra och sydöstra del. Förutom vad gäller den nordvästra passagen, hade man här kunnat färdas genom alla tre hägnaderna längs en tänkt rak linje. I nordväst och öster kunde även dokumenteras smärre öppningar som bildats då två dikeskonstruktioner här legat

Figur 22. Anloo. Efter Jager 1988: fig. 3.

omlott, utan att en kontakt mellan dem erhållits. Föremål från trattbägarkultur har påträffats i palissadens diken och utbredningen av fynden från denna kultur överensstämmer i stort sett med den yta som upptas av palissaden. Inom området som upptas av konstruktionen kunde även 14 gropar dokumenteras, vilka kunde dateras till trattbägarkultur. De tillvaratagna fynden utgörs av keramik utförd i Havelte-stil, lerskivor, en kvarn bestående av en underliggare med tillhörande löpare, kvarnstensfragment, knack- och malstenar, yxfragment, en eventuell fragmentarisk stenklubba, sticklar, borrar, pilspetsar och skrapor, samt flint- och kvartsitavfall. Waterbolck noterar speciellt att den dekorerade keramiken, allt enligt forskningsläget år 1960, endast kan jämföras med den som påträffats i närbelägna megalitgravar. Men Waterbolck argumenterar trots detta för att palissaden skulle tillhöra "Protruding-Foot-Beaker Culture", d.v.s. "Enkelgrafcultuur" (ca 2900–2450 f.Kr.) och ser här en samtidighet med närbelägna gravar i väster.⁶⁰¹ Fynden från trattbägarkultur förklarar han med att husen på bopplatsen måste ha haft grunda nedgrävningar.⁶⁰² Waterbolcks datering har två decennier senare kommit att ifrågasättas av Harsema, som menar att den innersta hägnaden skall dateras till den mellersta delen av trattbägarkultur och att de två yttersta hägnaderna tillhör en senare fas av samma kultur. Harsema tycks här finna stöd i det faktum att 12 av 14 gropar från perioden befinner sig inom den

innersta hägnaden.⁶⁰³ Jag tycker att Harsemas datering till trattbägarkultur synes logisk med tanke på fyndspridningen, men jag har svårt att tänka mig någon längre tidsskillnad mellan de olika hägnaderna. Detta med anledning av att öppningarna i sydöst korresponderar så väl med varandra. Waterbolk tolkar konstruktionen som en boskapsinhägnad, vilket av Jager betraktas som en tids-typisk tolkning. Jager specificerar även palissadens datering till fasen ”Early Havelte E2”, vilket tycks som en något för lång beteckning då ”E” just står för ”Early Havelte”.⁶⁰⁴ Denna ”fas E” är då en av de sju faserna A–G av trattbägar-kulturens västra grupp enligt Jan Albert Bakkers arbete av år 1979. Fasen Early Havelte skulle då någorlunda motsvara vår nordiska grupps fas MN A V.⁶⁰⁵

En undersökning utfördes år 1987 omedelbart norr om undersökningsytan från år 1958, som även inorporerande gravhögen Eexterstrubben (No. 25). En väg med spårvidden ca 1,0–1,1 m kunde då observeras. Denna vägsträckning korresponderar då mycket väl med den mörka färgning som dokumenterats tvärs över undersökningsytan av år 1958. Vägen kan inte dateras närmare än till före 700–800 e.Kr., men det kan noteras att den tycks ligga längs ett stråk av gravar från bronsåldern.⁶⁰⁶

Litauen

Šventoji 1A

Med anledning av torvbrytning utfördes arkeologiska undersökningar vid den litauiska östersjökusten under åren 1966–72. Omkring 20 fyndplatser för tidig- och mellan-neolitiska lämningar kunde då dokumenteras. Av dessa skall här uppmärksammas fyndplatsen 1A, där en 150 m lång tvåradig hägnad påträffades. Det mest speciella med platsen är enligt min mening bevaringsförhållandena, då den fuktiga miljön bevarat organiskt material. Sålunda utgörs hägnaden av bevarade trärester, där dock de ursprungliga dimensionerna svårigen framgår. Hägnaden synes inte omringa en plats, men väl avgränsa en sådan. En ingång kunde dokumenteras i den hägnad som inte synes avgränsa något annat än en tjock ekstam. På hägnadens utsida, i närheten av öppningen, låg en avfallshög innehållande brottstycken av keramik, samt sten- och träföremål. På platsen tillvaratogs en baltisk typ av båtyxa, samt keramik, som räknas till den snörkeramiska Haffkustenkulturen. Rimuté Rimantiené tolkade år 1980 Šventoji som en boplatz, men 17 år senare som en kultplats. Tre radiometriska dateringar finns tillgängliga, vilka här har kalibrerats (tabell 15).⁶⁰⁷

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal.2σ
Le-835	3860 ± 50	2470–2190
TA-246	4120 ± 80	2890–2480
Vs-22	4100 ± 100	2950–2350

Tabell 15. Radiometriska dateringar från Šventoji.

Storbritannien

Många är de brittiska arkeologer som under 1900-talet kommit att publicera resultat rörande neolitiska monument. Bland de namnkunniga och deras verk kan nämnas: Grahame Clark och hans år 1936 publicerade tankar rörande henge-monument,⁶⁰⁸ Stuart Piggott och hans år 1939 tryckta text rörande henge-monument i Dorset,⁶⁰⁹ Ian Hodder och hans år 1992 publicerade monografi där

Figur 23. Läget för några palissader i Storbritannien. Efter Whittle 1997: fig. 83.

det redogörs för "causewayed enclosure" Haddenham⁶¹⁰ och Richard Bradley som kommit att presentera ett populärt hållet helhetsperspektiv på ett flertal neolitiska fornlämningstyper i sin "Altering the earth" från år 1993. När det gäller forskningen rörande henge-monument måste här poängteras Geoffrey Wainwrights stora betydelse. Tankar rörande ett flertal arkeologiska undersökningar kom år 1989 att utmynna i arbetet "The henge monuments". Bland de grundläggande arkeologiska arbetena från Storbritannien skall här också nämnas "The stone circles of the British Isles" (1976) av Aubrey Burl. Bland de senaste årens stora antal publikationer måste nämnas den mycket stora kraftsamling som skett inom English Heritage, då man år 1995 publicerade en diger sammanfattning av 1900-talets arkeologiska undersökningar av Stonehenge.⁶¹¹ Ett viktigt och gediget arbete är också Alasdair Whittles "Sacred mound holy rings"

från år 1997, där han redogör för de arkeologiska undersökningarna av Silbury Hill, den största av människor under förhistorien uppförda hög i Västeuropa, samt för de relativt närbelägna palissaderna vid West Kennet.⁶¹²

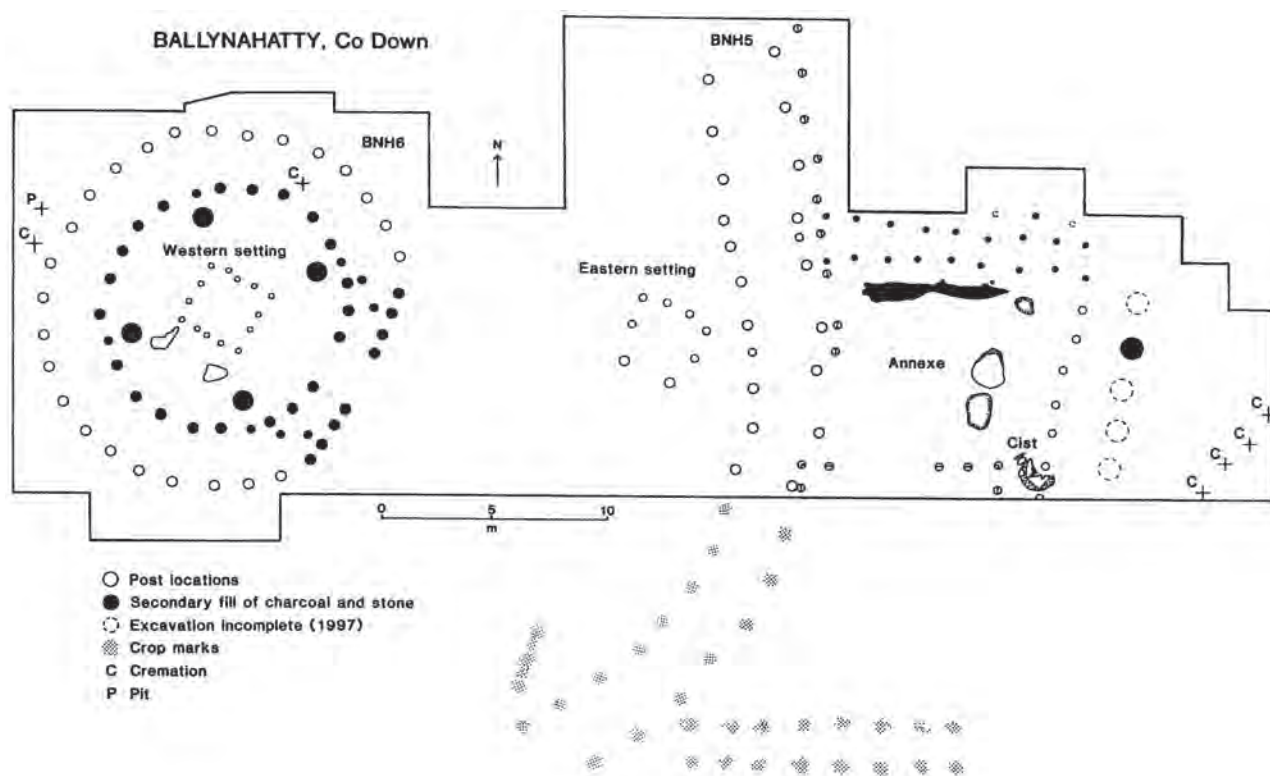
År 1998 publicerade Alex Gibson en sammanställning av 13 palissader från Storbritannien och Irland.⁶¹³ Av denna artikel framgår att spännvidden här är mycket stor, från den ca 300 m² stora cirkulära byggnaden vid *Newgrange*, från grevskapet Meath på Irland,⁶¹⁴ och till den över 34 ha stora *Hindwell*, från grevskapet Dorset i England. Om det bortses från den extremt stora palissaden från *Hindwell*, ligger medelvärdet på de resterande konstruktionerna på ca 4,5 ha, enligt Gibsons beräkningar. I en monografi, även den publicerad år 1998, skriver dock Gibson att medelvärdet ligger omkring 3 ha.⁶¹⁵ Gibson gör i sin artikel ett försök att typologisera palissaderna inom det studerade området. Han skiljer då ut tre typer utifrån hur stolparna har varit nedgrävda. Vidare utskiljer han en grupp relativt små palissader, vilka benämnes ”fenced sites”, där stolparna antas ha varit maximalt tre meter höga och maximalt en meter djupt nedgrävda. Dessa är: *Orsett*, från grevskapet Essex i England; *Haddenham*, från grevskapet Cambridgeshire i England; *Knowth*, från grevskapet Meath på Irland samt *Lyles Hill* och *Donegore Hill*, från grevskapet Antrim på Irland. Det skulle tyckas att det närmast är dessa inhägnade platser som i första hand bör jämföras med de sydsandinaviska exemplen. Om den av Gibson presenterade gruppen av små palissader skärskådas, ses dock att den inte är så homogen som den borde vara och att ingen av dessa konstruktioner kan sägas likna de palissader från södra Skandinavien som här studeras. Anläggningarna från *Orsett* visar sig att utgöras av tre dikessystem och en med dem parallell palissad, vilket gör att den ca 2,7 ha stora konstruktionen är att betrakta som en Sarupanläggning.⁶¹⁶ *Haddenham* utgörs av ett dikessystem jämte en med den delvis parallellt förekommande palissad, d.v.s. en 8,5 ha stor Sarupanläggning.⁶¹⁷ Konstruktionen från *Knowth* visar sig att vara en knappt 60 m² stor konstruktion, som har tolkats som en takförsedd byggnad.⁶¹⁸ På *Lyles Hill* finns två parallella diken med stenpackningar och stolphål.⁶¹⁹ *Donegore Hill* är en 2,6 ha stor Sarupanläggning med två systemdiken och två palissader.⁶²⁰

Ballynahatty

Den torra sommaren 1989 medförde att en ca 75 x 100 m stor ellipsformad palissad kunde observeras med hjälp av flygfotografi vid Ballynahatty, grevskapet Down, i Nordirland (figur 24). Enligt Alex Gibsons beräkningar upptar palissaden en yta av ca 0,7 ha.⁶²¹ Fornlämningen ligger på en markant plåtå som i norr begränsas av floden Lagan. Den upp mot 20 m breda floden grundar upp vid *Shaw's Bridge*. *Barrie Hartwell* menar att det här fanns ett vad, till vilket nord-sydliga rutter fokuserade under neolitikum.⁶²²

Palissaden har sin största utbredning i riktningen väst-öst och har bestått av dubbla rader av pålar, som varit nedgrävda på ett djup av ca 1,8 m. I sydöst observeras ytterligare stolphål, vilka kan indikera en passage. Det är tydligt att man vid uppförandet av palissaden har tagit hänsyn till en rund byggnad, vilket gör att denna 16 m i diameter stora konstruktion är den äldsta av de två. Byggnadens första fas anses vara en cirkulär stolpbyggnad, med en största bredd av 11 m. Cirkeln omringade då en fyrstolpskonstruktion, till vilken man hade tillträde via en öppning i sydost. Fas två innebar att de fyra centrala stolparna ersattes av grova stockar med knappt en meters diameter och som kan ha varit sju meter höga. En yttre ring av stolpar tillhör också denna fas.

Figur 24. Ballynahatty. Efter Hartwell 1998: fig. 3.4.

Kremeringar i anslutning till byggnadsverkets cirkulära pålrader tolkas av Hartwell som grundläggningsoffer. Den avslutande händelsen på platsen är en medveten destruktion med hjälp av eld. De återstående stolpstumparna slits upp ur sina hål, vilka fylls med ihopsamlade brandrester. Smärre träkolsrester antyder att även palissaden brunnit. Hartwell menar att man i den cirkulära byggnaden medvetet exponerat de döda för de nedbrytande processer och händelser som sker i luft, men han kan inte stödja denna hypotes med fynd i form av benrester.⁶²³

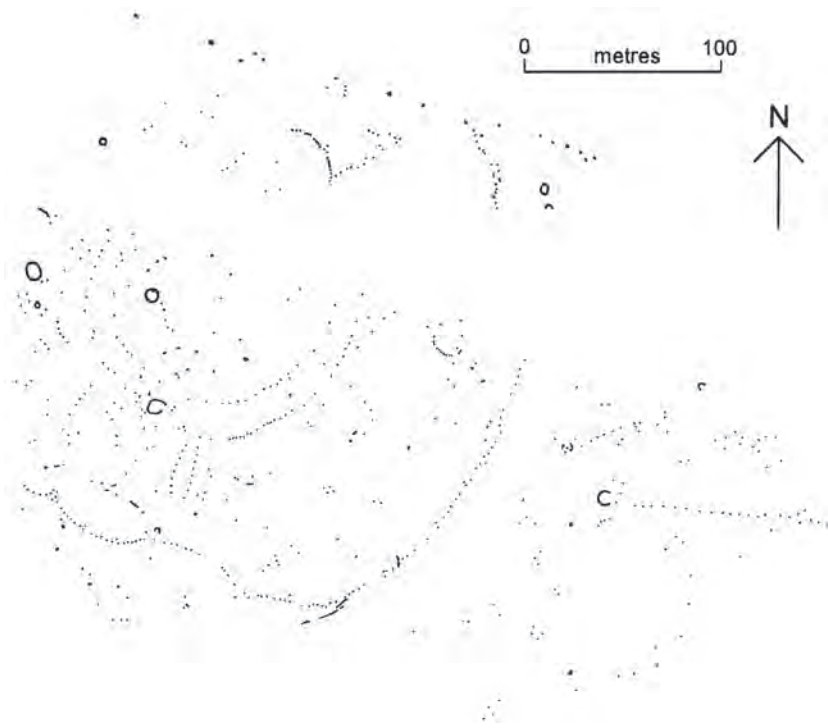
Inom ramen för den till ytan begränsade arkeologiska undersökningen år 1990 kunde 15,8 kg flintartefakter tillvaratas, av vilka 4,3 kg var brända. Detta faktum, tillsammans med att brända djurben påträffades, gör att Hartwell ser spåren efter fester och brännoffer. Två ¹⁴C-dateringar från palissaden ger dateringar till perioden 3080–2870 f.Kr. (tabell 16). Denna datering kan dock vara för gammal beroende på de daterade ekarnas förmodat höga egenvärde. På platsen har tillvaratagits 218 skärvor av keramiktypen Grooved Ware, vilka representerar 26 kärl och som ger en datering till intervallet ca 3000–2450 f.Kr.⁶²⁴ Av intresse torde vara att den 8,10 x 9,11 m stora runda byggnad med en fyrstolpskonstruktion från Knowth på Irland, även den har kunnat dateras med hjälp av Grooved Ware.⁶²⁵

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ
UB-3402	4293 ± 30	3010–2870
UB-3403	4355 ± 26	3080–2900

Tabell 16. Radiometriska dateringar från Ballynahatty.

Dunragit

Flygfotoografering under åren 1992 och 1995 kom att avslöja en palissad med en diameter på 300 m vid Dunragit, nära Stranraer i Galloway, Skottland. Under ledning av Julian Thomas, Manchester University, har arkeologiska undersökningar utförts under åren 1999–2002. Man vet nu att den stolpsbyggda neolitiska konstruktionen består av tre koncentriska ringar, vilka troligen inte har existerat samtidigt enligt Thomas. Den yttre ringen med stolpar har haft en ingång

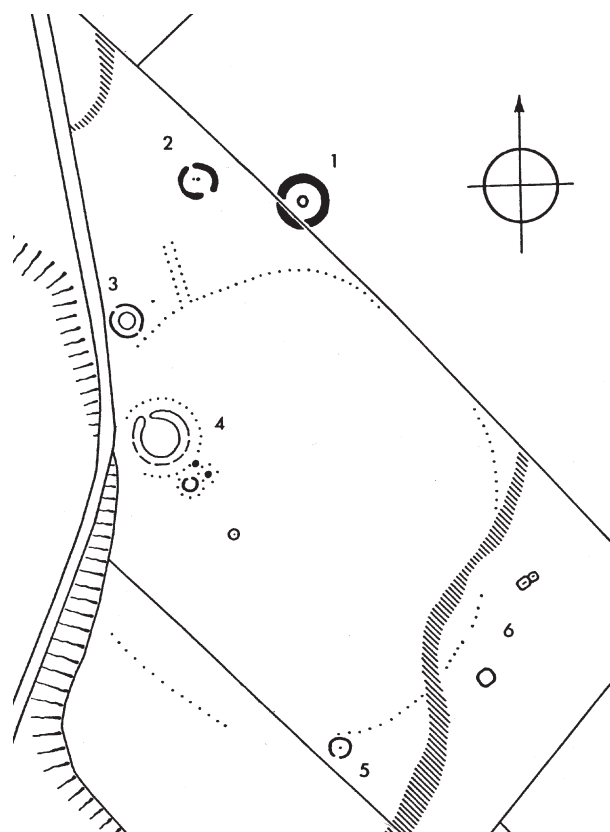
Figur 25. Dunragit. Efter Barclay 2001: fig. 11.4.

i söder, men den mellersta ringens ingång har inte korresponderat med denna (figur 25). Alex Gibsons beräkningar har visat att den inre har en yta av ca 1,6 ha och den yttre en area av ca 6,6 ha. Kopplingen till både Grooved Ware och Beaker-keramik ger enligt Julian Thomas en datering till omkring 2500 f.Kr. På platsen för palissaden finns ett flertal anläggningar av typen cirkulära diken, gropar och cirkulära stolpkonstruktioner. Närområdet uppvisar över huvud taget många spår efter aktiviteter under såväl neolitikum som bronsålder. Den i övrigt mest iögonfallande anläggningen i palissadens närhet måste dock sägas vara den troligen tusen år äldre "cursus" som varit byggd av stolpar, vilket skall vara ett skotts särdrag enligt Kenneth Brophy. De arkeologiska undersökningarna har bl.a. utvisat att vissa stolpar har avlägsnats och i stolphålen har deponerats Grooved Ware, brända människo- och djurben, träkol, flintor samt en polerad stenxyxa. Thomas tolkar detta som att vissa stolphål kommit att innehålla kremerade ben och bålrester från kremeringsplatsen.⁶²⁶

När det gäller de topografiska förhållandena vid palissaden i Dunragit, framhåller Julian Thomas att det relativt platta landskapet är perfekt för byggnation av ett stort monument. En annan lokaliseringsfaktor som framhålls av honom är att platsen ligger i skärningspunkten för tre rutter betingade av de topografiska förhållandena.⁶²⁷

Forteviot

Vid flera tillfällen under 1970-talet utfördes rekognosceringar med flyg i Skottland. Tolkningen av fotografier från Forteviot socken, i grevskapet Perthshire, har utvisat att det ca 700 m öster om vattendraget "Water of May" finns rester efter en närmelsevis rund palissad. Konstruktionen synes ha varit uppbyggd av resta pålar och den yta som omslutits uppgår till ca 4,5 ha enligt Alex Gibson. En nordlig öppning markeras numera av två rader med parallella stolphål, där stolparna en gång torde ha bildat en 6 m bred och 35 m lång

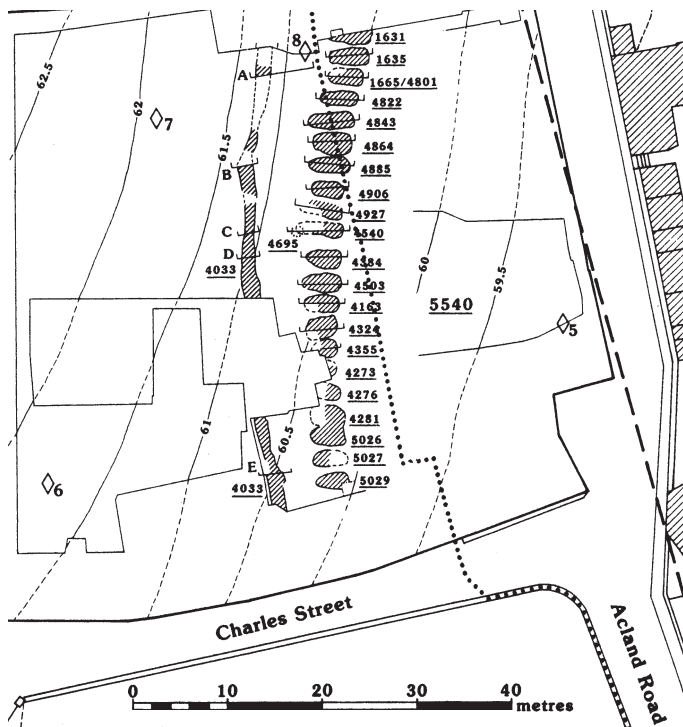

Figur 26. Forteviot. Efter St. Joseph 1978: fig. 1.

anordning (figur 26). Palissaden i Forteviot socken tycks ha haft en mycket gles konstruktion, då avståndet mellan stolparna synes uppgå till mellan fyra och fem meter. Det finns dock uppenbara svårigheter att utifrån flygfotografier uttala sig om konstruktionsdetaljer av denna art, något som också påpekas av rapportören St. Joseph. Inom palissaden, eller i dess omedelbara närhet finns ett flertal mindre strukturer, där vissa har likheter med gravar. De kronologiska relationerna mellan dessa anläggningar kan dock bara klargöras med hjälp av en arkeologisk undersökning.⁶²⁸

Greyhound Yard

Under åren 1981 och 1984 kom det att utföras arkeologiska undersökningar inom två kvarter i staden Dorchester, vilken är belägen i grevskapet Dorset i södra England. Undersökningarna resulterade bl.a. i att resterna efter en av Storbritanniens till ytan största monument kunde dokumenteras. På en sträcka av knappt 50 m noterades att 21 stora stolphål bildade en svag båge, vilket beräknats till att en palissad här bildat en cirkel med en diameter uppgående till 380 m och med en yta på ca 11 ha (figur 27). Avståndet mellan stolphålen var ca 1 m och de ekpålar som här en gång varit placerade hade haft diametrar på ca 1 m. I stolphålens fyllningar framkom keramik av typ Grooved Ware och Peterborough Ware, vilket skulle ge en datering till intervallet ca 3000–2500 f.Kr., vilket korresponderar tämligen väl med ¹⁴C-dateringarna som med 95,4 % sannolikhet pekar på en datering till intervallet 2900–2300 f.Kr. (tabell 17).⁶²⁹ Ett 1–2 m brett dike kunde observeras 4–6 m väster om stolphålen, d.v.s. tolkat som att diket befunnit sig utanför palissaden. Förekomsten av träkol i stolphålen var till nästan 100 % från fullvuxen ek, vilket tolkas som att ekpålarna brunnit. Palissadens nordligaste del antas ligga ca 40 m söder om floden Frome.⁶³⁰

Figur 27. Greyhound Yard. Efter Woodward et al. 1993: fig. 7.

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ
HAR-6663	4020 ± 80	2900–2300
HAR-6664	4070 ± 70	2880–2470
HAR-6686	4020 ± 80	2900–2300
HAR-6687	4090 ± 70	2880–2480
HAR-6688	4080 ± 70	2880–2470
HAR-6689	4140 ± 90	2900–2480

Tabell 17. Radiometriska dateringar från Greyhound Yard.

Hindwell

År 1994 flög Alex Gibson över åkrarna vid Hindwell i grevskapet Radnorshire i Wales och kunde då notera ett bågformigt dike, som kunde vara ett segment av en cirkel på ca 400 m. Med hjälp av ett fotografi taget av professor St. Joseph år 1969, kunde det noteras att diket fortsatte in i en angränsande åker (figur 28). År 1995 tog Chris Musson ett foto av en liknande bågformig struktur väster om den plats där Gibson tidigare hade fotograferat. Sammantagna skulle dessa strukturer kunna bilda ett hägnadssystem med en längd av ca 800 m och med en innesluten yta av ca 35 ha, vilket skulle göra hägnaden till den största kända i Storbritannien. Detta ansågs dock inte av Gibson för säkerställt i sin artikel från år 1996.⁶³¹

De arkeologiska undersökningarna inom ramen för projektet ”The Walton Basin Project”, som bedrevs under åren 1993–1997, har dock kunnat påvisa att de omtalade strukturerna tillhör en och samma palissad med en omkrets av över 2 km och som innesluter en yta av ca 34 ha. Det skall sägas att det inte bara är den inneslutna ytan som är imponerande. Ekstockarna beräknas ha varit 0,8 m tjocka, 6 m långa och placerade i 2 m djupa stolphål, bildande en konstruktion av 4 m höjd. En sådan stock beräknas ha vägt 3 200 kg.⁶³² Fyra ¹⁴C-dateringar (tabell 18) ger en datering med 95-procentig säkerhet till intervallet 2900–2200 f.Kr.⁶³³

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ
Swan-116	3960 ± 70	2850–2200
Swan-117	4070 ± 70	2880–2470
Swan-230	4040 ± 80	2900–2300
Swan-231	4130 ± 80	2900–2490

Tabell 18. Radiometriska dateringar från Hindwell.

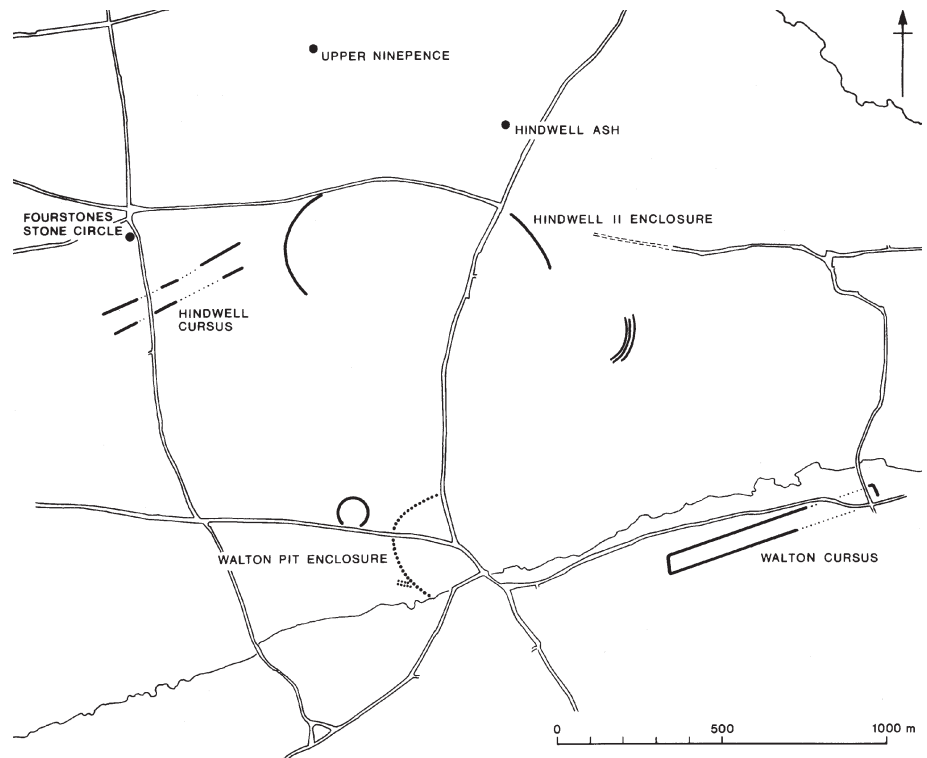

Fig.28. Hindwell. Efter Gibson 1996.

En geofysisk undersökning med magnetometer har kommit att utvisa en ingång i väster som endast hade en bredd av 2 m. Den lilla öppningen flankerades dock av två stolphål med diametrar på ca 6 m i diameter. Undersökningen utvisade även att palissadens stolpar hade varit utsatta för eld, men det är osäkert om eld använts för att härda stolparna eller om palissaden brunnit helt eller delvis. Palissadens inre var till största delen tom, eller innehöll inga distinkta nedgrävningar.⁶³⁴

Omkring 100 m väster om palissaden finns Hindwell Cursus, ca 500 m söder om palissaden finns palissaden Walton och en knapp km sydost om Hindwell finns Walton Cursus.⁶³⁵

Leadketty

Flygfotografering har resulterat i lokaliseringen av en förmodad neolitisk palissad vid Leadketty, Perthshire, Skottland. Konstruktionen består av en halvcirkel med en diameter av 300 m (figur 29). Ingången i nordost har tidigare markerats med två rader med stolpar, vilket är ett särdrag som även återfinns på platserna Meldon Bridge och Walton.⁶³⁶

Figur 29. Leadketty. Efter Barclay 2001: fig. 11.5.

Meldon Bridge

Inledningsvis kan det vara på sin plats att informera om den antikvariska historien för undersökningen Meldon Bridge. Arkeologiska undersökningar utfördes under åren 1974–1975 och 1977, vilket var en tid då exploatörerna inte betalade de arkeologiska undersökningarna. Undersökningsresultaten kom därför bara inledningsvis att publiceras i form av en artikel på 29 sidor skriven av Colin Burgess, vilken publicerades år 1976. År 1983 hade Stephen Speak klarat av 85 % av projektet, som dock kom att avbrytas. År 1990 kom man att påbörja ett projekt för att färdigställa skotska rapporter över arkeologiska undersökningar. När det gäller Meldon Bridge kom detta arbete att resultera i en artikel på 118 sidor, vilken publicerades 1999. Dessa drygt 20 år har bl.a. inneburit förändringar vad gäller noggrannheten för radiometriska dateringar och användandet därav, samt att ny kunskap har erhållits rörande den förhistoriska keramiken.⁶³⁷

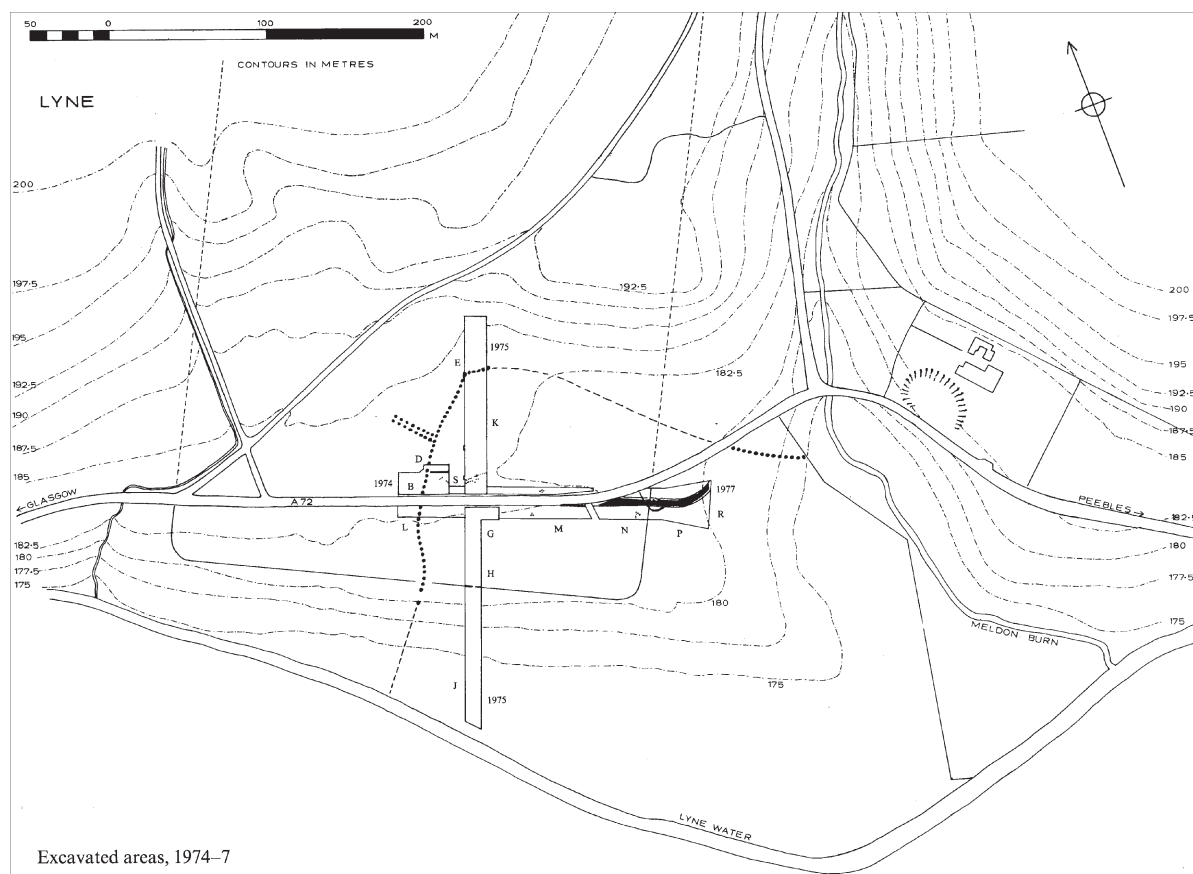
Tack vare rekognoscering med hjälp av flyg, kunde en palissad upptäckas öster om Glasgow och ca 7 km väster om Peebles. En analys av fotografier avslöjade en knappt 100 m lång rad med gropar som var orienterade i sydväst–nordost. I anslutning till denna svagt böjda rad noterades även en ca 35 m lång dubblerad rad med gropar som var orienterad i sydost–nordväst. De arkeologiska undersökningarna har kunnat komplettera kunskapen om denna plats (figur 30 och 31). Det kan därför nu hållas för troligt att en palissad skurit av det näs som bildats av vattendragen Lyne Water och Meldon Burn och därmed kommit att innesluta en relativt flack yta uppgående till omkring 7,2 ha enligt Alex Gibson. Det visade sig att konstruktionen bestått av både stora inre och små yttre stolpar, vilka kan ha fungerat som stöd för däremellan liggande timmer. I väster har inre stolpar med diametrar på mellan 0,25 och 0,30 m varit placerade i dryga metern breda och knappt metern djupa stolphål, vilka grävts på intervall av mellan 3,3 och 4 m. Stolpar av klenare dimensioner har däremellan varit placerade två och två. I norr var konstruktionen kraftigare och det antas att stolparna här kan ha varit upp till 0,60 m tjocka. Colin Burgess menar att väggarna har varit ca 3 m höga i väster och 4 m höga i norr.

Man har haft stora problem med att tolka de radiometriska dateringarna med stora felmarginaler, men man menade år 1976 att palissaden uppförts under den första hälften av det tredje årtusendet före Kristus.⁶³⁸ Felmarginalerna för analyserna som utfördes på 1970-talet är dock ännu större än vad man först antog. En internationell grupp av experter fastslog år 1982 att äldre analysresultats felmarginaler skulle räknas om.⁶³⁹ Som exempel kan nämnas att provet GU-1048 ursprungligen hade en felmarginal av ± 80 år, som sedan ökats med 37,5 %. Vid en genomgång av de radiometriska dateringarna konstaterar Speak & Burgess år 1999 att provet HAR-797 inte går att använda eftersom felmarginalen är så stor. Man betraktar vidare provet HAR-796 som avvikande och GU-1048 som mest tillförlitligt. Det sistnämnda provet överensstämmer tämligen väl med provet SRR-648, vilket innebär att palissaden uppförts någon gång under intervallet 2600–1800 f.Kr.⁶⁴⁰

Det kan konstateras att dessa radiometriska analysresultat inte går att använda för en närmare datering av Meldon Bridge (tabell 19).

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2 σ	Anl. nr
GU-1048	3800 $\pm$ 110	2600–1900	L13
HAR-796	4280 $\pm$ 110	3350–2550	B03
HAR-797	4100 $\pm$ 180	3400–2000	D02
SRR-648	3730 $\pm$ 110	2500–1800	B01

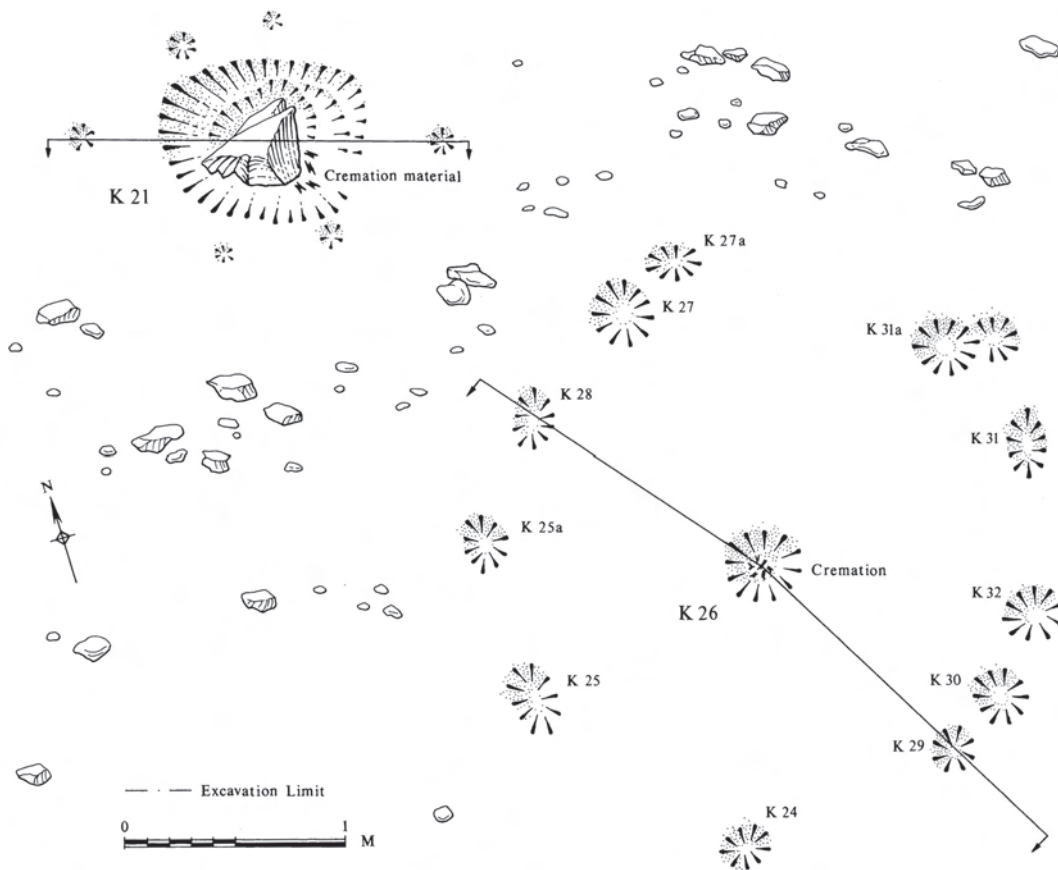
Tabell 19. Radiometriska dateringar från palissaden vid Meldon Bridge.

Figur 30. Meldon Bridge. Efter Speak & Burgess 1999: Ill. 3.

Den neolitiska keramik som är funnen på platsen skulle enligt Burgess betraktas som tidigare än keramik av typ Grooved Ware. Enligt det nuvarande forskningsläget så finns dock flera fynd av Grooved Ware från Skottland som kunnat dateras till omkring 3000 f.Kr., varför keramiktypens äldsta fas synes vara samstämmig med den från södra Storbritannien. Det kan dock inte sägas att expertisen i nuläget har grepp om varken den kronologiska eller den regionala variationen hos keramiktypen i Skottland.⁶⁴¹

De arkeologiska undersökningarna har endast kunnat omfatta delar av de 8 ha som omgärdas av palissaden. Inom ramen för undersökningarna har dock flera anläggningar kunnat dokumenteras, vilka tillskrivs den profana respektive den sakrala sfären. Tendenser finns här till att denna funktionella tudelning även återspelas i den rumsliga fördelningen av anläggningarna. Till den sakrala sfären tillskrevs fem anläggningar eller anläggningskomplex i artikeln av år 1976. I två grunda gropars (F4 och 34) kanter har det grävts nischer som helt eller delvis fyllts med brända ben. En ca 0,7 x 0,9 m stor grop (F22) inrymmer två urnegravar. I en stolphålsliknande nedgrävning har placerats brända ben och runt om återfinns 12 stolphålsliknande anläggningar som bildar en cirkel med en diameter av 3 m (K26). Ett anläggningskomplex består av en 0,75 x 1,0 m stor grop (K21), där den arkeologiska dokumentationen avslöjar ett händelseförlopp där kremerat material synes ha utgjort delar av fyllningen i ett stolphål, som sedermera omsatts och varpå därefter placerats en stor sten. Gropen är omgärdad av sex stolphål, vars kronologiska relation till gropen är osäker.⁶⁴² Ingen av dessa anläggningar hade daterats år 1976, men K21 har sedan år 1978 en radiometrisk kalibrerad datering till 2900–2100 f.Kr. (GU-1059, tabell 20). Osteologen har sedermera kunnat konstatera att det kremerade benen i denna grop var lämningarna efter ett ca 8-årigt barn.⁶⁴³

Figur 31. Meldon Bridge och anläggningarna K21 och K26. Efter Speak & Burgess 1999: Ill. 15.

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl. nr	Kommentar
GU-1059	3970 ± 120	2900–2100	K21	Analyserad 1978

Tabell 20. Radiometrisk datering från K21, Meldon Bridge.

Till en sydlig del av det inhägnade området hänför sig en struktur som av Burgess tolkas som en förmodad profan byggnad. Konstruktionen utgörs av ett stolphål som omgärdats av cirkulärt placerade stolphål, som grävts med ca två meters mellanrum. Anläggningskomplexet (H51) erhåller därmed en diameter på ca nio meter. Konstruktionen kunde inte dateras, men Burgess ville år 1976 se en datering i analogi med likartade strukturer till ca 3000–2100 f.Kr. I artikeln från år 1999 har dock detta resonemang strukits och Speak & Burgess poängterar nu att konstruktionen inte kan dateras och att cirkulära byggnader inte tycks finnas av sent neolitiskt datum i Skottland. Dock finns cirkulära konstruktioner av fristående stolpar.⁶⁴⁴

Walton

Arkeologisk flygrekognoscering i Wales under juli 1975 kom att resultera i att en trolig palissad kunde lokaliseras vid Walton, i närheten av Old Radnor i grevskapet Radnorshire. En bågformad struktur med en längd av ca 400 m kunde observeras på fotografierna. Det iakttagna palissadsegmentet antyder att

Figur 32. Walton. Efter St. Joseph 1980: fig. 1.

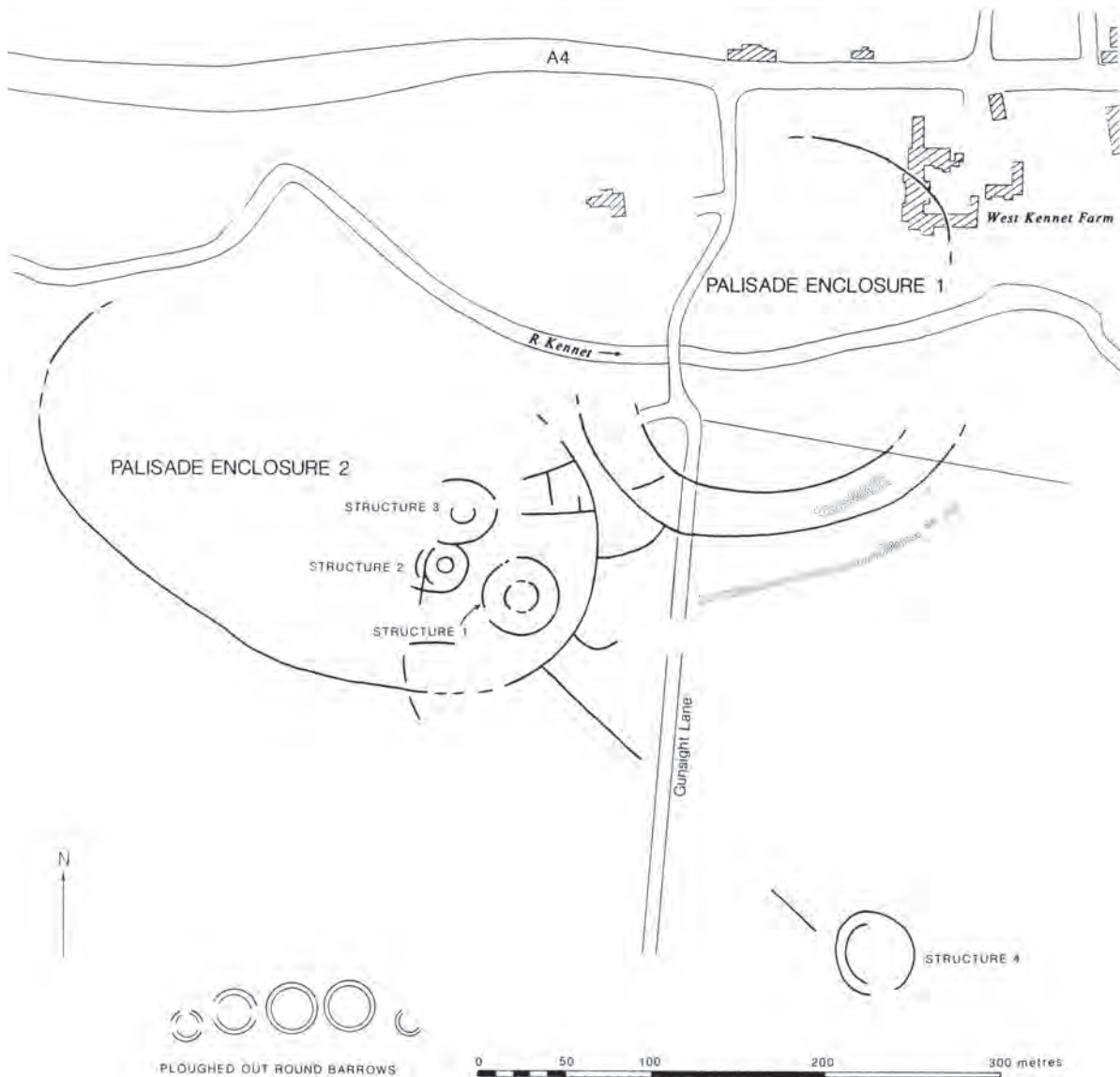
den totala konstruktionen skulle ha en diameter uppgående till ca 400 m, vilket skulle ge en area på ca 7,7 ha. I väster noterades år 1975 två rader med parallella stolphål, vilka skulle kunna tolkas som en 12 m bred och 75 m lång passage (figur 32). Redan vid publiceringen år 1980 uttryckte dock professor St. Joseph att flygfotografierna inte kunde visa att palissaden och den eventuella passagen hörde ihop, men att det var troligt att så var fallet.⁶⁴⁵ Sentida flygrekognoseringar har dock visat att den 75 m långa konstruktionen skulle vara slutet i båda ändar, vilket då naturligtvis gör att den inte kan tolkas som en entré till palissaden.⁶⁴⁶

Angående de topografiska förhållandena kan sägas att landskapet är relativt flackt och att palissaden knyter an till en bäck i söder. Sentida flygfotografering har kunnat lokalisera ett "cursus monument" ca 700 m öster om palissaden, ett "cursus monument" knappt 1 km nordväst om palissaden och ännu en palissad ca 600 m norr om den år 1975 lokaliserade palissaden. Den sistnämnda har av Alex Gibson döpts till Hindwell II.⁶⁴⁷

Omkring 400 m norr om palissaden har en förmodad gravhög totalundersökts, varvid man har kunnat konstatera att högen inte tycks ha varit platsen för begravningar. Bearbetad flinta, brända ben och avsevärda mängder keramik påträffades dock. Keramiken var av typ Peterborough och Grooved Ware, vilket ger en datering till intervallet ca 3000–2500.⁶⁴⁸ Ett flertal anläggningar doldes under högen och bland dessa kunde stolphålen efter en rund byggnad och en hägnad urskiljas. Hägnaden hade varit 10 m i diameter och det förmodade huset 5 m i diameter.⁶⁴⁹

West Kennet

Vid West Kennet, i grevskapet Wiltshires norra del, kunde man år 1950 lokalisera en palissad med hjälp av rekognosering från flygplan. År 1989 kunde ytterligare en palissad lokaliseras från luften. Arkeologiska undersökningar under åren 1987 och 1990 har här kunnat fördjupa kunskapen om dessa palissader som endast ligger ca 10 m från varandra (figur 33).⁶⁵⁰

Figur 33. West Kennet. Efter Whittle 1997:fig. 28.

West Kennet 1 är tämligen cirkulär och har en diameter på mellan 220 och 240 m, vilket ger en areal på ca 4,3 ha.⁶⁵¹ Läget är speciellt, då palissaden återfinns på båda sidor av floden Kennet. På södra sidan av floden har ca 2 m djupa dubbla diken kunnat konstateras, medan ett enkelt dike endast har kunnat dokumenteras norr om floden. I diken fanns spår efter tätt placerade stolpar, vilkas medeldiameter låg inom intervallet 25–40 cm. Troligen har palissaden brunnit. Djurben har påträffats i diken och då i anslutning till stolparna. Bland djurarterna dominerar svin och då företrädesvis unga djur. Det av palissaden inneslutna området har endast varit föremål för smärre arkeologiska undersökningar, men de som faktiskt utförts har påvisat grunda anläggningar. En av dessa innehöll mycket djurben och även här dominerade svin. Dateringen av palissaden grundar sig både på radiometriska dateringar och fynd av keramik av typ Grooved Ware och då dess stilvariant av typ Durrington Walls, som i det närmaste tycks täcka in intervallet 3000–2100 f.Kr.⁶⁵² I övrigt kan noteras att det inte var gott om slagen flinta. Bland de flintartefakter som faktiskt påträffades kan nämnas en asymmetrisk pilspets tillverkad i en speciell uthuggningsteknik som bildar parallella fåror på dess ytor.

West Kennet 2 är ellipsformig och dess längd är ca 340 m och dess bredd ca 200 m, vilket ger en areal på ca 5,5 ha.⁶⁵³ Som ovan omtalats, ligger palissaderna mycket nära varandra. West Kennet 2 återfinns inte på båda sidor av floden Kennet, utan bara på den södra sidan. Palissaden ligger dock mycket nära floden. Palissad nr 2 är tämligen identisk med nr 1 med hänsyn till konstruktion och deposition av djurben. Användningen av flygfotografering och magnetometer har dock här kunnat påvisa förekomsten av från palissaden utgående radiella diken, samt tre runda anläggningar inneslutna av palissaden. Undersökningar har här avslöjat att de runda anläggningarna består av dubbla diken med största diametrar inom intervallet 30–50 m, där i vissa fall stolphål har dokumenterats. En av dessa runda anläggningar har ett djupt stolphål i centrum. Även i dessa anläggningar återfinns djurben. Keramik av typ Grooved Ware, och då dess stilvariant av typ Durrington Walls, återfanns både i palissad och i de tre runda anläggningarna, samt i ett radiellt dike och i en anläggning innehållande djurben. I ett av de runda anläggningarnas inre stolphål påträffades en pilspets av samma typ som i palissad nr ett.⁶⁵⁴ Det kan här uppmärksammas att den speciella typen av pilspets kan associeras direkt till Grooved och Peterborough Ware, samt till viss del även med keramik av typ Beaker, vilket medför att typen brukats under drygt ettusen år. Denna typ av pilspets återfinns även vid henge-monumenten Durrington Walls, Woodhenge och Gorsey Bigbury. Från Durrington Walls noteras hela 46 pilspetsar.⁶⁵⁵ I detta sammanhang kan nämnas att symboler för krig och jakt, som pilspetsar, tenderar att öka i antal under denna tid, vilket har påängterats av Ian Hodder.⁶⁵⁶

Alasdair Whittle menar att det är omöjligt att avgöra vilken av de två palissaderna vid West Kennet som är äldst. Om resultaten från alla ¹⁴C-dateringarna beaktas ger detta enligt Alasdair Whittle intervallet 2800–1800/1700 f.Kr. (kalibrerat med 68 % sannolikhet, d.v.s. med 1 σ). Men detta mycket långa intervall stämmer enligt Whittle inte med övriga indikationer. Han utesluter därför den äldsta dateringen och de fyra yngsta dateringarna, vilket ger intervallet 2600/2500–2200/2100 f.Kr. Denna datering överensstämmer då med Whittles fas F (3959–3650 BP, ca 2500–2000 f.Kr., 1 σ) som arbetats fram för Avebury-området.⁶⁵⁷ Då Gibson menar att West Kennet uppkommit efter 2500 f.Kr., tenderar hans syn på dateringen att närma sig den som presenterats av Whittle.⁶⁵⁸ De platsspecifika radiometriska dateringarna har alltså ett mycket begränsat värde i förhållande till den övergripande fasindelningen för området (tabell 21).

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2 σ	Palissad
BM-2597	3810 ± 50	2460–2060	1
BM-2602	3620 ± 50	2140–1870	1
CAR-1289	3860 ± 70	2570–2130	1
CAR-1290	3900 ± 70	2580–2140	1
CAR-1291	3890 ± 70	2570–2140	1
CAR-1293	3970 ± 70	2850–2200	1
CAR-1292	3930 ± 70	2620–2200	2
CAR-1294	3620 ± 70	2200–1770	2
CAR-1295	4050 ± 70	2880–2450	2
CAR-1298	3820 ± 70	2470–2040	2

Tabell 21. Radiometriska dateringar från West Kennet.

Tyskland

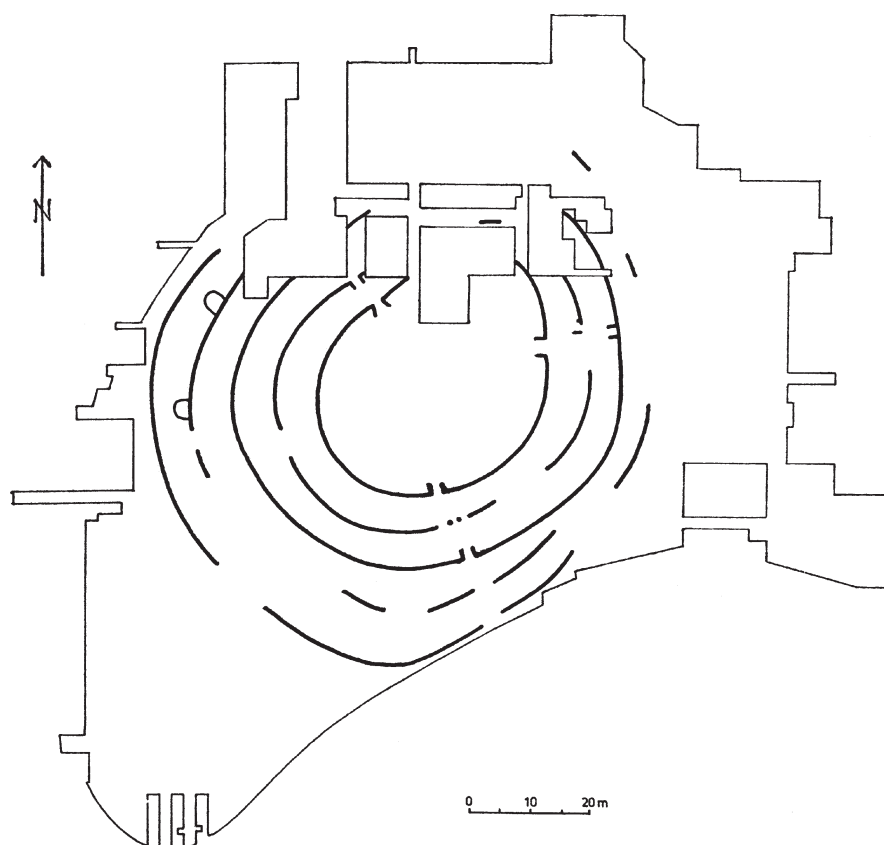
Schalkenburg

Höjden Schalkenburg bryter av från det omgivande landskapet, då denna formation är 20–25 m högre än den omgivande terrängen. Schalkenburg kan på kartan placeras vid Quenstedt, ca 50 km nordväst om Halle vid floden Saale i delstaten Sachsen-Anhalt. Här kom det regionala museet att påbörja ett långvarigt arkeologiskt projekt år 1967. Målet var från början att undersöka en boplatz tillhörigt den neolitiska Bernburg-gruppen, vilken enligt nuvarande åsikt tillhör ”Jüngeres Äneolithikum” och därmed intervallet ca 3250–2700 f.Kr.⁶⁵⁹ Tämmligen snart kom man dock att dokumentera partier av vad som skulle komma att tolkas som en palissad. Det man iakttog var ca 0,3 m breda rännor, vilka var mellan 0,2 och 0,8 m djupa. I ett mindre parti av dessa diken kunde tätt ställda stolphål observeras. Efter mer än tio års arkeologiska undersökningar kunde man konstatera att palissaden bestod av fem ovala strukturer. Den inre ringen har en diameter av cirka 35–45 m och omsluter då en yta med en storlek av ca 2 400 m². Den yttersta ringen har ej framtagits i sin helhet, men den tycks ha en största diameter på omkring 90–100 m och skulle kunna omsluta en yta på knappt 1,5 ha. Avståndet mellan de olika ringarna är cirka 6 m. Angående dateringen utvisade de stratigrafiska förhållandena att palissaden är äldre än både lämningar från bronsåldern och Bernburg-gruppen inom ”Trichterbecherkultur”.⁶⁶⁰ I en av palissadens rännor framkom år 1980 en keramikskärva. Denna kunde dateras till Baalberg-gruppen, vilken är den äldsta inom ”Trichterbecherkultur” inom Mittelbe-Saale-området. Enligt nuvarande åsikt tillhör denna grupp den kronologiska horisonten ”Älteres Äneolithikum” och därmed intervallet ca 3700–3400 f.Kr. Möjligen kan även kulturen dras tillbaka något ytterligare och hamnar då i ”Protoäneolithikum”, vilket motsvarar ca 4300–3650 f.Kr.⁶⁶¹ Ett träkolsprov kom år 1982 att dateras i Köln, vilket resulterade i värdet 5660 ± 65 BP. En kalibrering med 2 sigma resulterar i intervallet 4680–4350 f.Kr (tabell 22). Denna höga ålder kom att bl.a. förvåna projektledaren Hermann Behrens, men i dennes artikel uppmärksammades också svagheten med ett enstaka radiometriskt prov.⁶⁶² Med anledning av keramikfyndet och förekomsten av centralt placerade gravar, se nedan, bör dock palissaden enligt mitt förmenande dateras till Baalberg-gruppen.

Det kunde vid de arkeologiska undersökningarna observeras att palissaden på Schalkenburg hade ingångar i SSO, ONO och NNV (figur 34). Det synes alltså som om att man kunde gå från utsidan och in genom alla palissadringar längs en tämligen rak linje. Dock skall sägas att begränsningar i undersökningarna i norr och öster hade resulterat i att endast två inre öppningar i norr och tre öppningar i öster hade kunnat observeras. I väster var alla fem palissadringar dokumenterade, men här fanns bara öppningar i de två innersta. Sålunda kan bara säkert sägas att man hade tillgång till palissaden från SSO. De tre öppningarna i den inre ringen var alla markerade på det sättet att rännorna här vek av med 90° inåt. Sådana konstruktionselement kunde även observeras i den näst innersta ringens öppningar i NNV och ONO. Den näst innersta ringen i SSO hade dock varit markerad med två stolpar, som hade stått på ett avstånd av 3,5 m från varandra. I övrigt noteras att den innersta öppningen i SSO var 0,6 m bred. Bland palissadens övriga arkitektoniska särdrag kan noteras en knappt 3 x 3 m stor utbyggnad på den näst yttersta ringen i väster.⁶⁶³

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ
Kn-2864	5660 ± 65	4680–4350

Tabell 22. Radiometrisk datering från Schalkenburg.

Figur 34. Schalkenburg. Efter Schröter 1989: abb. 2.

Till Baalberg-gruppen hänförs två gravar som var lokaliserade i östra delen av det område som omgärdades av den innersta ringen. Båda gravarna låg på endast 1,5 meters avstånd och de var orienterade i VSV–ONO. Skeletten låg i hockerställning och i vardera graven fanns två stolphål, vilka var placerade i var sitt hörn. Gravarna måste därmed ha varit försedda med någon slags markering ovan jord. Varje grav var försedd med två keramikkr. I en av gravarna påträffades även en pilspets i flinta. Ett kr som påträffades 20 m sydväst om dessa gravar tolkas av Behrens & Schröter som en skadad grav. Huruvida även den bergartsyxa och det keramikkr som även de betecknades som lösfynd skulle indikera ytterligare gravar har inte gått att utröna av publikationen.⁶⁶⁴

Övriga Europa – kommentar

Det kan nu vara på sin plats att i tabellform (nr 23) sammanfatta en del basala fakta rörande de ovan presenterade palissaderna från neolitikum och inom övrigt europeiskt område.

Šventoji 1A är speciell vad gäller de goda bevaringsförhållandena. Den är också speciell vad gäller de diametralt olika tolkningar som genom åren tillskrivits platsen. Rimutė Rimantienė tolkade år 1980 Šventoji 1A som en boplats men år 1997 tolkar hon platsen som en kultplats, där argumentationen endast tycks vila på förekomsten av en centralt placerad ekstock. Rimantienė

Fornlämning	Area (ha)	Topografi	Fynd/Anl.	Datering (år f.Kr.)	Datering (kultur)	Övrigt
Anloo	0,4	-	Keramik, lerskivor, kvarn, knack- och malstenar, yxfragment m.m.	2900–2800	TBK: Early Havelte E2	3 st.
Ballynahatty	0,6	Höjd, flod	Brända flintor & ben	3080–2870	Grooved Ware	2 st., rund byggnad
Dunragit	7	-	Brända flintor och ben	Ca 2500	Grooved Ware/Beaker	3 st., cursus
Forteviot	4,5	-	-	-	-	-
Greyhound Yard	11	Flod	Träkol	2900–2300	Grooved & Peterborough Ware	Dike
Hindwell	34	-	-	2900–2200	Grooved Ware	-
Leadketty	-	-	-	-	-	-
Meldon Bridge	8	På näs	Gravar	2600–1800	-	Runda byggn. med & utan brända ben
Schalkenburg	1,5	Höjd, flod	Gravar	3700–3400?	TBK: Baalberg?	5 st.
Šventoji 1A	-	Hav	Yxa	2950–2190	Haffküstenkulturen	-
Walton	7,7	Bäck	-	-	-	-
West Kennet 1	4,3	Flod	Djurben, pilspets	Ca 2500–2000	Grooved Ware av typ Durrington Walls	-
West Kennet 2	5,5	Flod	Djurben, pilspets	Ca 2500–2000	Grooved Ware av typ Durrington Walls	Runda byggnader

Tabell23. Fakta rörande neolitiska palissader inom övrigt europeiskt område.

har kallat ansamlingen av föremål vid hägnadens ingång för avfall, men i analogi med vissa andra hägnaders öppningar skulle jag här kunna ana spåren av offer. Šventoji 1A är av dessa skäl mycket svår att beakta i diskussionen om neolitiska palissader i Nordeuropa.

Av sammanställningen framgår:

- att de inneslutna ytorna ligger inom intervallet 0,4–34 ha, vilket måste anses vara en mycket stor spännvidd. Det mest vanliga är dock ytor under 10 ha. Dessa palissader är i allmänhet större än de skandinaviska.
- att närheten till vatten inte är lika markant som vad gäller de skandinaviska exemplen.
- att yxor endast noteras från Anloo och Šventoji 1A.
- att eldens inverkan sällan har noterats.
- att dateringarna ligger inom intervallet 3700–1770 f.Kr., som uppgår till omkring 2000 år. Schalkenburg avviker här med en äldre datering och om inte den beaktas blir intervallet 3020–1770. West Kennet avviker med sina yngre intervall och om inte de beaktas blir det totala intervallet 3020–2470 f.Kr.. Det är inom dessa ca 550 år som majoriteten av palissaderna synes ha uppförts.
- att keramiktypen Grooved Ware förekommer från alla arkeologiskt undersökta palissader från Storbritannien utom Meldon Bridge. Alex Gibson utförde år 1994 en analys av kopplingen mellan keramiktypen Grooved Ware och 64 cirkulära konstruktioner, vilka varit byggda av trä. Det fem år senare publicerade arbetet resulterade inte i att Gibson kunde urskilja en speciell typ av monument som var associerade med Grooved Ware, men han menar att det i allmänhet är mer komplexa och storslagna monument som har associationen ifråga.⁶⁶⁵
- att palissadernas konstruktionsmässiga komplexitet varierar och att runda byggnader noteras vid tre tillfällen.

Tolkning

Arkitektur och kommunikation

By now, it should be apparent to the archaeologists that the structuring of space incorporates cosmological and symbolical principles in many situations.

Mike Parker Pearson & Colin Richards, *Architecture and order: Spatial representation and archaeology*, 1997 [1994].

Jag har arbetat med att anlägga ett kontinentalt perspektiv på de sydkandinaviska palissaderna. Ett flertal olika funktioner har föreslagits av forskare runt om i Europa. Jag menar att bara därför att det finns någon enstaka, eller ett fåtal, likheter konstruktionerna emellan, behöver detta inte innebära att de har haft samma funktion. Människan har hägnat in jordområden under lång tid och med varierande syften. Form är alltså inte lika med funktion och då ej heller med ideologi. Hela kontexten måste beaktas, vilket också är vad jag har försökt att åstadkomma i mina tämligen detaljerade redogörelser och sammanfattningar.

Det är inte slumpen som har styrt valet av dessa speciella platser, utan jag är övertygad om att man gjorde högst medvetna val av de ställen där palissaderna skulle byggas. Palissaderna har dock inte byggts efter en exakt mall, vilket avspeglar sig i en varierande form och storlek. Ett stereotyp val av byggplats har ej heller varit aktuellt. Landskapet är ju inte heller likartat på olika platser, varför varierande naturscenerier av nödvändighet måste ha fått fungera som kulisser i det mellanneolitiska scenbygget. Det är just som en arena jag betraktar palissaderna.

Den neolitiska människan kan inte sägas ha haft arkitekter i modern mening, men vid större byggnadsarbeten bör det ha funnits någon eller några personer som organiserat arbetet. Yi-Fu Tuan har reflekterat över människans relation till byggnader och han menar att det i skriftlösa samhällen fanns en större generell medvetenhet rörande byggnationens form. Orsakerna skulle då vara en större grad av aktivt deltagande i byggnadsarbetet, de upprepade handlingarna betingade av reparationer och återuppbyggnader och att den stora arbetsinsatsen kanske krävde byggnadsoffer. Yi-Fu menar vidare att själva byggnadsarbetet är en religiös handling, då det skapar en ordning i en kaotisk värld. Religionens stabila sanningar skulle då bidra till de konservativa dragen hos arkitekturen.⁶⁶⁶ Mike Parker Pearson och Colin Richards ifrågasätter Yi-Fus tankar då de menar att vi idag troligen är mer medvetna om byggnadsmiljön än vad man kan ha varit under förhistorisk tid. De anser också att stabiliteten hos den förhistoriska religionen överskattas, eftersom ideologiska kriser bör ha uppstått vid flera tillfällen i det förflutna.⁶⁶⁷ Enligt min mening har Yi-Fu en poäng då han skriver om en generell medvetenhet, eftersom många människor måste ha

varit engagerade i byggnadsprocessen. Idag överlåter vi mycket till experter och maskiner.

Vi kommer naturligtvis aldrig att få veta vem eller vilka som bestämde hur de sydiskandinaviska palissaderna skulle se ut. Men vi kan studera likheter och olikheter mellan palissaderna och därmed skulle vi också kunna ana de tankar som legat bakom uppförandena. Vissa neolitiska konstruktioner som dokumenterats i Storbritannien och Irland har visat sig ha varit uppbyggda av trädstammar av mycket ansevärda dimensioner. De mest extrema platserna uppvisar här spår som har kalkylerats att vara lämningar efter pålar som stuckit upp nio meter upp i luften och som grävts ner tre meter ner i jorden.⁶⁶⁸ De sydiskandinaviska palissaderna har däremot visat sig ha haft stolpar av relativt blygsamma dimensioner, vilket kan exemplifieras med de skånska palissadstolparnas diametrar på omkring 0,2–0,3 m. Höjden på stolparna skulle då, enligt mina tidigare beräkningar utifrån palissaden vid Malmökusten, ligga på omkring 2 m. Som framgått ovan, finns det dock likartade konstruktioner även i övriga Europa. Dateringarna från palissaderna i Nederländerna och Tyskland ger vid handen att dessa konstruktioner uppförts inom ramen för trättbäckarkulturen. De sydiskandinaviska palissaderna tenderar däremot att ligga i övergången mellan trättbäckar- och stridsyxekultur. Den kronologiska skillnaden mellan den äldsta palissaden i Skandinavien (V. Klagstorp), och den äldsta kontinentala palissaden (Schalkenburg) uppgår till minst 300 år. Det geografiska avståndet utgörs av ca 450 km fågelvägen. Man skulle kunna tänka sig ett innovationsförlopp med riktning från söder till norr, men för att säkra ett sådant resonemang hade det behövts fler kontinentala exempel. I förlängningen av detta resonemang kan nämnas att Behrens år 1984 förde fram åsikten om en neolitisk kulturpåverkan från den bandkeramiska Lengyelkulturen, vilken skulle ha påverkat de kulturbärare som uppfört palissaden på Schalkenburg.⁶⁶⁹

Vid ett betraktande av hur ytorna inom palissaderna använts för olika aktiviteter är förekomsten av fynd och anläggningar mycket sparsamma bland de skandinaviska palissaderna. Vid Anloo har dock aktivitetsgraden varit relativt hög inom den innersta hägnaden, vilket indikeras av gropar och så kallade lösfynd. Det skall speciellt noteras att den dekorerade keramiken, enligt forskningsläget år 1960, endast kan jämföras med den som påträffats i närbelägna megalitgravar. På Schalkenburg har de med palissaden samtida aktiviteterna lämnat spår efter sig i form av två gravar, vilka var belägna inom den innersta hägnaden. Fynd utan någon närmare kontextuell tillhörighet indikerar att ytterligare någon/några gravar/gravar funnits. Från Rispebjerg noteras fem cirkulära anläggningar, varav två är daterade till övergången MN A–MN B. Konstruktionerna är omkring åtta meter i diameter och består av åtta kraftiga yttre stolpar och en mindre i centrum. Från Vasagård kan noteras fyra cirkulära konstruktioner, med diametrar på mellan ca 5 och 6 m. Vilka lägen har dessa cirkulära anläggningar haft i förhållande till topografi och palissader på respektive platser? På Vasagård har avståndet till den branta sluttningen ned mot Læsåen varit omkring knappt 50 m, medan avståndet till de två palissaderna i öster varit ca 350 m. På Rispebjerg har avståndet till den branta sluttningen ned mot Øle Å varit mellan ca 10 och 80 m. Relationen mellan cirkulära anläggningar och palissader är mer komplex på Rispebjerg. Detta beroende på att de cirkulära byggnaderna grupperar sig med tre konstruktioner i väster och två i söder, samt att omkring 12 rester efter palissader återfinns inom hela ytan. Sålunda har den västliga koncentrationen med cirkulära anläggningar en närhet till de västligaste palissaderna, medan de sydliga cirkulära anläggningarna har

en närhet till ett flertal palissaders sydliga ändpunkter. Således uppvisar fornlämningsbilden en motsägelsefull bild av vad som kan ha uppfattats som centralt respektive perifert.

Vid ett första påseende synes handlingarna i palissaderna ha ägt rum utomhus, då dessa mycket stora konstruktioner inte rimligen kan ha haft några takkonstruktioner. Men å andra sidan skulle det till viss del tyckas som riktigt att påstå att aktiviteterna ägt rum inomhus, då palissaderna bestått av hägnader som till viss del kan likställas med konstruktionselementet vägg. Det synes som om våra nutida begrepp ”utomhus” och ”inomhus” inte lätt kan appliceras på palissaderna. Kanske skulle detta kunna bero på att man inte gjorde någon åtskillnad, men detta tror jag inte. Huset bör tidigt ha uppfattats som den centrala och skyddade platsen i livet, vilket bl.a. framgår av den relativt stora arbetsinsats som lades ned på att bygga hus och den vikt som lades på att med hjälp av husoffer skydda huset. Om detta antagande stämmer, måste palissaderna därmed betecknas som hybrider. Man skulle med vår nutida vokabulär kunna säga att man därmed inkorporerade ett stort stycke natur in i kulturen. Denna del av naturen var nu inte längre tillgänglig för alla. Med en antropologisk vokabulär skulle också kunna sägas att ett liminalt rum skapats, vilket exempelvis skulle kunna användas vid luftbegravningar.

Från flera palissader noteras att passagerna varit föremål för en speciell omsorg. Stolparna kan här ha varit extra kraftiga, eller så har stolpraden ändrat riktning. Från palissaderna i Malmö noteras i två fall att dessa in- och utgångspartier blivit föremål för nedläggning av flintartefakter, vilket då ytterligare markerar den speciella status som här måtte ha varit förhanden. Även om de engelska neolitiska byggnaderna inom ”the henge monument” Durrington Walls, Wiltshire, England, p.g.a. sin relativt ringa storlek och avvikande form synes vara något aparta, skall här trots detta vissa relevanta observationer uppmärksammas. Vid ingången till den södra konstruktionen påträffades en plattform tillverkad av kalkblock och flintknutor. Denna plattform uppvisade spår av eldning och runt om denna tillvaratogs stora kvantiteter av keramik, flint- och benartefakter samt djurben. Vidare påträffades en avlång nedgrävning med fyllning av sotig jord, vilken innehöll djurben, keramik och stenredskap. Geoffrey Wainwright tolkar plattformen som en plats där offerritualer utförts innan man inträtt i själva konstruktionen. Angående nedgrävningen ser Wainwright här spår av fester och lyxkonsumtion i stor skala.⁶⁷⁰

Palissadernas öppningar har varit viktiga, ty de utgjorde viktiga länkar mellan utanför och innanför. Öppningarna varierar i storlek och utseende bland de olika palissaderna. När det gäller palissaden vid Skjutbanorna i Malmö, verkar öppningarna placerade på ett sätt som inte tycks ha underlättat kommunikationen. Men det skall poängteras att vi inte med säkerhet kan veta om alla stolpar varit resta samtidigt. En enkelt konstruerad palissad kan därför ha efterträts av en annan osv. I vissa fall ges intrycket av att man tycks ha bemödat sig om att göra passagen så lätt som möjligt. Så tycks exempelvis ha varit fallet vid Anloo och Schalkenburg. Vid Annetorpsleden synes en kommunikation ha varit lätt vid två av fyra tillfällen och svår vid de andra öppningarna. När det gäller placeringen av öppningarna, kan från de närmast totalundersökta och publicerade platserna Annetorpsleden, Dösjebro, Schalkenburg och Anloo noteras några tendenser. Det som i första hand kan uppfattas som speciellt är att det alltid finns flera passager. Kanske var vissa passager reserverade för en speciell grupp av människor? Kanske användes somliga öppningar bara under vissa delar av året? Kanske hade palissaderna flera funktioner, vilken kom att avspeglats i antalet

öppningar? Om passagernas orienteringar studeras tycks framgå en tendens till att de gärna finns i nordöst. Gibson har utifrån palissaden Meldon Bridge reflekterat över öppningarnas funktion och han har även studerat siktlinjer från fem övriga palissaders öppningar och in i konstruktionernas inhägnade rum. Han menar att vissa öppningars funktion kan ha varit att begränsa synfältet för de utanförstående betraktarna.⁶⁷¹

Wainwright tolkar en plattform vid de neolitiska byggnaderna vid Durrington Walls som en plats där offerritualer utförts innan man inträtt i själva konstruktionen. I Wainwrights text noteras helt kort den rörelse som utförts då man förflyttat sig från konstruktionens utsida till dess inre. En arkeolog som mer kommit att betona sådana förflyttningars möjligheter och begränsningar är John Barrett då han reflekterat över neolitiska lämningar. Parallella stolprader som leder fram till Durrington Walls tolkar han som vägmarkörer och en tvärgående stolprad ses som en gränsmarkering, bakom vilken kanske inte alla hade tillträde. Barrett betraktar även förhållandena vid Avebury och poängterar att processioner inte uppkom i och med att Beckhampton och West Kennet Avenue uppfördes, utan att dessa stenrader bara vittnar om att processioner också utförts vid Avebury. Han understryker vidare processionernas förmåga att länka samman olika rum, vilket är en tanke som även förts fram av religionsvetare. Barrett betonar även arkitekturens betydelse för samspelet mellan monument och människa.⁶⁷² Vi vet inte mycket om de processioner som en gång tycks ha ägt rum, men utifrån nutida studier av dem kan sägas att det bör ha funnits en markant skillnad mellan de som deltog i processionen och de som inte gjorde det. Det bör även ha funnits skillnader mellan de som ledde processionen och de som följde efter. Av nutida studier framgår också att de platser som berörs av processioner får en temporär sakral status.⁶⁷³

Det torde ovan ha framgått att det på de brittiska öarna har föreslagits kopplingar mellan processioner och de neolitiska konstruktionerna Durrington Walls och Avebury. En annan neolitisk fornlämningskategori som också gärna förknippas med processioner är "cursus monuments". När det gäller de topografiska förhållandena, skall uppmärksammas att "cursus monuments" tenderar att ligga med den ena änden i närheten av större floder. Med få undantag ligger också "henge monuments" i närheten av vatten. Som tidigare omtalats har majoriteten av de tolv sydsandinaviska palissaderna en tydlig relation till vatten. Det har föreslagits att det finns ett metaforiskt sammanhang mellan processionernas rörelser och flodernas flöde.⁶⁷⁴ Detta sätt att se på saker skulle, överfört till de sydsandinaviska palissaderna, kunna uttryckas som att dessa kunnat betraktas som stelnade processioner.

Den neolitiska människan har alltså kunnat röra sig såväl in i som ut ur palissaderna. Om vi däremot frågar oss längs vilka rutter som hon har färdats till och från palissaderna, blir vi svaret skyldiga. Såväl vägar som vagnar brukades i Danmark under mellanneolitikum, men kunskapen om vägarnas sträckningar är ytterst fragmentarisk.⁶⁷⁵ I norra Tyskland har man dokumenterat hjulspår i närheten av ett komplex med megalitiska och icke-megalitiska gravar. Hjulspåren dateras till slutet av tidigneolitikum och de är därmed den äldsta indirekta indikationen på bruk av kärra eller vagn från Mellaneuropa.⁶⁷⁶ I Nederländerna har flera förhistoriska rutter uppmärksammas. En av dessa sträcker sig mellan Eext och Kniphorstbos norr om Anloo i provinsen Drenthe och passerar då därmed platsen för palissaden i Anloo. Vägen har inte kunnat ges en närmare datering än före 700 – 800 e.Kr., men av publicerade planritningar framgår det tydligt att den vid Anloo dokumenterade vägsträckningen inte kan vara samtida

med palissaden.⁶⁷⁷ Men vi måste då komma ihåg att de förhistoriska vägarna inte skall betraktas som så fixerade som våra dagars. Rutterna måste betraktas som breda korridorer inom vilka man färdats och där begränsningarna utgjorts av sjöar, vattendrag, mossar och annan oframkomlig terräng.⁶⁷⁸ I fallet Anloo utgörs dessa begränsningar av vattendraget Drentse A med biflöden och våtmarker i väster, samt vattendraget Hunze jämte våtmarker i öster. Längs vägkorridorens sträckning finns ett flertal gravhögar och en megalitgrav. Gravarnas kronologiska spännvidd sträcker sig från trättbägarkultur och in i romersk järnålder, men tyngdpunkterna ligger i enkelgravskultur och äldre bronsålder. Dessa förhållanden skulle då antyda att vägkorridoren har anor i neolitikum. Existensen av en kommunikationsled skulle då också kunna utgöra en faktor som styrt lokaliseringen av palissaden, vilket även är något som försiktigtvis antyds av Jager.⁶⁷⁹

Hägnader och kulturer

Olika forskare uppfattar ibland de förhistoriska skeendena på varierande sätt, men en samstämmighet kan naturligtvis också finnas. Under rubriken ”Hägnader och kulturer” kommer här Alex Gibsons, Mac Svenssons, Torsten Madsens, Niels H. Andersens, Poul Otto Nielsens, Nick Thorpes, Richard Bradleys, Jörg Petraschs och Mark Edmonds sätt att uppfatta neolitiska hägnader och dess ställning i de samtida kulturerna att belysas. Jag kommer härvidlag att använda mig av ”generationsbegreppet” som myntats av Svensson. I min framställning kommer dock Svenssons andra generation att bli den tredje och i förlängningen av detta blir då Svenssons första generation min andra. Jag använder här begreppet ”generationer” trots att jag inser att begreppet är problematiskt. Med detta menar jag att ”generation” bör betyda att det finns en kronologisk överlappning, så att en kunskapsöverföring kan spridas. Med våra relativt stora felmarginaler vid de radiometriska dateringarna kan inte sägas att en sådan generationsväxling har existerat.

Vid en genomgång av vad hägnadernas tolkare anser om funktionen, kommer en relativt stor variationsbredd att framträda. Värt att påpeka är då att hägnadernas funktioner kan ha varit regionalt betingade, vilket framförts av Timothy Darwill och Julian Thomas. Problemet är dock att detta återstår att visa, vilket de också påpekat.⁶⁸⁰

Den tredje generationen hägnader – 3100–2300 f.Kr.

Alex Gibson har framfört att palissaderna från Storbritannien kan delas in i tre grupper utifrån radiometriska dateringar och hur stolphålen är arrangerade: I en äldre grupp placerar han in Meldon Bridge och Ballynahatty, i en mellangrupp vill han se Hindwell och Greyhound Yard och i den yngsta gruppen placeras West Kennet.⁶⁸¹ Jag menar att det är möjligt att det här kan finnas en giltig typologi, men att denna inte stöts av de radiometriska dateringarna p.g.a. de stora överlappande intervallerna.

Gibson menar att det är viktigast att reflektera över vad palissader betydde för

människor än att spekulera över funktionen. Eller rättare sagt funktioner, eftersom han är av den åsikten att funktionerna kan ha varit flera och varierat över tid. När det gäller tillgängligheten poängterar han att den var begränsad även vad gäller siktlinjer in i palissaderna. Gibson menar att palissadernas livscyklar ännu inte är klarlagda, men att vissa palissader med mycket kraftiga ekpålar bör ha varit synliga i upp till 500 år. Därmed inte sagt att palissaden har haft samma ideologiska innebörd under hela denna långa tid. Vid en viss tidpunkt bör palissaden ha övergivits och därmed har den inte längre haft samma funktion som tidigare. Även om denna beräkning skulle vara något i överkant, har både plats- och kultorkontinuitet i vissa fall konstaterats vara betydliga. Vad gäller spåren efter aktiviteter inom palissaderna noteras en uppseendeväckande tomhet inom stora ytor. Gibson avslutar med att konstatera att det är mycket stora arbetsinsatser som utförts då monumenten uppförts. Detta avspeglas i att mellan 290 och 6 330 ton timmer beräknas ha behövts till uppförandet av fem olika palissader. De arealer skog som då behövts fällas beräknas då till mellan ca 2 till 14 ha.⁶⁸²

Mac Svensson har i sina studier av de sydiskandinaviska palissaderna bl.a. kunnat konstatera att de inte uppträder i västra Danmark, utan bara på Själland och Bornholm. Som han mycket riktigt påpekar kan denna utbredningsbild mycket möjligt förklaras av forskningsläget och inte nödvändigtvis av en förhistorisk verklighet. Svensson framför att man både under trattbägar- och stridsyxekultur har använt palissader. Han konstaterar vidare: det rinnande vattnets betydelse; att fynd av bränd lera indikerar att palissaderna varit klinade; att öppningarna i vissa fall var konstruerade så att de försvårade tillgängligheten; att eldens närvaro kan spåras; att kunskapen om aktiviteter inom palissaderna är begränsade; att flertalet palissader ligger nära lämningar efter religiösa aktiviteter; att närhet till Sarupanläggningar och gravar skulle kunna indikera att palissader även de spelade en viss roll vad gäller begravningar.⁶⁸³ Jag instämmer med de flesta av Svenssons konstateranden, men när fynd av bränd lerklining skulle indikera att palissaderna varit klinade ställer jag mig tveksam. När det exempelvis gäller palissaden vid Dösjebro så har man endast påträffat fragment av bränd lera i några stolphål.⁶⁸⁴ Jag menar att om en så pass stor anläggning varit klinad, hade betydligt större mängder bränd lera påträffats.

Svensson menar vidare att en enskild palissad kan ha haft olika funktioner, likväl som olika palissader kan ha inrymt varierande verksamheter. Samlingsplats och kommunikation är då viktiga ledord. När det gäller den vidare utblicken i Europa noterar Svensson att palissader från Storbritannien och Irland har en närhet till vatten och att de skandinaviska palissaderna är relativt mycket mindre. Han uppmärksammar i sitt arbete, från 2002, palissaden Šventoji 1A i Litauen. Han poängterar härvidlag de likheter som finns i keramikformer och boplatstrukturur inom snörkeramiska kulturer i Litauen och på Bornholm.⁶⁸⁵ I ett senare arbete har Svensson framfört att palissader uppkommer i vissa regioner under perioder av expansion och förändring.⁶⁸⁶

En jämförelse mellan modeller

Det kan konstateras att det finns en stor samstämmighet mellan Gibson och Svensson, då båda för fram tankar om mångfaldiga funktioner. Trots denna pluralism vad gäller förslag till tolkningar av funktionen, kan noteras att Svensson

lägger stor vikt vid argumentationen för palissader som distributionscentra för yxor. Ett samband mellan palissaden vid Dösjebro och såväl produktion som distribution av flintyxor anses fastlagt genom de utförda arkeologiska undersökningarna, trots att platserna för yxtillverkning påträffats utanför palissaden. Han stödjer även sin argumentation på att hundratals yxämnen från sent mellanepolitikum skulle ha påträffats vid kusten relativt nära palissaden vid Skjutbanorna.⁶⁸⁷ Anders Högberg har dock analyserat yxämnena ifråga och är av den bestämda uppfattningen att de spänner över en lång tidsrymd, vilken sträcker sig från tidigneolitikum t.o.m. senneolitikum eller äldre bronsålder, d.v.s. från ett tidsintervall på uppemot 3 000 år.⁶⁸⁸

Jag menar att yxtillverkning mycket väl kan ha ägt rum vid palissaderna, men att detta är resultatet av den interna efterfrågan på yxor som blir nödvändig då så här stora byggnadsföretag skall äga rum. Jag kan då här påminna om min beräkning rörande palissaden vid Skjutbanorna, där det skulle kunna ha åtgått omkring 300 m³ ekträ. Någon produktion för ”export” av yxor skulle då enligt min mening inte ha skett. Jag kan här stödja mig på Poul Otto Nielsens tankar angående de palissadkonstruktioner som uppförts som delar av Sarupanläggningar. Han menar att vi på dessa platser kan förvänta oss att finna yxtillverkningsavfall, yxomhuggningsavfall och kasserade yxor därför att man behövde yxor vid uppförandet av timmerkonstruktionerna.⁶⁸⁹ När det gäller engelska ”causewayed enclosures” noterades för övrigt redan år 1929 att vissa låg i närheten av flintgruvor. Ett flertal engelska arkeologer har sedan dess fört diskussioner om möjliga kopplingar mellan hägnader och gruvor, men ståndpunkten från English Heritage var år 2001 att en sådan koppling är oklar.⁶⁹⁰

Vissa av de skandinaviska palissaderna har bestått av tämligen linjära konstruktioner. Andra har bestått av ovala, böljande konstruktioner, som ibland har varit försedda med utskott. Jag menar att det finns tendenser till att den tredje generationens skandinaviska hägnader bör delas in i två grupper. Linjära palissader av typ Västra Klagstorp skulle då hänföras till trattbägarkulturen, medan palissader av typ Skjutbanorna bör hänföras till stridsyxekulturen.

Det finns stora skillnader mellan palissaderna från Storbritannien och Skandinavien, vilket inte är att förvåna eftersom såväl det geografiska som det kulturella avståndet är stort. De palissader från Storbritannien som är mest lika de flesta skandinaviska palissaderna är enligt min uppfattning de från West Kennet. Likheterna är då att palissaderna har en oval form och att arealerna är någorlunda lika stora. Att utreda varför palissaderna vid West Kennet är mest lika de flesta skandinaviska är dock problematiskt, inte minst med tanke på att exemplen utanför Storbritannien och Skandinavien är få. Jag tror att en förklaring kan stå att finna i att West Kennet är beläget i grevskapet Wiltshire, vilket även är fallet med den megalitiska ceremonianläggningen Stonehenge. Regionen är rikligt försedd med monumentala lämningar, vilket innebär att den måste ha varit ett viktigt centrum. De människor som bodde här måste ha haft ett större antal vitt förgrenade kontaktytor, vilket innebar såväl transport av gods som förmedling av idéer.

Den andra generationen hägnader – 4200–3100 f.Kr.

Torsten Madsen framförde år 1988 att svaret på problemen med en ökad befolkningstillväxt var en ökad ritualisering av samhället. Detta tog sig då bl.a.

uttryck i uppförandet av Sarupanläggningar, där omhändertagandet av de döda och det gemensamma arbetet var viktiga sociala framgångsfaktorer. Madsen menar att ritualerna gav en ram för både konkurrens och samarbete både inom och mellan grupper av människor. Ritualerna blev därmed medlen för att säkerställa stabilitet och kontinuitet i det komplexa sociala systemet.

Varje grupp av människor kan ha haft en Sarupanläggning inom sitt territorium och Madsen menar att man kan se tendenser till ett sådant mönster i östra delen av centrala Jylland.⁶⁹¹

Niels H. Andersens mångåriga arkeologiska undersökningar av ett anläggningskomplex på Fyn har kommit att ge kategorin ”causewayed enclosures” dess skandinaviska namn Sarupanläggningar. Analysen av komplexet har publicerats i tre volymer.⁶⁹² Andersen har framfört betydelsen av att studera det landskap där Sarupanläggningen på Fyn är uppförd. Inom ett 20 km² stort område runt Sarup har en fornminnesinventering utförts som resulterat i att 158 samtida boplatser har kunnat lokaliseras. Närbelägna megalitgravars och boplatser placering synes indikera stamsamhällens territorier. Sarupanläggningens struktur skulle då ha kunnat ses som en avbildning av det omgivande bebyggelsemönstret. Andersen ser Sarup som en sammanhållande symbol för de olika stamsamhällena. Den sociala mötesplatsen skulle då ha kunnat resultera i möjligheter till lösning av konflikter rörande ägorätten till landområden och distributionen av födoämnen vid tillfällen då tillgången var begränsad. Det är också möjligt att aktiviteterna vid Sarup haft betydelse för både reproduktion och skapande av stabilitet i tider av förändring. Andersen ser en koppling mellan Sarupanläggningen och de närliggande megalitgravarna, eftersom lämningarna har det gemensamt att endast skelettdelar påträffas. Denna fragmentering är då produkten av en upprepad hantering av de mänskliga resterna. Han menar också att Sarupanläggningen skall ses som platsen där de avlidna kom att bli medlemmar i de dödas värld. De ritualer som då utförts kan mycket väl ha samlat flertalet människor.⁶⁹³

Poul Otto Nielsen har utfört en genomgång av danska Sarupanläggningar. Många tolkningar bygger då på resultat från Niels H. Andersens undersökningar på Fyn. Nielsen kan konstatera att en egenskap som delas av de flesta anläggningar är att de har placerats på höjder, vilket innebär att den exponeringskommunikativa funktionen har beaktats av dem som uppförde palissaderna. När det gäller de ytor som anläggningarna omsluter varierar detta inom intervallet 1,5–20 ha. Anläggningarna har daterats till TN C–MN Ib, vilket motsvarar intervallet 3500–3100 f.Kr. När det gäller funktionen anses att anläggningarna var centrala mötesplatser, där begravningar av människor, keramik, yxor och andra flintredskap ägde rum.

Ett manipulerande av både människor och artefakter förekom. Detta återbegravande inkluderade även närbelägna megalitgravar. Nielsen menar att förekomsten av såväl kulturlager som yxtillverkningsavfall kan ha uppkommit i samband med såväl uppförandet av som bruket av anläggningarna. Vidare anför han att minnet av de omfattande Sarupanläggningarna måste ha levt vidare en lång tid. Han menar att inspirationen att bygga Sarupanläggningar måste ha kommit från Michelsbergkulturen. Nielsen anför i detta sammanhang Sarupanläggningen Walmstorf, Lkr. Uelzen i Sachsen.⁶⁹⁴ Keramik från dessa lämningar från den nordöstra delen av Lüneburger Heide uppvisar den största överensstämmelse med fynd tillhörande trattbägarkulturens nord- och östgrupp.⁶⁹⁵ Walmstorf har daterats till omkring 4200–4000 f.Kr.⁶⁹⁶

En jämförelse mellan modeller

Både Madsen och Andersen framhåller Sarupanläggningars betydelse för att skapa goda sociala klimat i de neolitiska samhällena. Nick Thorpe menar dock att den primära anledningen kan ha varit att visa upp förmågan till stora arbetsinsatser och möjligheten till förstörelse av artefakter. Spänningen mellan olika samhällen kan ha ökat i stället för det motsatta. Thorpe menar även att det är svårt att se vilka sociala mekanismer som garanterade att Sarupanläggningarna kom att fylla en viss funktion, vilka sedan försvann när behovet tillgodosågs på annat håll.⁶⁹⁷ Enligt min mening kan inte Thorpe ha läst Madsens artikel speciellt noga, ty han har problematiserat skeendet då han skriver: "Ritual provided the framework for competition and cooperation on both the inter- and intra-group level, and in itself became the primary means of ensuring the stability and continuity of the complex social system".⁶⁹⁸ De av Thorpe efterlysta sociala mekanismerna måste i sin tur stå att finna i termer av makt och social kontroll, eller som Madsen uttrycker saken: "We must assume that ritual...became the all-dominating force that governed social interaction within a set of implicit rules."⁶⁹⁹

Den första generationen hägnader – ca 5500–3800 f.Kr.⁷⁰⁰

Bradley är i sin bok "Altering the earth" bl.a. upptagen med att behandla neolitiska hägnader från Europa. Han inleder med en genomgång av mellaneuropeiska förhållanden och han menar att anläggningstypernas ursprung troligen skall hänföras till sen bandkeramisk kultur. De relativt små hägnaderna anses ibland ha en relation till samtida boplatser, men trots detta tenderar de inneslutna rummen att ha hållits fria från långhus.⁷⁰¹ Bradley exemplifierar här med fyndplatserna Langweiler 8 och 9, som ligger 17 km norr om Aachen i den tyska delstaten Nordrhein-Westfalen.⁷⁰² Från Langweiler 8 noteras att en av hägnadens ingångar må ha uppfattats som något speciellt, då majoriteten av fyndmaterialet framkom från denna plats. Här kan då bl.a. uppmärksammas kvarnfragment och flinta importerad från tre platser. Bradley ser detta som speciellt intressant, då den tidigare boplatserna tycks ha kontrollerat distributionen av råmaterial till de andra boplatserna i närområdet. Han föreslår att hägnaden kan ha övertagit denna roll. Även från Langweiler 9 observeras ingångarnas betydelse, då majoriteten av keramiken framkom vid dessa positioner. I närheten av hägnadens centrum framkom en större koncentration av bränd flinta. Eldens inverkan hade också kunnat spåras i keramikmaterialet vid ingångarna.⁷⁰³ Systemdiken är ett hägnadens stildrag som uppkommer tidigt och Bradley exemplifierar här med platsen Sittard, som ligger 20 km nordöst om Maastricht, i provinsen Limburg i sydöstra Nederländerna.⁷⁰⁴ Även depositioner av djur- och människoben är också något som skall tillskrivas denna tidiga fas, även om detta särdrag är något som mest kännetecknar senare perioder. Bradley exemplifierar här med den franska fyndplatsen Menneville, som ligger 21 km norr om Reims i regionen Champagne-Ardenne i nordöstra Frankrike.⁷⁰⁵

Bradley menar att det först är under Michelsberg-fasen som hägnaderna undergår radikala förändringar. Depositioner av djur- och människoben blir nu mer vanliga och de arkitektoniska insatserna koncentreras till ingångarna. Jordvallar och diken är nu oftare ackompanjerade av palissader. Även hägnader som tolkas som försvarsanläggningar innehåller sakrala depositioner av djur och människor. Bradley poängterar i detta sammanhang att hägnaderna vid denna tid spelade en större roll i fråga om det ceremoniella.⁷⁰⁶ Han exemplifierar bl.a. med den franska fyndplatsen Noyen-sur-Seine, som ligger 40 km öster om Fontainebleau. Bland de tillvaratagna artefakterna kan här noteras koncentrationer av kvarnstensfragment, keramik och yxfragment.⁷⁰⁷

Jörg Petrasch disputerade våren 1988 på ett arbete om mellanneolitiska hägnader i Mellaneuropa och tre år senare publicerades arbetet som en artikel i en något förändrad version.⁷⁰⁸ År 1998 kom en sammanfattande text i ämnet att publiceras som ett kapitel i det stora flerbandsverket "Das Neolithikum in Mitteleuropa".⁷⁰⁹ Enligt Petrasch kännetecknas den äldsta fasen, d.v.s. bandkeramisk och Lengyel-kultur, av små slutna anläggningar utan inre bebyggelse. Under avsnitten Lengyel I och II ses palissadkonstruktioner som ett nytt byggnadselement. Petrasch exemplifierar här med den tyska fyndplatsen Künzing-Unternberg, Bayern, där en dikeskonstruktion har avlösts eller kompletterats med en palissad. I en jämförelse mellan boplatser med och utan närliggande hägnader noteras en skillnad mellan de olika flintbestånden. Detta skulle då kunna indikera att platserna med hägnader har haft en betydelse vid fördelningen av råmaterialet. Vid ett studium av Donau-Isar-Vils-området i Bayern, konstaterar Petrasch att de sex hägnaderna torde ha haft omland i storleksordningen 30–100 km². Konstruktionerna tolkas som centrala samlingsplatser och diken och palissader ses som symboliska avgränsningar för de gemenskaper som de närliggande boplatserna utgjort.⁷¹⁰

Den yngre fasen omfattas av Michelsbergkulturen och den därmed samtidiga sydbayerska Altheimergruppen. När det gäller de topografiska förhållandena, noteras att hägnaderna från Michelsbergkulturen oftast synes vara relativt högt belägna. I södra Bayern är dock förhållandena sådana att anläggningarna för det mesta dokumenterats vid bäckar eller floder. Petrasch menar i sin redovisning av källäget att det finns en allt för liten kunskap rörande Michelsbergkulturens hägnaders innerområden och närliggande boplatser. Därmed menar han att det väger jämnt mellan den ekonomisk-fortifikatoriska och den socio-religiösa tolkningen. När det gäller Altheimergruppen menar Petrasch att källäget är säkrare. Han exemplifierar med fyndplatsen Alkofen, där bl.a. förekomsten av sex grophus och närheten till Donau skulle peka på en funktion som en befäst handelsplats. För fyndplatsen Altheim föreslogs det redan år 1915 att förekomsten av talrika pilspetsar och mänskliga skelettresten i dikena skulle indikera en befäst plats. Denna tolkning kom dock att ifrågasättas under början av 1960-talet. Trots bristande källäge för båda kulturerna framgår av Petraschs sammanfattande ord att den fortifikatoriska funktionen överväger. Han skissar här på en ekonomiskt betingad förklaringsmodell när han pekar på den ökande förekomsten av metaller och den då ökande möjligheten för den neolitiska människan att berika sig. Det är i försvarandet av dessa tillgångar vi då, enligt Petrasch, skall se de som försvarsanläggningar tolkade hägnaderna.⁷¹¹

År 1999 publicerades Mark Edmonds bok "Ancestral geographies of the Neolithic: Landscapes, monuments and memory" i vilken vi i kapitlet "Continental drift" kan läsa om Edmonds uppfattning om de neolitiska hägnaderna i Europa.⁷¹² Edmonds omtalar de tidiga hägnaderna som kunnat knytas till de

kulturbärare som omkring år 5000 f.Kr. använde sig av linjebandkeramik och nämner bl.a. platserna Darion i Belgien och Langweiler 8 i Tyskland. Arkeologiska undersökningar har visat att hägnader vanligen adderades till boplatserna under slutet av deras etableringar. En stor variationsbredd finns dock när det gäller hägnadernas relation till husen. När det gäller funktionen är det svårt att argumentera för en fortifikatorisk roll, förutom i ett fåtal fall. Flertalet platser kan inte heller sägas ha fungerat som depåer. I vissa fall har koncentrationer av avfall från produktion av stenverktyg kunnat konstateras. Från andra inhägnade platser tycks det finnas en dominans för tillagning och konsumtion av mat.⁷¹³

Även under efterföljande kulturer, som Rössen, Michelsberg, Cerny och Chasséen, konstrueras hägnader. Vissa platser har då haft boplatser, medan det på de flesta platser inte fanns spår efter sådana aktiviteter. Andra platser tycks ha haft en fortifikatorisk funktion att fylla. Edmonds nämner fynd av djurben från diken och gropar vid Michelsberg i Tyskland och Noyen sur Seine i Frankrike. Det finns även platser med fynd av människoben och då främst kranier. Ibland har det i gravar påträffats exotiska verktyg och keramik.⁷¹⁴ Edmonds poängterar att en enda funktion inte kan appliceras på alla hägnader, utan att dessa byggdes av olika anledningar. Han ser det som att hägnaderna var centrala platser för många människor, vilket bl.a. indikeras av de många dagsverken som åtgått för att uppföra konstruktionerna. Hägnaderna framhäver, enligt Edmonds, skillnader i form av exklusion och inklusion. Inom den inhägnade ytan kunde viktiga aktiviteter äga rum. Dessa kunde bestå i övergångsriter, offer och förfädersdyrkan. Vissa platser kom att användas under ett fåtal generationer, medan andra hägnader fungerade under längre tid. Edmonds menar att hägnadernas funktion som samlingsplatser kan ha medfört ett samarbete mellan olika grupper av människor och att de därför bidrog till samhällsbyggandet i stort.⁷¹⁵

En jämförelse mellan modeller

Från hägnaden Langweiler 8 noterar Bradley att flinta importerats från tre platser. Bradley ser detta som speciellt intressant, då den tidigare boplatserna tycks ha kontrollerat distributionen av råmaterial till de andra boplatserna i närområdet. Han föreslår att hägnaden kan ha övertagit denna roll. Depositioner av djur- och människoben blir under senare kulturer mer vanliga. Även hägnader som tolkas som försvarsanläggningar innehåller sakrala depositioner av djur och människor. Bradley poängterar i detta sammanhang att hägnaderna vid denna tid spelade en större roll med hänsyn till det ceremoniella. Det är alltså tämligen tydligt att Bradley tycks se en förändring i funktion hos hägnaderna, vilken då skulle gå från en ekonomisk till en religiös användning.

Petrasch studerar platser från omkring år 4800 f.Kr. och menar att det i en jämförelse mellan boplatser med och utan närliggande hägnader noteras en skillnad mellan de olika flintbestånden. Detta skulle då kunna indikera att platserna med hägnader har haft en betydelse vid fördelningen av råmaterial. Konstruktionerna tolkas som centrala samlingsplatser och diken och palissader ses som symboliska avgränsningar för de gemenskaper som de närliggande boplatserna utgjort. Trots bristande källage för de senare existerande kulturerna

med namnen Michelsberg och Altheimer, framgår av Petraschs text att den fortifikatoriska funktionen överväger. Han skissar här på en ekonomiskt betingad förklaringsmodell när han pekar på den ökande förekomsten av metaller och den då ökande möjligheten för den neolitiska människan att berika sig. Det är i försvarandet av dessa tillgångar vi då, enligt Petrasch, skall se de som försvarsanläggningar tolkade hägnaderna. Det är alltså tämligen tydligt att Petrasch tycks se en ekonomisk funktion hos de flesta hägnader, men det kan här spåras en utveckling från en enklare handel med flinta till en mer komplex situation där metaller spelar en viktig roll.

Edmonds redovisar ett antal olika tolkningar av funktion för de neolitiska hägnader som uppförts under det femte och fjärde årtusendet före Kristus i Europa. Edmonds tycks inte vilja ta ställning i frågan om funktion, men i slutet av det relevanta textavsnittet kommer en skrivning om att viktiga aktiviteter kunde äga rum inom den inhägnade ytan. Dessa händelser kunde då bestå i övergångsriter, offer och förfädersdyrkan. Edmonds menar att hägnadernas funktion som samlingsplatser kan ha medfört ett samarbete mellan olika grupper av människor och att byggnadsverken därför bidrog till samhällsbyggandet i stort. Det är alltså tämligen tydligt att Edmonds tycks se en religiös funktion hos de flesta hägnader, men att en överordnad funktion skulle vara av social beskaffenhet. Edmonds tankegång ligger då mycket nära den som år 1988 fördes fram av Christopher Evans, som menade att hägnader inte hade någon dominerande funktion. Om vårt nutida funktionsbegrepp skulle appliceras på hägnaderna, vilket ju är problematiskt, skulle vi enligt Evans se hägnader där sociala och ekonomiska faktorer integrerats.⁷¹⁶ Från brittiska forskare har en pluralistisk syn på hägnader även kommit att framföras år 2001.⁷¹⁷

Europas neolitiska hägnader utgörs av ett stort, komplext och motsägelsefullt material. Det är därför inte förvånande att tre forskare har kommit att presentera tre olika modeller för förändringen av funktion från omkring år 5500 f.Kr. och drygt 1 500 år framåt i tid. Man skulle kunna säga att materialet står och väger mellan de olika funktionella sfärerna. Själv känner jag mig mycket tilltalad av de sociala förklaringsmodeller som framförts av Christopher Evans och Mark Edmonds. Jag skulle här kunna utveckla denna tankegång med påståendet att oavsett om man tillverkade flintyxor eller begravde sina döda i närheten av eller inom hägnaderna, var detta en underordnad funktion. Den överordnade funktionen var av social beskaffenhet, där ideologins regler och normer var ämnade att bidra till samhällets fortlevnad.

Fallstudie III: bronsålderns monument

Syftet med fallstudie III är att analysera bronsålderslandskapet vid Fredriksberg i Malmö och att försöka spåra den bakomliggande ideologin. Frågorna som kommer att ställas kommer bl.a. att beröra datering, utbredning, konstruktion, orientering och relation till övriga närbelägna fornlämningar. Stolp- och stenrader vid bronsåldersgravar från Malmö behöver sättas in i ett större sammanhang, varför en genomgång kommer att ske av de liknande strukturer från Danmark, Holland, Storbritannien och Tyskland som till dags dato kommit författaren till kännedom. Jag menar att för att kunna förstå dessa lämningar måste man vidga vyerna och även analysera mer rumsligt avlägsna strukturer. Detta är ett generellt ställningstagande från min sida och jag menar att en extrovert arkeologi ger betydligt mer kunskap än den motsatta inriktningen.

Bronsåldern i det yttre backlandskapet

Vi arkeologer har sedan drygt två decennier tillbaka lärt oss att finna och dokumentera långhusen på boplatserna och under senare år har vi också under vissa förutsättningar och i viss topografi kunnat lokalisera och datera vägsträckningar.⁷¹⁸ En strävan efter att i våra modeller kunna återskapa ett mer komplett förhistoriskt landskap är nödvändigt för att vi inte allt för ofta skall tvingas producera det som Elisabeth Rudebeck kallar ”långhusöarnas statiska landskap”.⁷¹⁹

Det har av denna text tidigare framgått att Fredriksbergsområdet varit av ett speciellt intresse för delprojektet ”Det rituella landskapet” allt sedan inledningen av projektet Öresundsförbindelsen. Mellan gårdarna Marklunda och Fredriksberg återfinns sålunda gravhögar Hålhög, Lusthög, Sporrhögbacken, Stöttehög, Galjebacken, Ohrhögar, Kungshögarna och Hammenhög (figur 35). Arkivaliska uppgifter utvisar att en arkeologisk undersökning utfördes av Oscar Montelius år 1897 i Hålhög. Fynd från den äldre bronsålderns perioder I och II kunde då tillvaratas.⁷²⁰ Landskapet präglas av det yttre backlandskapets dramatiska topografi, där de relativt höga åsarna står i kontrast till de låglänta partierna, där källkärr i vissa fall kan konstateras efter provborrningar eller schaktningar. Av de här uppräknade gravhögar har Kungshögarna det mest monumentala läget, vilket innebär att dessa fornlämningar syns på långt avstånd. Det minst storslagna läget har Hammenhög, som dock inte kan sägas vara belägen i det yttre backlandskapet. Hammenhög bör rätteligen sägas tillhöra det kustnära inlandet, eller gränsområdet mellan det kustnära inlandet och det yttre backlandskapet.

Figur 35. Området mellan gårdarna Marklunda och Fredriksberg. Skala 1:20 000.

I behandlingen av Fredriksbergområdet bör gravhögnas förmodade tillkomsttid sättas i relation till den någorlunda samtidiga användningen av närliggande markområden. Resultat från de arkeologiska undersökningarna inom delområdena Fredriksberg 13A–F kommer då att beaktas, likväl som arkivaliska uppgifter rörande äldre dokumentationer.

Ett viktigt moment är här att applicera de teoretiska övervägandena på den situation som kan ha varit rådande under den äldre bronsåldern. I vilken utsträckning kan ideologi spåras i de materiella lämningarna? Finns liknande lämningar på andra platser i Sydskandinavien och övriga Europa?

Jag har i det andra projektprogrammet fört fram följande hypotes: ”I det rituella landskapet vid Fredriksberg synes sakrala aktiviteter att ha förekommit under senneolitikum och äldre bronsålder, där det gravhögstätaste området närmast förefaller att ha *repellerat* profana aktiviteter”.⁷²¹

Några tankar om utforskandet av bronsålderns gravhögar under åren 1974–2004

Eftersom det är människor som ligger begravda i gravarna och eftersom det är människor som byggt monumenten, kan vi inom humaniora också anlägga en mångfald av sociala aspekter på det material som vi studerar. Tidigt ute med att placera gravar i en social kontext var antropologen Alfred Kroeber som år 1927

kopplade vissa gravskick i Afrika till vissa sociala klasser.⁷²² Andra sociala perspektiv på gravar kan exempelvis resultera i studier av status, demografi, gender och etnicitet.⁷²³ Vid slutet av 1970-talet nedskrev Åke Hyenstrand tankar rörande gravmonumentens förmåga att förmedla ett tankeinnehåll och han använde då begreppen symbolvärde, manifestationsgrad, markeringsavsikt och traditionsförankring.⁷²⁴ När det gäller kommunikativa aspekter förde Eva Bergström år 1980 en diskussion om dessa som sociala markörer utifrån ett västsvenskt material.⁷²⁵ Några år senare kom Bo Petré att utifrån ett uppländskt material föra ett samtal om rösens och röseliknande stensättnings exponeringskommunikativa funktion.⁷²⁶ År 1993 publicerades Ulf Säfvestads analys av gravhögar i sydvästra Skåne, där han menar att högarna avspeglar en ursprunglig territoriell indelning och att de haft en kommunikationsfunktion.⁷²⁷ Många forskare har kommit att diskutera bronsåldersgravars placering i landskapet och de flesta har anslutit sig till tanken att de skall betraktas som territoriemarkeringar i landskapet.⁷²⁸ Under senare år har man kunnat använda sig av GIS-data i speciell programvara för att konstruera de landskapsutsnitt som kan ha varit möjliga att beskåda från gravhögar.⁷²⁹ Tore Artelius publicerade år 1999 en artikel där han studerar bronsålderns gravar i relation till boplatser i Ätrons dalgång. Artelius menar att varje gravtyp hade sin egen ideologiska identitet i den sociala strukturen och sålunda markerades en regional identitet. Forandet av det ideologiska landskapet bidrog till upprätthållandet av den sociala strukturen.⁷³⁰ Terje Gansum har nyligen fört fram vikten av att ställa nya frågor och sätta nya kunskapsmål vid undersökningarna av gravhögar.⁷³¹

Beskrivning

Här kommer platser för stolp-, sten-, härd- och kokgropsrader i anslutning till gravhögar att beskrivas. Den gemensamma nämnaren är att alla lämningar har en relation till relativt närbelägna gravhögar, på så sätt att dessa rätlinjiga och regelbundna konstruktioner synes vara orienterade till eller från dessa. Bland frågor som kan ställas i detta sammanhang kan nämnas: Till vilka perioder inom bronsåldern kan aktivitetsspåren dateras? Vilka aktiviteter kan klassificeras som tillhöriga den ideologiska sfären? Hur relaterar dessa aktiviteter till varandra i tid och rum? Vilken betydelse kan gravhögar ha haft och hur kan människor ha agerat? Hur kan den av människan skapade miljön ha uppfattats i förhållande till naturlandskapet? Vad kan denna landskapsgestaltning säga om det rådande samhället? Vilken roll kan närliggande kommunikationsstråk ha spelat?

Avgränsningar av det studerade materialet

Alla avlånga och stolp- eller stenbyggda lämningar i närheten av bronsåldershögar i Sverige kommer inte att studeras inom innevarande arbete. Sålunda kommer inte närmare att behandlas de hägnader som avgränsat bronsålderns gravfält. Exempel på sådana lämningar är Löderup och Annelöv i Skåne.⁷³² Se dock kapitlet *Kv. Bronsdolken – Ljungbackagravfältet* nedan. Inte heller kommer här att behandlas de i omedelbar anslutning till gravhögar belägna kulthus som under senare år kommit att dokumenteras på Jylland i Danmark.⁷³³

Aubrey Burl har i ett arbete från år 1993 tabellerat 1 033 s.k. stenrader från Storbritannien, Irland och Frankrike. De här irrelevanta grupperna ”ingångar och portaler” och ”parvisa stenar” utgör dock 17 respektive 333 st.⁷³⁴ Jag har inom ramen för innevarande arbete inte kunnat nagelfära alla de knappt 700 resterande platserna, utan jag har fått nöja mig med en kontroll av sex katalogiserade platser där Burl angivit att det förutom stenrader även skulle finnas gravhögar, rösen eller andra gravar. Platserna som kontrollerades var Thorn Hill, Alignements du Moulin, Klud-er-Yer, Beaghmore, Lostmarc’h NE och Tooreen W. Detta arbete resulterade i att den av Burl angivna platsen Beaghmore kunde bekräftas. Vidare kom Burls arbete att hjälpa mig indirekt då jag i anförd litteratur kom att uppmärksamma platserna Garrywhin, Maddock’s Down och Setta Barrow.

Stolp- och stenrader

Nedan kommer 26 europeiska platser för stolp- eller stenrader, vilka är orienterade mot eller från bronsålderns gravhögar, att presenteras. Fem länder är representerade, men fördelningen av platser dem emellan är något ojämn. Sverige är bara representerat av Fredriksberg och Kv. Bronsdolken, vilka båda är från Malmö kommun. Sökningar har utförts i "Informationssystemet om fornminnen" (FMIS) som tillhandahålls på Internet av Riksantikvarieämbetet. Några tillämpliga träffar har dock inte erhållits, vilket skulle kunna bero på svårigheten med att snäva in sökningarna. Likartade problem uppstod vid sökningar i Det Kulturhistoriske Centralregister (DKC), men problemen minimerades då jag fick hjälp av Mogens Schou Jørgensen, Kulturarvsstyrelsen – Arkæologisk Kontor, København. Efter en kvalificerad sökning i DKC återfanns information om 79 "stenrækker", men det visade sig att det under detta slagord dolde sig en mycket heterogen samling av lämningar. Den kronologiska spännvidden sträckte sig från tidigneolitiska megaliter till moderna byggnads lämningar.

Det har alltså varit omöjligt att finna analogier till exemplen från Malmö från övriga Sverige. Det skulle dock inte förvåna mig om motsvarigheter finns, men problemet är att finna den sökta informationen. Det skulle inte heller förvåna mig om jag blev uppmärksam på paralleller efter det att innevarande arbete publicerats.

Sverige – Malmö

Fredriksberg

Landskapet öster om gården Fredriksberg präglas av det yttre backlandskapets dramatiska topografi, där de relativt höga åsarna står i kontrast till de låglänta mosshålorna. Under lång tid var det Risebergabäcken och dess våtområde som markerade skiljet mellan den kustnära slätten och det yttre backlandskapet i trakten av Fredriksberg i sydöstra delen av Malmö. På grund av utdikningar och andra omgestaltningar av landskapet är det numera en motorväg som markerar detta skilje mellan landskapstyperna. Nedan skall de arkeologiska undersökningarna vid den numera rivna Källegården beskrivas. Detta kommer att ske med en fokusering på vissa lämningar som kunnat dateras till bronsåldern.

Fredriksbergsområdet är synnerligen rikt på gravhögar daterade till, eller som tillskrivs, bronsåldern. Inom ett ca 1,5 km² stort område återfinns idag således de åtta namngivna gravhögarna Ohrhögen, de två Kungshögarna, Galjebacken, Stöttehög, Sporrhögsbacken, Hållhög och Lusthög. Fornminnesinventerare hade tidigare angett att det i området fanns två närliggande gravhögar med samlingsnamnet Ohrhögar, men de arkeologiska undersökningarna år 1998 kunde visa att en av dessa förmenta fornlämningar endast utgjordes av en naturlig moränkulle.⁷³⁵ Inom ramen för delprojektet "Det rituella landskapet" har miljöarkeologiska undersökningar utförts i Malmö. Totalt har då 13 gravhögar besiktigats och från tio av dessa har prover insamlats, vilka tagits med jordsond. En av dessa gravhögar, Ohrhög, återfinns på en kulle, som vid undersökningstillfället år 1998 var omgiven av åkermark i norr, öst och syd.

Gravhögen är starkt utplanad och delar av den ursprungliga jordmanteln ligger i ca 1 m tjocka colluvier runt graven. Graven var svåravgränsad, men en möjlig kantkedja kan ha identifierats i den sydöstra delen.⁷³⁶

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.
Ua-17937	3205 ± 75	1690–1310	Ohrhögen
Ua-17938	1880 ± 65	1–330	Ohrhögen

Tabell 24. Radiometrisk datering från Fredriksberg, Ohrhögen.

Två dateringar på humusprover från Ohrhögen gav resultat som med 95,4 % sannolikhet återfinns inom intervallen 1690–1310 f.Kr. respektive 1–330 e.Kr. (Ua-17937 och Ua-17938). Den äldre dateringen kan hänföras till bronsåldersperioderna I och II och skulle kunna vara en datering av gravhögens etablering. Den yngre dateringen torde illustrera det faktum att det med jordsondning kan vara svårt att i vissa fall lokalisera den ursprungliga markytan (tabell 24). Den viktigaste källkritiska aspekten berör härvidlag störningar av den ursprungliga stratigrafien, vilka åsamkats av såväl växter, djur och människor.⁷³⁷ Gravhögen Galjebacken undersöktes av Nils Gustaf Bruzelius år 1864 och i graven återfanns två skelett. Gravhögen Hålhög undersöktes år 1897 av Oscar Montelius. Graven skall bl.a. ha innehållit ett skelett i en 2,25 m lång ekkista, en bronsdolk daterad till period I (SHM 10436) och ”ett föremål” från period II. Cirka 500 m väster om Ohrhögen fanns tidigare två flatmarksgravar från yngre bronsålder, vilka år 1928 undersöktes av J. E. Forssander.⁷³⁸ Cirka 800 m norr om Ohrhögen undersökte Jörgen Kling år 1980 en senneolitisk grav, där två vuxna människor och ett barn blivit begravda.⁷³⁹

Inför anläggandet av motorvägen mot Ystad utfördes år 1972 arkeologiska undersökningar ca 200 m nordost om Ohrhögen, vilka resulterade i att en vikingatida boplatz framkom. I denna boplatz närhet undersöktes elva år senare ytterligare boplatzlämningar från denna tid.⁷⁴⁰ Omkring 1,2 km nordost om Ohrhögen undersökte Jan Persson år 1984 boplatzlämningar från bronsåldern (MHM 6650). I Fredriksbergsområdet finns ett flertal stenåldersboplatser enligt fornminnesinventeringen.⁷⁴¹

Den arkeologiska förundersökningen av år 1997 utvisade att området väster och öster om Ohrhögen hyste ett flertal lämningar från förhistorisk tid, vilka kunde dateras till äldre och yngre järnålder. Här kan då speciellt uppmärksammas en eventuell brandgrav, tre eventuella skålgropsstenar och årderspår. Då årderspår framkom vid Ohrhögen, kan det finnas skäl att diskutera om det här kan vara frågan om s.k. rituell plöjning.⁷⁴² I området öster om Galjebacken och norrut framkom anläggningar, som gavs dateringar till bronsålder och äldre järnålder.⁷⁴³

Det delområde som kom att slutundersökas söder om Europaväg 65 fick namnet Fredriksberg 13A och B. Det östra delområdet kallades Fredriksberg 13A och uppvisade aktivitetspår som spänner alltifrån mellanneolitikum fram till vikingatid, men de anläggningar som dominerade fornlämningsbilden utgörs av brunnar som har daterats till vendel- och vikingatid. Vid undersökningen av det västra delområdet 13B framkom bl.a. spår efter metallhantering och aktiviteterna dateras till förromersk järnålder.⁷⁴⁴

En stenförstärkt väg, med väst-östlig orientering, kunde dokumenteras på en sträcka av ca 40 m. Hjulspår, med en spårvidd på ca 1,10 m, kunde skönjas i stenpackningen. Denna bestod av stenar lagda i grus på det flacka underlaget

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.nr
Ua-18957	1715 ± 65	130–440	4000

Tabell 25. Radiometrisk datering från Fredriksberg: En stenförstärkt väg.

som utgjordes av moränlera. Möjligen kan två faser identifieras, en äldre med mindre stenar och mer omsorgsfullt lagd, samt en yngre med något större stenar. Stenpackningens bredd var hela 5 m på en 4–6 m lång sträcka. Vägen kan ges en relativ datering med hjälp av en grop som var grävd genom stenpackningen. I denna påträffades mindre mängder med träkol som med stor sannolikhet daterats till intervallet 660–920 e.Kr. Vägen skall med andra ord ha varit tagen ur bruk senast under vendeltid eller vikingatid. Ett humusprov som tagits av Miljöarkeologiska laboratoriet vid Umeå Universitet har med stor sannolikhet getts en datering till intervallet 130–440 e.Kr. (tabell 25). Därmed har vägen getts en kronologisk avgränsning till den äldre järnåldern.⁷⁴⁵

Omedelbart öster om Ohrhögen dokumenterades tio stolphål som låg på en ca 30 m lång rad i väst-östlig riktning (figur 36). Avståndet mellan nedgrävningarna varierade mellan ca 3,00–3,50 m. Storleksmässigt var anläggningarna relativt likartade med en medeldiameter på 0,32 m och ett medeldjup på 0,32 m. I ett av stolphålen påträffades två flintavslag, men i övrigt var stolphålen fyndtomma. Ett av stolphålen har med 95,4 % sannolikhet ¹⁴C-daterats till intervallet 1440–1130 f.Kr., vilket ger bronsåldersperioderna II och III (Ua-14821). Vid den östligaste delen av stolphålsraden dokumenterades ett antal små, runda härdar med en genomsnittlig diameter av ca 0,70 m. En av härdarna kunde med stor sannolikhet dateras till intervallet 1410–1070 f.Kr. (Ua-14820). Både den rumsliga närheten och den kronologiska överlappningen indikerar att stolphålsrad och härdar sannolikt är samtida (tabell 26). Inom delområdet finns även en nord-sydlig rad med fyra härdar och en kokgrop, vilka ej har kunnat dateras.⁷⁴⁶

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.nr
Ua-14821	3080 ± 55	1440–1130	Stolphål A408
Ua-14820	3025 ± 55	1410–1070	Härd A399

Tabell 26. Radiometriska dateringar från Fredriksberg.

Norr om Europaväg 65 låg delområdena 13C och D, där C endast bestod av ett extensivt område där försök gjordes att lokalisera en sockengräns. Delområde D innehöll anläggningar och fyndmaterial med dateringar från senneolitikum till vikingatid. Anläggningarna utgjordes av forna våtmarker, kulturlager, gropar, långhus, årderspar och andra odlingslämningar. I våtmarken kunde spåras aktiviteter från senneolitikum till den yngre bronsålderns B-fas. I kulturlagret framkom brunnar och komplexet daterades till övervägande del till järnålder. Majoriteten av de gropar som kunde dateras var från äldre järnålder. De två långhusen kunde dateras till yngre järnålder och då med tyngdpunkten i vendeltid. En eventuell hyddkonstruktion gavs en datering till äldre bronsålder. Cirka 20 m från gravhögen Galjebacken undersöktes två gropar som innehöll mycket bronsålderskeramik av A-typ.⁷⁴⁷

Norr om delområde Fredriksberg 13C–D låg delområde Fredriksberg 13E, där flera fornlämningar troligen utgör en del av en eller flera stenåldersboplatser. De förhistoriska lämningar som påträffades vid undersökningen kunde framförallt dateras till yngre bronsålder, med ett fåtal inslag från tidigare delen av neolitikum, äldre bronsålder och förromersk järnålder. Endast recenta anläggningar framkom inom delområde 13F.⁷⁴⁸

Figur 36. Fredriksberg, stolphålsrad öster om Ohrhögen. Skala 1:250. Efter Björhem et al. 2005: fig. 14.

Några kommentarer

Efter att ha beaktat de existerande fornlämningarna, arkivaliska uppgifter om tidigare utförda arkeologiska undersökningar och resultaten från förundersökningen, kom jag i projektprogrammet av år 1998 att föra fram följande tanke: ”I det rituella landskapet vid Fredriksberg synes sakrala aktiviteter att ha förekommit under senneolitikum och äldre bronsålder, där det gravhögstata området närmast förefaller att ha repellerat profana aktiviteter.”⁷⁴⁹ Det som jag inte förväntade mig i området var då bebyggelse lämningar från senneolitikum och äldre bronsålder. Dessa tankegångar kan lämpligen samordnas med vissa frågeställningar som kommit att myntas inom ramen för delprojektet ”Långhuslandskapet”. År 1996 ställdes frågan: ”Förekom det under senneolitikum gårdar med speciell produktion och vilken betydelse hade de i så fall för framväxten av en sannolikt mer hierarkisk samhällsstruktur under äldre bronsålder?”⁷⁵⁰ Efter det att undersökningarna av Svedab-delen hade utförts kunde konstateras att ”långhusboplatser från senneolitikum...inte gett någon tydlig information om dessa förhållanden. Det förefaller däremot som om vissa boplatser koncentrerats till topografiskt utmärkande områden under äldre och mellersta bronsålder. Ett exempel på detta är bronsålderslämningarna inom delområde 8B Svågertorp.” Vad gäller de slutundersökningar som skulle komma att utföras under år 1998 fanns då en förhoppning att resultat från delområde Burlöv 20C skulle kunna bidra med ny kunskap i detta hänseende.⁷⁵¹

År 1996 ställdes även frågan: ”Skedde en stabilisering, sammandragning och en eventuell omlokalisering till höjdlägen av bebyggelsen under äldre bronsålder?”⁷⁵² Efter det att undersökningarna av Svedab-delen hade utförts kunde konstateras att ”Resultaten... pekar i denna riktning, men det förefaller som om det i synnerhet i brytningsområden mellan olika topografiska zoner råder speciella mönster, vilket är ett förhållande som gör boplatserna på delområde 20C ytterst intressant även ur detta perspektiv. På boplatserna 20C finns lämningar från både senneolitikum och bronsålder på ett höjdläge som är markant, sett ur en sydvästskånsk synvinkel. I den omgivande fornlämningsmiljön utanför undersökningsområdet finns även iögonenfallande gravhögar.”⁷⁵³ Inom ramen för delprojektet ”Långhuslandskapet” kunde man alltså efter en analys av slutundersökningsresultaten från Svedab-delen i projektet Öresundsförbindelsen konstatera att det fanns tendenser till en eventuell omlokalisering av bebyggelsen till höjdlägen under äldre bronsålder. Utifrån resultaten från förundersökningarna inom Vägverks-delen kom de topografiska förhållandena att uppmärksammas ytterligare: ”... men det förefaller som om det i synnerhet i brytningsområden mellan olika topografiska zoner råder speciella mönster...”⁷⁵⁴ Efter det att resultaten från slutundersökningarna inom Vägverks-delen beaktats kunde konstateras att ”Under loppet av bronsålder ’koloniserades’ också backlandskapet. En förskjutning av bebyggelsen till höjdlägen kan därmed beläggas och en viss grad av koncentration är trolig...”⁷⁵⁵ Om man översätter dessa tankar och resultat till förhållandena i Fredriksbergsområdet, skulle det här ha kunnat förväntas bebyggelse från äldre bronsålder. Att så ej blev utfallet kan då möjligen förklaras med att Fredriksbergsområdet ligger i ett gränsområde mellan det kustnära inlandet och yttre backlandskapet, där speciella förhållanden skulle ha varit rådande. Den lokala topografins betydelse för lokalisering, eller icke-lokalisering, av förhistoriska aktiviteter får i detta fall alltså betecknas som stor. Detta skulle också kunna uttryckas som att naturlandskapets

betydelse för kulturlandskapets gestaltning har varit avsevärd. Detta ligger då i linje med vad som uttryckts av Bradley: "Monuments may have taken on some of the attributes of natural places..."⁷⁵⁶

Området invid Ohrhögen är beläget på omkring 40 m ö.h., de öster därom belägna Kungshögarna ligger på cirka 60 m ö.h. och Risebergabäckens låglänta närområde i väster ligger på omkring 28 m ö.h. Ohrhögen m.fl. relativt närbelägna gravhögar ligger alltså på en relativt högt belägen sluttning som vetter mot väster. Det kan här vara på sin plats att beakta de exponeringskommunikativa tankar som ovan har berörts. Ulf Säfvestad har i en artikel uttryckt sig generellt om gravhögars kommunikationsfunktion inom vissa platser i Skåne.⁷⁵⁷ I en opublicerad rapport har dessa tankar applicerats på exempelvis Stöttehög, Ohrhögen och Kungshögarna.⁷⁵⁸ Det framgår alltså av de topografiska förhållandena att de nämnda gravhögarna syns på relativt långt håll och att den exponeringskommunikativa riktningen framförallt är västlig. Det är rimligt att tänka sig att även vegetationsförhållandena under senneolitikum och äldre bronsålder tillät att gravhögarna kunde siktas långt västerut. Alltså kan det tänka sig att man exempelvis på ca 1,5 km avlägsna och samtida boplatser kunde se gravhögarna.⁷⁵⁹ Men därmed inte sagt att det inte kan ha funnits något mer närbelägna boplatser väster om Ohrhögen, som vi idag inte har någon kunskap om. Oavsett om så har varit fallet, torde det vara uppenbart att gravhögarna var byggda för att kunna ses från långt håll.

Gravhögarna i Fredriksbergsområdet kunde naturligtvis även beskådas från nära håll, men inte från samtida och närbelägna boplatser, om med boplatser här menas platser där långhus har varit uppförda, eftersom sådana troligen inte fanns. Med detta menar jag att varken projektet Öresundsförbindelsen, eller tidigare i närområdet utförda arkeologiska undersökningar, har kunnat dokumentera boningshus samtida med gravhögarna. De personer som kunnat betrakta exempelvis Ohrhögen under bronsåldern kan ha färdats förbi platsen på en väg. Denna väg har då inte varit identisk med den stenförstärkta väg som daterats till äldre järnålder. Men den föreslagna vägen kan då ha varit lika med en fas av den hypotetiska vägsträckning som kommit att kallas "Östra vägen", till skillnad för den i den arkeologiska litteraturen mer kända västra vägsträckningen. Båda dessa vägstråk skulle då redan under senneolitikum eller bronsålder ha förbundit de dåtida bygderna som sedermera kom att kallas Lunda- och Trelleborgsområdet. Äldre kartmaterial samt gravhögars och brandgravfälts placering tycks stödja denna hypotes.⁷⁶⁰

Kv. Bronsdolken – Ljungbackagravfältet

Ett andra exempel på en stolprad från Malmö skall här presenteras. Drygt 70 m väster om gravhögen Grötehög (Lockarp nr 7) utfördes under åren 1985–1987 arkeologiska undersökningar i kv. Bronsdolken. Det framkom då bl.a. en rad med 24 stolphål, vilka var orienterade i VNV–OSO, d.v.s. i riktning mot närområdet för Grötehög (figur 37). I väster avslutades den ca 40 m långa raden med en grop, medan den östliga avslutningen troligen befann sig utanför undersökningsområdet. I ett av stolphålen framkom en överliggare till en handkvarn som kan dateras till den yngre järnåldern. I anslutning till Grötehög kunde år 1976 ett större gravfält konstateras, vilket getts namnet Ljungbackagravfältet.⁷⁶¹ Detta gravfält har undersökts vid ett flertal tillfällen och totalt har 31 skelettgravar och 160 brandgravar dokumenterats. Förutom en brandgrav

Figur 37. Kv. Bronsdolken. Skala 1:400. Efter Samuelsson 1989: fig. 12.

daterad till den yngre bronsålderns period IV, kan de flesta gravarna anses kunna dateras till den yngre järnåldern och då företrädesvis till vikingatid.⁷⁶² I stolphålen kunde även åtta flintavslag och ett förarbete, till ett icke definierat redskap, tillvaratas. Sex av dessa flintartefakter har av Anders Högberg, Malmö Kulturmiljö, daterats till tidsperioderna neolitikum–äldre bronsålder, varav dateringen för förarbetet har kunnat skärpas till senneolitikum–äldre bronsålder. Jag menar att stolpraden på Ljungbackagravfältet har uppförts under senneolitikum–äldre bronsålder, vilket indikeras av de flintartefakter som påträffats och analyserats. I ett betydligt senare skede, d.v.s. yngre järnålder, har platsen åter använts för begravningar.

Samuelsson tolkar stolphålsraden som en konstruktion vilken ”markerat och särskilt olika delar av gravfältet från varandra”. Han konstaterar att jämförbara paralleller till hägnaden saknas på den yngre järnålderns gravfält. Han omtalar vidare att det tycks finnas en analogi med gravfältet i Löderup.⁷⁶³ Inom

fastigheten Löderup 15 utförde Märta Strömberg undersökningar under åren 1957, 1962–63 och 1971–73. Hon kunde då dokumentera gravar från MN B, senneolitikum, bronsålder och äldre järnålder. Rännor, som ibland var försedda med stolphål, tolkas som en hägnad, vilken avgränsade gravfältet mot söder och väster. Strömberg anser att rännorna fyllts igen under den sena bronsåldern, men att den kan ha grävts under en något tidigare fas.⁷⁶⁴ Under senare år har ett hägnadssystem, vilket avgränsat en eventuell gravhög mot söder och öster, även undersökts på ett gravfält vid Annelöv. Hägnadssystemet dateras till den yngre bronsåldern. Det råder en viss osäkerhet rörande den utplöjda gravhögens datering, men de äldsta gravarna kan dateras till senneolitikum–äldre bronsålder.⁷⁶⁵ Jag menar att konstruktionerna vid Löderup och Annelöv är att betrakta som hägnader, vilka avgränsat gravhögar och gravfält. Detta är en helt annan typ av konstruktion än de rader med stolpar eller stenar som en gång var orienterade till eller från gravhögarna. Skillnaderna består i graden av regelbundenhet och rätlinjighet, samt att hägnaderna inte är orienterade till eller från gravhögar. Även Arcini & Svanberg anser att det är skillnad mellan de rader av stolpar respektive stenar som exempelvis återfinnes vid Myrhøj och Fredriksberg kontra platser som Löderup och Annelöv.⁷⁶⁶

Danmark

Författaren till Myrhøj-publikationen, Jens Aarup Jensen, menar år 1972 att det är troligt att stenrader tidigare har varit mer förekommande i Danmark.⁷⁶⁷ Jag har via DKC försökt att verifiera Aarup Jensens åsikt. I DKC kan två knappt 100 m långa stenrader noteras, men medelvärdet ligger runt 25 m. I flera stenraders närhet finns gravhögar, men jag menar att närhet inte innebär ett tydligt samband. Den absoluta merparten av stenraderna kan ej dateras, eller har getts en svepande datering till förhistorisk tid. Många uppgifter är knapphändiga, varför det inte går att ge ett entydigt svar på frågan om hur många förhistoriska stenrader som egentligen finns registrerade. Den tillgängliga informationen avslöjar inte sällan att fornlämningarna tagits bort därför att lantbrukarna önskat utöka sina odlingsbara arealer. Jag instämmer därför med Aarup Jensens åsikt om att stenrader varit vanligare i Danmark innan lantbrukets behov kom att medföra att många fornlämningar raserades. Omkring knappt 20 st. stenrader finns dock fortfarande kvar på Jylland, vilket kanske till viss del kan förklaras av ett mindre intresse av att lägga marker med sämre förutsättningar för odling under plogen. Jag tänker då på de för sandflykt utsatta kustområdena och på ljunghedar och likställda marker med sämre bonitet.

Bavnehøje

Som ett exempel på numera förstörda stenrader från norra Själland kan nämnas Bavnehøje vid Lille Havelse by (DKC 010511–38 & 39), Frederiksborg amt, Själland. När Vilhelm Boye besökte platsen år 1887 kunde han notera att det mellan de två högarna fanns en knappt fyra meter lång rad med stenar, vilka var ca 0,6 m höga. År 1942 noterar Nationalmuseets utsände endast en av dessa stenar. Omkring 250 respektive 400 m sydost om Bavnehøje har det tidigare funnits ytterligare två gravhögar (DKC 010511–40 & 41), men grustäkt under

1800- och 1900-talen har medfört att dessa borttagits. En av dessa högar, Kurhøi, undersöktes år 1992 av Frederiksværkegnens Museum. Det kunde då konstateras att den skadade gravhögen haft en äldre och en yngre fas. Den äldsta fasen har daterats radiometriskt (tabell 27).

Cirka 200 m sydost om Bavnehøje undersöktes en vikingatida boplats under åren 1984, 1986 och 1991 av Gilleleje Museum respektive Frederiksværkegnens Museum (DKC 010511–87).

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.
AAR-1181	3590 ± 80	2200–1730	Kurhøi

Tabell 27. Radiometrisk datering från Kurhøi.

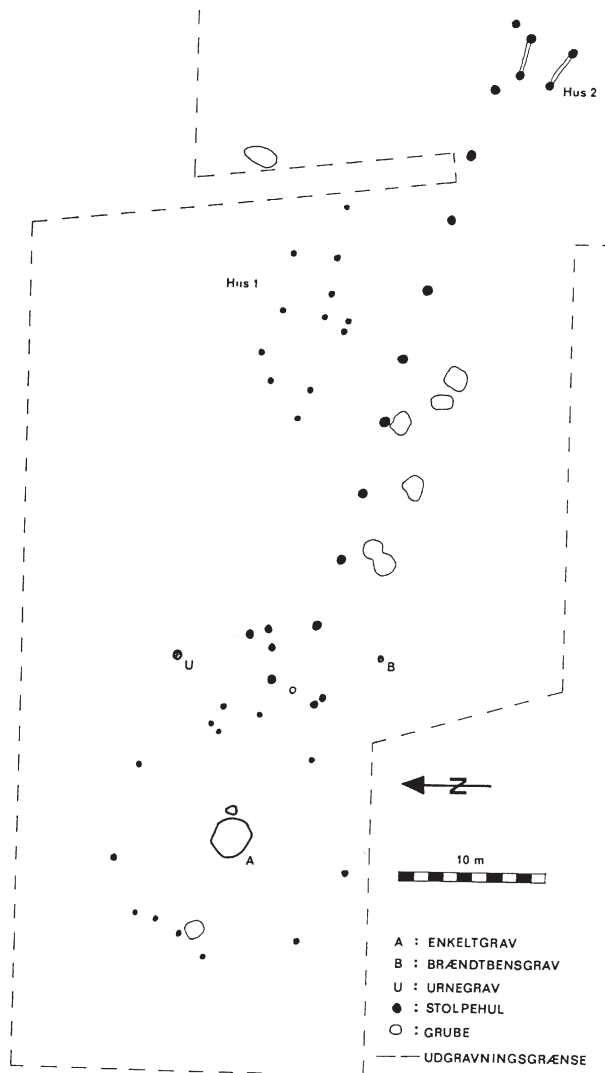
Ellidsbøl

Bland de längre stenraderna i Danmark kan nämnas den vid Ellidsbøl (DKC 110711–20), Thisted amt, Jylland. På 1910-talet noterades att det från en liten översandad gravhög (DKC 110711–19) utgick en rad med 26 stenar i nordvästlig riktning. Totalt bildade dessa omkring 0,5 m höga stenar en rad på 60 m. År 1943 noterade Nationalmuseets utsände att antalet synliga stenar nu hade minskat till 19. I närheten finns även ytterligare två gravhögar (DKC 110711–11 & 21). En av dessa undersöktes på 1910-talet och då påträffades en brandgrav i en stensättning, vilken gavs en datering till bronsålder.

Foulum

Vid Foulum, Viborg amt, Jylland, ägde arkeologiska undersökningar rum i slutet av år 1980 (DKC 131208–26). En kraftigt utplöjd gravhög undersöktes och det visade sig att denna bestod av två faser. Den drygt fyra meter breda primärhögen kunde dateras till ”enkeltgravskulturens undergravstid”, medan den ca 12 m breda sekundärhögen ej kunde dateras då den både hade varit utsatt för plundring och utplöjning. Spåren efter primärgraven utvisade att den döde blivit gravlagd i hockerställning i en tråkista orienterad i VNV–OSO. Det enda föremål som kunde tillvaratas i graven var ett flintspån med retusch. Runt platsen för graven återfanns ett cirkulärt dike i vilkens västra, södra och östra partier kunde dokumenteras spåren efter tätt ställda plankor. I den norra delen av diket återfanns ej dessa spår, men väl två stolphål. Lars Jørgensen menar att spåren utvisar att både plankor och stolpar har blivit uppdragna innan själva gravhögen har konstruerats.⁷⁶⁸

En undersökning av Foulum-gravhögens närområde utvisade att det runt denna återfanns 13 stolphål som bildade en cirkel med en diameter av ca 16 m (figur 38). Alla dessa stolphål var lika stora, 20 cm i diameter, och innehöll alla samma slags fyllning. En undersökning av lämningarna längre österut inom undersökningsområdet avslöjade att det här fanns tio stolphål som bildade en 43 m lång rad som var orienterad i VNV–OSO. Stolpfärgningarna utvisade att de ursprungliga stolparna haft diametrar på mellan 0,3 och 0,4 m. Avståndet mellan grav och det västligaste stolphålet i stolphålsraden uppgick till 14 m. Stolphålsraden pekar alltså rakt mot, eller från, primärgraven i gravhögen och orienteringen för stolphålsraden är den samma som för tråkistan och då också för den gravlagde. Lars Jørgensen tolkar primärgrav, stolpcirkel och stolprad som ett enhetligt monument och stödjer sig då på sammanfallande orienteringar och det faktum att avståndet från grav till stolpcirkel är det samma som för avståndet från stolpcirkel till stolprad.⁷⁶⁹ Det finns emellertid svagheter i detta resonemang och Jørgensen noterar själv att också den ödelagda sekundärgraven bör ha legat i gravhögens centrum. Därmed kan stolphålsraden lika gärna ges en koppling till gravhögens andra fas, som skulle kunna hänföras till

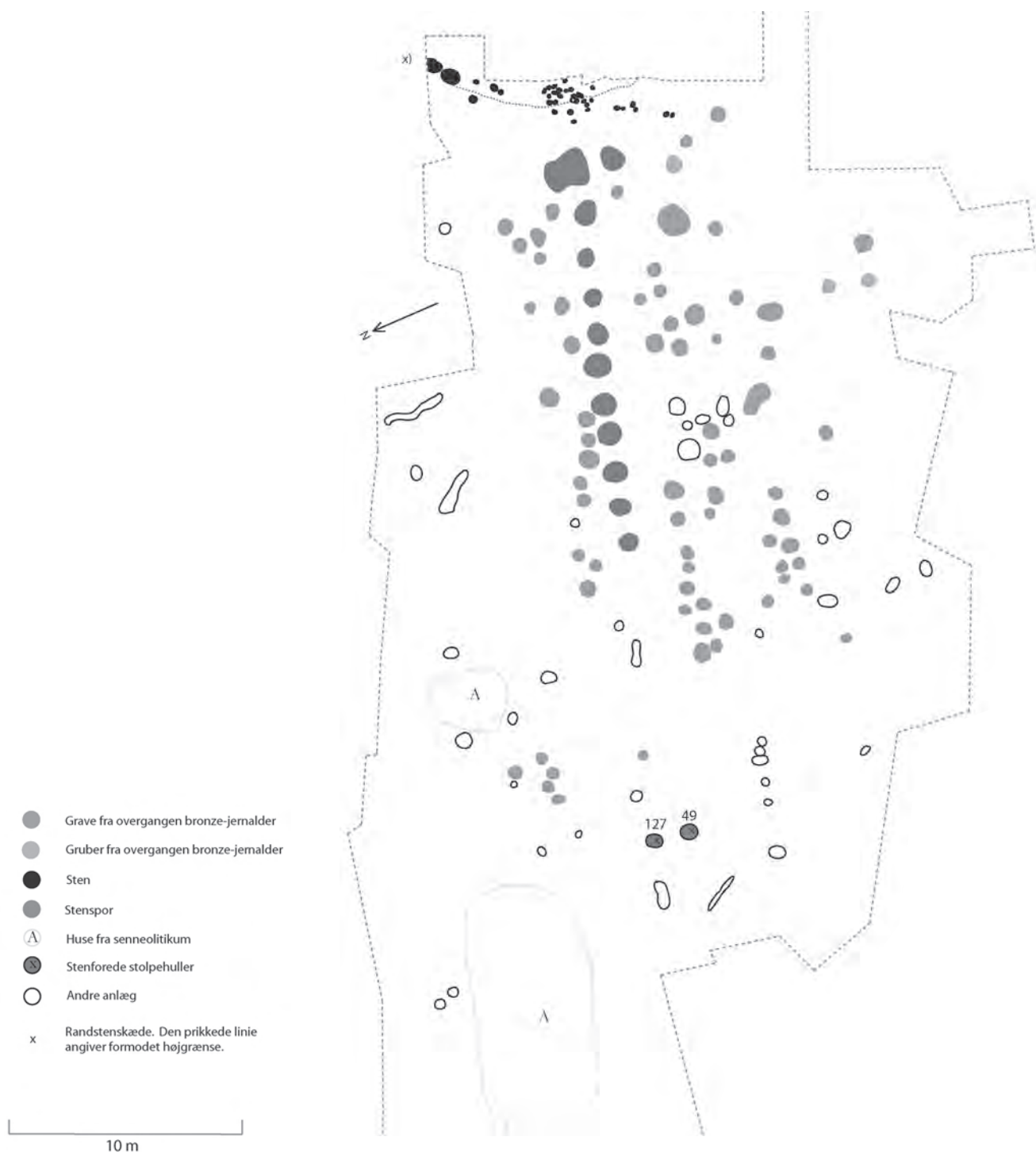
Figur 38. Foulum. Efter Jørgensen 1984: fig. 6.

senneolitikum eller äldre bronsålder. Jag menar att sannolikheten är större för att se stolphålsraden i en bronsålderskontext. Jag stödjer mig då på det faktum att stolphålsrader med en diameter på 16 m hellre bör kopplas samman med den andra fasens gravhög med en diameter på 12 m än den första fasens gravhög med en diameter på endast drygt 4 m. Analogier finns med den tyska platsen Westerholt, som redovisas nedan. För att kunna förstå dessa fornlämningar bör man också beakta att den här omtalade gravhögen ingår i ett ca tre kilometer långt stråk bestående av 15 gravhögar, av vilka flertalet idag är bortodlade eller borttagna i samband med byggnation. I ett par av dessa gravhögar har gravar daterade till brons- och järnålder dokumenterats (DKC 131208–25 & 34). Icke oväsentligt i sammanhanget torde vara att en 32 m lång rad med 17 kokgropar har pekats mot den högst belägna av dessa gravhögar, Bavnehøj (DKC 131208–37).⁷⁷⁰ Rader med kokgropar brukar vanligtvis dateras till den yngre bronsåldern.⁷⁷¹

Hellegård

På platsen Hellegård (DKC 130208–48), Viborg amt, Jylland, utfördes det arkeologiska undersökningar under åren 1998 och 1999. Dessa dokumentationsinsatser skedde i omedelbar närhet av en ej undersökt gravhög (DKC 130208–28). Det visade sig då att man fann 13 nedgrävningar för resta stenar. Elva av

Figur 39. Hellegård. Efter Hornstrup 2005: fig. 4.

dessa bildade en 17,5 m lång rad i riktning VNV från gravhögen räknat (figur 39). De resterande två nedgrävningarna flankerade det stenspår som låg närmast gravhögen. Kanske skall detta ses som en blockerad ingång till graven (se även Zeijen, Westerholt och Wiesens). Djupen på nedgrävningarna varierade inom intervallet 0,15 till 0,5 m, men de flesta låg inom intervallet 0,2–0,3 m. På platsen fanns ett 13 x 25 m stort område med totalt 70 brandgravar, vilka har daterats till bronsålderns period VI och början av förromersk järnålder, period I. Stenraden delade gravområdet i två delar på så sätt att 23 gravar har kommit att befinna sig i norr, medan de resterande 47 återfanns i söder. I undersökningsområdets västra del fanns även spåren efter två senneolitiska långhus, gropar

och två stenfodrade kraftiga stolphål. Dessa stolphål är placerade på så sätt att stenradens siktlinje har passerat däremellan. Karen Margrethe Hornstrup är av den uppfattningen att de stenfodrade kraftiga stolphålen är från senneolitikum och att även stenraden har uppförts vid denna tid.⁷⁷²

Myrhøj

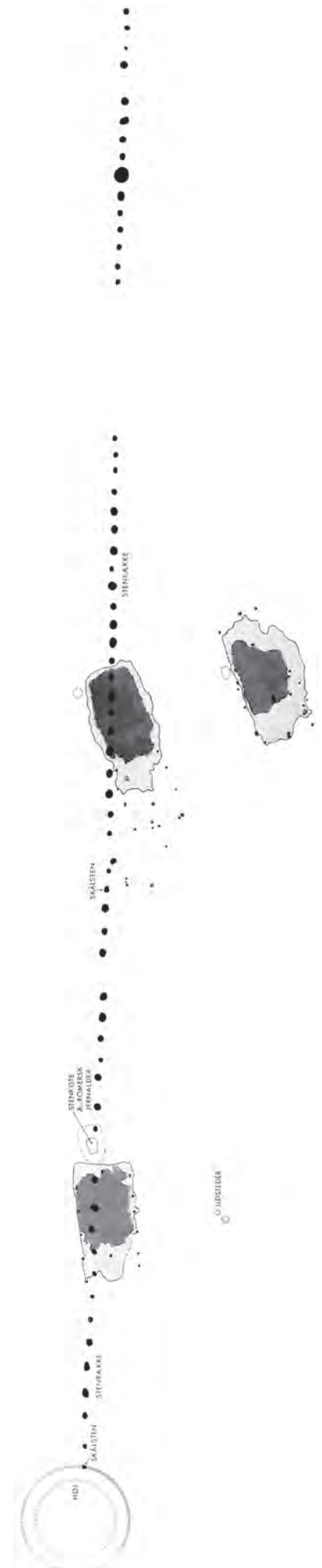
Platsen Myrhøj i norra Jylland torde i arkeologiska kretsar mest vara känd för sina relativt välbevarade senneolitiska långhus. Dokumentationen av denna boplats hade kanske aldrig utförts om inte lantbrukaren Aksel Christensen hade varit observant. Han hade noterat att de stora stenar han hade plöjt upp tenderade att ligga på en rad. Denna hypotetiska rad skulle då utgå från, eller peka mot, en gravhög (DKC 120212–82). En av de upplöjda stenarna var försedd med fem skålgropar. Arkeologen Oscar Marseens undersökningar år 1968 kom bl.a. att påvisa att det på platsen fanns stenspår på en 156 m lång sträcka, vilken sträckte sig i OSO-riktning från gravhögen. Totalt hade nio stenar bevarats, vilka var mellan 0,5 och 0,8 m långa (figur 40). Av dessa stenar hade två stenar skålgropar inhuggna. En av dessa stenar hade 54 skålgropar och var placerad i gravhögens kantkedja, medan den andra stenen befann sig i radens mitt. Stenradens datering indikeras av att nedgrävningarna skär ned i de senneolitiska husen, att det finns ett nära samband mellan gravhög och stenrad och att anläggandet av en grav under äldre romersk järnålder tycks ha inneburit att en sten borttagits.⁷⁷³ Bland de till idag delvis bevarade stenrader synes Myrhøj unik med sin längd på 156 m, sitt tydliga samband med gravhögen och de relativt tydliga indikationerna med avseende på dateringen.

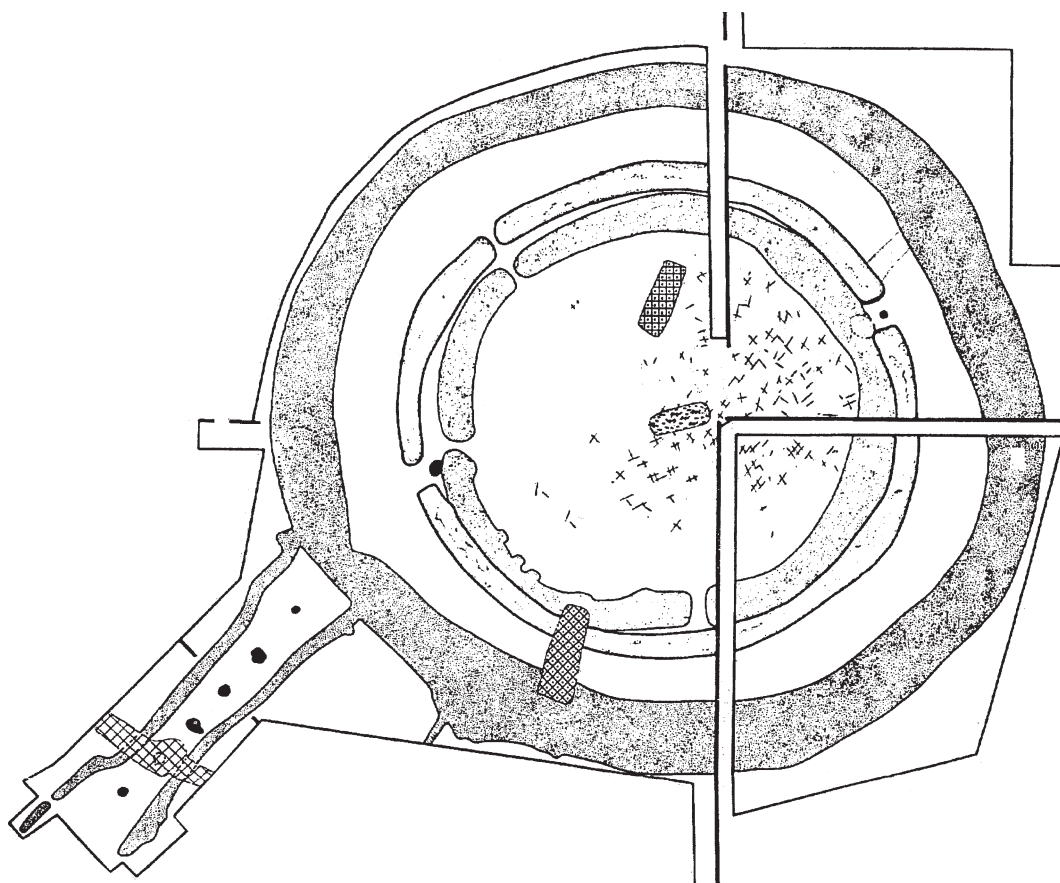
Figur 40. Myrhøj. Efter Jensen 1972: foldeplanche. (Se höger marginal)

Revsnæs

Under 1950-talet lät godsägare Westenholtz dränera sina marker på godset Revsnæs vid Lille Vildmose i nordöstra Jylland. Vid djupplöjning framkom två rader med omkring halvmeterhøga stenar på en sträcka av cirka 75 meter. Detta kom att medföra att Oscar Marseen, Ålborg Museum, utförde en provgrävning den 23 november 1959. Marseens undersökning utvisade att det fortfarande fanns stenar som ej hade rubbats av plogen och att stensättningen troligen var från förhistorisk tid, möjligen från yngre järnålder. Den 20 november hade Marseen skickat ett igångsättningsmeddelande till Nationalmuseet, vilket kom att leda till att Olfert Voss och Mogens Ørsnes anlände till undersökningsplatsen den 24 november. Nationalmuseets besiktning utmynnade i åsikten att en fullständig undersökning och restaurering borde äga rum (DKC 120305–8).⁷⁷⁴

I mars och april 1960 utfördes en fullständig undersökning jämte restaurering under ledning av Christen Leif Vebæk. Undersökningen visade att stensättningen bestod av 100 stenar, vilka var placerade i två parallella rader med 49 stenar i varje. Stenraderna var orienterade i NV–SO. Avståndet mellan raderna var ca 4 m och avståndet mellan stenarna i raderna varierade från 1 till 2 m. Stensättningens totala längd var ca 86,5 m. I varje ände hade öppningarna förslutits med en större sten. Inga fynd påträffades vid undersökningen. Vebæk menar att en datering möjligen kan indikeras av den grav som undersökts 140–150 m SSO om stenraderna och som daterats genom fynd av keramik till förromersk järnålder (DKC 120305–7). Det skall här understrykas att stenraderna inte är orienterade mot graven, vilket framgår av plansch 15 i Vebæks rapport.⁷⁷⁵

Holland

Grootebroek

Figur 41. Grootebroek. Efter van Giffen 1953: pl. III.

År 1949 undersöktes, under ledning av professor van Giffen, tre gravhögar söder om Grootebroek, Gem. Grootebroek, Holland. Gravhögarna dateras till den mellersta bronsåldern, d.v.s. till perioderna III–IV (figur 41). Gravhög nummer tre var uppförd i tre faser, där alla stadiers gravhögar var försedda med kantdiken. I sydväst utgick en 9 m lång rad med stolphål. Två övriga stolphål var placerade i, eller nära, öppningarna i det kantdike som tillhörde fas 2 och det är också till denna fas som van Giffen hänför dessa stolphål. Därför skulle man kunna tänka sig att även stolphålsraden hade en koppling till fas 2. Under fas 3 synes stolphålsraden ha förstärkts, eller ersatts, med två parallella diken.⁷⁷⁶

Haps

Arkeologiska undersökningar utfördes åren 1960, 1963–1965 och 1967 i Haps i provinsen Nordbrabant. Lämningar från såväl neolitikum, bronsålder och järnålder påträffades. Lämningarna från bronsåldern utgjordes av ett gravfält med lämningarna efter nio runda gravhögar och tre ovala gravkonstruktioner. En dubbel stolprad med orienteringen V–Ö påträffades (figur 42). Totalt bestod den 60 m långa raden av drygt 125 stolphål, men raden kan ha varit längre då den inte var avslutad inom undersökningsområdets östra del. Stolphålsraden

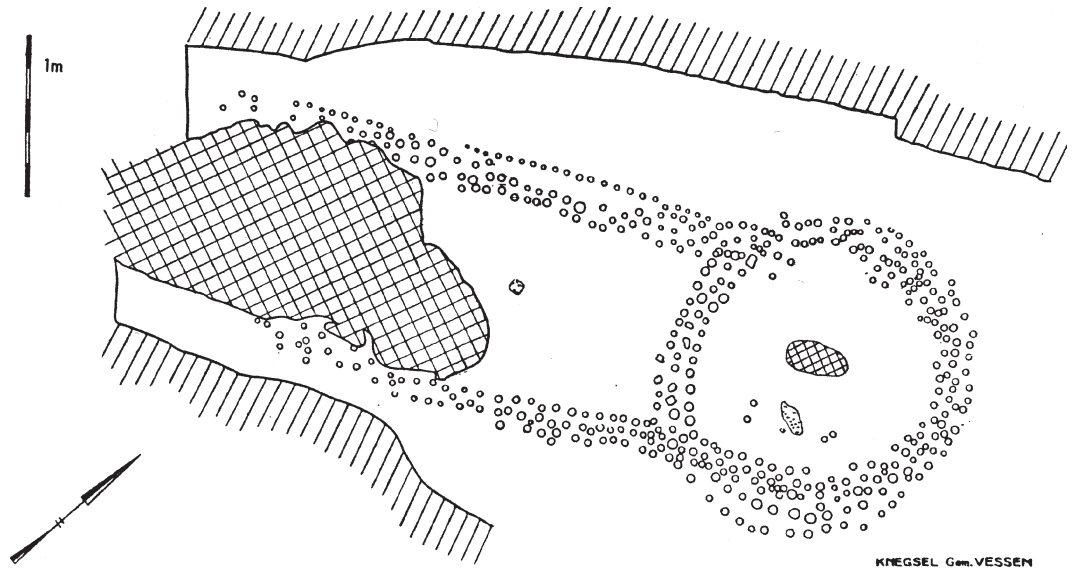

synes binda ihop två gravhögar (H1 och H3), men skillnader mellan stolphålen väster och öster om H1 gör att Gerrit Jan Verwers menar att gravhögen måste ha funnits innan stolpraden uppfördes.⁷⁷⁷ Gravhögarna, som varit försedda med tredubbla kantstolpar vardera (Glasbergen typ 7), dateras till perioden 1250–1100 f.Kr.⁷⁷⁸ Då stolphålsraden skärs av en järnåldersanläggning, måste stolpkonstruktionen enligt Verwers ha uppförts under bronsåldern.⁷⁷⁹

Figur 42. Haps. Efter Verwers 1972: beilage 2.

Knegsel

På en smal vall mellan Knegsel och Zand-Oerle, i provinsen Noord-Brabant, fanns sex gravhögar, vilka undersöktes av Dr. Hijzeler i början av 1950-talet. I norr fanns en utdikad mossmark med namnet Huismeer och i gravhögaras närhet fanns ett urnegravfält från järnåldern (figur 43). Den av recenta ingrepp skadade gravhögen nr I hade en diameter av 10 m och visade sig vara försedd med kantmarkeringar i form av tre till fyra cirklar med stolphål. Mot sydväst utgick två 16 m långa ansamlingar av stolphål, vilka hade ett inbördes avstånd av 5,5 till 6 m. Ansamlingarna bestod av upp till tre oregelbundna rader av stolphål, där den nordligaste raden hade ett mer rätlinjigt utseende. Gravhögen dateras typologiskt till den tidigaste bronsåldern. Av övriga undersökta gravhögar

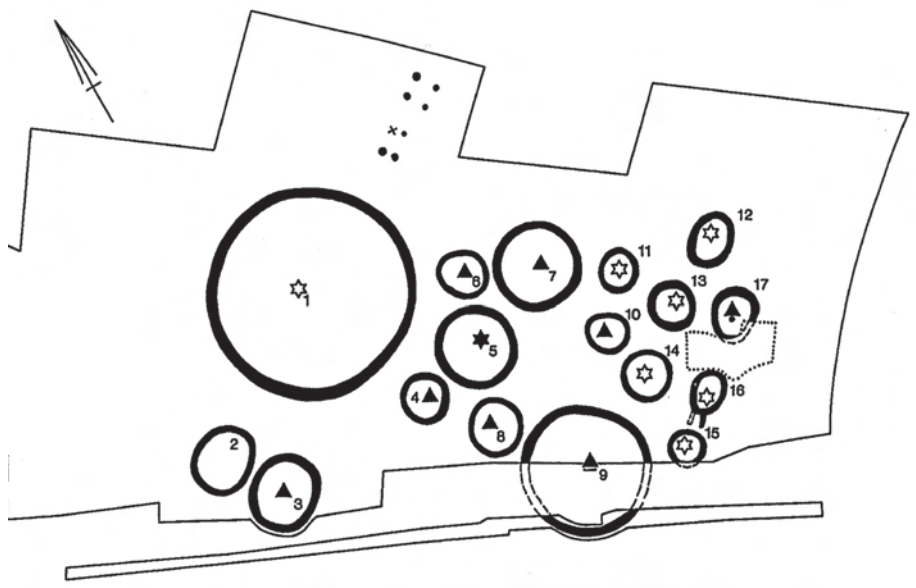
Figur 43. Knegsel. Efter Hipszeler 1952: fig. 1.

hänförs en till stenålder, tre till äldre bronsålder och en till "övergångsfasen" mellan dessa åldrar.⁷⁸⁰

Manderveen

Vid Manderveen, Tubbergen, undersöktes år 1950 ett gravfält med 17 gravar. Alla gravar var försedda med kantdiken. Åtta var urnegravar och åtta var brandgravar utan urnor, medan endast kantdiket återstod för den sjuttonde gravan. Nordöst om den största graven, med en diameter på ca 12 m, påträffades två rader med fyra stolphål (figur 44). Raderna hade riktningen SV–NO. Avståndet mellan kantdike och stolphål var knappt fyra meter. Komplexet anses tillhöra den yngre bronsåldern eller den äldre järnåldern.⁷⁸¹

Figur 44. Manderveen. Efter Verlinde 1980: abb. 91.

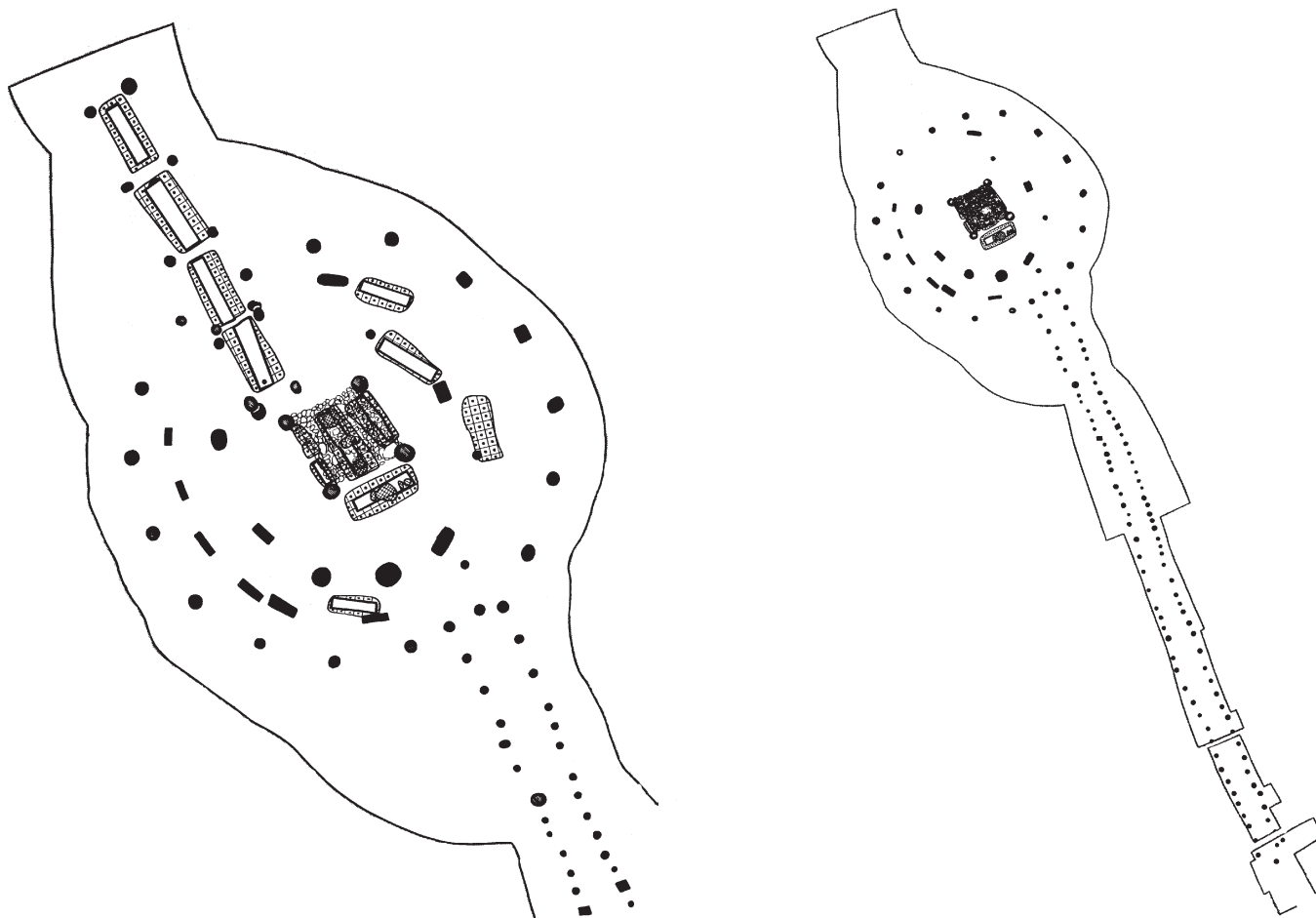
Zeijen

På Nordsche Veld vid Zeijen, Gem. Vries, i Drente, undersöktes flera gravhögar våren 1944 av professor van Giffen (figur 45). Detta är en av de mest betydelsefulla förhistoriska platserna i provinsen Drente. Här fanns tidigare över 150 gravhögar, där undersökta gravar visar på dateringar till stenålder, äldre och yngre bronsålder samt äldre järnålder. Vidare fanns i området megalitgravar, urnegravfält, "celtic fields" och minst två förhistoriska boplatser från äldre järnålder.⁷⁸²

Figur 45. Zeijen. Efter Müller-Wille 1979: abb. 14.

Gravhögen nr 75, med en diameter av 14 m, daterades till äldre bronsålder. Omkring 100 stolphål bildade en ca 35 m lång dubbel rad, där "förslutande" stolpar tycks ha funnits där stolpraderna har mött gravhögen och vid stolpradernas borte ändpunkt (figur 46). Gravhögar med blockerad ingång (se även Westerholt, Wiesens och Hellegård) observerades redan år 1928 av van Giffen. Glasbergen tolkar dessa blockeringar som den sista ritualen, vilken skiljde den avlidne från de levandes värld. Raderna utgick från gravhögens sydöstra del och synes peka mot gravhögen nr 111, vilken även den daterades till äldre bronsålder. Båda gravhögen hade under bronsåldern varit försedda med dubbla cirkular med stolpar, som markerat begränsningarna för den primära respektive sekundära gravhögen. I gravhög nr 75 fanns hela 13 skelettgravar, där det i flera fall fanns spår efter kistor. Fyra av dessa gravar var belägna i gravens centrum under en stenpackning, vilken hade omgärdats av fyra stolpar. Omedelbart utanför de två sydliga stolphålen fanns ytterligare en grav. Van Giffen tolkar dessa centralgravar som en begravd familj med slav, då två av gravarna var mindre och den femte perifer. Fyra gravar låg på rad i nordvästlig riktning, d.v.s. i förlängningen av de motställda stolpraderna. En av dessa fyra linjegravar låg under den sekundära högen, en låg till ca hälften utanför högen, medan de resterande två låg helt utanför gravhögen. Alla dessa linjegravar hade stolphål i hörnen. Resterande fyra gravar låg spridda under den sekundära gravhögen. I gravhög nr 111 låg de 11 gravarna i en cirkel. I förlängningen av den linje som dessa gravhögar och stolprader bildade, låg i sydost ytterligare en gravhög från äldre bronsålder (nr 112), vilken hade undersökts redan år 1919.⁷⁸³

Figur 46. Zeijen, gravhög nr 75. Efter Glasbergen 1954: fig. 69.

Alex Gibson menar att spåren efter de dubbla stolpraderna sydost om gravhög nr 75 påminner om de dubbla stenraderna på Dartmoor.⁷⁸⁴ Det skall här sägas att Gibson vid läsning av Glasbergen har kommit att tro att avbildningen av gravhög nr 75 vid Zeijen skulle vara från Toterfout–Halve Mijl, Noord-Brabant.⁷⁸⁵

Majoriteten av gravhögarna i området var belägna på äldre jordbruksmark. I området finns spår efter tre olika sätt att bruka jorden. De äldsta består av hackjordbruk, vilket tillhör äldre bronsålder och möjligen även senneolitikum. Därefter följer bruket av högåkrar, vilket avlöses av "celtic fields" i det sjätte århundradet f.Kr. Van Giffen noterar att de två undersökta gravhögarna från järnålder (nr 28 och 29) grenslade en jordvall som ingick i ett fossilt åkersystem.⁷⁸⁶ När översiktsplanen (Afb. 1) studeras ses dock att fler gravhögar (Nr 30, 31, 33 och 74) tycks grensla jordvallarna. Det mest intressanta är här dock enligt min åsikt att de ovan omtalade gravhögarna (Nr 75, 111 och 112) ligger parallellt med begränsningen av området med "celtic fields" i nordväst. Den gravhög som synes markera en begränsning av området i sydost (nr 117) undersöktes år 1951 och Harm Tjalling Waterbolk anser att denna gravhög har haft samma funktion som de tre västligt belägna gravhögarna. En arkeologisk undersökning kom år 1953 att utföras omkring 50 m norr om gravhög nr 117. Här framkom då bl.a. spåren efter ett nedbränt långhus från det fjärde århundradet f.Kr., vilket överlagrade en kantränna tillhörig en förmodad grav av oviss ålder. Det nära topografiska sambandet mellan åkersystem, gravar och boplatser har även observerats på andra platser i Holland.⁷⁸⁷

Storbritannien

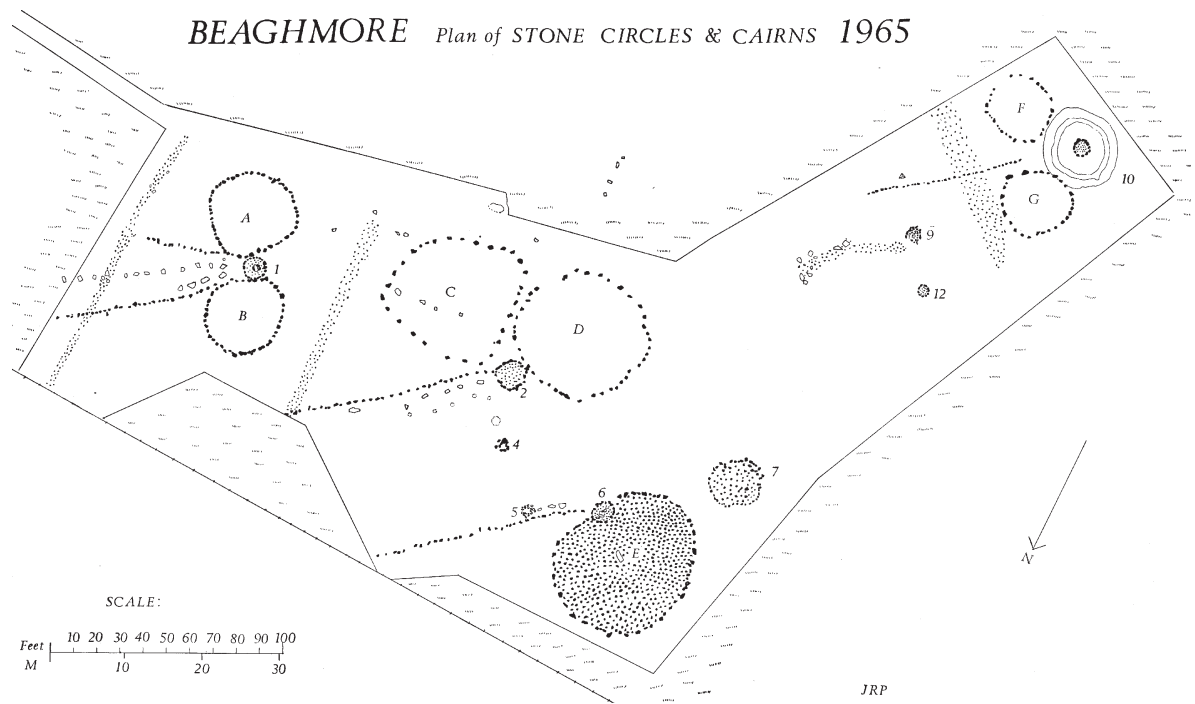
Även i Storbritannien finns exempel på att för jordbruket mindre intressanta områden hyser relativt många fornlämningar. Dartmoor och Exmoor är exempel på sådana förhållanden. Detta innebär dock inte att dessa platser varit förskonade från att fornlämningar förstörts. Från Exmoor omtalas exempelvis att över 100 ansamlingar av monument i sten försvunnit från Maddock's Down under perioden 1751–1905.⁷⁸⁸

Figur 47. Beaghmore. Efter Thom 1980: fig. 1.

Beaghmore

Från platsen Beaghmore, i grevskapet Tyrone, Nordirland, finns uppgifter om tio stenrader, vilka är orienterade SV–NO och associerade med små rösen. Sex av raderna är konstruerade av mindre stenar, medan fyra rader uppförts av större stenar (figur 47 och 48). Aubrey Burl menar att det vanliga mönstret på platsen är att en kort och en lång rad är orienterade mot ett röse. Den korta raden skulle bestå av större och den långa av mindre stenar. Ju närmare gravhögen stenarna står desto större är de.⁷⁸⁹

Figur 48. Beaghmore. Efter Pilcher 1969: fig. 11.

Efter att ha studerat översiktsplanen ingående menar jag dock att mönstret är mer komplext än vad Burl framställt det som. Platsens fornlämningar utgörs av rösen, stencirklar och stenrader, vilka grupperar sig i de fyra huvudgrupperna A–B, C–D, E och F–G. Vidare finns gruppen H som endast består av tre större, och två mindre, resta stenar. Inom dessa grupper formerar sig fornlämningarna enligt tabell 28. Det är alltså bara i gruppen C–D som Burls ”vanliga mönster” uppträder.

Grupp	Rösen	Stencirklar	Kort rad stora stenar	Kort rad små stenar	Lång rad stora stenar	Lång rad små stenar
A–B	1	2	1	1	1	1
C–D	1	2	1	0	0	1
E	3	1	1	1	0	1
F–G	1	2	0	0	0	1

Tabell 28. Kategorisering av Beaghmores fornlämningar.

När det gäller studier av stenrader har Alexander Thom, Archie Thom och Aubrey Burl varit fokuserade på stenradernas riktningar i förhållanden till solens och månens positioner under vissa tidpunkter under förhistorisk tid.⁷⁹⁰ Stenradernas längder har man dock inte intresserat sig för, men de går att utläsa av den publicerade översiktsplanen. Stenradernas längder är, med förbehållet att alla stenrader inte tycks vara avslutade inom undersökningsområdet enligt översiktsplanen av år 1965 (se tabell 29).⁷⁹¹

Sålunda återfinns längderna för stenrader uppbyggda av små stenar inom intervall 6–42 m, där medellängden är 21 m. Längderna för stenrader uppbyggda av stora stenar återfinns inom intervall 4–21 m, där medellängden är 10 m.

Beaghmore undersöktes för första gången av arkeologer under åren 1945–1949. Senare undersökningar har bl.a. resulterat i radiometriska dateringar av träkol från jorden under röse nr 10 (UB-11, 3485 ± 55 BP), samt från organiska lämningar i botten av kantrännan till detta röse (UB-163, 2725 ± 55 BP). Då det antas att alla stenrader, stencirklar och rösen uppförts vid samma tillfälle,

Grupp	Stenstorlek	Längd, ca (m)
A–B	Små	9
A–B	Små	21
A–B	Stora	6
A–B	Stora	21
C–D	Små	42
C–D	Stora	9
E	Små	6
E	Små	27
E	Stora	4
F–G	Små	21

Tabell 29. Stenradernas längder vid Beaghmore.

skulle dessa därför kunna dateras till det okalibrerade intervallet 3485 ± 55 BP– 2725 ± 55 BP. Enligt 1960-talets möjlighet att kalibrera erhöles då intervallet 1535 ± 55 – 775 ± 55 f.Kr.⁷⁹² Enligt dagens kalibreringskurva och kalibreringsmetodik erhöles intervallet 1950–800 f.Kr. En internationell grupp av experter fastslog år 1982 att äldre analysresultats felmarginaler skulle räknas om.⁷⁹³ Med tanke på att analyserna utfördes på 1960-talet bör felmarginalen vara större än ± 55 år. Glasgow University har rekommenderat att äldre analysresultat skall ges en felmarginal av minst ± 110 år.⁷⁹⁴ En förnyad kalibrering ger intervallet 2150–500 f.Kr. Jag menar att provet (UB-11) från jorden under röset tycks datera aktiviteter i en markhorisont äldre än röset. Jag tycker därför att man endast skall förlita sig på provet (UB-163) från de organiska lämningarna i botten av kantrännan, som bör ha avsatts efter det att rännan grävts (tabell 30).

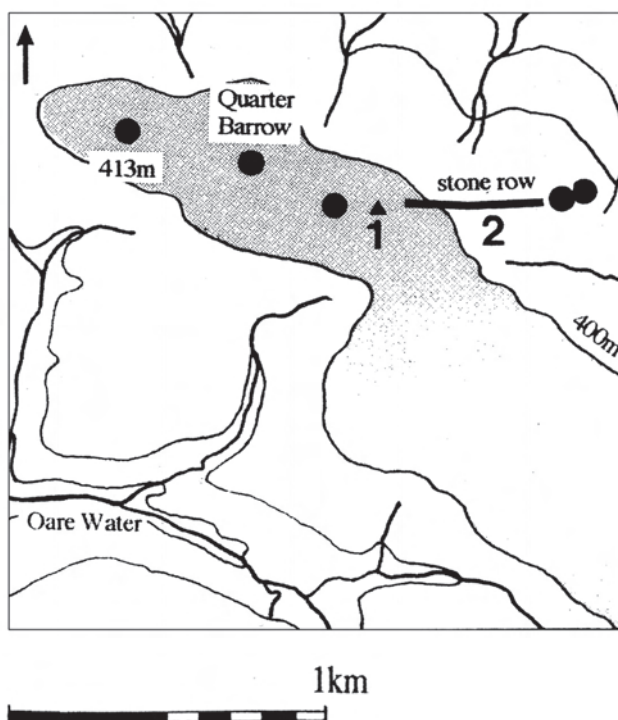
Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2 σ	Anl. nr	Kommentarer
UB-11	3485 ± 55	1950–1660	Röse nr 10	
UB-163	2725 ± 55	1000–800	Röse nr 10	
UB-11	3485 ± 110	2150–1500	Röse nr 10	Justerad felmarginal
UB-163	2725 ± 110	1300–500	Röse nr 10	Justerad felmarginal

Tabell 30. Radiometriska dateringar från Beaghmore.

Culbone Hill - Exmoor

På Exmoor i sydvästra England finns en 150 m lång stenrad med riktningen väst–öst (figur 49). Ett kort stycke väster om denna rad av cirka 20 stenar finns en rest sten med ett inhugget hjulkors, vilket är en företeelse som är mycket ovanlig i södra England. Väster om denna resta sten finns tre gravhögar på rad, vilka kan hänföras till bronsåldern. Omkring 30 m öster om stenraden har det tidigare även funnits två gravhögar, av vilken en numera är borttagen. De tre västliga gravhögarna är relativt högt belägna på Culbone Hill och ligger därför högre i terrängen än stenraden.⁷⁹⁵ En tendens som även kan observeras på Dartmoor.

Figur 49. Culbone Hill. Efter Nash 2000:fig. 8:4.

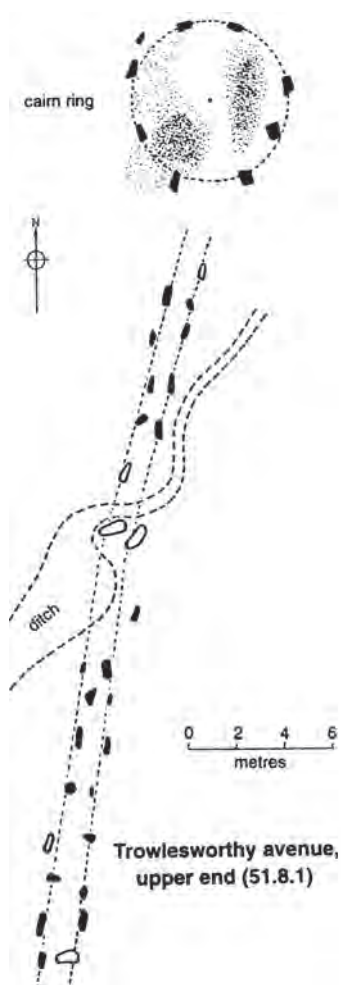

Dartmoor

Den ca 32 x 37 km stora Dartmoor i grevskapet Devon i sydvästra England är nu ett kargt hedområde där det finns ett större antal fornlämningar bevarade och här kan bl.a. studeras rösen, gravhögar, små hållkistor, resta stenar, stenrader, stensträngar, stencirklar, hägnader och husgrunder. Dessa fornlämningar kom att intressera antikvarierna James Holman Mason, Thomas Northmore och John Pike Jones redan på 1820-talet.⁷⁹⁶ Vid slutet av 1800-talet kom Richard Nichols Worth att bl.a. dokumentera raderna med resta stenar, vilka enligt honom år 1892 uppgick till 28 st. Sonen, Richard Hansford Worth, fortsatte i faderns fotspår, vilket kom att visa sig genom ett större antal artiklar och rapporter publicerade åren 1903–1941. Enligt Worth juniors sista vilja, skulle produktionen rörande Dartmoor publiceras i bokform. Denna önskan blev förverkligad år 1953, då boken "Worth's Dartmoor" utkom postumt. Boken har sedan dess utkommit i flera tryckningar och den senaste utgåvan dateras till år 1994.⁷⁹⁷

Antalet stenrader på Dartmoor var enligt Richard Hansford Worth 62 till antalet. Dessa stenrader kunde indelas i 25 enkla, 28 dubbla och fem tredubbla rader, samt hybrider därutav. Raderna avslutades ofta med en gravhög, ett gravröse eller en större rest sten. Antalet stenrader som i en ände avslutas med en gravhög eller ett röse uppgår till 38, medan 4 har sådana avslutningar i båda ändar. Vid två tillfällen ingår gravmonument som delar av stenraderna, utan att vara placerade vid ändarna. Antalet samband mellan stenrader och gravar uppgår till 44 st., vilket enligt Worth innebär att stenradernas funktioner skall hänföras till samma kontext som gravarnas. Den längsta stenraden är ca 3,4 km, medan den kortaste är ca 31 m. Medellängden uppgår till ca 517 m, men de flesta stenraderna återfinns inom intervallet ca 67–189 m. Worth noterar vidare att gravhögen, eller röset, vanligtvis har en sådan placering att graven ligger på den högsta punkten i terrängen. Enligt Worth är stenradernas orientering så varierande att dessa inte kan ha haft någon koppling till funktionen. Han framför även att byggnationen av dessa fornlämningskomplex ibland har innefattat flera byggnadsfaser.⁷⁹⁸

Det kan noteras att Worth tar hänsyn till topografiska förhållanden då han registrerar den höjdmässiga relationen mellan gravar och stenrader. Relationen mellan hydrografi och stenrader är ännu mer uppmärksammas, då Worth indelat stenraderna i grupper beroende på till vilket vattensystem de anses tillhöra. Sålunda noterar Worth att de 62 stenraderna fördelar sig på 19 vattensystem. Vanligast är att vattensystemen endast har var sin stenrad, vilket är fallet vid åtta tillfällen. Det maximala antalet stenrader som finns per vattensystem är 7. Några exempel kan här vara på sin plats. Den allra längsta stenraden är enkel och ca 3,4 km lång och förbinder Stall Moor med Green Hill. Allra längst i norr återfinns en gravhög och allra längst i söder en stencirkel, vidare noteras ett röse i närheten av stenraden i dess södra del. Stenraden kan sägas gå parallellt med ett större system av vattendrag som består av River Erme och dess biflöden. Stenraden korsar både River Erme och biflödet Redlake. I vattensystemet tillhörande River Erme finns ytterligare fem stenrader.⁷⁹⁹ Ett annat stenradskomplex består av tre stenrader i närheten av vattendraget Leat. Norr om Leat, och parallellt med denna, ligger en ca 180 m lång dubbel stenrad. Söder om vattendraget ligger en ca 264 m lång dubbel stenrad. På dess mitt ligger en stencirkelomsluten liten gravhög. Cirka 43 m väster om denna gravhög ligger ännu en liten gravhög, från vilken utgår en ca 42 m lång stenrad.⁸⁰⁰

Figur 50. Ett exempel på stenrader på platsen Trowlesworthy på Dartmoor. Efter Butler 1997: fig. 163.

Ett mer sentida inventerande av stenraderna på Dartmoor har resulterat i ett antal av 76 stenrader, av vilka 59 har samband med rösen. Detta samband har nu stigit till 78 % och Jeremy Butler anser för övrigt att nästan alla stenrader har haft sådana samband.⁸⁰¹ Butler menar att Dartmoors stenrader hade som funktion att förstärka gravrösenas närvaro, men han kan även se en sekundär funktion som gränsmarkörer.⁸⁰²

John Barnatt har också nyligen studerat stenraderna och rösen på Dartmoor. Han menar att stenraderna är fördelade på ett sådant sätt att det är troligt att varje lokalsamhälle byggde och använde en stenrad. Han menar sig också kunna observera att stenradernas högre liggande partier antingen pekar mot lokala höjdparter eller mot hedens centrum. Barnatt föreslår att stenraderna band samman ”de levandes värld” och de högre belägna heliga platserna.⁸⁰³ Men en svag punkt i detta resonemang är att vissa av boplatsernas runda hus kom att omgestaltas till gravmonument. Butler menar att dessa speciella monument var konstruerade för människor som hade omkommit p.g.a. ovanliga omständigheter eller att husen skall ses som kenotafer.⁸⁰⁴ Bradley kan också han se kopplingar mellan hus och gravmonument och åsikten baseras då på likartad orientering. Stenraderna är dock enligt Bradley mer relaterade till den lokala topografin och då närmare bestämt till de stigar som använts då människor sökte upp de på höjderna belägna rösen.⁸⁰⁵

Med utgångspunkt i undervisningen i arkeologi vid Sheffield University kom Andrew Fleming att fr.o.m. år 1970 intressera sig för Dartmoor i allmänhet och dess stensträngar i synnerhet, vilket kom att resultera i flera artiklar under åren 1973–1988, samt i en bok år 1988. Fleming menar, med reservation för att dateringsunderlaget är mycket tunt och till viss del vilar på analogier med företeelser i övriga delar av södra England, att stenrader och de mindre gravkonstruktionerna uppfördes omkring år 2500 f.Kr. Omkring år 2000 f.Kr. skulle större gravrösen och stencirklar ha byggts. Omkring 1700–1600 f.Kr. börjar stensträngarna att konstrueras. Fleming ser dessa stensträngar som medel för att kunna dela upp landområdena.⁸⁰⁶ Richard Bradley instämmer med Fleming härvidlag, men tillägger också att det finns subtila kopplingar mellan stenrader och stensträngar.⁸⁰⁷ Enligt Fleming skulle alltså stenraderna tillhöra tiden omkring 2500 f.Kr. Jeremy Butler menar dock att endast ett fåtal stenrader fanns då stensträngarnas tid inträdde omkring år 1700 f.Kr.⁸⁰⁸ Jag menar att dessa hellre skall ses som tillhörande tiden omkring 2000 f.Kr. och stödjer mig på Flemings egen text. Han skriver att landskapet, enligt pollenkurvorna, gradvis blev mer öppet under bronsåldern. Fleming menar vidare att stenraderna uppfördes i ett öppet landskap och att byggmästarnas intentioner också var att landskapet skulle förbli öppet. Om dessa utsagor kombineras, medför logiken att stenraderna bör ha blivit uppförda i bronsålderns öppna landskap.⁸⁰⁹

Dartmoor är ett källområde för ett flertal vattendrag och därför skulle det kunna anses som troligt att människorna för omkring 4 000 år sedan relativt ofta beaktade detta element. Det har ovan noterats att stenraderna har vattenanknytning. I sitt arbete rörande stensträngarna på Dartmoor har också Fleming kommit fram till att olika vattensystem bildat territorier och att varje sådant område har haft vissa system av stensträngar.⁸¹⁰ Tecken på ett mer organiserat landskap under bronsåldern finns även på andra platser i England. Här kan bl.a. noteras jordvallar i östra Yorkshire, vilka ibland inkorporerar bronsålderns gravhögar. Ett fåtal av dessa jordvallar har daterats till den yngre bronsåldern.⁸¹¹

Garrywhin

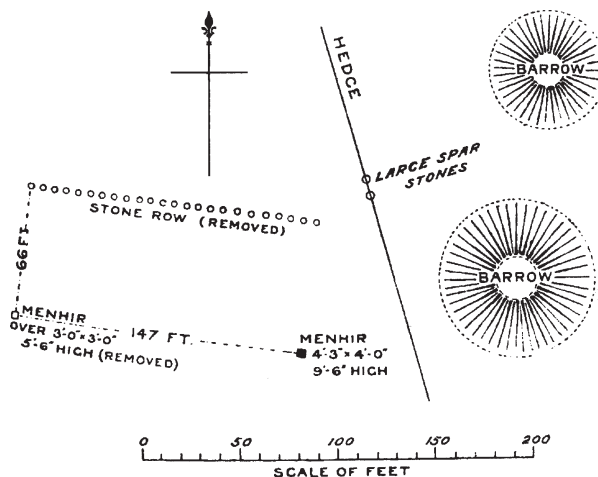
År 1865 undersökte Joseph Anderson ett gravröse på en höjd vid Garrywhin, Caithness, Skottland. I centralgravens påträffade han keramik som troligen kan dateras till äldre bronsålder. Söder om gravhögen finns ett antal rader med stenar som synes fokusera mot, eller stråla ut från, denna (figur 51). Då stenarna är relativt små har växtligheten medfört att olika tiders inventeringar kommit till varierande slutsatser rörande antalet stenar och antalet rader. Sir Henry Dryden utförde en inventering redan år 1871 och han kom fram till att det på platsen fanns 46 stenar i sex rader. En statlig inventering har sedermera gett resultatet 37 stenar i åtta rader. Freer & Myatt utförde år 1981 en inventering och deras arbete resulterade i förekomsten av 55 stenar i åtta rader. Längden på raderna ligger inom intervallet 30–50 m.⁸¹²

Maddock's Down - Exmoor

Redan omkring år 1630 kom en stenrad att observeras av Thomas Westcote vid Maddock's Down, Exmoor. Den i väst–öst orienterade stenraden bestod av 23 stenar och var ca 45 m lång. Det finns inte uppgifter om alla stenarnas höjd, men för den allra östligaste stenen sägs att den stack upp över en fot (eng.) ovan mark, d.v.s. mer än 0,3 m. Omkring 20 m söder om stenraden fanns två resta stenar. Den västra var ca 1,7 m hög och den östra ca 2,9 m. De resta stenarna var placerade på ett sådant sätt att den västra resta stenen befann sig lika långt västerut som den västligaste stenen i stenraden och att den östra resta stenen befann sig lika långt österut som den östligaste stenen. Sålunda bildade stenrad och resta stenar en rektangel med måtten ca 20 x 45 m. Den största delen av stenraden var försvunnen år 1751. År 1822 noterades att de resta stenarna fanns kvar, men att den mindre hade fallit. År 1905 fanns endast den största resta stenen kvar, samt en av de 23 stenarna i stenraden (figur 52). Omkring 20 m öster om stenraden fanns en större gravhög och cirka 10 m norr om denna fanns ytterligare en mindre gravhög. Gravhögarna fanns kvar år 1905, men de var mycket skadade av lantbrukarnas plöjning. Den större gravhögens diameter var år 1905 ca 24 m, medan den mindre gravhögens diameter var 18 m.⁸¹³ I slutet av 1700-talet ville Samuel Badcock undersöka den större gravhögen, men detta kom inte att äga rum.⁸¹⁴

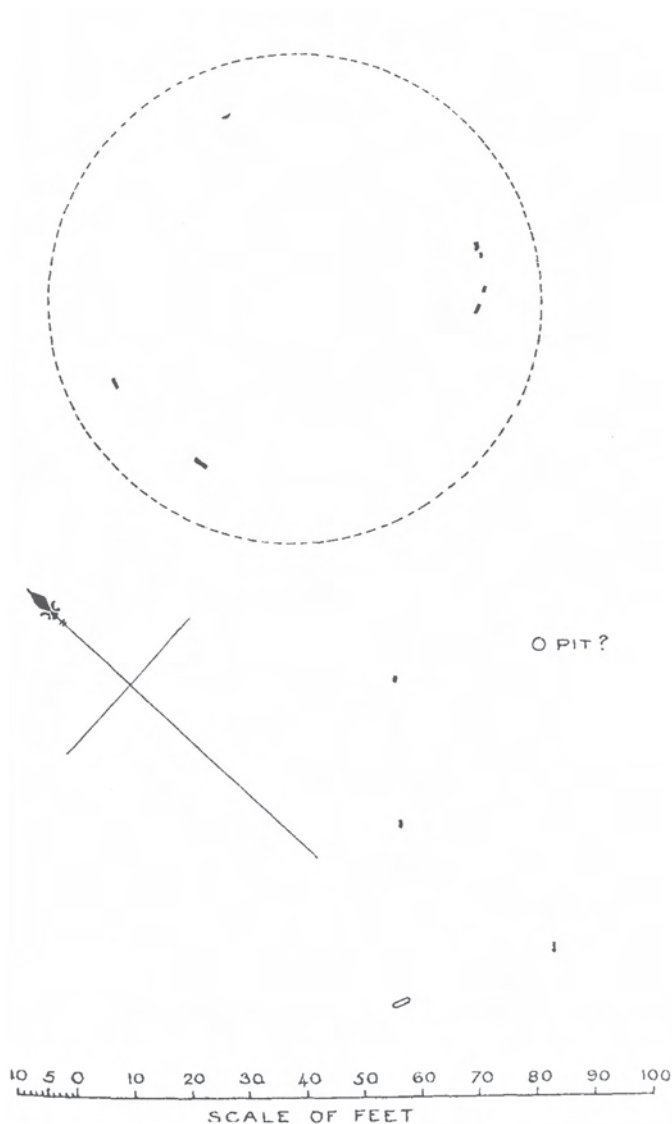
Figur 51. Garrywhin. Efter Hadingham 1975: s. 126.

Figur 52. Maddock's Down. Efter Chanter & Hansford Worth 1905.

Setta Barrow - Exmoor

Vid Setta Barrow, Exmoor, noterades år 1905 en i sydväst–nordost orienterad stenrad som bestod av tre stenar och som var ca 16,5 m lång (figur 53). De enskilda stenarnas höjder varierade inom intervallet ca 3–4 m. Ostsydost om den sydvästligaste stenen fanns ännu en rest sten som var hela 6,4 m hög. Chanter & Hansford Worth menar att det här kan ha funnit en dubbel rad med resta stenar, men de uttrycker även ett visst tvivel om detta och menar att fornlämnings-typen ursprungligen kan ha varit just L-formad. Stenraden syntes vara orienterad mot, eller från, en ca 7 m nordost om stenraden avlägsen gravhög. Denna gravhög var ca 24 m i diameter och ca 2,5 m hög. Omkring knappt 3 m inom gravhögens yttre begränsning noterades en kantkedja.⁸¹⁵

Figur 53. Setta Barrow. Efter Chanter & Hansford Worth 1905: pl. VIII.

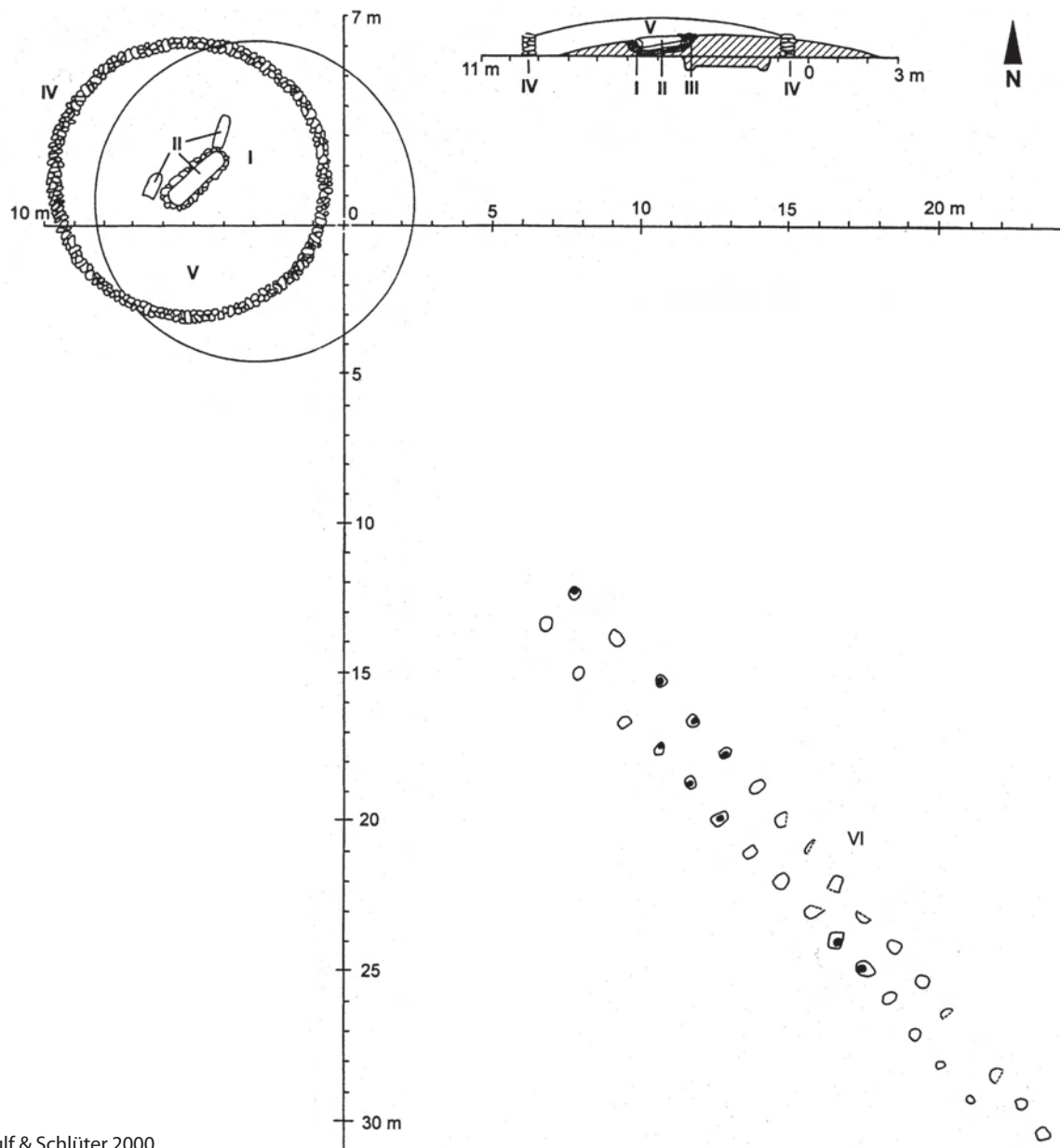
Tyskland

Achmer

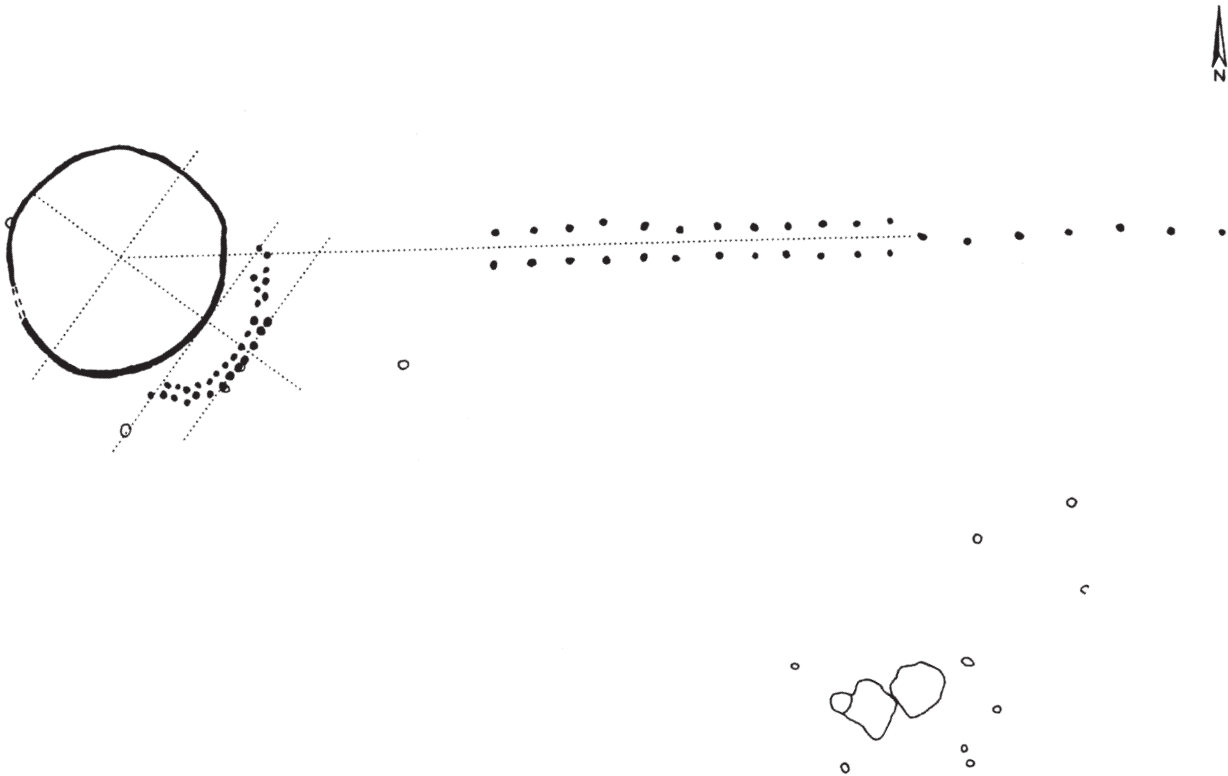
Cirka 2 km sydväst om orten Achmer, Kr. Osnabrück, Niedersachsen, undersöktes år 1980 en ca 24 m lång dubbel rad med stolphål, vilken var orienterad mot en rund gravanläggning i nordväst. Gravhögen innehöll begravningar från senneolitikum, äldre bronsålder och yngre bronsålder eller äldre järnålder (figur 54). I publikationer av Klemens Wilhelmi anges att stolphålsraden daterats radiometriskt till vad som motsvarar den äldre bronsåldern, vilket stämmer med de uppgifter som jag erhållit från laboratoriet i Groningen, Holland (tabell 31). Wulf & Schlüter menar att grävningen inte har fått en ”avslutande utvärdering”, men det är oklart vad som menas med detta.⁸¹⁶

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ
GrN-12397	3270 ± 60	1690–1430

Tabell 31. Radiometrisk datering från Achmer.

Figur 54. Achmer. Efter Wulf & Schlüter 2000.

Hesel

En ca 5 500 m² stor yta undersöktes år 2001 ca 5 km sydost om den lilla staden Hesel i nordvästra Niedersachsen. Sydost om en kantränna till en f.d. gravhög, med en diameter av ca tio meter, fanns en halvcirkel med dubbla stolphål (figur 55). Drygt tio meter öster om gravhögen dokumenterades en rad med tolv dubbla stolphål, vilka var orienterade i väst–öst. Dessa hade någorlunda likformiga placeringar, då de kan sägas bilda kvadratiska boxar där sidorna uppgår till mellan 1,5 och 1,7 m. Den knappt 20 m långa raden fortsatte därefter som en enkel stolphålsrad, vilken inte var avslutad inom undersökningsområdet. Med anledning av symmetrin betraktar Wolfgang Schwartz resterna efter gravhög och stolpkonstruktioner som ett och samma komplex. Hesel kunde dock ej dateras, men antas härstamma från bronsåldern.⁸¹⁷

Figur 55. Hesel. Efter Schwarz 2002: abb. 98.

Enligt min uppfattning skulle detta exempel tyda på att gravhögar som haft enkla och dubbla stolprader är produkter av samma tankemönster. Detta skulle då kunna innebära att de sydiskandinaviska exemplen är produkter av samma ideologi som varit verksam i nuvarande Holland och nordvästra Tyskland under bronsåldern. Därmed inte sagt att enkla och dubbla stolprader vid gravhögar skulle ha haft samma funktion.

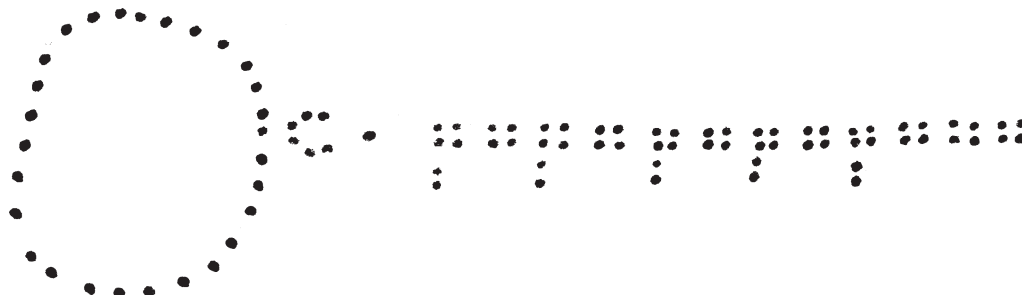
Hüsby

Vid Hüsby, Schleswig-Holstein, avslutades den arkeologiska undersökningen av en gravhög med närområde i november 2004. Gravhögen daterades radiometriskt till vad som motsvarar bronsålderns period II. Den har en diameter på ca 30 m och var försedd med kantkedja. Den hade tidigare även varit försedd med en cirkulär markering med stolpar. Öster om gravhögen fanns en hydda med härd, en i nord–syd orienterad härdrad och en i väst–öst orienterad dubbel stolphålsrad med en längd av 44 m. Stolphålen synes arrangerade fyra och fyra

i boxar och varannan box har två extra nord-sydligt orienterade stolphål utgående från boxens nordvästra hörn (figur 56). Hyddan har sin förmodade öppning orienterad mot stolphålsraderna. Dessa synes, enligt Dr Mechtild Freudenberg, förena gravhögen med den berömda ”här- eller oxvägen” som har sin sträckning genom Jylland och norra Tyskland.⁸¹⁸

Figur 56. Hüsby. Underlag från Dr Mechtild Freudenberg, Archäologisches Landesmuseum, Schloß Gottorf, Schleswig.

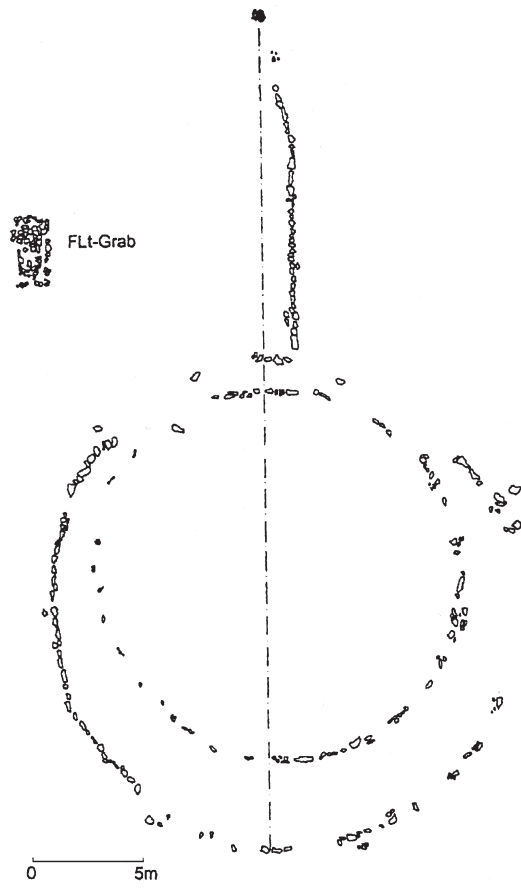

Naisa

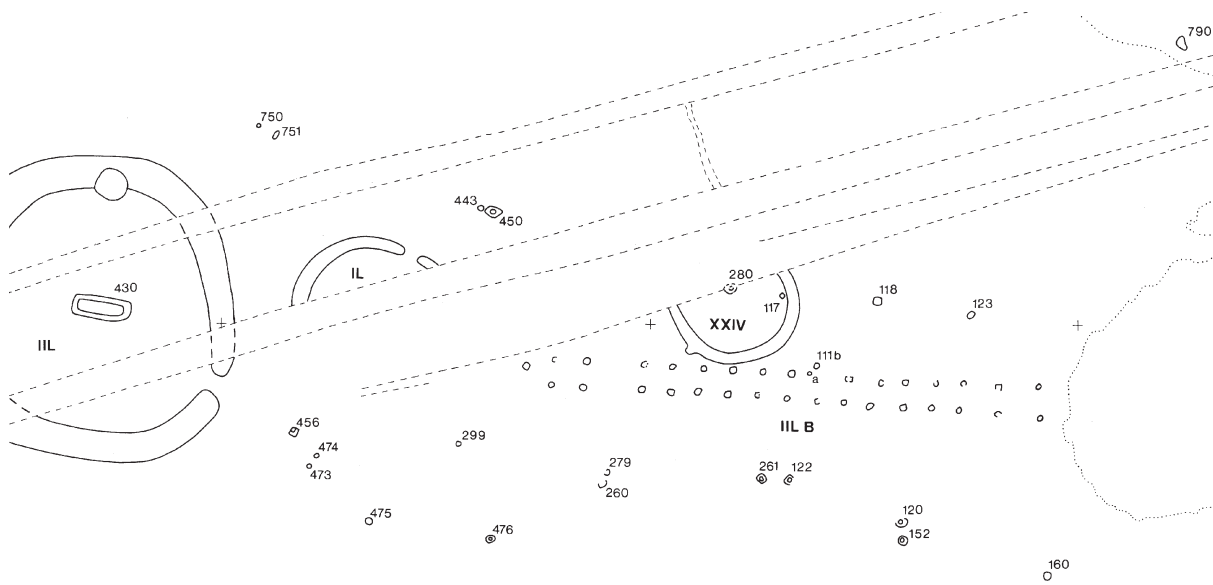
Under åren 1989–1992 utfördes arkeologiska undersökningar av en nordlig del av ett större gravfält i Naisa-området, Lkr. Bamberg, Bayern. De mycket sönderplöjda gravarna bestod av tio gravhögar och åtta små brandgravar. Grav 2 hade en äldre kantkedja med en diameter av 16,5 m, vilken dateras till äldre Hallstattstid (Ha C: 780–600 f.Kr.). En yngre kantkedja med en diameter på 21 m omslöt den äldre, men med en förskjutning åt söder. Denna yngre gravhögsutvidgning antas tillhöra den yngre Hallstattstiden (Ha D: 600–480 f.Kr.). Norr om den yngre kantkedjan orienterade sig en 13 m lång stenrad mot norr, förutom vad gäller den allra nordligaste delen av stenraden som böjde av mot väster. Ytterligare två meter norrut hade en monolit, med en diameter av 0,5 m, placerats. Björn-Uwe Abels menar att det har varit viktigt att markera nord-syd-riktningen på gravfälten.⁸¹⁹ ”Hallstattzeit” utgör den äldsta järnåldern i det aktuella området och som framgått ovan ligger Ha C–D parallellt i tiden med yngre delen av vår nordeuropeiska yngre bronsåldersperiod V och hela perioden VI (figur 57).

Telgte

Arkeologiska undersökningar utfördes 3 km öster om Telgte, Kr. Warendorf, Nordrhein-Westfalen, under åren 1968 och 1972–1976. Platsen ligger ca 200 m från floden Ems nuvarande lopp, men en korvsjö indikerar att platsen tidigare legat omedelbart intill floden. Omkring 250 m söder om undersökningsområdet ligger landsvägen till Telgte. Undersökningarna publicerades av Klemens Wilhelmi år 1981. Här undersöktes boplatzlämningar och gravar, vilka daterades till intervallet från bronsålder t.o.m. efterromersk järnålder, d.v.s. en period på drygt 2 000 år. Gravfältet dateras i huvudsak till mellan och yngre bronsålder, med vilket bör menas Bronzezeit B – Hallstatt B, d.v.s. 1600 – 780 f.Kr. Inom undersökningsområdet dokumenterades två parallella stolphålsrader (Anl. 48B), vars totala längd uppgick till 23 m. Varje rad innehöll 16 stolphål, vilka endast var 0,15–0,2 m djupa och orienteringen var ca V–Ö (figur 58). Wilhelmi föreslår tre tolkningsmöjligheter för konstruktionen: ”dödshus”, bostadshus eller en ”dromos”, d.v.s. den gång som leder fram till en grav (Anl. 48). Denna grav hade en diameter på 10 m. Det var ca 14 m mellan grav och stolphålsrader. Wilhelmi menar att teorin om kopplingen mellan grav och stolphålsrader stöds

Figur 57. Naisa. Efter Abels 2002: abb. 3.

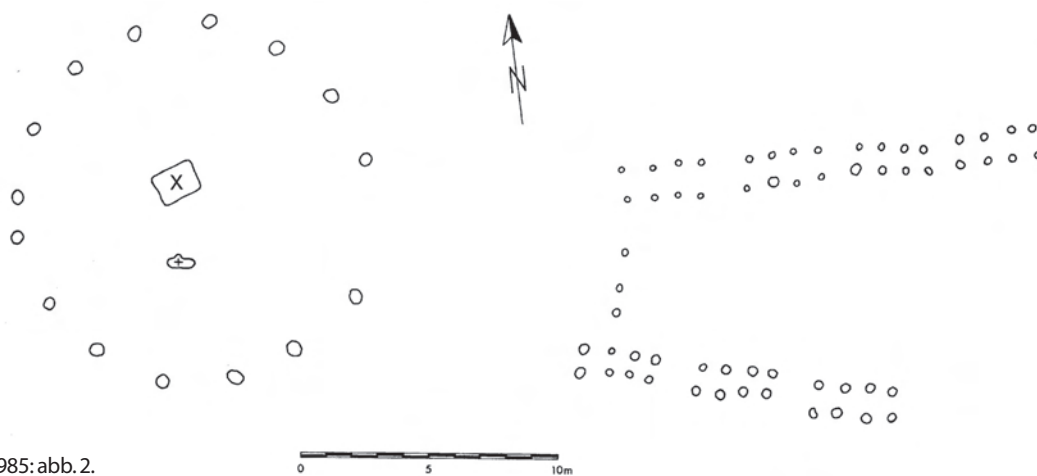

Figur 58. Telgte. Efter Wilhelmi 1981: beilage 3.

av att stolphålsraderna synes peka mot gravens ”jordbro”, d.v.s. öppningen i det gravdike som omgärdat centralgravens.⁸²⁰ Wilhelmi håller fast vid det tredje tolkningsförslaget i en artikel publicerad år 1985.⁸²¹

Westerholt

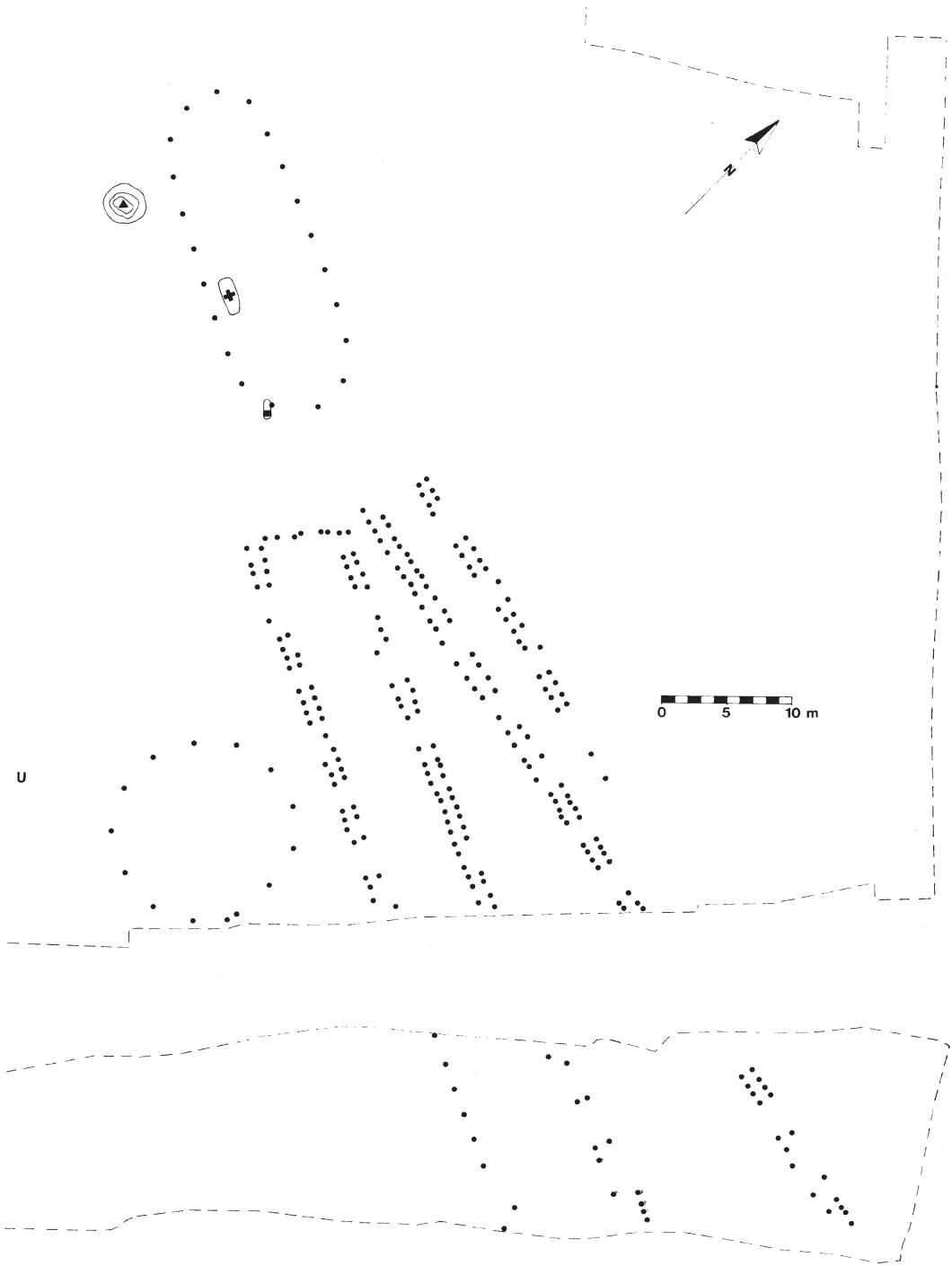
Arkeologiska undersökningar utfördes under åren 1982–1983 vid byn Westerholt, Kr. Wittmund. Här framkom en kantmarkering till en gravhög i form av stolphål i en cirkel, med en diameter på 14 m. Tre gravar påträffades centralt på platsen för gravhögen. Av två skelettgravar kan en dateras till enkelgravskultur med hjälp av keramik. I den andra graven låg den döde i hockerläge, vilket skulle kunna vara en indikation på en neolitisk datering. Den tredje graven utgjordes av en brandgrav, som antas härstamma från den yngre bronsåldern. Vad gäller förhållandet mellan primär- och sekundärgravar kan jämföras med den danska platsen Foulum, som redovisats ovan. Öster om gravhögen utstrålar två dubbla stolphålsrader. De divergerande radparen har en största längd av ca 16 m. Stolphålen återfinns i sju grupper om åtta. De 56 stolphålen binds i väster ihop av tre stolphål (figur 59). Detta kan också uttryckas som att passagen in till gravhögen har blockerats med tre stolpar (se även Hellegård, Zeijen och Wiesens). Liksom vid Wiesens finns ett tio meter brett tomt område mellan gravhög och stolphålsraderna. Stolpkonstruktionerna anses härstamma från bronsåldern, men något dateringsunderlag har inte angivits.⁸²²

Figur 59. Westerholt. Efter Wilhelmi 1985: abb.2.

Wiesens

Institut für Denkmalpflege beim Niedersächsischen Landesverwaltungsamt Hannover, Ostfriesland, utförde under åren 1979–1980 undersökningar vid byn Wiesens, Kr. Aurich. På en höjdrygg belägen omkring 10 m ö.h. dokumenterades en komplex anläggning, vars kärna utgjordes av resterna efter en skelettgrav från den mellersta bronsåldern. Den ursprungliga gravhögen hade omgärdats av en ca 9 x 26 m stor oval av stolphål. Från den östra smalsidan av den ovala konstruktionen utstrålade fyra dubbla stolphålsrader, där paren konvergerade från varandra (figur 60). Stolphålen tenderar att vara placerade i grupper om åtta, men detta är inte så konsekvent utfört som vid Westerholt. Avstånden inom paren var ca 1 m och mellan paren sex till nio meter, medan radernas längder var ca 65 m. Trots kompletterande schaktning var de inte avslutade inom

undersökningsytan. En tvärställd stolphålsrad sammanband två av fyra par av rader i väster. Detta kan också uttryckas som att passagen mellan de dubbla stolpraderna har blockerats (se även Hellegård, Zeijen och Westerholt). Vidare fanns en cirkelformad stolphålskonstruktion med en diameter av ca 14 m omedelbart söder om stolphålsraderna, vilken tolkas som resterna efter en gravhög.

I omedelbar närhet till de här beskrivna lämningarna fanns även en grav från trattbägarkultur, en grav från enkelgravskultur, en urnegrav från äldre järnålder och hus från järnåldern. Det noteras speciellt att det fanns ett ca tio meter brett tomt område mellan den ovala konstruktionen och stolphålsraderna, vilket är ett mönster som även återfinns vid Westerholt. Wilhelmi jämför konstruktionen vid Wiesens med den neolitiska konstruktionen "Northern Circle" vid Durrington Walls, trots den stora tidsskillnaden.⁸²³ Vid ett studium av översiktsplanen ses att

Figur 60. Wiesens. Efter Wilhelmi 1985: abb. 1.

antalet dokumenterade stolphål, som ingått i stolpraderna, uppgår till ca 240. Till detta skall adderas ca 35 stolphål som tillhört de stolpkonstruktioner som kantat de två gravhögarna. Enligt min mening är det omöjligt att presentera en exakt uppgift om antalet stolpar/stolphål som ursprungligen har ingått i raderna, eftersom en ca tio meter bred störning skär genom området och att raderna inte tycks vara avslutade inom undersökningsområdet. När det gäller Wiesens har det dock beräknats att knappt 500 pålar har använts i konstruktionerna och att detta skulle motsvara de volymer som skulle kunna utvinnas från en hektar nutida skogsmark. Konstruktionerna vid Wiesens är de största i sitt slag från nordvästra Tyskland.⁸²⁴ Wolfgang Schwarz anar såväl ett tidsmässigt som funktionellt samband mellan stolprader och gravhög. Han noterar i detta avseende att man synes ha tagit hänsyn till de olika konstruktionerna vid anläggandet, eftersom det inte finns några anläggningar som har grävt genom äldre dito. Schwarz ser höjdryggen som en sakral plats, men vad gäller stolpradernas funktion nämner han flera förklaringsmöjligheter. Han föreslår att platsen kan ha använts för astronomisk bestämning av årstider, för kapplöpning, för processioner eller för initiationsriter.⁸²⁵

Stolp- och stenrader – några kommentarer

Det kan nu vara på sin plats att i tabellform sammanfatta en del basala fakta rörande de ovan presenterade stolp- och stenraderna (se tabell 32).

Efter ett studium av ovanstående sammanställning kan följande kommenteras:

- att stenraderna vid Revsnæs inte har något tydligt samband med någon gravhög, varför stensättningen inte kan sägas tillhöra samma kategori som de övriga här presenterade stenraderna.
- att en väst-östlig orientering dominerar, medan en nord-sydlig är ovanlig. Det kan då noteras att platsen med den nord-sydliga raden inte ligger inom det geografiska område som omfattades av den sydsandinaviska bronsålderskulturen. Med detta menar jag att detta drag skulle kunna tolkas på det sättet att traditionen att orientera stolp- eller stenraderna var kulturbunden och därför kom att skilja sig mellan olika områden. Som tidigare omtalat menade Worth Jr. att stenradernas orientering på Dartmoor är så varierande att denna inte kan ha haft någon koppling till funktionen. Detta må vara fallet på denna engelska hed, men enligt mitt förmenande har orienteringen haft betydelse för de människor som uppförde dessa stolp- och stenrader. Det skulle också kunna vara så att den varierande orienteringen är en avspeglning av olika funktioner.
- att längden på raderna varierar betydligt, men tendensen är att de flesta konstruktionerna har varit under 50 m långa. Medelvärdet för alla konstruktioner, utom de på Beaghmore och Dartmoor, är 42 m. För Dartmoor är medelvärdet ca 517 m. Stenraderna på Dartmoor är i många fall extremt långa i jämförelse med övriga platsers stenrader. Det ligger därför nära till hands att anta att de långa konstruktionerna på Dartmoor inte bara avviker vad gäller längden, utan även vad gäller funktionen. När det gäller längd kan sägas att Aubrey Burl, utifrån studier av stenrader i Storbritannien och på Irland, menar att långa stenrader (ca 180 m och däröver) skulle förekomma fr.o.m. omkring 2200 f.Kr. De korta raderna, med omkring 11 meters längd, skulle uppträda fr.o.m. omkring 2000 f.Kr.⁸²⁶ I vissa fall har

Fornlämning	Riktning	Längd (m)	Antal stolp- /stenhål	Övrigt	Datering (år f.Kr.)	Datering kultur
Achmer	NV-SO	24	31	Dubbel rad		Ä BÅ
Bavnehøje		4		Mellan gravhögar		SN/Ä BÅ?
Beaghmore	SV-NO	4-42		10 st.	1300-500	BÅ
Culbone Hill	V-Ö	150	20	Rest sten med hjulkors		BÅ?
Dartmoor		31-3 400		76, varav 59 med gravhögsanknytning		BÅ?
Ellidsbøl		26	60			BÅ?
Foulum	VNV-OSO	43	10	Gravhögsstråk		SN/Ä BÅ?
Fredriksberg	V-Ö	30	10	Härdrad. Skålgropsstenar.	1440-1130	BÅ II-III
Garrywhin	N-S	30-50	55	Åtta rader		Ä BÅ
Grootebroek		9	6			BÅ III-IV
Haps	V-Ö	60	Ca 125	Dubbel rad mellan gravhögar		BÅ?
Hellegård	VNV	17,5	13	Gravfält		SN?
Hesel	V-Ö	20	31	Dubbel och enkel rad		BÅ?
Hüsby	V-Ö	44	36	Hydda, dubbelstolp- och härdrad. Vid vägstråk		BÅ II
Knegsel	SV-NO	16	Ca 175			BÅ
Kv. Bronsdolken	VNV-OSO	40	24	Gravfält		SN/Ä BÅ?
Maddock's Down	V-Ö	45	23	Två monoliter och två gravhögar		?
Manderveen	SV-NO	Ca 5	8	Dubbel rad		Y BÅ/Ä JÅ
Myrhøj	VNV-OSO	156	63	Skålgropar		BÅ/Ä JÅ?
Naisa	N-S	13	Ca 45	Monolit		Ha D
Revsnæs	NV-SO	86,5	100	Dubbel rad		Ä Jå?
Setta Barrow	SV-NO	16,5	3			?
Telgte	V-Ö	23	16			Bz B-Ha B
Westerholt	V-Ö	16	59	Fyra rader		BÅ?
Wiesens	V-Ö	65	Ca 240	Fyra dubbla rader		BÅ?
Zeijen	NV-SO	35	Ca 100	Dubbel rad mellan gravhögar och vid åkersystem		Ä BÅ

kanske närheten till ett vattendrag varit kopplat till funktionen, men närheten till gravar finns både hos korta och långa stenrader.

- att antalet stolpar eller stenar ligger för de mer modesta konstruktionerna på under 50 st. och medelvärdet ligger på 54 st. Detta kan då exempelvis jämföras med den mer extrema konstruktionen vid Wiesens, där minst 240 stolpar har använts.
- att nio av de 21 platserna, Beaghmore och Dartmoor ej medräknade, har dubbla eller fler rader. Aubrey Burl menar, utifrån studier av stenrader i Storbritannien och på Irland, att komplexiteten ökar med tiden d.v.s. att dubbla stenrader finns tidigare än konstruktioner med 3-6 rader.⁸²⁷ När det gäller komplexa lämningar håller jag med Wilhelmi som utifrån exemplet Telgte anför att konstruktionen skulle vara en "dromos", d.v.s. den gång som leder fram till en grav. Denna tolkning står då också i samklang med en av dem som förts fram av Schwarz utifrån diskussioner omkring platsen Wiesens, d.v.s. att processioner har ägt rum. Vid Westerholt, Wiesens och Zeijen synes dessa "dromos" att ha blockerats.
- att dateringarna ibland är osäkra, men ett ursprung tycks finnas i senneolitikum eller i den äldre bronsåldern.
- att Naisa är speciell med sin belägenhet i Bayern och därmed i ett helt annat kulturområde. Jag väljer dock att presentera platsen, som illustrerar det faktum att stenrader kopplade till gravar även finns utanför det nordeuropeiska området.
- Skålgropar noteras både från Fredriksberg och från Myrhøj.

Tabell 32. Fakta rörande stolp- och stenrader.

Härd- och kokgropsrader

Att det under bronsåldern funnits behov av att orientera sig från eller till gravhögar visar även vissa rader med härdar eller kokgropar. Dessa kan inte betecknas som monumentala lämningar, trots att det på somliga platser har varit stora arbetsinsatser som nedlagts. Därför skulle jag här inte kunna skriva om rader med härdar och kokgropar under huvudrubriken ”Bronsålderns monument”. Men eftersom det i vissa fall tycks finnas en koppling mellan monumentala gravhögar, stolp- eller stenrader och härd- eller kokgropsrader, tycker jag mig trots allt kunna fortsätta med den planlagda strukturen. Jag skulle även kunna finna stöd i uppslagsbokens skrivning om ”monumentalitet”, där det framgår att även en liten framställning kan betecknas som monumental i sin estetiska verkan. Vidare kan även hämtas stöd från ordets latinska ursprung med betydelser som ”minnesmärke” och ”erinra”.⁸²⁸

Under 1960- och 1970-talet kom rader med härdar eller kokgropar att dokumenteras på flera arkeologiska undersökningar i såväl Danmark som Tyskland. Någon tydlig överblick på denna fornlämningstyp fanns dock först i och med att Sigrid Heidelk-Schacht bearbetade det för henne tillgängliga materialet. År 1985 presenterade Heidelk-Schacht resultatet av sin forskning i ämnet vid en konferens i Halle vid Saale, vilken kom att publiceras år 1989.⁸²⁹ Heidelk-Schacht diskuterar platser med stora koncentrationer av anläggningar, såväl som fornlämningar bestående av härdar eller kokgropar i rader. Hon ställer upp ett antal kriterier för fornlämningstypen och menar att man här kan se spåren efter bronsålderns religionsutövning.⁸³⁰

År 1993 genomförde jag en genomgång av 75 fyndplatser för härdar eller kokgropar från Sverige, Danmark, Tyskland och Polen. Jag modifierade Heidelk-Schachts kriterier och grupperingar och presenterade de karaktäristika som enligt min uppfattning kännetecknar denna typ av anläggningar. Det på flera platser upprepade anläggningsmönstret såg jag som ett stöd för tanken att fornlämningstypen skulle hänföras till den religiösa sfären. Vidare förde jag ett resonemang om härd och kokgropsradernas utbredning, samt föreslog en modell för själva spridningsförloppet. Slutligen föreslogs att fornlämningarna hade använts för offermåltider och att en rad med härdar eller kokgropar kanske fanns avbildad på Vitlyckehällen i Tanum. Arbetet kom år 1993 att presenteras som en uppsats i arkeologi från Lunds Universitet.⁸³¹ År 1995 presenterade jag bl.a. kontentan i uppsatsen vid en konferens på Lövestadbruk och min text kom att publiceras året därpå. I denna text var jag då till viss del självkritisk och förde in ytterligare fyndplatser för rader med härdar eller kokgropar i diskussionen.⁸³² Under senare år har denna relativt nya fornlämningstyp påträffats på ett flertal platser i Sverige, Danmark och Tyskland.⁸³³ Oftast tolkas områden med varierande kategorier av ansamlingar av härdar eller kokgropar som samlingsplatser där människor samlats för att inta sina måltider vid vissa speciella tillfällen. Jens-Peter Schmidt och Dominik Forler har framfört att festerna kan ha varit förknippade med såväl processioner som offerhandlingar.⁸³⁴ Titti Fendin har utifrån undersökningsresultaten från Glumslövs backar, Skåne, framfört att stora sammanhängande områden med gropar innehållande kol, sot och skörbränd sten kan ha använts vid reningsritualer.⁸³⁵ Men som Mogens Bo Henriksen påpekat är det troligt att man utträttade flera typer av göromål när man väl var samlade.⁸³⁶

Jag kommer nedan att presentera fem platser med rader med härdar eller kokgropar. De fördelar sig på så sätt att två är från Sverige, två är från Danmark och en plats är från Tyskland.

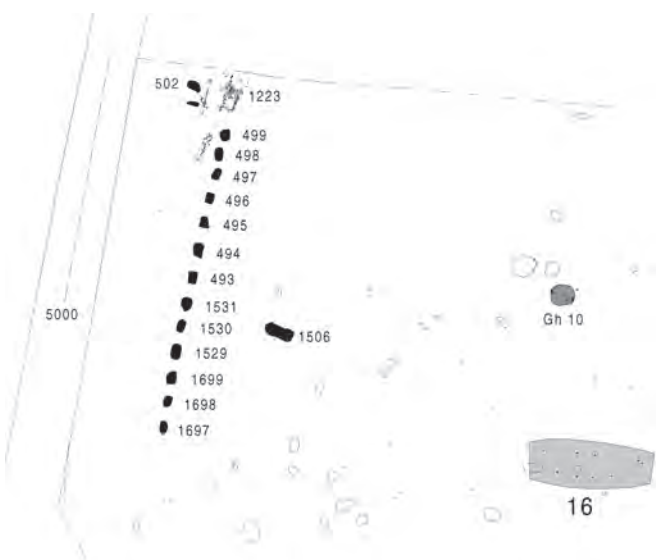
Sverige - Malmö

Fosie

Inom ramen för det arkeologiska linjeprojektet Öresundsförbindelsen utfördes en arkeologisk slutundersökning inom delområde 11A Fosie år 1998 (figur 61 och tabell 33). En rad med 13 kokgropar orienterade i VNV–OSO dokumenterades. De ca 0,5 x 1,0 m stora och ca 0,5 m djupa anläggningarna har daterats radiometriskt med 95,4-procentig sannolikhet till intervallet 1260–790 f.Kr., d.v.s. till perioderna III–V. Odaterade stenförstärkta vägpartier tangerar raden med kokgropar. I övrigt är närområdet påfallande fritt från anläggningar. Närmaste boplats från den yngre bronsåldern har troligen legat drygt 750 m österut.⁸³⁷ Raden med kokgropar synes peka i riktning mot närområdet för den ca 300 m nordligt avlägsna gravhögen Grötehög (Lockarp nr 7). Drygt 70 m väster om denna gravhög utfördes under åren 1985–1987 arkeologiska undersökningar i kv. Bronsdolken, varvid det framkom en rad med 24 stolphål, vilka var orienterade i VNV–OSO, d.v.s. i riktning mot närområdet för Grötehög.⁸³⁸

Under åren 1970–1983 utfördes omfattande arkeologiska undersökningar inom ett 60 ha stort område, vilket kom att bli känt under namnet Fosie IV. Bland de anläggningar som påträffades skall i detta sammanhang uppmärksammas en hästskeformad stolpkonstruktion med en diameter av ca 6 m, där öppningen var vänd mot VNV. Huskonstruktionens öppning visade sig att vara riktad mot den 760 m avlägsna gravhögen Grötehög. Två brandgravar låg i linje mellan hus och gravhög. En bronsnål i den ena graven daterades till period V eller VI. Björhem & Säfvestad tolkar huskonstruktionen som ett ”kulthus”.⁸³⁹

Platsen för kokgropsraden som dokumenterats inom delområde Fosie 11A är belägen i skiljet mellan slätt- och yttre backlandskap. I denna gränzon har det också funnits en viktig västlig vägsträckning, som finns belagd på en karta från 1684. Denna vägsträckning har då inte varit identisk med de stenförstärkta vägpartierna som registrerats. Men ett västligt och ett östligt vägstråk genom Malmöområdet kan redan under senneolitikum eller bronsålder ha förbundit de dåtida bygderna som sedermera kom att kallas Lunda- och Trelleborgsområdet. Äldre kartmaterial samt gravhögars och brandgravfälts placering tycks stödja denna hypotes.⁸⁴⁰

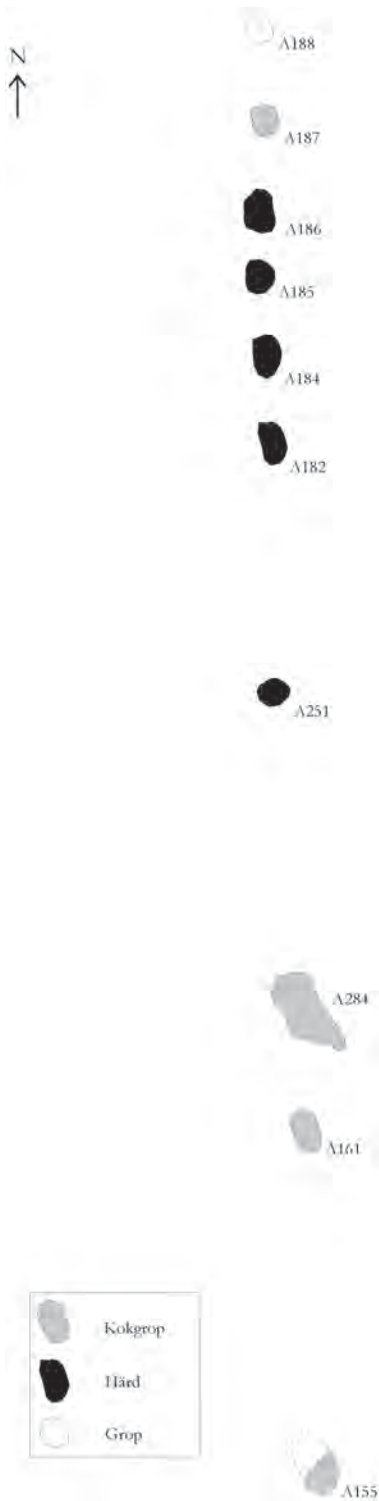

Lab.nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl.nr
Ua-13985	2880 ± 65	1260–850	497
Ua-15207	2735 ± 70	1040–790	1697

Figur 61. Fosie. Skala 1:800. Efter Hadevik & Gidlöf 2003: fig. 22.

Tabell 33. Radiometrisk datering från Fosie.

Fredriksberg

Som tidigare omtalats framkom en stolphålsrad från den äldre bronsåldern vid Fredriksberg i Malmö. Cirka 100 m norr om dessa stolphål framkom en nord-sydlig rad med fyra härdar och en kokgrop, vilka ej har kunnat dateras (figur 62). Denna rad synes peka mot den ca 340 m avlägsna gravhögen Galjebacken.⁸⁴¹

Danmark

Foulum

Vid Foulum, Viborg amt, Jylland, undersöktes år 1990 härdgropar som låg på en 32 m lång rad. Denna rad med 17 anläggningar var orienterad i SV–NO och syntes peka i riktning mot den ca knappt 400 m, i nordost, avlägsna gravhögen Bavnehøj (DKC 131208–37).⁸⁴² För att kunna förstå dessa fornlämningar bör man också beakta att den här omtalade gravhögen ingår i ett ca tre kilometer långt stråk bestående av 15 gravhögar, av vilka flertalet idag är bortodlade eller borttagna i samband med byggnation. Bavnehøj är den högst belägna av dem alla. Vid resterna efter en av dessa gravhögar har en stolphålsrad påträffats, vilken beskrivits ovan.

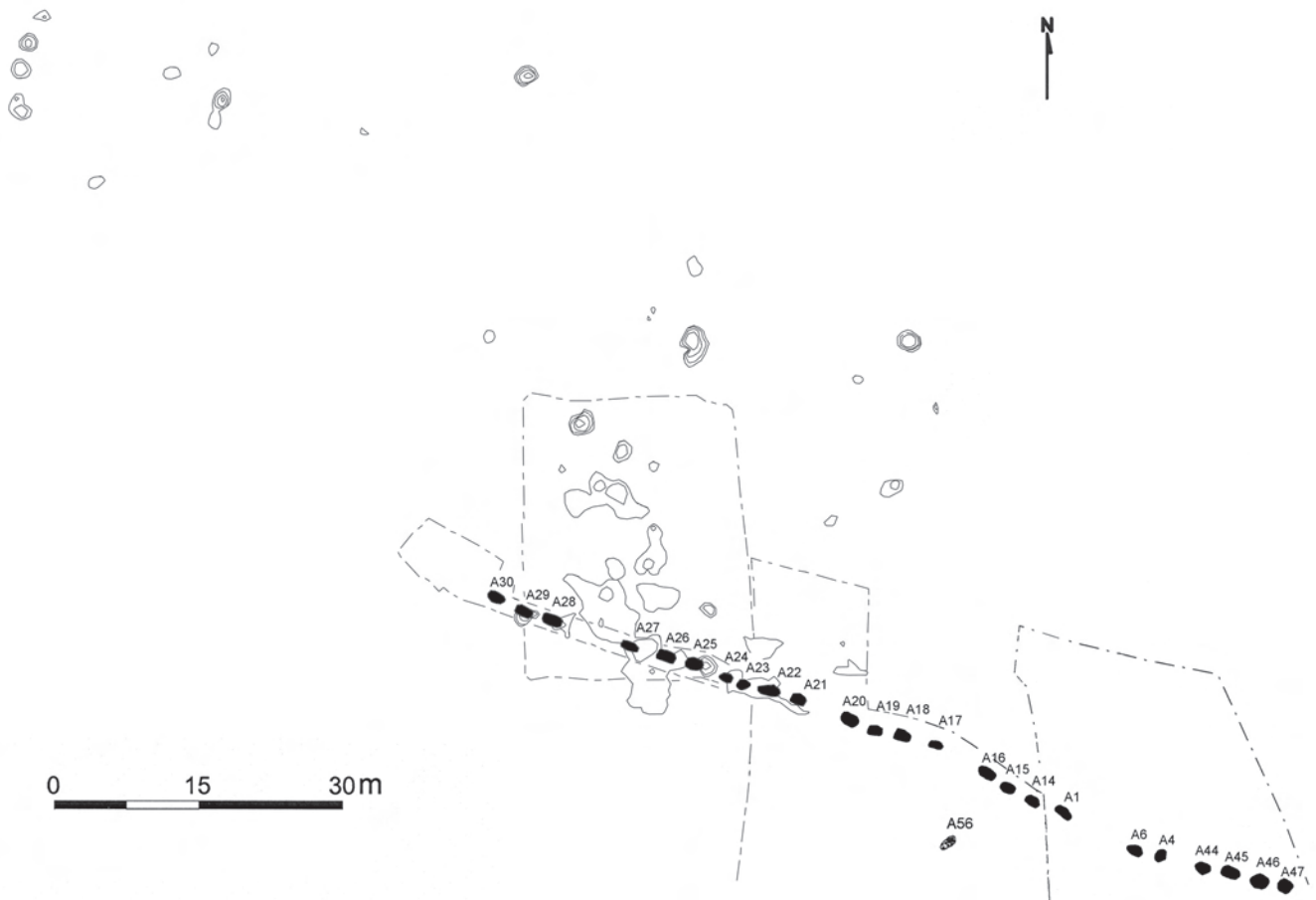
Ørvadgård

Inför anläggandet av motorvägssträckningen mellan Søften och Skødstrup företog Moesgård Museum arkeologiska undersökningar under hösten 2001 och våren 2002, varvid kunde dokumenteras lämningar från äldre och yngre stenålder. Vidare undersöktes en 90 m lång rad med 24 kokgropar av likartad storlek. Den i NV–SO orienterade raden med kokgropar syntes vara orienterad mot den överplöjda gravhögen Stadshøj (figur 63). Nils Nørkjær Johannsen menar att kokgropsraden kan tolkas som en förbindelselänk mellan ett våtområde i sydost och gravhögen i nordväst, eller mellan liv och död. Vidare poängterar Johannsen att kokgropsraden ligger nära ett vägstråk som finns avbildat på en karta från år 1880. Han menar att vägen kan ha betydligt äldre anor, eftersom den leder ned till ett vadställe över Ellebækken. Kartan tycks även utvisa att det möjligen funnits två gravhögar på det vattenomflutna näset.⁸⁴³ En C14-datering gav ett resultat som motsvarar bronsålderns period IV eller V.⁸⁴⁴

Lab. nr	¹⁴ C-år BP	Kal. 2σ	Anl. nr
AAR-8533	2692 ± 46	970–790	X695

Tabell 34. Radiometrisk datering från Ørvadgård.

Figur 62. Fredriksberg, härdar och kokgropar. Skala 1:250. Efter Björhem et al. 2005: fig. 16.

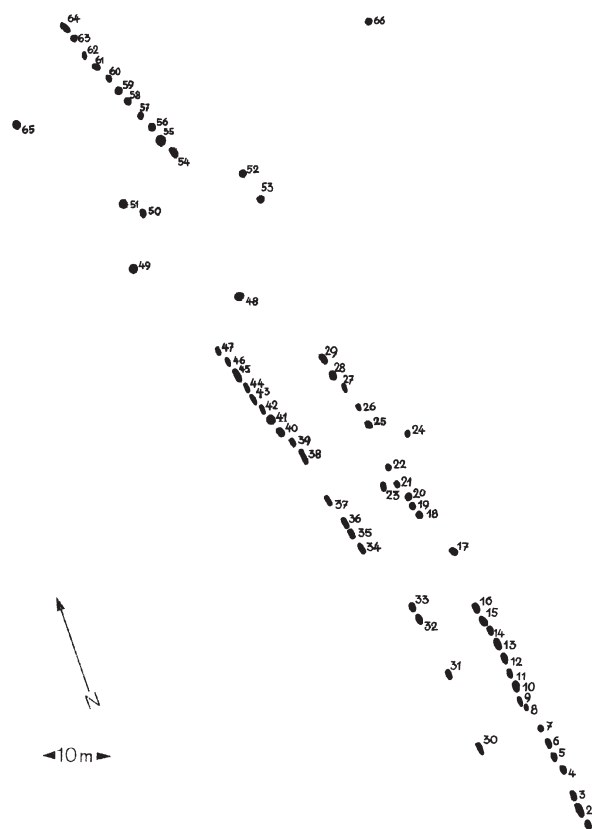

Figur 63. Ørvadgård. Efter Nørkjær Johannsen 2003:fig. 52.

Tyskland

Schwissel

De arkeologiska undersökningarna på 1960-talet vid Schwissel, i Schleswig-Holstein, kunde avslöja förekomsten av 71 kokgropar. Av dessa befann sig 55 grupperade så att de bildade två rader med den ungefärliga riktningen i N-S. Raderna var 150 m långa och det inbördes avståndet varierade inom intervallet 10–20 m (figur 64). Raderna med kokgropar synes peka mot en ca 100 m avlägsen gravhög, som ej har undersökts. Raderna med kokgropar befinner sig på ett stort urnegravfält som mestadels härrör från förromersk järnålder, men där de äldsta dateringarna går tillbaka till bronsålderns period VI. Kokgroparna kunde ej ges en absolut datering, men i vissa fall var urnegravar daterade till den förromerska järnåldern nedgrävda i kokgroparna.⁸⁴⁵

Figur 64. Schwissel. Efter Behrends 1968: Karte 36.

Härd- och kokgropsrader – en kommentar

Vid läsningen av ovanstående text framgår det att avståndet mellan härd- och kokgropsrader och gravhögar varierar inom intervallet ca 100–400 m. En fråga som kan uppkomma är på vilket maximalt avstånd som en gravhög kan uppfattas för en människa som befinner sig vid härd- eller kokgropsraden. Det går inte att ge något exakt svar på frågan, eftersom topografi, vegetation och gravhögens storlek är viktiga variabler härvidlag. Enligt min mening så borde 400 m inte vara något problematiskt avstånd i detta hänseende.

Tolkning

Oberoende av orsak och verkan är kommunikationen det grundläggande, en väg, den kan vara av såväl fysisk som mental karaktär, måste skapas.

Lars Larsson, *En väg som till himla bär*, 2001.

Don't bother your father, he is feeding the ancestors.

Dan Sperber, *Rethinking symbolism*, 1975.

Hur skall vi tolka de stolp- och stenrader som kom att uppföras i europeiska bronsåldersmiljöer? Jag har arbetat med att anlägga ett kontinentalt perspektiv på vissa gravhögar från senneolitikum eller bronsålder. Dessa gravhögar är de där det dokumenterats spår efter rader av stolpar och stenar som på ett radiellt sätt synes ha riktat sig till eller ifrån gravhögar. Olika funktioner har föreslagits av forskare runt om i Europa. Jag menar att bara därför att det finns någon enstaka, eller ett fåtal, likheter konstruktionerna emellan, behöver detta inte innebära att de har haft samma funktion. En väst-östlig orientering dominerar bland de platser som studerats, medan en nord-sydlig är ovanlig. Det kan då noteras att platsen med den nord-sydliga raden inte ligger inom det geografiska område som omfattades av den sydkandinaviska bronsålderskulturen. Med detta menar jag att detta drag skulle kunna tolkas på det sättet att traditionen att orientera stolp- eller stenraderna var kulturbunden och därför kom att skilja sig mellan olika områden. Som tidigare omtalat menade Worth Jr. att stenradernas orientering på Dartmoor är så varierande att denna inte kan ha haft någon koppling till funktionen. Detta må vara fallet på denna engelska hed, men enligt mitt förmenande har orienteringen haft betydelse för de människor som uppförde dessa stolp- och stenrader. Dominansen för väst-östliga orienteringar indikerar att det finns en koppling till solens upp- och nedgång. I en studie av gravars orientering har det konstaterats att de vanligen orienterades i V-Ö i Skåne och Danmark.⁸⁴⁶ Så tycks också vara fallet vad gäller långhus från Skåne och Danmark, där orienteringen i en VNV-OSO riktning är mer utpräglad under bronsålder än under sten- och järnålder.⁸⁴⁷ Det är i detta sammanhang naturligt att se kopplingar mellan dikotomierna dag-natt, liv-död och öst-väst.⁸⁴⁸ Solens betydelse för bronsålderns ideologi har flera gånger framförts.⁸⁴⁹ Under det senaste decenniet har detta tema kommit att utvecklas av Flemming Kaul, samt av Kristian Kristiansen och Thomas B. Larsson.⁸⁵⁰

Jag menar att även andra orienteringar kan ha varit betydelsefulla. Tankegods hämtas här från Hodder som menar att olika innovationer först efter en tid appliceras på andra kontexter. Han menar att tanken på ökad bebyggelse-densitet och centralplatser först kom till uttryck i en rituell kontext, som Sarupanläggningar, i södra Skandinavien. Först senare kom dessa tankar till uttryck för profan bebyggelse. Hodder argumenterade alltså år 1988 för att en sakral kontext ibland föregår profana handlingar.⁸⁵¹ Detta sätt att ta till sig och använda existerande modeller i en ny kontext har av Claude Lévi-Strauss kallats för "bricolage".⁸⁵² Vi kan också vilja kalla detta för intertextualitet, d.v.s. att man i texter medvetet eller omedvetet använder material från andra texter.⁸⁵³

Om detta tankesätt appliceras på bronsåldern, skulle man kunna säga att idén att associera gravhögar med boplatser först praktiserades med stolp- eller stenrader i en sakral kontext. Från Storbritannien finner jag stöd i att Barnatt, angående Dartmoor, föreslår att stenraderna band samman ”de levandes värld” och de högre belägna heliga platserna, samt att Bradley också kan se kopplingar mellan hus och gravmonument och åsikten baseras då på likartad orientering.⁸⁵⁴ Från Holland finner jag stöd i vad Glasbergen formulerat angående gravhögaras öppningar, då han menar att deras orientering troligen har någon koppling till den dödes tidigare boplatser.⁸⁵⁵ Man skulle även kunna säga att stensträngar senare användes i en profan situation. Från Storbritannien finner jag stöd i att Andrew Fleming, angående Dartmoor, ser dessa stensträngar som medel för att kunna dela upp landområdena.⁸⁵⁶

Om modellen överförs till skandinaviska förhållanden, skulle man även i detta fall kunna säga att idén att associera till gravhögar först praktiserades med stolp- eller stenrader i en sakral kontext. Men om jag därefter föreslår att denna sakrala kontext efterföljdes av den profana händelsen att markera privat egendom så får jag problem. En svårighet är att stensträngar i Sverige vanligen dateras till den äldre järnåldern.⁸⁵⁷ Stensträngar daterade till bronsåldern har dock påträffats i både nordvästra Danmark och södra Norge under senare år. Den danska stensträngen var orienterad mot eller från en bronsåldershög.⁸⁵⁸ Jag skriver här ”mot eller från” och associerar till den visibilitetsanalys som publicerats av Karin Ericson Lagerås, där hon reflekterar över om den döde betraktades som en part i livet som fortsatte.⁸⁵⁹ När det gäller stensträngar i Sverige kan refereras till Håkan Svenssons D-uppsats i arkeologi där han analyserat stensträngars relation till gravhögar i åtta socknar i Östergötland. Svensson finner att sju av gravarna som ingår i stensträngssystem sannolikt kan dateras till bronsålder. Han menar att man under den äldre järnåldern kan ha införlivat en äldre grav i hägnadssystem för att hänvisa till en avlägsen anfader. Han vill dock inte utesluta att kortare stensträngar kan ha tillkommit redan under bronsåldern.⁸⁶⁰

Jag vill alltså se en bronsålder där profana värderingar kom att adderas till en existerande sakral kontext. Gravhögar, med eller utan stolp- eller stenrader av varierande längd, hade sänt ut mer eller mindre subtila signaler om förfäder och de legitima användarna av de närliggande landområdena. Stig Welinder har använt begreppet ”symbolisk gränsmarkering” vid tolkningen av vissa gränsrösen från historisk tid och denna term är enligt min uppfattning tillämplig även vad gäller vissa av bronsålderns gravhögar.⁸⁶¹ Men en förändring i den rådande mentaliteten kom att äga rum. Det kan antas att skälet delvis var den ökade tillgängligheten för brons och därmed också den ökade användningen av denna legering, men också de ökade antalet mantimmar som behövdes i ett stationärt lantbrukssamhälle.⁸⁶² Kanske räckte inte de gamla territoriella markörerna till i en mer socialt stressad situation. Andrew Fleming kommenterade redan år 1971 det ökande territoriella medvetandet: ”By the time of the Bronze Age there would certainly be more pressure on the land, and a corresponding growth in territorial consciousness.”⁸⁶³ Fleming bygger i sin tur sin argumentering på Ester Boserup som menar att när befolkningen ökar och det blir relativt ont om jord ”...ligger det nära till hands att en familj knyts fastare vid de lotter den brukat tidigare...”⁸⁶⁴ Flemings tankar kom snart att få acceptans bland brittiska arkeologer. På en konferens i Leeds år 1979 ansågs det att skiljet mellan äldre och yngre bronsålder markerade en viktig förändring i brittisk förhistoria.⁸⁶⁵ Numera anses det att förändringsprocessen ägde rum under en längre tid.⁸⁶⁶ Även i Sverige kom olika förändringar i uppfattningen av den rumsliga

dimensionen under bronsåldern att diskuteras. Inga Ullén presenterade år 1994 ett fallstudium från Apalle, Uppland, där hon bl.a. analyserade hur synen på avfallshantering hade förändrats från en äldre till en yngre fas av bronsåldern. Hon menar att hon kan spåra en ökande privatisering hos hushållen.⁸⁶⁷ Peter Skoglund är år 1999 av den åsikten att "Om Ulléns tolkningar är riktiga, och har en generell giltighet, innebär de att det vid övergången mellan äldre och yngre bronsålder sker viktiga förändringar i hur boplatser är organiserad... Det kan tolkas som att en äldre släktbaserad ekonomisk och social organisation ersätts av en hushållsbaserad organisation med delvis ny syn på dispositionsrätt till land."⁸⁶⁸ Skoglunds åsikt står här i samklang med Michael Olaussons tankegång från år 1998, då han menar att det skedde en förändring från storfamiljen till den enskilda familjen.⁸⁶⁹ Nils Björhem och Björn Magnusson Staaf menar dock att det är svårt att säga hur bronsålderns bebyggelseförskjutningar relaterat till förändringar inom den sociala strukturen. Det tycks dock inom bronsålderns bebyggelsearkeologi finnas en enighet om att mindre hus förefaller att ha blivit vanligare under senare delen av bronsåldern.⁸⁷⁰ Förändringar under bronsålderns senare del har av Leif Gren uttryckts som: "Den ökade insatsen för röjning och brukning av åker under bronsålderns slutskede kan ha medfört att det blev konflikter om vem som skulle få nyttja en viss färdigröjd mark. Man kan då ha infört särskilda "markeringar" i terrängen, dvs. de gamla territorierna blev rumsligt tydligare definierade."⁸⁷¹ Lösningen kan till en viss del ha bestått i uppförandet av stensträngar associerade med högar eller rösen, eller vilket material som nu kunde finnas tillgängligt i stenfattiga områden som Skånes slättbygder.⁸⁷² Man skulle därmed kunna säga att en förändrad mentalitet kom att resultera i en omskapad omvärld.

När det gäller stenraderna på Dartmoor-heden har jag ovan refererat till Barnatt och Bradley, som båda vill se att stenraderna utgjort kopplingar mellan de levandes och de dödas domäner. Jag ansluter mig till denna syn och överför därmed detta engelska tankegodts till den skandinaviska scenen. Det kan tyckas långt mellan bronsålderns Dartmoor och södra Skandinavien, men det anses att det funnits en vida spridd ideologi bland den härskande eliten redan i den spirande bronsåldern.⁸⁷³ Det anses vidare allmänt att fjärrhandel existerade över stora delar av Europa under bronsåldern.⁸⁷⁴ Människors möten kom att resultera i ett nätverksbyggande, som i sin tur kom att innebära ett utbyte av varor och värderingar. I norra Tyskland är noderna i dessa den yngre bronsålderns nätverk från period V idag kända under namn som exempelvis Seddin och Albersdorf.⁸⁷⁵ I Danmark har den yngre bronsålderns politiska centra från period V publicerats under namn som exempelvis Voldtofte och Borgbjerg banke, belägna på sydvästra Fyn respektive sydvästra Själland.⁸⁷⁶

Kristina Jennbert har i en artikel poängterat gravhögens betydelse för "släkters hågkomst". Detta framgår av de ibland långa tidsspännen mellan primärgrav och sista sekundärgrav, samt av gravhögnas monumentalitet.⁸⁷⁷ För att återgå till stenraderna, skulle man alltså kunna säga att de efterlevandes minnen fick en utökad fysisk markering i form av sten- eller stolprader kopplade till gravhögnarna. Jag vill hålla för troligt att det även i södra Skandinavien fanns fysiska kopplingar mellan de levandes och de dödas domäner. Det är många gånger svårt att idag veta vilka platser som kan ha förknippats med gravhögnarna. Jag menar att platsen kunde vara det markområde där huset stod, i vilket den döde tidigare hade levt. Min tankegång överensstämmer då med vad Glasbergen uttryckt angående öppningarna till, eller från, gravhögnarna, då han menar att deras orientering troligen har någon koppling till den dödes tidigare

boplats.⁸⁷⁸ Vid vissa tillfällen synes dock kopplingen mellan boplats och gravplats kännas relativt säker. Jag tänker då bl.a. på Hellegård på Jylland, där en stenrad synes ha bundit samman senneolitiska hus och gravhög.⁸⁷⁹ En osäker faktor är dock att gravhögen inte undersökts. Det kan i detta sammanhang sägas att arkeologer ibland kan ana ett sammanhang mellan gravplats och boplats, utan att det finns sammanlänkande stolp- eller stenrader. Vid Fosie IV, Malmö, undersöktes två flatmarksgravar i närheten av en senneolitisk boplats. Omkring 50 m från boplatsen framkom en grav daterad till SN A (Anl. 1 000) och 20 m från boplatsen dokumenterades en grav med en något osäker datering till äldre bronsålder (Anl. 4 000). Björhem & Säfstestad skriver: ”Man kan m.a.o. hävda att bägge gravarna ligger inom respektive boplats. Det är dock inte möjligt att fastslå vilket eller vilka hus som tillhört den döde, eller om gravläggningen har skett strax före bebyggelsens anläggande eller direkt efter att den har upphört.”⁸⁸⁰

Jag vill påminna om att det även finns en vertikal analogi till den förmodade horisontella kopplingen mellan gravhög och långhus. Jag tänker då på de gravhögar under vilka långhus har påträffats. Marianne Rasmussen har i ett arbete gett flera exempel på gravhögar som placerats på platser för långhus. Dateringarna för dessa händelser är senneolitikum och äldre bronsålder. Rasmussen vänder sig mot Andrew Flemings (1971) tanke om gravhögar som territoriella markörer och ser dem istället som en del av boplatsområdet och som interna symboler för platsanknytning.⁸⁸¹ Larsson har reflekterat över det kulturlager som dokumenterats under gravröset Kiviksgraven, eller Bredarör, från äldre bronsålder. Han menar att rösets låglänta placering kan förklaras av att det medvetet placerats i omedelbar närhet till den plats där den gravlagde hade bott. Larsson ser spåren efter ett ideologiskt färgat språk då ”... de levandes och de dödas boplats förenades”.⁸⁸² Riksantikvarieämbetet UV Syd utförde en arkeologisk undersökning av en gravhög i Tranarp, Kvidinge sn, Skåne, år 1994. Magnus Andersson menar att graven från period V kanske anlagts där den döde tidigare bott. Han menar vidare att handlingen kan inrymma både tankar om såväl återfödelse som förfädersdyrkan.⁸⁸³ Fredrik Svanberg har, utifrån en undersökning vid Gualöv och Helena Victors avhandling, nyligen reflekterat över såväl ”kulthus” av stengrundstyp som ”riktiga hus” med stolpkonstruktioner.⁸⁸⁴ Svanberg frågar sig om det kan ha skett en övergång från begravingar i husruiner till användningen av hussymbolik. Han konstaterar dock att bilden är mer komplex än så, eftersom användningen av ”riktiga hus” i begravnings-sammanhang förekommit in i den yngre bronsåldern. Svanberg menar att detta ”tycks visa att det handlar om parallellt förekommande fenomen”.⁸⁸⁵

Mycket mindre vanligt tycks vara att placera långhus på platsen för en gravhög. Så var dock fallet under det fjärde århundradet f.Kr. vid Zeijen i Holland. Kanske har vi fler exempel på en sådan ordningsföljd än vad vi vet om, eftersom de stratigrafiska omständigheterna inte alltid är så gynnsamma som vad gäller detta holländska exempel. Varför har man då byggt sin boning på platsen för en grav? Kanske har graven varit så svagt markerad ovan jord att man efter ett antal år inte har lagt märke till denna. Om graven syntes och uppfattats som en grav skulle då förmodas att det heller inte fanns någon tradition om den gravlagde, vilket gjorde att man inte brydde sig. Eller visste man utmärkt väl vem den döde var, men generade sig ändå inte? Eller ville man mycket medvetet inkorporera gravplatsen med den nya boningen? I så fall utförde man kanske en återbegravning av de mänskliga rester som kan ha påträffats. Vissa frågor kommer dock aldrig att kunna besvaras.

Angående kopplingar till gravhögar, anser jag att det är tämligen tydligt att

gravhögar även har kopplats till varandra. Som ovan har omtalats, har det sedan länge observerats hur bronsålderns gravhögar legat i stråk i landskapet. Detta har förklarats med kopplingen till samtida vägsystem. Jag menar att detta endast är en av flera förklaringar som resulterat i dessa långsträckta komplex. Om vi lämnar detta makroperspektiv för att närmare studera de enskilda gravhögarernas anslutningar, ser vi exempel på hur stenrader i vissa fall har sammanbundit olika par av högar. Här kan då nämnas de ovan behandlade platserna Bavnehøje i Danmark, Haps i Holland, samt Dartmoor (med minst fyra kopplingar) och Culbone Hill i Storbritannien. Bronsålderns gravhögar kan ju också ha placerats parvis, utan att det för den skull har funnits stolp- eller stenrader som förbundet dem. Närhet och/eller ett markerat avstånd till övriga gravhögar har då kunnat vara nog så tillräckliga markörer. Sådana exempel finns från norra delen av Skivarps socken i södra Skåne, där totalt tio gravhögar synes gruppera sig parvis. En dubbelknapp av brons från period III har tillvaratagits från en av högarna och flertalet av högarna bör också tillhöra den äldre bronsåldern. Larsson har framfört att två manliga ledare har begravts på detta sätt, men han nämner även att andra parförhållanden kan ha avsatt sig i parhögar och han nämner då bl.a. män och kvinnor.⁸⁸⁶ Jag vill mena att släktskapsförhållanden också kan ha varit relevanta.

När det gäller stolprader förknippade med gravhögar på tysk mark kan påminnas om platserna Telgte, Wiesens och Westerholt, där mellanrummen mellan stolpradsparen uppgick till mellan ca 3 till 5 meter. Klemens Wilhelmi har i samband med analysen av lämningarna från Telgte använt begreppet "dromos", d.v.s. den gång som leder fram till en grav. Härifrån är då inte steget långt till att börja diskutera processionsvägar. För svenskt vidkommande har Larsson fört fram möjligheten av processionsvägar mellan bronsåldershögar i norra Skivarps socken.⁸⁸⁷ För engelskt vidkommande har cursus-anläggningar tolkats i sådana termer. Ann Woodward har påpekat att dessa, oftast avlånga slutna konstruktioner uppbyggda av vallar och diken, i vissa fall "överlevde" in i järnåldern och att de även då kan ha använts som processionsvägar.⁸⁸⁸ Det ackumulerade landskapets lämningar, för att använda Leif Karlenbys term, kan då naturligtvis också lika gärna ha använts i sådana syften även under bronsåldern.⁸⁸⁹ För skandinaviskt vidkommande har vi (ännu) inte dokumenterat några cursus-anläggningar, men vi har kopplingar mellan vägar och bronsålderns gravhögar. Naturligtvis kan dessa vägar ha använts för både transporter av såväl levande som döda människor. Som tidigare omtalats observerades gravhögar med blockerad ingång redan år 1928 av van Giffen. Glasbergen framför 1954, utifrån exemplet Zeijen, att även den gång som leder fram till graven har blockerats i vissa fall. Han tolkar dessa blockeringar som den sista ritualen, vilken skiljde den avlidne från de levandes värld.⁸⁹⁰ Jag menar att denna tolkningsmodell även kan överföras till att omfatta de mer komplexa lämningar som finns på platserna Westerholt och Wiesens.

I projektet Öresundsförbindelsens ursprungliga problemformuleringar kunde år 1994 läsas om att bl.a. relationerna mellan gravplatser och offerplatser borde studeras.⁸⁹¹ Året innan hade Säfvestad publicerat tankar om vikten av att studera gravhögar i relation till de naturgeografiska förhållandena.⁸⁹² Detta medförde att det i projektet Öresundsförbindelsen fanns en viss tankestil med beredskap för att koppla ihop gravhögar med offerplatser. Denna förmodan fokuserades då framför allt på de arealer som skulle komma att undersökas i det yttre backlandskapet, d.v.s. delområdena Fredriksberg 13A–F. Det yttre backlandskapet är i Fredriksbergs- och Kvarnbyområdet relativt rikt försett med både mosshålor

och bronsålderns gravhögar. Inom ett ca 1,5 km² stort område återfinns idag således de åtta namngivna gravhögarna Ohrhögen, de två Kungshögarna, Galjebacken, Stöttehög, Sporrhögsbacken, Hållhög och Lusthög. I Ohrhögens omedelbara närhet dokumenterades en stenförstärkt väg som daterats till den äldre järnåldern. Både analyser av historiska kartor och arkeologiska data har frambringat hypotesen om att det öster om Ohrhögen kan ha funnit ett vägstråk med anor i bronsåldern.⁸⁹³ Av intresse i detta sammanhang torde vara att det mellan gravhögarna Ohrhög och Galjebacken dokumenterats en större fossil våtmark, som anses ha igenfyllts under bronsåldern. Skäror, skrapor och malstenar tillverkat från våtmarken.⁸⁹⁴ Detta skulle kunna indikera offer i våtmark. I detta sammanhang kan jämföras med de tolv gravhögar som bildade parvisa grupperingar, men som också bildade ett ca 1 km långt stråk i norra Skivarps socken. Larsson har poängterat att det sydligaste högparet ligger med utsikt mot Östersjön och att de nordligaste gravhögarna ligger nära Torsjö mosse, där offer förekommit.⁸⁹⁵ Man skulle också kunna uttrycka det som att gravhögarna bundit ihop Torsjö mosse med Skivarpsån. Kanske fanns det en fysisk kommunikationsled längs de höjder på vilka dessa gravhögar var placerade. Kanske betraktades dessa gravhögar ur ideologisk synpunkt, vilket framförts av Larsson.⁸⁹⁶

När det gäller härdar och kokgropar på rad, har jag ovan poängterat att dessa nedgrävningar inte kan betraktas som monument i sig, trots det ibland stora arbetet med att gräva hundratals, eller tusentals, gropar i marken. Av exemplet ovan synes det dock framgå att man under bronsåldern konstruerade vissa rader med kokgropar på ett sådant sätt att de syntes peka mot, eller från, relativt närliggande gravhögar, vilka är att betrakta som monumentala anläggningar. Hur skall man då förklara kopplingen mellan den förmodade matlagningen i kokgroparna och de relativt närliggande gravarna? Det tycks som en universell företeelse att äta och dricka vid gravsättning.⁸⁹⁷ Låt mig trots detta ge ett exempel från bronsåldern. Från många av de synnerligen välbevarade ekkistorna från Danmark finns uppgifter om träskålar och svepaskar.⁸⁹⁸ När det gäller graven från Egtved vet vi att en behållare hade innehållit ett starkt fruktvin. Det anses för troligt att det var en sådan dryck som dracks vid gravsättningarna.⁸⁹⁹ Jag anser det vara troligt att man vid dessa tillfällen även åt mat, som kanske tillagats på platsen. Jag anser det också vara rimligt att tänka sig att ett sådant rituellt matlagande kunde upprepas, vilket då kan få till följd att rader med kokgropar konstrueras. Mer troligt är kanske dock att det var ett stort antal människor som följde den döde till graven, varför många kokgropar behövde konstrueras till matlagningen. Kanske hade varje deltagande familj tillgång till en kokgrop? Tanken att flera kokgropar använts samtidigt kan inte verifieras med hjälp av C14-dateringar, vilket är ett tämligen trubbigt instrument i detta sammanhang. Den relativa närheten i tid indikeras av man vid anläggandet av nya kokgropar har tagit stor hänsyn äldre kokgropar. När det gäller den kronologiska aspekten menar jag att man i dessa fall skall tänka sig minuter och timmar som intervall mellan de olika kokgroparnas anläggande. Om inte så hade varit fallet hade man nog brustit i symmetrin, även om spåren efter äldre kokgropar nog kan ha funnits kvar i terrängen under flera månader.

Den döde har varit närvarande genom de efterlevandes ord, tankar och handlingar. Kanske har den äldste i gruppen berättat om den döde.⁹⁰⁰ Om händelser som varit och om kommande händelser bortom livet. Det dåvarande blandas med nuet. Den berättande blir den det berättas om.⁹⁰¹ En "blandad tid" uppkommer, något som väl passar för den liminala fasen mellan då och nu, liv och död.

Ideologiernas uttryck under neolitikum och bronsålder

Fallstudie I är utgångspunkten för hela mitt arbete. I detta kapitel kommer jag att knyta ihop fallstudierna II och III. Min förhoppning är att denna genomgång kan bidra till förståelsen av hur människan har utnyttjat natur- och kulturlandskap från neolitikum och in i bronsåldern. Neolitiska hägnader och stolp- eller stenrader från bronsåldern har studerats inom ramen för innevarande arbete. Jag har valt att presentera mitt arbetsmaterial relativt ingående. Jag menar att det är nödvändigt för att ge läsaren en så god kännedom som möjligt om studieobjekten. Skälet är då att läsaren skall ges möjlighet att förstå det material som mina resonemang grundar sig på och på så sätt även kunna ta till sig själva resonemanget.

Inledningsvis förde jag fram tanken att en gemensam nämnare för dessa artskilda lämningar skulle kunna vara vikten av att markera jordområden. Man kan uttrycka det som att jag vill försöka att klarlägga vissa kopplingar mellan ideologier och materiella lämningar. Jag betraktar de samhällen jag indirekt studerar som ojämlika, då såväl palissader som gravhögar fungerat som symboler som legitimerade den rådande makten som har styrt ideologin. Därmed har också ideologin blivit ett redskap för de härskande, som har tagit sig rollen som väktare av samhällenas regler för hur människor skall agera. Ideologin är därmed en viktig faktor för skapandet av social sammanhållning. Därmed har jag närmat mig en av de grundläggande frågeställningarna inom filosofi och sociologi: Vad gör samhället möjligt?⁹⁰²

I området som omfattas av dagens Europa har människor under drygt 3 000 år byggt olika slags hägnader. Mycket stora arbetsinsatser har då i vissa fall utförts, vilka måste ha krävt en kompetent arbetsledning som planerat arbetsföretagen på ett maximalt sätt. Ett flertal forskare har framfört ett större antal förslag vad gäller funktionerna. Det man med säkerhet kan säga är att ett flertal funktioner måste ha funnits under denna långa tidsrymd. Funktionerna kan ha varit flera på samma plats och det kan ha funnits regionala skillnader. Det intressanta är dock enligt min mening inte vilka funktioner som monumenten har haft, utan vilka sociala processer som har varit verksamma. Att fånga upp vilka specifika ideologier som har varit bakomliggande är dock svårt. Det är dock troligt att det är onödigt att, åtminstone i detta sammanhang, försöka fånga upp den specifika ideologin. Detta sagt då de flesta ideologier kan anses ha en moralisk prägel. På ett övergripande plan kan sägas att arbetet med Europas hägnader kan ha utförts för att visa att samhällena hade förmågan att utföra de tids- och resurskrävande arbetsuppgifterna, d.v.s. en demonstration av samhällets styrka. Dessa arbeten kunde då exempelvis bestå i att tillverka yxor, fälla träd, gräva gropar och diken, omringa eller avskilja relativt stora landområden, bränna yxor etc. När det gäller palissaden vid Skjutbanorna framför Nils Björhem & Björn Magnusson Staaf att en manifestation av en gemensam

kollektivitet delvis motsäger tendensen till elitistisk individualisering under stridsyxetid. De menar dock att samhället snarast kan ha pendlat mellan en betoning av det individuella och det kollektiva och ansluter sig då till Helle Vandkildes syn på utvecklingen under senneolitikum och tidig bronsålder.⁹⁰³ Jag menar att det är viktigt att uppmärksamma skrivningen ”betoning av”, vilket markerar att det inte är frågan om att välja bort en samhällsmodell till förmån för en annan. En samhällelig överbyggnad med elitistiska drag kan ju inte heller existera utan den kollektiva basen.

När det gäller de sociala processerna sympatiserar jag med Torsten Madsens tankegångar av år 1988, då han menar att handlingarna och byggande av nätverk säkrade stabilitet och kontinuitet i samhället.⁹⁰⁴ Tore Artelius har utifrån ett studium av gravar från bronsåldern fört fram att varje gravtyp hade sin egen ideologiska identitet i den sociala strukturen och sålunda markerades även en regional identitet. Formandet av det ideologiska landskapet bidrog till upprätthållandet av detta sociala mönster.⁹⁰⁵ Jag skulle vilja överföra denna modell till klockbägarkulturens, trattbägarkulturens och stridsyxekulturens palissader. Skillnader i palissadernas utformning skulle då kunna uttryckas som att den ideologiska och regionala identiteten markerats.

Från engelskt håll har man varit frestade att försöka att spåra en traditionsutveckling när det gäller hägnader.⁹⁰⁶ Europas äldsta hägnader har påträffats i sydvästra delen av världsdelen och de yngsta i norr.⁹⁰⁷ Därmed kan man lätt komma sig för att föra fram ytterligare en traditionell modell rörande innovationsspridning. Som Madsen dock har påpekat är en sådan modell otillräcklig. Mer fruktbart torde vara att begrunda Madsens tankegångar då han rörande Sarupanläggningar reflekterar över hur tanken om dessa hägnader har kunnat accepteras i samhällen som inte har haft sådana tidigare. Madsen menar härvidlag att det lokala samhället kunde ta upp de nya idéerna först när man uppnått en viss utvecklingsnivå. Företeelsen var då tillräckligt stabil för att fungera i en ny kontext.⁹⁰⁸

Även bronsålderns gravhögar är att betrakta som monumentala anläggningar och arbetsinsatserna var avsevärda, vilket visar på den roll som dessa byggnadsverk hade i formandet av bronsålderns samhälle.⁹⁰⁹ Jag håller med Birgitta Johansen då hon menar att bronsålderns lämningar utgör en del av gestaltandet av de sociala förhållandena i samhället.⁹¹⁰ Artelius tankegång, som omtalats ovan, ligger i linje med Johansens hållning i frågan. Jag instämmer med båda dessa tankegångar.

Antalet exempel på att människor under den äldre bronsåldern har byggt stolp- och stenrader som varit orienterade mot eller från gravhögar är relativt litet. Jag är övertygad om att detta till viss del beror på att man inte alltid uppmärksammat spåren efter dessa konstruktioner. I de fall då raderna varit dubbla eller flerradiga instämmer jag med Klemens Wilhelmi som utifrån exemplet Telgte anför att konstruktionen skulle vara en ”dromos”, d.v.s. den gång som leder fram till en grav.⁹¹¹ Denna tolkning står då också i samklang med en av dem som förts fram av Schwarz utifrån diskussioner omkring platsen Wiesens, d.v.s. att processioner har ägt rum.⁹¹² När det gäller de enkla stolp- eller stenraderna menar jag att funktionen har varit en annan. Jag finner då stöd i det resonemang som förts av John Barnatt och Richard Bradley, som båda vill se att stenraderna utgjort kopplingar mellan de levandes och de dödas domäner.⁹¹³ Jag ansluter mig till den syn som framförts av Barnatt och Bradley och överför därmed detta engelska tankegod till den skandinaviska scenen. För svenskt vidkommande har Susanne Thedéen framfört att det under yngre bronsålder

sker förändringar i landskapsuppfattningen på så sätt att olika sfärer i landskapet inte längre är separerade, utan blir i högre grad sammanvävda. De döda skulle då finnas på samma platser som de levande bebor.⁹¹⁴ Utifrån min tolkning av det av mig studerade bronsåldersmaterialet menar jag dock att en koppling mellan levande och döda står att finna redan under äldre bronsålder. Man skulle kunna säga att de efterlevandes minnen fick en utökad fysisk markering i form av sten- eller stolprader kopplade till gravhögarna. Det är svårt att idag veta vilka platser som bands ihop med gravhögarna. Jag skulle hålla för troligt att platsen kunde vara det markområde där huset stod, i vilket den döde tidigare hade levt. Vid vissa tillfällen synes dock kopplingen mellan boplatser och gravplats kännas relativt säker. Jag tänker då bl.a. på Hellegård på Jylland, där en stenrad synes ha bundit samman senneolitiska hus och gravhög.⁹¹⁵ En osäker faktor är dock att gravhögen inte undersökts. Ett någorlunda illustrativt exempel på en koppling mellan gravhög och byggnad utgör även platsen Hüsby, där en hydda varit belägen mellan gravhög och stolprad. Utifrån järnålderns Gotland har Kerstin Cassel framfört att stensträngar kan ha överbryggat avståndet mellan levande och döda genom att länka samman gård och grav. Cassel stödjer sin argumentation på ett arbete av Claude Lévi-Strauss där han utifrån sina studier av indianer i nordvästra USA skriver: "... the basic units of social structure seem shaped by a supposed descent from a mythic ancestor who built his home in a definite place..."⁹¹⁶ Jag vill påminna om att det även finns en vertikal analogi till den förmodade horisontella kopplingen mellan gravhög och långhus. Jag tänker då på de gravhögar under vilka långhus har påträffats.

Enligt min uppfattning skulle exemplet Hesel tyda på att gravhögar med enkla och dubbla stolphålsrader är produkter av samma tankemönster, trots skillnader vad gäller funktion. Detta skulle då kunna innebära att de sydsandinaviska exemplen är produkter av samma ideologi som varit verksam i nuvarande Holland och nordvästra Tyskland under bronsåldern.

Vad finns det då för likheter mellan neolitiska palissader och stolp- eller stenrader som uppförts under bronsåldern?

Palissadernas öppningar har varit viktiga länkar mellan utanför och innanför, trots att de varit placerade på ett sätt som inte alltid tycks ha underlättat kommunikationen. Människor har dock rört sig till och från palissaderna. Enligt min uppfattning skulle sådana rörelsemönster vid vissa tillfällen ha utgjorts av processioner. Jag stödjer mig då på Wainwrights och Barretts tankar rörande engelska neolitiska lämningar.⁹¹⁷ Som tidigare omtalats har majoriteten av de tolv sydsandinaviska palissaderna en tydlig relation till vatten. Det har föreslagits att det finns ett metaforiskt sammanhang mellan processionernas rörelser och flodernas flöde.⁹¹⁸ Detta sätt att se på saker skulle, överfört till de sydsandinaviska palissaderna, kunna uttryckas som att dessa kunnat betraktas som stelnade processioner. När det gäller bronsålderns dubbla stolprader vid gravhögar håller jag med Wilhelmi som utifrån exemplet Telgte anför att konstruktionen skulle vara en "dromos", d.v.s. den gång som leder fram till en grav. Denna tolkning står då också i samklang med en av dem som förts fram av Schwarz utifrån diskussioner omkring platsen Wiesens, d.v.s. att processioner har ägt rum. Vid Westerholt, Wiesens och Zeijen synes dessa "dromos" att ha blockerats.

För flertalet av de sydsandinaviska palissaderna gäller att eldens påverkan har varit markant. Jag tar därför till mig Madsens tankegångar då han uppmärksammar att elden är allestädes närvarande i trattbägarkulturen. Madsen menar att för att förstå denna "pyromani", måste vi förstå trattbägarkulturens

ekonomi. Han menar att svedjebrukets stora betydelse ligger till grund för en syn på elden som en skapare av liv genom förstörelse. Detta synsätt skulle då förklara eldens närvaro i gravsammanhang. Madsen menar att elden är det element som var viktigast i trattbägarkulturens ideologi.⁹¹⁹ Jag väljer att även betrakta detta ideologiska element som förekommande i stridsyxekulturen. Då båda kulturerna har haft palissader skulle de då även kunna ha haft bärande ideologiska tankegångar gemensamt, även om likheter i form inte alltid betyder att den bakomliggande tanken varit gemensam. Jag menar att ideologin kommer till uttryck genom eldens påverkan. Detta illustreras av användningen av eld i samband med gravritualer.⁹²⁰ Detta visas även av att det från sex av de sju studerade sydkandinaviska palissaderna har noterats bränd flinta eller brända flintredskap och när det gäller Rispebjerg skulle man kunna tala om massbrännoffer. När flinta bränns förändrar den sin färg och Larsson ser en analogi med vad som händer med djur- och människoben när de kremeras.⁹²¹ Jimmy Strassburg betraktar yxans levnadslopp från det prenatala stadiet där yxämnet ligger inbäddat i sin krusta till yxans slutliga kremering.⁹²² Vissa palissader kan, i likhet med Alvastra påbyggnad, ha blivit nedbrända. Detta bör uppfattas som en kraftfull samhällelig demonstration av förmågan att offra något som krävt en mycket stor arbetsinsats. Palissadernas död kom så att främja samhällets fortlevnad.

När det gäller bronsålderns stolp- eller stenrader menar jag att dominansen för väst-östliga orienteringar indikerar att det finns en koppling till solens upp- och nedgång. Det är i detta sammanhang naturligt att se kopplingar mellan dikotomierna dag–natt, liv–död och öst–väst.⁹²³ Solens betydelse för bronsålderns ideologi har flera gånger framförts. Under senare år har detta tema kommit att utvecklas av Flemming Kaul, samt av Kristian Kristiansen och Thomas B. Larsson.⁹²⁴ I detta sammanhang är det relevant att påminna om eldens ökade betydelse under bronsåldern. Fler människor kremerades, fler bronser stöptes och fler kokgropar grävdes. Mentaliteten förändrades och därmed förändrades också sättet att offra till gudarna. När det gäller synen på elden är jag här inne på samma tankegång som den jag publicerade år 1996.⁹²⁵ Peter Skoglund har utvecklat likartade tankegångar när det gäller bronsgjutning, brandgravskick och skärvstenshögar. Skoglund har då utgått från Mellansveriges fornlämningsbild, men ”skärvstenshög” kan i detta sammanhang lika gärna bytas ut mot ”kokgrop”. Skoglund menar att man under bronsåldern kan ha sett likheter mellan kremering, bronsgjutning och matlagning och att de blev metaforer för varandra.⁹²⁶

Hodder argumenterade år 1988 för att en sakral kontext ibland föregår profana handlingar.⁹²⁷ Hodder menar att tanken på ökad bebyggelsedensitet och centralplatser först kom till uttryck i en rituell kontext, som Sarupanläggningar, i södra Skandinavien. Först senare kom dessa tankar till uttryck för profan bebyggelse.⁹²⁸ Överfört till förhållandena vid Skjutbanorna i Malmö, skulle man kunna tänka sig en modell där idéen att hägna in först användes vid konstruktionen av den ideologiskt betingade palissaden och senare kom att användas på den östliga boplatsen Elinelund 2B. Om detta tankesätt appliceras på bronsålderns förhållanden, skulle man kunna säga att stolp- eller stenrader först kom att användas i en ideologiskt betingad kontext och att stensträngar senare användes i en situation där det primära var att ägandet skulle markeras. Överfört till förhållandena vid Zeijen i Holland, skulle man kunna tänka sig en modell där idéen först användes då gravhögar kopplades ihop med stolprader. I ett senare skede kom dessa bronsålderns gravhögar att bilda en västlig begränsning av åkersystemet,

medan flera gravhögar från järnåldern grenslade åkersystemets jordvallar. För både neolitikum och bronsålder kan sägas att modeller kunde överföras från sakrala till profana kontexter. Jag menar istället att vi bör se det som att man inom en ideologisk ram överfört modeller från offentlig till privat miljö. Min uppfattning står därmed i samklang med den som framförts av Björn Feldt vad gäller ideologiska förhållanden under yngre bronsålder–förromersk järnålder i Södermanland.⁹²⁹

Neolitikum är neolitikum och bronsålder är bronsålder. Vi arkeologer vill gärna sätta gränser, men åtminstone vad gäller ideologier är det kanske mer som förenar än vad som skiljer olika tider och kulturer.

Sammanfattning

Innevarande arbete är ett av nio delprojekt inom det arkeologiska projektet Öresundsförbindelsen. Denna konstruktion är något som växte fram i dialogen mellan projektgrupp och referensgrupp. Delprojektet gavs år 1994 namnet "Det rituella landskapet", men har sedermera döpts om till "Det ideologiska landskapet".

Inledningsvis redovisas i fallstudie I alla anläggningar och föremål som kommit att anses som tillhöriga den ideologiska sfären inom projektet Öresundsförbindelsen. Resultatet speglar:

- att offer i vatten tidigt praktiserats i våtmarker och senare i brunnar,
- att eldens betydelse ökar under bronsåldern och
- att lämningar med ideologiska förtecken är mest frekventa inom det kustnära inlandet.

Det reflekteras över begrepp som: religion, ideologi, ritual och landskap, samt termer som: "causewayed enclosures", Sarupanläggning, "henge", "palissad och "cursus".

Det fokuseras på två miljöer, vilka är belägna vid kusten respektive inom det yttre backlandskapet. Vad gäller fornlämningar vid kusten koncentreras på den neolitiska palissaden och bland anläggningarna i det yttre backlandskapet studeras spåren efter en stolprad som orienterat sig till, eller från, en gravhög från bronsåldern. Styrande vid urvalet har varit viljan att studera lämningar från olika arkeologiska åldrar inom olika landskapstyper. En gemensam nämnare för dessa artskilda lämningar skulle kunna vara vikten av att markera jordområden. Man kan uttrycka det som att jag vill försöka att klarlägga vissa kopplingar mellan ideologier och materiella lämningar. Jag betraktar de samhällen jag indirekt studerar som ojämlika och jag menar att såväl palissader som gravhögar fungerat som symboler som legitimerade den rådande makten som har styrt ideologin. Därmed har också ideologin blivit ett redskap i de härskandes tjänst. Vissa personer har kommit att ta på sig rollerna som väktare av samhällenas regler för hur människor skall agera på ett för flertalet av samhällsinvånarna optimalt sätt.

Palissaden och dess närområde redovisas och jämförelser sker därefter med liknande monumentala konstruktioner från Malmö, övriga Sverige och övriga Europa. Genomgången i fallstudie II av palissaderna från Sydsandinavien gav följande resultat:

- att det mest vanliga är ytor under 4 ha och att alla skånska palissader som det går att beräkna areal på ligger omkring 3 ha,
- att närheten till vatten i någon form är markant,
- att det från fyra skånska palissader noteras produktion av yxor, eller mejslar.
- att förekomsten av offerade yxor är relativt frekvent,
- att eldens närvaro är markant och
- att dateringarna ligger inom intervallet 3100–2340 f.Kr.

Genomgången av palissaderna från övriga Europa resulterar bl.a. i:

- att de inneslutna ytorna ligger inom intervallet 0,4–34 ha, men att det mest vanliga är ytor under 10 ha,
- att närheten till vatten inte är lika markant som vad gäller de skandinaviska exemplen,
- att yxor endast noteras från palissaden vid Anloo,
- att eldens inverkan sällan har noterats och
- att dateringarnas tyngdpunkt ligger inom intervallet 3020–2470 f.Kr.

Efter betraktande av olika forskares syn på neolitiska hägnader från det långa tidsintervallet 5500–2500 f.Kr., menas att palissaderna i södra Skandinavien kan ses som ”Den tredje generationen hägnader”. Dessa måste dock delas in i två grupper. Linjära palissader av typ Västra Klagstorp tillhör då en äldre grupp vars ideologiska bakgrund bör finnas hos trattbägarkulturen. Palissader av typ Skjutbanorna tillhör då en yngre grupp vars ideologiska bakgrund bör hänföras till stridsyxekulturen. Denna olikhet skulle kunna uttryckas som att den ideologiska och regionala identiteten markerats.

Inom den arkeologiska forskningen har tidigare framförts att palissader skall ses som distributionscentra för yxor. Jag menar att yxtillverkning mycket väl kan ha ägt rum vid palissaderna, men att detta är resultatet av den interna efterfrågan på yxor som blir nödvändig då så här stora byggnadsföretag är aktuella.

Platsen Fredriksberg, där lämningar efter en stolprad vid en bronsåldershöj dokumenterats, presenteras och därefter redovisas liknande strukturer från Malmö, Danmark, Holland, Storbritannien och Tyskland. Genomgången i fallstudie III resulterar bl.a. i:

- att en väst-östlig orientering dominerar, medan en nord-sydlig är ovanlig,
- att tendensen är att de flesta konstruktionerna har varit under 50 m långa,
- att medelvärdet för antalet stolpar eller stenar ligger på 54 st.,
- att nio av de 21 platserna, Beaghmore och Dartmoor ej medräknade, har dubbla eller fler rader,
- att ett ursprung tycks finnas i senneolitikum eller i den äldre bronsåldern

I de fall då raderna varit dubbla eller flerradiga instämmer jag med åsikten att konstruktionerna skulle vara en ”dromos”, d.v.s. den gång som leder fram till en grav. Jag instämmer även med tolkningen av blockerade ”dromos” som spåren efter den sista handlingen som skiljde den avlidne från de levandes värld. Dominansen för väst-östliga orienteringar indikerar att det finns en koppling till solens upp- och nedgång. I vissa fall anas fysiska associationer mellan gravhögar och boplatser. Det framförs att idén att associera till gravhögar först praktiserades med stolp- eller stenrader i en sakral kontext, vilket tycks ha efterföljts av den profana händelsen att markera privat egendom.

Avslutningsvis reflekteras över hur ideologierna kommit till uttryck på olika platser och under olika åldrar i Europa. Jag menar att det på ett övergripande plan kan sägas att större arbetsinsatser kan ha utförts för att visa att samhällena hade förmågan att utföra de tids- och resurskrävande arbetsuppgifterna, d.v.s. en demonstration av samhällenas styrka. Formandet av det ideologiska landskapet bidrog därmed till upprätthållandet av samhällena. Enligt min mening har det också varit så att skillnader i palissadernas utformning markerat den ideologiska och regionala identiteten.

När det gäller likheter mellan aktiviteter under sten- och bronsålder omtalas processioner och eld. För både neolitikum och bronsålder kan sägas att modeller

kunde överföras från sakrala till profana kontexter. Vi arkeologer har byggt upp vårt ämne på att visa skillnader mellan kulturer, men vad gäller ideologier är det kanske mer som förenar än vad som skiljer olika tider och kulturer åt.

Summary

The present work is one of nine parts making up the archaeological project The Öresund Fixed Link. This construction is something that emerged from the dialogue between the project group and the reference group. In 1994 this part of the project was given the name “The Ritual Landscape”, but it has since been renamed “The Ideological Landscape”.

The report begins with case study I and an account of all the features and artefacts that are considered to have belonged to the ideological sphere within the project The Öresund Fixed Link. The results reflect how:

- offerings in water were practised in wetlands early on and later in wells;
- the significance of fire increased during the Bronze Age;
- remains of an ideological character are most frequent inland but close to the coast.

There is a discussion of concepts such as religion, ideology, ritual, and landscape, and terms such as “causewayed enclosure”, “Sarup structure”, “henge”, “palisade”; and “cursus”.

The focus is on two sites, one located on the coast, the other in the outer hummocky landscape. As regards remains on the coast, this work concentrates on the Neolithic palisade, and the features in the outer hummocky landscape which are studied include the traces of a row of posts oriented to, or from, a burial mound from the Bronze Age. The selection has been steered by a desire to study remains from different archaeological periods in different landscape types. A common denominator for these divergent remains could be the importance of marking land areas. It could be said that I am trying to clarify certain links between ideologies and material remains. I consider the societies I study indirectly as unequal, and I think that both palisades and burial mounds functioned as symbols legitimating the prevailing power that steered the ideology. The ideology thereby also became a tool in the service of the rulers. Certain persons took on roles as guardians of the societies’ rules for how people should act in the way that was of most possible benefit to the inhabitants of the society.

The palisade and its immediate area are presented and then compared with similar monumental structures from Malmö, the rest of Sweden, and the rest of Europe. The analysis in case study II of the palisades from southern Scandinavia gave the following result:

- they most commonly enclose areas of less than 4 ha, and all palisades in Scania for which an area can be calculated are around 3 ha;
- proximity to water in some form is noticeable;
- production of axes, or chisels, is noted from four palisades in Scania;
- the occurrence of sacrificed axes is relatively frequent;
- there is a striking presence of fire;
- the datings are within the interval 3100–2340 BC.

The analysis of the palisades from the rest of Europe yielded the following results:

- the enclosed areas are within the interval 0.4–34 ha, but the most common size is under 10 ha;
- proximity to water is not as crucial as in the Scandinavian examples;
- axes are noted only from the palisade at Anloo;
- effects of fire are rarely noted;
- the majority of datings are within the interval 3020–2470 BC.

After considering the opinions of different scholars about Neolithic enclosures from the long time-span 5500–2500 BC, I find that the palisades in southern Scandinavia can be regarded as “the third generation of enclosures”. These, however, must be divided into two groups. Linear palisades of the Västra Klagstorp type belong to an early group with an ideological background in the Funnel Beaker culture. Palisades of the Skjutbanorna type belong to a later group with an ideological background in the Battle Axe culture. This discrepancy could be described as a way of stressing ideological and regional identity.

In archaeological research it has previously been claimed that palisades should be regarded as distribution centres for axes. I believe that axe manufacture may very well have taken place at the palisades, but that this is the result of the internal demand for axes needed for large building enterprises like this.

The Fredriksberg site, where remains of a row of posts beside a Bronze Age burial mound have been documented, is presented along with a number of similar structures from Malmö, Denmark, the Netherlands, Britain, and Germany. The analysis in case study III yielded the following results:

- an east–west orientation dominates, while north–south is unusual;
- the tendency is for most of the structures to be under 50 m in length;
- the mean value for the number of posts or stones is 54;
- nine of the 21 sites, not counting Beaghmore and Dartmoor, have two or more rows;
- the origin seems to be in the Late Neolithic or the Early Bronze Age.

In cases where the rows were double or multiple, I agree with the opinion that the structures could be examples of a “dromos”, that is, a ceremonial avenue leading to a grave. I also agree with the interpretation of a blocked “dromos” as the trace of the last act that separated the deceased from the world of the living. The dominance of east–west orientations indicates that there is a link with the rising and setting sun. In certain cases we can detect physical associations between burial mounds and dwelling sites. I put forward the idea that the association with burial mounds was first practised with rows of posts or stones in a sacral context, which seems to have been followed by the secular act of marking private property.

Finally, I reflect on how the ideologies were expressed in different places and different periods in Europe. I think that it can be said, on a general level, that major investments of work may have been made to show that the societies had the ability to perform the time-consuming and resource-demanding tasks, that is, a demonstration of the strength of the community. The shaping of the ideological landscape thus contributed to the maintenance of the societies. In my opinion, differences in the form of the palisades also marked ideological and regional identity.

When it comes to similarities between activities in the Stone Age and Bronze Age I mention processions and fire. For both the Neolithic and the Bronze Age it can be said that models could be transferred from sacral to secular contexts. We archaeologists have built up our subject on the ability to demonstrate differences between cultures, but when it comes to ideologies there is perhaps more that unites than separates different periods and cultures.

Figure Captions

- 1 The area between Kvarnby and the Fredriksberg farm.
- 2 The area between the coast and the course of the continental line at Lockarp.
- 3 Survey map showing the fully excavated areas covered by the project The Öresund Fixed Link.
- 4 The palisade at Skjutbanorna according to the documentation from 1995.
- 5 The palisade at Skjutbanorna and trench extension U24.
- 6 The palisade at Skjutbanorna and trench extension U 25.
- 7 The palisade at Skjutbanorna and trench extension U 26.
- 8 The palisade at Skjutbanorna according to the documentation from 1995, 2005, and 2006.
- 9 Remains inside the palisade in the immediate vicinity of Skjutbanorna.
- 10 The palisade at Skjutbanorna encloses a small rise where four fragments of a bronze sword were found.
- 11 The palisade at Annetorpsleden according to the documentation from 1988–89, 1999, and 2001.
- 12 The palisade within property unit Bunkeflostrand 15:1.
- 13 The palisade in Västra Klagstorp. After Friman 2006.
- 14 Alvastra pile dwelling. After Malmer 1991: fig. 2.
- 15 Brunnhög. After Ericson et al. 2000: fig. 7.
- 16 Dösjebro. After Andersson 2003: fig. 11.4.
- 17 Herrestad. After Andersson 1995: fig. 20.
- 18 Helgeshøj. After Giersing 2004: fig. 4.
- 19 Rispebjerg. After Kaul et al. 2002: fig. 11.
- 20 Sigersted. After Nielsen 1985: fig. 1.
- 21 Vasagård. After Kaul et al. 2002: fig. 3.
- 22 Anloo. After Jager 1988: fig. 3.
- 23 The location of some palisades in Britain. After Whittle 1997: fig. 83.
- 24 Ballynahatty. After Hartwell 1998: fig. 3.4.
- 25 Dunragit. After Barclay 2001: fig. 11.4.
- 26 Forteviot. After St. Joseph 1978: fig. 1.
- 27 Greyhound Yard. After Woodward et al. 1993: fig. 7.
- 28 Hindwell. After Gibson 1996.
- 29 Leadketty. After Barclay 2001: 11.5.
- 30 Meldon Bridge. After Speak & Burgess 1999: Ill. 3.
- 31 Meldon Bridge and the features K21 and K26. After Speak & Burgess 1999: Ill. 15.
- 32 Walton. After St. Joseph 1980: fig. 1.
- 33 West Kennet. After Whittle 1997: fig. 28.
- 34 Schalkenburg. After Schröter 1989: abb. 2.
- 35 The area between the farms of Marklunda and Fredriksberg.
- 36 Fredriksberg, the row of post-holes east of Ohrhøgen. After Björhem et al. 2005: fig. 14.
- 37 The bronze dagger. After Samuelsson 1989: fig. 12.
- 38 Foulum. After Jørgensen 1984: fig. 6.
- 39 Hellegård. After Hornstrup 2005: fig. 4.
- 40 Myrhøj. After Jensen 1972: foldeplanche.
- 41 Grootebroek. After van Giffen 1953: pl. III.
- 42 Haps. After Verwers 1972: Beilage 2.
- 43 Knegsel. After Hijzeler 1952: fig. 1.
- 44 Manderveen. After Verlinde 1980: abb. 91.
- 45 Zeijen. After Müller-Wille 1979: abb. 14.
- 46 Burial mound no. 75. After Glasbergen 1954: fig. 69.

- 47 Beaghmore. After Thom 1980: fig. 1.
 48 Beaghmore. After Pilcher 1969: fig. 11.
 49 Culbone Hill. After Nash 2000: fig. 8:4.
 50 An example of the stone rows in Dartmoor is Trowlesworthy. After Butler 1997: fig. 163.
 51 Garrywhin. After Hadingham 1975: s. 126.
 52 Maddock's Down. After Chanter & Hansford Worth 1905.
 53 Setta Barrow. After Chanter & Hansford Worth 1905: pl. VIII.
 54 Achmer. After Wulf & Schlüter 2000.
 55 Hesel. After Schwarz 2002: abb. 98.
 56 Hüsby. Data from Dr Mechtild Freudenberg, Archäologisches Landesmuseum, Schloß Gottorf, Schleswig.
 57 Naisa. After Abels 2002: Abb. 3.
 58 Telgte. After Wilhelmi 1981: Beilage 3.
 59 Westerholt. After Wilhelmi 1985: Abb. 2.
 60 Wiesens. After Wilhelmi 1985: Abb. 1.
 61 Fosie. After Hadevik & Gidlöf 2003: fig. 22.
 62 Fredriksberg, hearths and cooking pit. After Björhem et al. 2005: fig. 16.
 63 Ørvadgård. After Nørkjær Johannsen 2003: fig. 52.
 64 Schwissel. After Behrends 1968: Karte 36.

- Table 1 Areas with remains which the author assigns to the ideological sphere.
 Table 2 Remains which the author assigns to the ideological sphere, showing the chronological distribution.
 Table 3 Zone areas with remains which the author assigns to the ideological sphere. Zone I: the coast; Zone II: the coastal inland; Zone III: the outer hummocky landscape; Zone IV: the river Sege Å.
 Table 4 Radiometric datings from Skjutbanorna.
 Table 5 Radiometric datings from the palisade at Annetorpsleden.
 Table 6 Radiometric datings from the palisade in property unit Bunkeflostrand 15:1.
 Table 7 Radiometric datings from the palisade in Västra Klagstorp.
 Table 8 Radiometric datings from the palisade at Brunnsbö.
 Table 9 Radiometric datings from the palisade at Dösjebro.
 Table 10 Radiometric datings from the palisade at Herrestad.
 Table 11 Radiometric datings from the palisade at Helgeshøj.
 Table 12 Radiometric datings from the palisade at Rispebjerg.
 Table 13 Radiometric datings from the palisade at Vasagård.
 Table 14 Basic data about palisades in southern Scandinavia.
 Table 15 Radiometric datings from Šventoji.
 Table 16 Radiometric datings from Ballynahatty.
 Table 17 Radiometric datings from Greyhound Yard.
 Table 18 Radiometric datings from Hindwell.
 Table 19 Radiometric datings from the palisade at Meldon Bridge.
 Table 20 Radiometric dating from K21, Meldon Bridge.
 Table 21 Radiometric datings from West Kennet.
 Table 22 Radiometric dating from Schalkenburg.
 Table 23 Data on Neolithic palisades in the rest of Europe.
 Table 24 Radiometric datings from Fredriksberg: Ohrhögen.
 Table 25 Radiometric dating from Fredriksberg: a stone-reinforced road.
 Table 26 Radiometric datings from Fredriksberg: post-holes and hearth.
 Table 27 Radiometric dating from Kurhøi.
 Table 28 Categorization of remains found at Beaghmore.
 Table 29 Lengths of stone rows at Beaghmore.
 Table 30 Radiometric datings from Beaghmore. The two lower datings are based on a new calibration of the results from the 1960s.
 Table 31 Radiometric datings from Achmer.
 Table 32 Data on rows of post-holes and stones.
 Table 33 Radiometric datings from Fosie.
 Table 34 Radiometric dating from Ørvadgård.

Noter

Det ideologiska landskapet – syfte

- ¹ Renfrew 1994:47
- ² Foucault 1972 [1969]; Insoll 2004:6
- ³ Magnusson 1989:36
- ⁴ Hartley 1953
- ⁵ Lowenthal 1985; Webb 1986; Datel 1987; Glassberg 1987; Ranger 1987; Woodward 1987
- ⁶ Lowenthal 1996:206
- ⁷ Ingold 1996a, b
- ⁸ Ingold 1996b:204
- ⁹ Harvey 1996:224
- ¹⁰ Liedman 1998
- ¹¹ Renfrew & Bahn 1991:359
- ¹² Eliade 1987:32; Bradley 2000; Kristiansen 2006
- ¹³ Grimes 1995:24 ff.
- ¹⁴ Petré 1981:11 f.
- ¹⁵ Pearson 1987
- ¹⁶ Reimer et al. 2004; Ramsey 2005

Historik

- ¹⁷ Billberg et al. 1996, 1998
- ¹⁸ Björhem 1994
- ¹⁹ Björhem 1994:15; Thörn 1996a
- ²⁰ Ravn 1993; 1998
- ²¹ Renfrew 1994:47
- ²² Flannery & Marcus 1996:355
- ²³ Kaliff 1999:93
- ²⁴ Sahlqvist 2000
- ²⁵ Billberg et al. 1995
- ²⁶ Thörn 1996a
- ²⁷ Billberg & Magnusson Staaf 1999
- ²⁸ Thörn 1998
- ²⁹ Engelmark et al. 2000; Gustafsson 2000
- ³⁰ Fleck 1997
- ³¹ Damm 1998a:44
- ³² Nordbladh 1986:145
- ³³ Almgren 1927; Nordbladh 1986:143
- ³⁴ Ucko & Rosenfeld 1967
- ³⁵ Hawkes 1954:161 f.
- ³⁶ Trigger 1993:470
- ³⁷ Caldwell 1959; Trigger 1993:351 f.
- ³⁸ Binford 1962, 1965
- ³⁹ Trigger 1993:352 f.
- ⁴⁰ Clark 1977:XV
- ⁴¹ Saxe 1970; Binford 1971; Chapman & Randsborg 1981:5 f.
- ⁴² Stjernquist 1963, 1989

- 43 Hodder 1982a, b; Gero 1983
- 44 Baudou 2004:284
- 45 Johansen 1980
- 46 Göteborgs Arkeologiska Museum 1982
- 47 Steinsland 1986
- 48 Malmer 1986:91 f.
- 49 Iregren et al. (red.) 1988
- 50 Steinsland et al. (red.) 1991
- 51 Larsson & Wyszomirska (red.) 1989
- 52 Gräslund 1989:60
- 53 Larsson (red.) 1991
- 54 Engdahl & Kaliff (red.) 1996
- 55 Bredholt Christensen 1998a
- 56 Andersen 1998
- 57 Sveen 1998a:108
- 58 Bredholt Christensen & Sveen (red.) 1998; Damm 1998a:44; Giddens 1984
- 59 Ravn 1998
- 60 Ravn 1993, 1998
- 61 Warmind 1998:103
- 62 Andersson et al. 1998
- 63 Sveen 1998b:429 ff.
- 64 Malmer 1986; Bredholt Christensen 1998b:440
- 65 Damm 1998b
- 66 Hultkrantz 1973:31
- 67 Furingsten 1985
- 68 Kaliff 1992; Engdahl & Kaliff (red.) 1996; Kaliff 1997
- 69 Raudvere et al. (red.) 2001; Jennbert et al. (red.) 2002; Raudvere 2003; Andrén et al. (red.) 2004; Berggren et al. (red.) 2004; Raudvere et al. (red.) 2005; Habbe 2005; Andrén et al. (red.) 2006; Nordanskog 2006
- 70 Notelid 2000:188
- 71 Kaliff 1999:93
- 72 Kaliff 1997
- 73 Liedman 1989:23; Sveen 1998b
- 74 Philosophenlexikon [2005-02-01]
- 75 Liedman 1998
- 76 Althusser 1976:135
- 77 Ibid:139
- 78 Eagleton (red.) 1996:87
- 79 Lukács 1923; Hirst 1996:125
- 80 Therborn 1998
- 81 Giddens 1984
- 82 Giddens 1983
- 83 Althusser 1976:121 f.
- 84 Ibid:135
- 85 Liedman 1998
- 86 Fleck 1997:100.
- 87 Kuhn 1962; Liliequist 1997:12
- 88 Liliequist 2003:110
- 89 Fleck 1997:52
- 90 Ibid:100
- 91 Giedymin 1986:210 f.
- 92 Mannheim 1925:644; Trenn 1979:xv; Loader 1985:1 och 75
- 93 Markiewicz 1986:229
- 94 Malmer 2002:184; Larsson 2004:72
- 95 Hodder 1982a
- 96 Parker Pearson 1982
- 97 Shanks & Tilley 1982
- 98 Shennan 1982
- 99 Welbourn 1984

- ¹⁰⁰ Leone 1984
¹⁰¹ Miller 1984
¹⁰² Hodder 1984
¹⁰³ Parker Pearson 1984a
¹⁰⁴ Braithwaite 1984
¹⁰⁵ Tilley 1984
¹⁰⁶ Parker Pearson 1984b
¹⁰⁷ Kristiansen 1984
¹⁰⁸ Larsson 1986
¹⁰⁹ Ibid:15
¹¹⁰ Larsson 1987
¹¹¹ Demarest & Conrad (red.) 1992
¹¹² Brumfiel 1993:414
¹¹³ van Gijn & Zvelebil (red.) 1997
¹¹⁴ Artelius 1999
¹¹⁵ Gräslund 2001
¹¹⁶ Nordquist 2001:61, not 2
¹¹⁷ Ibid:279 f.
¹¹⁸ Nordquist 1999
¹¹⁹ Fredell 2003:255
¹²⁰ Ibid:261
¹²¹ Andersson 2003:39
¹²² Feldt 2003
¹²³ Feldt 2005:216
¹²⁴ Nationalencyklopedin 1998a
¹²⁵ Zuesse 1987:405
¹²⁶ Encyclopædia Britannica Online [2001a]
¹²⁷ van Gennep 1909; Nationalencyklopedin 1998b
¹²⁸ Durkheim 1912; Zuesse 1987; Boglind 1998; Rappaport 1999:378; Encyclopædia Britannica Online [2001b]
¹²⁹ Durkheim & Mauss 1903; Ovesen 1998a
¹³⁰ Brante 1998; Ovesen 1998b
¹³¹ Malinowski 1948; Brandström 1998; Nationalencyklopedin 1998c; Ovesen 1998c
¹³² Radcliffe-Brown 1952; Nationalencyklopedin 1998d; Ovesen 1998d
¹³³ Turner 1969; Grimes 2000; Nationalencyklopedin 1998e
¹³⁴ Nationalencyklopedin 1998 f.
¹³⁵ Bloch 1971, 1986, 1985:42 f.
¹³⁶ Grimes 1987
¹³⁷ Grimes 1982, 1995:24 ff.
¹³⁸ Ovesen 1998c; Battaglia 1999; Moore 1999:15 f.
¹³⁹ Bell 1992, 1997; Kertzer 1999
¹⁴⁰ Kratz 1994; Parkin 1998
¹⁴¹ Hodder 1982c:164, 1992:222 f.
¹⁴² Bradley 2003:6
¹⁴³ Nicklasson 1997:17
¹⁴⁴ Warmind 1998:103
¹⁴⁵ Insoll 2004:12
¹⁴⁶ Jennbert 2000
¹⁴⁷ Clunies Ross 2002:16
¹⁴⁸ Sporrang 1994:295 f.
¹⁴⁹ Oustrup 2004:42 f.
¹⁵⁰ Hägerstrand 1998
¹⁵¹ Rudebeck 2000:260
¹⁵² Sauer 1925
¹⁵³ Ickerodt 2006:56
¹⁵⁴ Berglund et al. 1991
¹⁵⁵ Gustafsson 2000:2
¹⁵⁶ Welinder 1992:96 ff.
¹⁵⁷ Welinder 1988

- ¹⁵⁸ Knapp & Ashmore 1999a:2
¹⁵⁹ Darvill 1997a:1
¹⁶⁰ Lekberg 2002:230
¹⁶¹ Donham 1995:193 f.; Lekberg 2002:230
¹⁶² Andersson 2003:39
¹⁶³ Nilsson 1996
¹⁶⁴ Nilsson 2003
¹⁶⁵ Thedéen 2004:82
¹⁶⁶ Skoglund 2005:21
¹⁶⁷ Bender 1993:1 ff.
¹⁶⁸ Welinder 1992:96 ff.
¹⁶⁹ Bradley 1996 [1993]
¹⁷⁰ Darvill 1999:104, not 1
¹⁷¹ Tilley 1994; Scarre 2002:6
¹⁷² Fleming 1995:1042
¹⁷³ Tilley 1994:10
¹⁷⁴ Colpe 1970:30; Kötting 1985; Thörn 1996b; Encyclopædia Britannica Online [2001c]
¹⁷⁵ Eliade 1987 [1957]:36 ff.; Encyclopædia Britannica Online [2001c]
¹⁷⁶ Encyclopædia Britannica Online [2001d]
¹⁷⁷ Bradley 1978:121 f.
¹⁷⁸ Personlig kommentar Richard Bradley 2001-05-11
¹⁷⁹ Olausson 1995:231
¹⁸⁰ Thorpe 1984:58
¹⁸¹ Richards 1984:181 ff.
¹⁸² Fleming 1987:19
¹⁸³ Fleming 1988:97
¹⁸⁴ Fleming 1987:198
¹⁸⁵ Zadra 1984:93 f.
¹⁸⁶ Harding 1991:146
¹⁸⁷ Lane 1986:181
¹⁸⁸ Ibid:183 f.
¹⁸⁹ Barth 1961; Lewis 1980:15
¹⁹⁰ Bloch 1985:34
¹⁹¹ Tilley 1991a:76f.
¹⁹² Townsend 1987:509
¹⁹³ Ibid:512
¹⁹⁴ Barrett 1991:8
¹⁹⁵ Knapp & Ashmore 1999b, a:1 f.

Fallstudie I

- ¹⁹⁶ Thörn 1996a
¹⁹⁷ Stjernquist 1989:58
¹⁹⁸ Colpe 1970:29; Kötting 1985
¹⁹⁹ Levy 1982:117; Renfrew & Bahn 1991:359
²⁰⁰ Carlie 2004:34
²⁰¹ Stjernquist 1989:58 f.
²⁰² Carlie 2004:19 f.
²⁰³ Ibid:17 f.
²⁰⁴ Berggren 2006
²⁰⁵ Tuan 1977:104
²⁰⁶ Stjernquist 1989:58
²⁰⁷ Insoll 2004:14.
²⁰⁸ Wienberg 2004:52
²⁰⁹ Jonsson 2005
²¹⁰ Sarnäs & Nord Paulsson 2001:37 ff.
²¹¹ Lomborg 1973; Sarnäs & Nord Paulsson 2001:39 ff.
²¹² Ibid:30 ff.
²¹³ Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar i Malmöhus län 1985–86; Jonsson 1995:passim

- ²¹⁴ Lomborg 1973; Sarnäs & Nord Paulsson 2001:48 ff.
²¹⁵ Ibid:98
²¹⁶ Carlie 2004:243 och 265 f.
²¹⁷ Sarnäs & Nord Paulsson 2001:102 ff.
²¹⁸ Ibid:150
²¹⁹ Öjjeberg 2004
²²⁰ Ibid.
²²¹ Gidlöf & Johansson 2002:9 ff.; Gidlöf et al.2006
²²² Eriksson et al. 2000
²²³ Rudebeck 1986; Nielsen & Rudebeck 1991
²²⁴ Persson 2002:24 f.
²²⁵ Ibid:36, tab.8
²²⁶ Lindahl Jensen et al. 1996; Kishonti 2006a
²²⁷ Arbman 1945; Carlie 1998
²²⁸ Ullén 1995:17 ff.
²²⁹ Persson 2002:21 f.
²³⁰ Carlberg-Kriig 1995; Olsson et al. 2005
²³¹ Frejd 2002:63
²³² Kötting 1985
²³³ Rosberg & Lindhé 2001
²³⁴ Vretemark 1983; Rosberg & Lindhé 2001:93 ff.
²³⁵ Hatting 1997
²³⁶ Hägerman 1999
²³⁷ Colpe 1970; Müller-Wille 1972:180 ff.
²³⁸ Rostoványi & Hydén 2002
²³⁹ Ibid:66 ff., 114 och 162 f.
²⁴⁰ Ibid:22 ff. och 163
²⁴¹ Carlie 2004:155ff.
²⁴² Ibid:19 f.
²⁴³ Rostoványi & Hydén 2002:51 och 154 f.
²⁴⁴ Ibid.:102 f.
²⁴⁵ Glob 1969:119 ff.
²⁴⁶ Siech & Berggren 2002
²⁴⁷ Ibid:36 f. och 54 f.
²⁴⁸ Lomborg 1973; Siech & Berggren 2002:90 f. och 99
²⁴⁹ Björhem & Säfvestad 1993; Siech & Berggren 2002:31 och 92 ff.
²⁵⁰ Gustafsson et al. 1999
²⁵¹ Regnell 1997
²⁵² Carlie 2004:243 och 273 f.
²⁵³ Siech & Berggren 2002:100 ff.
²⁵⁴ Persson 1998; Siech & Berggren 2002:31, 107 ff. och 157
²⁵⁵ Carlie 2004:243 och 273
²⁵⁶ Siech & Berggren 2002:31, 122 ff. och 157
²⁵⁷ Carlie 2004:243 och 273
²⁵⁸ Siech & Berggren 2002:31, 128 ff. och 157
²⁵⁹ Thörn 1992a, 1996b:137; Rudin & Brink 2002:261
²⁶⁰ Hadevik & Gidlöf 2003:42 ff.
²⁶¹ Fabech 1994; Rudin & Brink 2002:142 ff. och 263 ff.
²⁶² Ibid:153 f. och 265
²⁶³ Callmer 1977; Rudin & Brink 2002:156 ff. och 265
²⁶⁴ Ibid:156 ff.
²⁶⁵ Ibid:265
²⁶⁶ Ibid:42 ff.
²⁶⁷ Ibid:268 f.
²⁶⁸ Ibid:59
²⁶⁹ Ibid:77 och 268
²⁷⁰ Ibid:70 och 269 ff.
²⁷¹ Carlie 2004:87
²⁷² Cassel 1998:126

- ²⁷³ Björhem & Säfvestad 1993:42 ff; Andersson, K. 1995; Rudin & Brink 2002:145 ff, 164 f., 211 och 272
- ²⁷⁴ Eliasson & Kishonti 2003
- ²⁷⁵ Nielsen 1977
- ²⁷⁶ Eliasson & Kishonti 2003:208 f.
- ²⁷⁷ Nord & Sarnäs 2005
- ²⁷⁸ Lidström Holmberg 1998
- ²⁷⁹ Nord & Sarnäs 2005
- ²⁸⁰ Ibid.
- ²⁸¹ Carlie 2004:243 och 272
- ²⁸² Nord & Sarnäs 2005
- ²⁸³ Ibid.
- ²⁸⁴ Ibid.
- ²⁸⁵ Ibid.
- ²⁸⁶ Ibid.
- ²⁸⁷ Sarnäs & Engström 2006.
- ²⁸⁸ Karsten 1994:156 ff.; Sarnäs & Engström 2006.
- ²⁸⁹ Ibid.
- ²⁹⁰ Ibid.
- ²⁹¹ Carlie 2004:243 och 272 f.
- ²⁹² Sarnäs & Engström 2006.
- ²⁹³ Jönsson & Lövgren 2003
- ²⁹⁴ Ibid:25 ff.
- ²⁹⁵ Ibid:34 ff.
- ²⁹⁶ Ibid:37 ff.
- ²⁹⁷ Kaliff 1997:87; Jönsson & Lövgren 2003:47
- ²⁹⁸ Ibid:47 ff.
- ²⁹⁹ Ibid:122 och plansch 1
- ³⁰⁰ Paulsson-Holmberg 1998; Jönsson & Kockum 2004:105 f.
- ³⁰¹ Hadevik & Gidlöf 2003
- ³⁰² Ibid:19 ff.
- ³⁰³ Ibid:127 f.
- ³⁰⁴ Ibid:37 f.
- ³⁰⁵ Ibid:41 ff.
- ³⁰⁶ Thörn 1992a, 1996b:137
- ³⁰⁷ Hadevik & Gidlöf 2003:165 f. och 174
- ³⁰⁸ Carlie 2004:155
- ³⁰⁹ Björhem et al. 2005
- ³¹⁰ Ibid.
- ³¹¹ Ibid.
- ³¹² Ibid.
- ³¹³ Ullén 1995:19 f.
- ³¹⁴ Björhem et al. 2005
- ³¹⁵ Ibid.
- ³¹⁶ Ibid.
- ³¹⁷ Tennander 2005
- ³¹⁸ Larsson 1989a:87; Tennander 2005
- ³¹⁹ Ekerow & Ingwald 2002
- ³²⁰ Ibid:41 ff.
- ³²¹ Karsten 1994:156 ff.; Ekerow & Ingwald 2002:50
- ³²² Ibid:32 ff.
- ³²³ Thörn 1992a:27
- ³²⁴ Kaliff 1997:88 ff., aa.
- ³²⁵ Thörn 1992a:34
- ³²⁶ Grehn 2004:59 ff.
- ³²⁷ Thörn 1996b.
- ³²⁸ Heimer 2006
- ³²⁹ Winkler 2004
- ³³⁰ Ibid:118 och 122

- ³³¹ Nilsson & Onsten-Molander 2004
³³² Ibid:84 f.
³³³ Nilsson 1999:59
³³⁴ Nilsson & Onsten-Molander 2004:89 f.
³³⁵ Ibid:32 ff.
³³⁶ Kishonti 2006a
³³⁷ Ibid.
³³⁸ Ibid.
³³⁹ Ibid.
³⁴⁰ Ibid.
³⁴¹ Grehn & Öjjeberg 2007
³⁴² Högberg 2007
³⁴³ Grehn 2004
³⁴⁴ Ibid:59 ff.
³⁴⁵ Ibid:67 ff.
³⁴⁶ Thörn 1996b.
³⁴⁷ Grehn 2004:26 ff.
³⁴⁸ Steineke et al. 2005
³⁴⁹ Ibid.
³⁵⁰ Kötting 1985
³⁵¹ Steineke 1999:122
³⁵² Steineke et al. 2005
³⁵³ Ibid.
³⁵⁴ Salin 1904; Arwidsson 1942; Ørsnes 1966; Steineke et al. 2005
³⁵⁵ Ibid.
³⁵⁶ Friman 2005
³⁵⁷ Berggren & Celin 2004
³⁵⁸ Ibid:33 f. och tab. 2
³⁵⁹ Ibid:145 f.
³⁶⁰ Ibid:146 ff.
³⁶¹ Ibid:139 ff.
³⁶² Green 1992; Hill 1995; Berggren & Celin 2004:183 f.
³⁶³ Thörn 1996b:145
³⁶⁴ Skoglund 1996:29 ff.
³⁶⁵ Fabech 1991:284
³⁶⁶ Hedeager 1999
³⁶⁷ Thörn 1995
³⁶⁸ Snowball 1995
³⁶⁹ Vandrup Martens 1995:107 ff. och fig. 15
³⁷⁰ Carlie 2004:217 ff.
³⁷¹ Falk 2005
³⁷² Björhem 1997
³⁷³ Björhem & Säfvestad 1989; Björhem & Säfvestad 1993; Hadevik & Gidlöf 2003
³⁷⁴ Thörn 1996a.
³⁷⁵ Alvesson & Sköldberg 1994:324 f.
³⁷⁶ Berggren 2002:22
³⁷⁷ Hodder 1999; Berggren 2001
³⁷⁸ Jonsson 1995

Fallstudie II

- ³⁷⁹ Thörn 1999
³⁸⁰ Andersen 1988, 1999a och b; Madsen 1988
³⁸¹ Thomas 1999a [1991]
³⁸² Wainwright 1989:12 ff.
³⁸³ Barclay 1989
³⁸⁴ Wainwright 1979
³⁸⁵ Whittle 1997
³⁸⁶ Davidsen 1978:22 ff.

- ³⁸⁷ Nielsen 1999:150, 153; Nielsen 2000:54–55
- ³⁸⁸ Almqvist & Svensson 1990; Svensson 1991:97–109
- ³⁸⁹ Jonsson 1995; Thörn 1996a, 1998
- ³⁹⁰ Forssblad 2003; Frejd 2003; Hammarstrand Dehman 2004; Kishonti 2004
- ³⁹¹ Olofsson & Svensson 1998; Svensson 1998; Andersson & Svensson 1999; Andersson et al. 2000
- ³⁹² Nationalencyklopedin 1998g.
- ³⁹³ Barclay & Bayliss 1999:25; Barclay & Harding 1999:1 ff.
- ³⁹⁴ Atkinson 1955:9
- ³⁹⁵ Bradley 1991:47
- ³⁹⁶ Tilley 1994:172; Barclay & Harding 1999:1 ff.
- ³⁹⁷ Tilley 1994:172; Bradley, 1996 [1993]:51, 61
- ³⁹⁸ Bradley 1991:58; Tilley 1994:200
- ³⁹⁹ Barclay & Harding 1999:4 f.
- ⁴⁰⁰ Kinnes 1999
- ⁴⁰¹ Hedges & Buckley 1981:5
- ⁴⁰² Thomas 1999b:113 f.
- ⁴⁰³ Almqvist & Svensson 1990:12
- ⁴⁰⁴ Davidsen 1978:22 ff.
- ⁴⁰⁵ Svensson 2002:37
- ⁴⁰⁶ Andersson et al. 2000
- ⁴⁰⁷ Nielsen 1998:79 ff.
- ⁴⁰⁸ Jonsson 1995: passim; Fornminnesinventeringen 1985
- ⁴⁰⁹ Svensson 2002:38
- ⁴¹⁰ Jonsson 1995
- ⁴¹¹ Jonsson 1995
- ⁴¹² Mercer 1981:150
- ⁴¹³ Gibson 2002a:8
- ⁴¹⁴ Talos 1987:396 f.
- ⁴¹⁵ Carlson 2006a
- ⁴¹⁶ Carlson u.u.
- ⁴¹⁷ Karsten 1994:69; Jonsson 1995
- ⁴¹⁸ Nielsen 1979:61
- ⁴¹⁹ Sarnäs & Nord Paulsson 2001
- ⁴²⁰ Ångströmlaboratoriet 2006-04-26
- ⁴²¹ Carlson u.u.
- ⁴²² Svanberg, Ingvar 2005; Bartholin 2006
- ⁴²³ Regnell 2000; Personlig kommentar Regnell 2001–04; Sarnäs & Nord Paulsson 2001:43
- ⁴²⁴ Björhem 1997
- ⁴²⁵ Fornminnesinventeringen 1985; Jonsson 1995:passim.
- ⁴²⁶ Högberg 1999b; Jonsson 2005
- ⁴²⁷ Engelmark & Linderholm 1997; Sarnäs & Nord Paulsson 2001:166
- ⁴²⁸ Ekerow u.å.
- ⁴²⁹ Ebbesen 1994
- ⁴³⁰ Sarnäs & Nord Paulsson 2001:37 ff.
- ⁴³¹ Ericsson & Runcis 1995:31 ff.
- ⁴³² Lomborg 1973; Sarnäs & Nord Paulsson 2001:39 ff.
- ⁴³³ Ibid:30 ff.
- ⁴³⁴ Lomborg 1973; Nielsen 1979; Sarnäs & Nord Paulsson 2001:passim
- ⁴³⁵ Nielsen 1988:63 ff.; Andersen 1997; Sarnäs & Nord Paulsson 2001:102 ff., aa
- ⁴³⁶ Ibid:126 ff.
- ⁴³⁷ Högberg 1999c
- ⁴³⁸ Sarnäs 1999
- ⁴³⁹ Carlsson 2002
- ⁴⁴⁰ Carlson 2006b
- ⁴⁴¹ Sällryd 2001
- ⁴⁴² Fornminnesinventeringen 1985; Jonsson 2005
- ⁴⁴³ Arbman 1961:10 ff; Fornminnesinventeringen 1985
- ⁴⁴⁴ Söderberg 1884:163 ff.; Montelius 1969 [1917]:passim
- ⁴⁴⁵ Fornminnesinventeringen 1985

- 446 Thörn 1992b
447 Larsson 2000
448 Bradley 2000:153 ff.
449 Larsson 1982; Oswald et al. 2001:134 ff.; Thorpe 2001:202; personlig kommentar, Lars Larsson 2005-04-18
450 Knarrström 1995:13 ff., aa
451 Rudebeck & Ödman 2000
452 Strömberg 1975
453 Brandt 1960; Raetzel-Fabian 1986:177 f.
454 Hodder 1988:69 ff.
455 Tilley 1990:27; Lévi-Strauss 1996:16 ff. [1966]
456 Almqvist & Svensson 1990:12; Brink & Hydén 2006
457 Almqvist & Svensson 1990:12; Brink 2004:38; Andréasson et al. 2006:62 f.
458 Almqvist & Svensson 1990:23 ff.; Brink 2004:39 f.; Andréasson et al. 2006:63
459 Almqvist & Svensson 1990:23 ff.; Brink 2002, 2004:43; Andréasson et al. 2006:63; Brink & Hydén 2006:124
460 Grehn 2006
461 Kishonti 2004
462 Hammarstrand Dehman 2006
463 Kishonti 2006 b, c, d
464 Personlig kommentar, Kristian Brink 2007-01-30
465 Frejd 2003
466 Forssblad 2003
467 Friman 2006
468 Forssblad 2003
469 Karsten 1994:69
470 Larsson 1985:16 och 26 ff.
471 Jmfr de Freitas 1987
472 Palmer 1976:167 f.; Oswald et al. 2001:55
473 Bradley 1996 [1993]:5
474 Ibid:68
475 Ingold 1986:156 f.
476 Mercer 1990:7
477 Chapman 1988:passim
478 Bradley 1996 [1993]:5 ff.
479 Petré 1981:11 f.
480 Chapman 1988:26
481 Malmer 1975:50 f., tab. 7
482 Hansen & Rostholm 1993:117
483 Baudou 1989, 1993; Nationalencyklopedin 1998h; Broadbent 1999:401
484 Tilley 1991b:138
485 Turner 1964
486 Larsson 1997:17 ff.
487 Goldhahn 2002
488 Brindley 1999a:29, 1999b:133
489 Malmer 1978:156, 1981:27, 1983:118, 1986:96 f., 1991; Browall 1986, 1991:125
490 Perneby & Stamm Forssblad 2004; Stamm Forssblad 2006
491 Månsson & Serlander 2000:13 ff.
492 Andersson et al. 2000
493 Svensson et al. 2001:10 ff.; Svensson 2002:46
494 Andersson et al. 2000; Svensson et al. 2001:8; Svensson 2002:34
495 Andersson, M. 2003:152 ff.
496 Nielsen 2004:29
497 Svensson et al. 2001:10 ff.
498 Svensson 2002:34
499 Andersson, T. 1995
500 Svensson 2002:45
501 Staal 1999
502 Giersing 1999, personlig kommentar 2001-04-04, 2004
503 Personlig kommentar Giersing 1999, personlig kommentar 2001-04-04, 2004

- 504 Becker 1974:151 f.; Nielsen, P.O. 1979:43 f.; Nielsen, F.O. 1998:79 ff.; Straunbjerg Thorsen 2000
- 505 Kaul 1997; Nielsen 1998:84 ff., 2000; Straunbjerg Thorsen 2000
- 506 Kaul 2005:110
- 507 Kaul et al. 2002:133 f.
- 508 Kaul et al. 2002:134; Kaul 2005:110
- 509 Nielsen 1998:84 ff.; Straunbjerg Thorsen 1999:148 f., 2000; Kaul et al. 2002:122 ff.
- 510 Nielsen & Nielsen 1991:52, fig. 3; Heinemeier et al. 1996
- 511 Jørgensen 1981:6 ff.
- 512 Nielsen & Nielsen 1991:52, fig. 3
- 513 Kaul et al. 2002:125
- 514 Edring 2005:80
- 515 Ibid:96
- 516 Gibson 1998a:75, 96
- 517 Nielsen 1985:96
- 518 Davidsen 1978:22 ff.
- 519 Ibid.:22 ff.; Andersen 1997:130
- 520 Svensson 2002:43
- 521 Davidsen 1978:22 ff.
- 522 Nielsen 1985:98
- 523 Nationalencyklopedin 1998 i, j
- 524 Andersson 1992:77
- 525 Nielsen, F. O. 1997:121 ff., 1998:85 ff.; Nielsen, P. O. 1999:150, 153
- 526 Kaul et al. 2002:122 ff.
- 527 Heinemeier et al. 1996:324 f.
- 528 Grimes 1995
- 529 Colpe 1970:30; Kötting 1985
- 530 Fauth 1964; Kötting 1985:46
- 531 Browall 1986:14; Malmer 1991:121
- 532 Eck 1987; Rudhardt 1987
- 533 Darvill 1997b:173
- 534 Barclay & Harding 1999:5; Barclay & Hey 1999:73
- 535 Bradley 1993 [1984]:55
- 536 Burenhult 1999:288 f.
- 537 Richards 1996:316 ff.
- 538 Jmfr Andersen, K. 1998
- 539 Forssander 1933; Salomonsson 1971:85 f.; Karsten 1994:141
- 540 Mercer 1981:150
- 541 Andersen 1981:70
- 542 Personlig kommentar K. Brink 2001-09-11, Brink 2002:63
- 543 Carlson 2006a
- 544 Mercer 1981:152
- 545 Jørgensen 1953
- 546 Andersen u.å.:42
- 547 Olausson 1983:33
- 548 Högberg 1999a
- 549 Lundmark 1991:4
- 550 Browall 1986:72
- 551 Lindhé et al. 2001:7
- 552 Engelmark & Linderholm 1997
- 553 Talos 1987:396 f.
- 554 Bradley 1996 [1993]:110
- 555 Bradley 1993 [1984]:55
- 556 Linderholm 2001; Lindhé et al. 2001:7; Brink 2002:64
- 557 Larsson 2002a:4
- 558 Guyan 1954:259 ff.; Malmer 1991:119
- 559 Gibson et al. 2001:107
- 560 Larsson 1989a:90; Karsten 1994:157 ff.; Larsson 2004:75
- 561 Strömberg 1968:119 ff., 208 f.
- 562 Marseen 1960

- ⁵⁶³ Larsson 2000:94, 2002b:39
⁵⁶⁴ Andersen 1977, 1999a:355 f., 1999b:tavle 137
⁵⁶⁵ Larsson 1989a:93
⁵⁶⁶ Green 1992:98
⁵⁶⁷ Strömberg 1968:183 f., 190
⁵⁶⁸ Larsson 1989a:87, 1999, 2000
⁵⁶⁹ Strassburg 2000:416
⁵⁷⁰ Hansen & Rostholm 1993:117
⁵⁷¹ Christiansen 2005
⁵⁷² Edsman 1987; Encyclopædia Britannica Online 2001e
⁵⁷³ Madsen 1997:79
⁵⁷⁴ Boserup 1981:47
⁵⁷⁵ Göransson 1999:120 f.
⁵⁷⁶ Göransson 1996
⁵⁷⁷ Malmer 1962:223 ff.; Hübner 2005:594
⁵⁷⁸ Ibid.:603 f.
⁵⁷⁹ Gibson 1994:207
⁵⁸⁰ Andersen 1999a: 328 f.
⁵⁸¹ Hansen & Rostholm 1993:118
⁵⁸² Ibid.:119 f.
⁵⁸³ Jørgensen, E. 1981:4 f.
⁵⁸⁴ Jørgensen, L. 1984:10 ff.
⁵⁸⁵ Ebbesen 2006:233 f. och 658 ff.
⁵⁸⁶ van Giffen 1938
⁵⁸⁷ Ebbesen 2006:233 f.
⁵⁸⁸ Hübner 2005:492, 552 ff.
⁵⁸⁹ Jørgensen, E. 1981:6 ff.
⁵⁹⁰ Ellison & Drewett 1971:191 f.
⁵⁹¹ Persson & Sjögren 2001:204 f.
⁵⁹² Larsson 1989b
⁵⁹³ Almqvist & Svensson 1990
⁵⁹⁴ Rudebeck & Ödman 2000
⁵⁹⁵ Malmer 1962:486
⁵⁹⁶ Thörn 1992a
⁵⁹⁷ Björhem & Säfvestad 1989, 1993
⁵⁹⁸ Brink 1992
⁵⁹⁹ Odén 1998
⁶⁰⁰ Waterbolk 1960:59; Jager 1988:190 f., 215
⁶⁰¹ Bakker 1992:xiii
⁶⁰² Waterbolk 1960
⁶⁰³ Harsema 1982:150 ff.
⁶⁰⁴ Jager 1988:190
⁶⁰⁵ Bakker 1979:11 ff.
⁶⁰⁶ Jager 1988:193 ff.
⁶⁰⁷ Rimantiené 1980, 1997
⁶⁰⁸ Clark 1936
⁶⁰⁹ Piggott & Piggott 1939
⁶¹⁰ Hodder 1992
⁶¹¹ Cleal et al. 1995
⁶¹² Whittle 1997
⁶¹³ Gibson 1998b
⁶¹⁴ Sweetman 1987
⁶¹⁵ Gibson 1998a:37
⁶¹⁶ Hedges & Buckley 1978; Evans 1988a:143
⁶¹⁷ Ibid.
⁶¹⁸ Gibson 1998a:108 ff, 132; Eogan & Roche 1994
⁶¹⁹ Simpson & Gibson 1989
⁶²⁰ Mallory 1993
⁶²¹ Ibid.:tab. 54

- 622 Hartwell 1998:32 ff.
623 *Ibid.*:39 ff.
624 Brindley 1999a
625 Hartwell 1998:43; Eogan & Roche 1994
626 Brophy 1999:125 f.; Gibson 1999a:14 ff.; Dunragit 2001, 2006; Thomas 2001:138 ff.
627 Dunragit 2001
628 St. Joseph 1978; Gibson 1999a:tab. 54
629 Woodward et al. 1993; Garwood 1999; Gibson & Kinnes 1997:67
630 Woodward et al. 1993
631 Gibson 1996:341 ff., 1999a:tab. 54
632 *Ibid.*:156
633 *Ibid.*:14 ff.
634 Gibson et al. 2001:106 f.
635 *Ibid.*:102
636 Barclay 2001:149 ff.; Gibson 2002a:19
637 Speak & Burgess 1999:6 f.
638 Burgess 1976:151 ff.
639 International Study Group 1982; Speak & Burgess 1999:7 & tab. 10
640 *Ibid.*:110
641 Burgess 1976:158 ff.; Cowie & McSween 1999; Garwood 1999
642 Burgess 1976:164 ff.
643 Speak & Burgess 1999:26 ff.
644 *Ibid.*:42 f.
645 St. Joseph 1980:48 ff.; Gibson 1995, 1999a:tab. 54
646 Gibson 1996:345
647 Gibson 1996:341 f.
648 Garwood 1999; Gibson & Kinnes 1997:67
649 Gibson 1995
650 Whittle 1997
651 *Ibid.*; Gibson 1999a:156
652 Garwood 1999:157 ff.
653 Whittle 1997; Gibson 1999a:156
654 Whittle 1997
655 Gibson & Kinnes 1997:67; Whittle 1997:92; Garwood 1999
656 Hodder 1990:261
657 Whittle 1997:139 f.
658 Gibson 1999a:156 ff.
659 Behrens 1981:172; Preuß 1998:351 ff.
660 Behrens 1981:172 ff.
661 Behrens 1984:259; Preuß 1998:351 ff.
662 Behrens 1984:259
663 Behrens 1981:172 ff.
664 Behrens & Schröter 1980:139 ff.
665 Gibson 1999b
666 Tuan 1977:104
667 Parker Pearson & Richards 1997 [1994]:58
668 Gibson 1998b
669 Behrens 1984:259
670 Wainwright 1989:23, 59 f., 129
671 Gibson 2002a:9
672 Momigliano 1987:1; Barrett 1994:15 ff.
673 Barrett 1994:15; Grimes 1995:24 ff.
674 Richards 1996:316 ff.; Barclay & Harding 1999:5; Barclay & Hey 1999:73
675 Schovsbo 1987:140
676 Hayen 1989:33; Zich 1994:24 ff.
677 Bakker 1976:77 ff.; Jager 1988:187, 196
678 Schou Jørgensen 1996:49 f.
679 Jager 1988: fotnot 3
680 Darvill & Thomas 2002:14

- 681 Gibson 1999a:156 ff.
 682 Gibson 2002a, b
 683 Svensson 2002:46 ff.
 684 Ibid: 34
 685 Ibid: 46 ff.
 686 Svensson 2004:246
 687 Salomonsson 1971; Svensson 2002:45 ff.
 688 Högberg 2002:141
 689 Nielsen 2004:22
 690 Oswald et al. 2001:117 f.
 691 Madsen 1988:330 ff.
 692 Andersen 1997, 1999a, b
 693 Andersen 2002:7 ff.
 694 Nielsen 2004
 695 Richter 2002:110
 696 Ibid:96 ff.
 697 Thorpe 2001:198 f.
 698 Madsen 1988:331
 699 Ibid:331
 700 Darvill & Thomas 2002:9
 701 Bradley 1996 [1993]:74 ff., aa
 702 Andersen 1997:359
 703 Bradley 1996 [1993]:76, aa
 704 Ibid:77 f., aa; Andersen 1997:368
 705 Bradley 1996 [1993]:81, aa; Andersen 1997:361
 706 Bradley 1996 [1993]:81 ff., aa
 707 Ibid:85, aa; Andersen 1997:363
 708 Petrasch 1991
 709 Petrasch 1998
 710 Petrasch 1991:486, 1998:189 ff, aa
 711 Ibid:192 ff, aa
 712 Edmonds 1999
 713 Ibid:94 f.
 714 Ibid:96 f.
 715 Ibid:93 ff.
 716 Evans 1988b:62 ff.
 717 Oswald et al. 2001:132

Fallstudie III

- 718 Larsson (red.) 2001a
 719 Rudebeck 2002:169 f.
 720 Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar i Malmöhus län 1985–86
 721 Thörn 1998:24
 722 Kroeber 1927
 723 Chapman et al. 1981; Asingh & Rasmussen 1986; Asingh & Rasmussen 1989; Hjørungdal 1991;
 Stig Sørensen 1997
 724 Hyenstrand 1979: 44 f., 1980:241
 725 Bergström 1980:78 f.
 726 Petré 1981:11 f., 1984:171
 727 Säfvestad 1993
 728 Thedéen 2004:25
 729 Woodward 2000:140 och fig. 74–75.; Ericson Lagerås 2005
 730 Artelius 1999
 731 Gansum 2004:312
 732 Strömberg 1975:234 ff.; Arcini & Svanberg 2005
 733 Nielsen & Bech 2004; Clemmensen 2005
 734 Burl 1993
 735 Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar i Malmöhus län 1985–86; Thörn 2000.

- ⁷³⁶ Engelmark et al. 2000
⁷³⁷ Ibid:7
⁷³⁸ Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar i Malmöhus län 1985–86
⁷³⁹ Kling 1983
⁷⁴⁰ Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar i Malmöhus län 1985–86
⁷⁴¹ Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar i Malmöhus län 1985–86
⁷⁴² Nielsen 1993:166 ff.; Rasmussen 1993:183 ff.; Thörn 1998; Carlsson 1999
⁷⁴³ Ibid.
⁷⁴⁴ Björhem et al. 2005
⁷⁴⁵ Thörn 2002
⁷⁴⁶ Björhem et al. 2005
⁷⁴⁷ Ibid.
⁷⁴⁸ Tennander 2005
⁷⁴⁹ Thörn 1998:24
⁷⁵⁰ Björhem 1996:11
⁷⁵¹ Magnusson Staaf & Björhem 1998:11 f.
⁷⁵² Björhem 1996:11
⁷⁵³ Magnusson Staaf & Björhem 1998:12
⁷⁵⁴ Ibid:12
⁷⁵⁵ Björhem & Magnusson Staaf 2003:8
⁷⁵⁶ Bradley 2000:155
⁷⁵⁷ Säfvestad 1993
⁷⁵⁸ Svensson & Säfvestad 1993:fig. 5
⁷⁵⁹ Björhem & Säfvestad 1989, 1993
⁷⁶⁰ Sköld 1963; Rudebeck & Ödman 2000:43 f., 215 f.; Erikson 2001:169 ff.; Rudebeck 2001:94 f.;
Samuelsson 2001; Rudebeck 2002:184 f.
⁷⁶¹ Salomonsson 1976; Samuelsson 1989
⁷⁶² Samuelsson 2003
⁷⁶³ Samuelsson 1989
⁷⁶⁴ Strömberg 1975:234 ff.
⁷⁶⁵ Arcini & Svanberg 2005:339 ff.; Runcis 2005:262 ff.
⁷⁶⁶ Arcini & Svanberg 2005:349
⁷⁶⁷ Aarup Jensen 1972:62
⁷⁶⁸ Jørgensen 1984:10 ff.
⁷⁶⁹ Ibid:13 f.
⁷⁷⁰ Christensen 1991
⁷⁷¹ Thörn 1996b:137
⁷⁷² Hornstrup 2005; Hornstrup et al. 2005
⁷⁷³ Aarup Jensen 1972:61 f.
⁷⁷⁴ Nationalmuseet, journalnummer: 1085/59 och 453/60
⁷⁷⁵ Marseen 1955-07-04; Vebæk 1969-01-25
⁷⁷⁶ van Giffen 1953
⁷⁷⁷ Verwers 1972:30 f.
⁷⁷⁸ Glasbergen 1954:74; Verwers 1972:21
⁷⁷⁹ Ibid:31 f.
⁷⁸⁰ Hijzeler 1952
⁷⁸¹ Verlinde 1980:163(157)f.
⁷⁸² van Giffen 1949a; Müller-Wille 1979: abb. 14,1
⁷⁸³ van Giffen 1949a, b:106 ff.; Glasbergen 1954:153 f.
⁷⁸⁴ Gibson 1998a:72 ff.
⁷⁸⁵ Glasbergen 1954:153, fig. 69
⁷⁸⁶ van Giffen 1949a:4
⁷⁸⁷ Waterbolk 1977; Müller-Wille 1979:223
⁷⁸⁸ Chanter & Hansford Worth 1905:386
⁷⁸⁹ Thom et al. 1990:91 f.
⁷⁹⁰ Thom 1980; Thom et al. 1990
⁷⁹¹ Pilcher 1969:fig. 11
⁷⁹² Ibid:85 ff.
⁷⁹³ International Study Group 1982; Speak & Burgess 1999:7 & tab. 10

- ⁷⁹⁴ Historic Scotland. 2006. [2006-01-17]
⁷⁹⁵ Mold 1983; Nash 2000
⁷⁹⁶ Fleming 1988:12 f.
⁷⁹⁷ Worth 1994:202 ff.
⁷⁹⁸ Ibid:236 ff.
⁷⁹⁹ Ibid:202 ff.
⁸⁰⁰ Ibid:215 ff.
⁸⁰¹ Butler 1997:220
⁸⁰² Ibid:222 och 244
⁸⁰³ Barnatt 1998:100
⁸⁰⁴ Butler 1997:137 f.
⁸⁰⁵ Bradley 2002:76 f.
⁸⁰⁶ Fleming 1988:95 ff.
⁸⁰⁷ Bradley 2002:78 f.
⁸⁰⁸ Butler 1997:244
⁸⁰⁹ Fleming 1988:100
⁸¹⁰ Ibid:40 ff.
⁸¹¹ Ibid:10
⁸¹² Freer & Myatt 1982
⁸¹³ Chanter & Hansford Worth 1905:382 ff.
⁸¹⁴ Ibid:381
⁸¹⁵ Ibid:395 & pl. VIII
⁸¹⁶ Wilhelmi 1985a:151, not 9, 1985b:168; Wulf & Schlüter 2000:337 ff.
⁸¹⁷ Schwarz 2002a
⁸¹⁸ Personlig kommentar Freudenberg 2005-03-14 & 15, 2005-09-20, samt 2005-03-15
⁸¹⁹ Abels 2002
⁸²⁰ Wilhelmi 1981
⁸²¹ Wilhelmi 1985a:151
⁸²² Schwarz et al. 1984:157 f.; Wilhelmi 1985a:151 ff.
⁸²³ Linke & Schwarz 1981; Wilhelmi 1985a:151 ff.; Schwarz 2002b
⁸²⁴ Probst 1996:208 f.
⁸²⁵ Schwarz 2002b:176
⁸²⁶ Burl 1993:23
⁸²⁷ Ibid:23
⁸²⁸ Nationalencyklopedin 1998k
⁸²⁹ Heidelk-Schacht 1989
⁸³⁰ Ibid.
⁸³¹ Thörn 1993
⁸³² Thörn 1996b
⁸³³ Björk 1998; Gidlöf 2000; Grønnegaard 2000; Knarrström & Olsson 2000; Nordqvist 2001; Kjær
 Kristensen 2004; Schmidt & Forler 2004; Henriksen 2005
⁸³⁴ Schmidt & Forler 2004:38
⁸³⁵ Fendin 2005
⁸³⁶ Henriksen 2005:98
⁸³⁷ Björhem & Säfvestad 1993; Hadevik & Gidlöf 2003
⁸³⁸ Samuelsson 1989
⁸³⁹ Björhem & Säfvestad 1993:110, 115
⁸⁴⁰ Sköld 1963; Rudebeck & Ödman 2000:43 f., 215 f.; Erikson 2001:169 ff.; Rudebeck 2001:94 f.;
 Samuelsson 2001; Rudebeck 2002:184 f.
⁸⁴¹ Björhem et al. 2005
⁸⁴² Christensen 1991
⁸⁴³ Nørkjær Johannsen 2003
⁸⁴⁴ Personlig kommentar AMS Dating Centre 2004-03-19
⁸⁴⁵ Behrends 1968:16ff.; Thrane 1974:108 f, fotnot 11

Tolkning

- ⁸⁴⁶ Randsborg & Nybo 1986:165 ff.
⁸⁴⁷ Björhem & Säfvestad 1993:112 ff.

- ⁸⁴⁸ Darvill 1999:114 f.
- ⁸⁴⁹ Brøndsted 1939:26 f., 144 ff.; Maringer 1974:97; Randsborg & Christensen 2006:91 f.
- ⁸⁵⁰ Kaul 1998; Kristiansen & Larsson 2005
- ⁸⁵¹ Hodder 1988:69 ff.
- ⁸⁵² Lévi-Strauss 1996 [1966]:16 ff.
- ⁸⁵³ Berger 1999
- ⁸⁵⁴ Barnatt 1998:100; Bradley 2002:76 f.
- ⁸⁵⁵ Glasbergen 1954:154
- ⁸⁵⁶ Fleming 1988:95 ff.
- ⁸⁵⁷ Mascher 1995:43; Häggström 2005:130 f.
- ⁸⁵⁸ Juhl 1999:11 f.; Haack Olsen 2002:9 f.
- ⁸⁵⁹ Ericson Lagerås 2005:242
- ⁸⁶⁰ Svensson 1995:21, 30
- ⁸⁶¹ Welinder 1992:38
- ⁸⁶² Gren 1997:56 f.; Magnusson Staaf 2003:314 f.
- ⁸⁶³ Fleming 1971:155
- ⁸⁶⁴ Boserup 1979:93 [1965]
- ⁸⁶⁵ Barrett & Bradley 1980:9
- ⁸⁶⁶ Bradley 1998:148
- ⁸⁶⁷ Ullén 1994
- ⁸⁶⁸ Skoglund 1999:280 ff.
- ⁸⁶⁹ Olausson 1998:41
- ⁸⁷⁰ Björhem & Magnusson Staaf 2006:187; Kristiansen 2006:189
- ⁸⁷¹ Gren 1997:57
- ⁸⁷² Björhem & Säfvestad 1993:114
- ⁸⁷³ Shennan 1982
- ⁸⁷⁴ Larsson 1994:74
- ⁸⁷⁵ Thrane 1975:197; Jensen 1983:87 f.
- ⁸⁷⁶ Jensen 1967, 1983:87 f.
- ⁸⁷⁷ Jennbert 1993
- ⁸⁷⁸ Glasbergen 1954:154
- ⁸⁷⁹ Hornstrup 2005; Hornstrup et al. 2005
- ⁸⁸⁰ Björhem & Säfvestad 1989:119 ff.
- ⁸⁸¹ Rasmussen 1993; Fleming 1971:155
- ⁸⁸² Larsson 1993
- ⁸⁸³ Andersson 1999:20
- ⁸⁸⁴ Svanberg, Fredrik 2005
- ⁸⁸⁵ Ibid:328 f.
- ⁸⁸⁶ Larsson 2001b
- ⁸⁸⁷ Ibid:122
- ⁸⁸⁸ Woodward 2000:69 f.
- ⁸⁸⁹ Karlenby 1998
- ⁸⁹⁰ Glasbergen 1954:153 f.
- ⁸⁹¹ Björhem 1994:10
- ⁸⁹² Säfvestad 1993:168
- ⁸⁹³ Erikson 2001; Rudebeck & Ödman 2000:43 f.
- ⁸⁹⁴ Björhem et al. 2005.
- ⁸⁹⁵ Larsson 2001b:122 f.
- ⁸⁹⁶ Ibid:113
- ⁸⁹⁷ Thörn 2005
- ⁸⁹⁸ Boye 1986 [1896]
- ⁸⁹⁹ Jensen 1979:31
- ⁹⁰⁰ Hastrup & Ovesen 1982:155
- ⁹⁰¹ Bloch 1974:78

Ideologiernas uttryck under neolitikum och bronsålder

- ⁹⁰² Furseth & Repstad 2005:205
- ⁹⁰³ Björhem & Magnusson Staaf 2006:137; Vandkilde 1996

- ⁹⁰⁴ Madsen 1988:331
⁹⁰⁵ Artelius 1999
⁹⁰⁶ Oswald et al. 2001:133
⁹⁰⁷ Darvill & Thomas 2002:9
⁹⁰⁸ Madsen 1988:333
⁹⁰⁹ Kähler Holst et al. 2001:126
⁹¹⁰ Johansen 1993
⁹¹¹ Wilhelmi 1981, 1985a:151
⁹¹² Schwarz 2002b:176
⁹¹³ Barnatt 1998:100; Bradley 2002:76 f.
⁹¹⁴ Thedéen 2004:190 f.
⁹¹⁵ Hornstrup 2005, Hornstrup et al. 2005
⁹¹⁶ Cassel 1998:127; Lévi-Strauss 1983 [1975]:164
⁹¹⁷ Wainwright 1989:23, 59 f., 129; Barrett 1994:15 ff.
⁹¹⁸ Richards 1996:316 ff.; Barclay & Harding 1999:5; Barclay & Hey 1999:73
⁹¹⁹ Madsen 1997:79
⁹²⁰ Ebbesen 2006:233.
⁹²¹ Larsson 1989a:87, 1999, 2000
⁹²² Strassburg 2000:416
⁹²³ Darvill 1999:114 f.
⁹²⁴ Kaul 1998; Kristiansen & Larsson 2005
⁹²⁵ Thörn 1996b:145
⁹²⁶ Skoglund 1996:29 ff.
⁹²⁷ Hodder 1988:69 ff.
⁹²⁸ Ibid:69 ff.
⁹²⁹ Feldt 2005

Litteratur

Tryckta källor

- Aarup Jensen, Jens. 1972. "Bopladsen Myrhøj. 3 hustomter med klokkebægerkeramik." *KUML* 1972, s. 61–122.
- Abels, Björn-Uwe. 2002. "Einige Anmerkungen zu den Befunden und zur Restaurierung des Grabhügelfeldes in Naisa und im Geisberger Forst, Lkr. Bamberg." *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 2002, 41/41, s. 85–94.
- Almgren, Oscar. 1927. *Hällristningar och kultbruk*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 35. Stockholm.
- Almqvist, Ulf & Svensson, Mac. 1990. "Palissaderna från Annetorpsleden. En märklig fyndplats från stridsyxekulturen." *Limhamniana* 1990, s. 11–43.
- Althusser, Louis. 1976. "Ideologi och ideologiska statsapparater." *Filosofi från proletär klassståndpunkt*. Red. Göran Therborn. Lund: Bo Cavefors.
- Alvesson, Mats & Skoldberg, Kaj. 1994. *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Andersen, Kirsten. 1998. "Synlig og usynlig religion: Egalitet och hierarki i Nordghana." *Religion og materiel kultur*. Red. Lisbeth Bredholt Christensen & Stine Benedicte Sveen. Aarhus Universitetsforlag, s. 25–43.
- Andersen, Niels H. 1977. "Sarup: keramikgruber fra to bebyggelsefaser." *KUML* 1976, s. 11–46.
- Andersen, Niels H. 1981. "Sarup. Befæstede neolitiske anlæg og deres baggrund." *KUML* 1980, s. 63–103.
- Andersen, Niels H. 1988. "The Neolithic Causewayed Enclosures at Sarup, on South-West Funen, Denmark." *Enclosures and Defences in the Neolithic of Western Europe*. Red. Colin Burgess; Peter Topping; Claude Mordant & Margaret Maddison. BAR International Series 403(ii). Oxford, s. 337–362.
- Andersen, Niels H. 1997. *The Sarup enclosures. The Funnel Beaker Culture of the Sarup site including two causewayed camps compared to the contemporary settlements in the area and other European enclosures*. Sarup vol. 1. Jutland Archaeological Society Publications XXXIII: 1. Moesgaard.
- Andersen, Niels H. 1999a. *Saruppladsen*. Sarup vol. 2. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 33:2. Højbjerg.
- Andersen, Niels H. 1999b. *Saruppladsen*. Sarup vol. 3. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 33:3. Højbjerg.
- Andersen, Niels H. 2002. "Neolithic enclosures of Scandinavia." Red. Gillian Varndell & Peter Topping. *Enclosures in Neolithic Europe*. Oxford: Oxbow Books, s. 1–10.
- Andersen, Niels H. u.å. *Sarup. Befæstede kultpladser fra bondestenalderen*. Århus.
- Andersson, Anna-Carin; Gillberg, Åsa; Jensen, Ola W.; Karlsson, Håkan och Rolöf, Magnus V. (red.). 1998. *The kaleidoscopic past. Proceedings of the 5th Nordic TAG Conference Göteborg, 2–5 April 1997*. GOTARC Serie C, Arkeologiska skrifter No. 16. Göteborg University, Department of Archaeology.
- Andersson, Kent. 1995. *Romartida guldsmede i Norden III. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper*. Aun 21. Uppsala.
- Andersson, Magnus. 1999. "Högens betydelse som socialt och religiöst monument – En studie över gravhögar från yngre bronsålder i nordvästra Skåne och södra Halland." Red. Michael Olausson. *Spiralens öga: tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 25, s. 9–25.

- Andersson, Magnus. 2003. *Skapa plats i landskapet. Tidig- och mellanneolitiska samhällen utmed två västskånska dalgångar*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 42.
- Andersson, Magnus; Grønnegaard, Tim, Jonas & Svensson, Mac. 2000. *Mellanneolitisk palissadinhängnad och folkvandringstida boplatser*. UV Syd Rapport 1999:101, Arkeologisk undersökning, Skåne, Västra Karaby sn, Västra Karaby 28:5, Dagstorp 17:12, VKB SU19. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Andersson, Magnus & Svensson, Mac. 1999. "Palissadkomplexet i Dösjebro." *Arkeologi i Norden* 1. Red. Göran Burenhult. Stockholm: Natur och kultur, s. 306–309.
- Andersson, Thomas. 1995. *Boplatser från stenålder-äldre järnålder*. Arkeologisk slutundersökning. Skåne, St. Herrestad socken, Herrestad 68:88 m.fl., RAA 60. Rapport UV Syd 1999:8.
- Andersson, Thorsten. 1992. "Kultplatsbeteckningar i nordiska ortnamn." *Sakrale navne. Rapport fra NORNAs sekstende symposium i Gilleleje 30.11. – 2.12.1990*. Red. Gillian Fellows-Jensen & Bente Holmberg. NORNA-rapporter 48. Uppsala: Norna-förlaget, s. 77–105.
- Andréasson, Anna; Brink, Kristian; Hadevik, Claes; Hammarstrand Dehman, Karina; Hydén, Susan & Sandén, Ulf. *Annetorpsleden. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 50. Malmö Kulturmiljö.
- Andrén, Anders; Jennbert, Kristina och Raudvere, Catharina (red.). 2004. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vågar till Midgård 4. Lund: Nordic Academic Press.
- Andrén, Anders; Jennbert, Kristina och Raudvere, Catharina (red.). 2006. *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions. An international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*. Vågar till Midgård 8. Lund: Nordic Academic Press.
- Arbman, Holger. 1945. *Käringsjön. Studier i halländsk järnålder*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Del. 59:1. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Arbman, Holger. 1961. "Människooffer under bronsålder." *Limhamniana 1961*, s. 10–24.
- Arcini, Caroline & Svanberg, Fredrik. 2005. "Den yngre bronsålderns brandgravsmiljöer." Red. Per Lagerås & Bo Strömberg. *Bronsåldersbygd 2300–500 f.Kr. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan*. Lund: Riksantikvarieämbetet UV Syd, s. 284–365.
- Artelius, Tore. 1999. "A Bronze Age Perception of Identity: Ideology and Landscape Organization in a South-Western Swedish River Valley." *Lund Archaeological Review* 4, 1998, s. 37–48.
- Arwidsson, Greta. 1942. *Valsgärdestudien 1, Vendelstile: Email und Glas im 7.-8. Jahrhundert*. Uppsala: Almqvist.
- Asingh, Pauline & Rasmussen, Marianne. 1986. "Regional variation i ældre bronzealder udtrykt gennem gravfundne bronzer i Sydvestdanmark och Sydslesvig." *Det 4. Nordiske Bronsealder-symposium på Isegran 1984*. Varia 12, s. 42–66.
- Asingh, Pauline & Rasmussen, Marianne. 1989. "Mange slags grænser. Et eksempel på regional variation i sydvestdansk ældre bronzealder." Red. Jens Poulsen. *Regionale forhold i Nordisk Bronzealder*. Århus, s. 79–88.
- Atkinson, R. J. C. 1955. "The Dorset Cursus." *Antiquity* Vol. 29, s. 4–9.
- Bakker, Jan Albert. 1976. "On the possibility of reconstructing roads from the TRB period." *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 26, 1976, s. 63–91.
- Bakker, Jan Albert. 1979. *The TRB west group: Studies in the chronology and geography of the makers of hunebeds and tiefstich pottery*. Universiteit van Amsterdam, Subfaculteit der pre- en protohistorie.
- Bakker, Jan Albert. 1992. *The Dutch Hunebedden: Megalithic tombs of the Funnel Beaker Culture*. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 2.
- Barclay, Gordon. 2001. "Neolithic enclosures in Scotland." Red. Timothy Darvill & Julian Thomas. *Neolithic enclosures in Atlantic northwest Europe*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 6. Oxford: Oxbow Books, s. 144–154.
- Barclay, Alistair & Bayliss, Alex. 1999. "Cursus monuments and the radiocarbon problem." *Pathways and ceremonies: the cursus monuments of Britain and Ireland*. Red. Alistair Barclay & Jan Harding. Neolithic Studies Group Seminar Papers 4. Oxford & Oakville: Oxbow Books, s. 11–29.

- Barclay, Alistair & Harding, Jan. 1999. "An introduction to the cursus monuments of Neolithic Britain and Ireland." *Pathways and ceremonies: the cursus monuments of Britain and Ireland*. Red. Alistair Barclay & Jan Harding. Neolithic Studies Group Seminar Papers 4. Oxford & Oakville: Oxbow Books, s. 1–8.
- Barclay, Alistair & Hey, Gill. 1999. "Cattle, cursus monuments and the river: the development of ritual and domestic landscapes in the Upper Thames Valley." *Pathways and ceremonies: the cursus monuments of Britain and Ireland*. Red. Alistair Barclay & Jan Harding. Neolithic Studies Group Seminar Papers 4. Oxford & Oakville: Oxbow Books, 67–76.
- Barclay, Gordon J. 1989. "Henge monuments: Reappraisal or reductionism?" *Proceedings of the Prehistoric Society*, Volume 55, s. 260–262.
- Barnatt, John. 1998. "Monuments in the landscape: Thoughts from the Peak." *Prehistoric ritual and religion. Essays in honour of Aubrey Burl*. Red. Alex Gibson & Derek Simpson. Stroud: Sutton, s. 92–105.
- Barrett, John C. 1991. "The archaeology of social reproduction." *Landscape, monuments and society: The prehistory of Cranborne Chase*. Red. John C. Barrett; Richard Bradley & Martin Green. Cambridge: Cambridge University Press, s. 6–8.
- Barrett, John C. 1994. *Fragments from antiquity: an archaeology of social life in Britain, 2900–1200 BC*. Blackwell.
- Barrett, John & Bradley, Richard. 1980. "Preface: The ploughshare and the sword." Red. John Barrett & Richard Bradley. *Settlement and society in the British Later Bronze Age*. Oxford: BAR, British series 83, s. 9–13.
- Barth, Fredrik. 1961. *Nomads of South Persia*. Oslo: Oslo University Press.
- Battaglia, Debbora. 1999. "Toward an ethics of the open subject: writing culture in good conscience." *Anthropological theory today*. Red. Henrietta L. Moore. Cambridge: Polity Press, s. 151–171.
- Baudou, Evert. 1989. "Finns stridsyxekultur i Norrland?" *Stridsyxekultur i Sydsandinavien. Rapport från det andra nordiska symposiet om stridsyxetid i Sydsandinavien 31. X–2. XI 1988*. Red. Lars Larsson. University of Lund, Institute of Archaeology. Report Series No. 36, s. 103–109.
- Baudou, Evert. 1993. "Hällristningarna vid Nämforsen – Datering och kulturmiljö." *Ekonomi och näringsformer i nordisk bronsålder. Rapport från det 6:e nordiska bronsålderssymposiet, Nämforsen 1990*. Red. Lars Forsberg & Thomas B. Larsson. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 3, s. 247–261.
- Baudou, Evert. 2004. *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Becker, Carl Johan. 1974. "Studien zu Neolithischen Flintbeilen: Methodische Probleme – Neue Formen und Varianten der dicknackigen Beile innerhalb der Trichterbecherkultur – Chronologische Probleme." *Acta Archaeologica* Vol. XLIV, 1973, s. 125–186.
- Behrends, Rolf-Heiner. 1968. *Schwissel: Ein Urnengräberfeld der vorrömischen Eisenzeit aus Holstein*. Offa Bücher NF 22. Urnenfriedhöfe Schleswig-Holsteins, Band 1. Neumünster: Wachholtz.
- Behrens, Hermann. 1981. "The first 'Woodhenge' in Middle Europe." *Antiquity* 55, s. 172–178.
- Behrens, Hermann. 1984. "Ein hohes Radiokarbondatum für ein mitteldeutsches neolithisches Woodhenge." *Archäologisches Korrespondenzblatt* 14/1984, s. 259–262.
- Behrens, Hermann & Schröter, Erhard. 1980. *Siedlungen und Gräber der Trichterbecherkultur und Schnurkeramik bei Halle (Saale)*. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Bell, Catherine M. 1992. *Ritual theory ritual practice*. New York: Oxford University Press.
- Bell, Catherine M. 1997. *Ritual: perspectives and dimensions*. New York: Oxford University Press.
- Bender, Barbara. 1993. "Introduction. Landscape – Meaning and Action." *Landscape. Politics and Perspectives*. Red. Barbara Bender. Providence/Oxford: Berg, s. 1–17.
- Berger, Arthur Asa. 1999. *Kulturstudier. Nyckelbegrepp för nybörjare*. Lund: Studentlitteratur.
- Berggren, Åsa. 2001. "Swedish archaeology in perspective and the possibility of reflexivity." *Current Swedish Archaeology* Vol. 9. 2001, s. 9–24.

- Berggren, Åsa. 2002. "Reflexivitet inom arkeologin." *Reflexiv fältarkeologi? Återsken av ett seminarium*. Red. Åsa Berggren & Mats Burström. Stockholm/Malmö: Riksantikvarieämbetet & Malmö Kulturmiljö, s. 19–28.
- Berggren, Åsa; Arvidsson, Stefan och Hällans, Ann-Mari (red.). 2004. *Minne och myt. Konsten att skapa det förflutna*. Vägar till Midgård 5. Lund: Nordic Academic Press.
- Berggren, Åsa & Celin, Ulf. 2004. *Öresundsförbindelsen. Burlöv 20C. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 36. Malmö Kulturmiljö.
- Berggren, Åsa. 2006. "Archaeology and sacrifice. A discussion of interpretations." *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions. An international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*. Red. André, Anders; Kristina Jennbert och Catharina Raudvere. Vägar till Midgård 8. Lund: Nordic Academic Press, s. 303–307.
- Berglund, Björn E.; Larsson, Lars; Lewan, Nils; Olsson, E. A. Gunilla & Skansjö, Sten. 1991. "Terms and concepts." *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad Project*. Red. Björn E. Berglund. Ecological Bulletins No. 41, s. 54–59.
- Bergström, Eva. 1980. *Produktion och samhällsförändring: Bronsålder och äldre järnålder ett västsvenskt exempel*. Göteborg: Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.
- Billberg, Ingmar; Björhem, Nils; Thörn, Raimond & Ödman, Chatarina (red.). 1995. *Öresundsförbindelsen. Rapport över arkeologiska förundersökningar*. Rapport nr 6. Malmö Museer, Stadsantikvariska avdelningen.
- Billberg, Ingmar; Björhem, Nils & Thörn, Raimond (red.). 1996. *Öresundsförbindelsen och arkeologi. Projektprogram och undersökningsplaner för arkeologiska slutundersökningar*. Malmö Museer, Stadsantikvariska avdelningen.
- Billberg, Ingmar; Björhem, Nils; Magnusson Staaf, Björn & Thörn, Raimond (red.). 1998. *Öresundsförbindelsen och arkeologi II. Projektprogram och undersökningsplaner för arkeologiska slutundersökningar*. Malmö Museer, Stadsantikvariska avdelningen.
- Billberg, Ingmar & Magnusson Staaf, Björn (red.). 1999. *Öresundsförbindelsen II. Rapport över arkeologiska förundersökningar*. Rapport nr 7. Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö.
- Binford, Lewis R. 1962. "Archaeology as anthropology." *American Antiquity* 28, s. 217–225.
- Binford, Lewis R. 1965. "Archaeological systematics and the study of culture process." *American Antiquity* 31, s. 203–210.
- Binford, Lewis R. 1971. "Mortuary practices: their study and potential." *Approaches to the social dimensions of mortuary practices*. Red. J. A. Brown. *Memoirs of the Society for American Archaeology*, No. 25, s. 6–29.
- Björhem, Berit; Carlsson, Martin & Svahn, Bengt. 2005. *Öresundsförbindelsen. Fredriksberg 13A–D. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 23 & 24. Malmö Kulturmiljö.
- Björhem, Nils. 1996. "Långhuslandskapet." Red. Ingmar Billberg; Nils Björhem & Raimond Thörn. *Öresundsförbindelsen och arkeologi. Projektprogram och undersökningsplaner för arkeologiska undersökningar*. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer, s. 11–16.
- Björhem, Nils & Magnusson Staaf, Björn. 2003. "Lägesrapport om Långhuslandskapet." *Öresundsförbindelsen och arkeologi. Ett samordningsmöte i Trelleborg den 23 och 24 oktober 2002*. Red. Raimond Thörn. Malmö Kulturmiljö, Kulturförvaltningen, s. 5–14.
- Björhem, Nils & Magnusson Staaf, Björn. 2006. *Långhuslandskapet. En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder*. Öresundsförbindelsen och arkeologin. Malmöfynd 8. Malmö Kulturmiljö.
- Björhem, Nils & Säfvestad, Ulf. 1989. *Fosie IV: byggnadstradition och bosättningsmönster under senneolitikum*. Malmöfynd 5. Malmö Museer.
- Björhem, Nils & Säfvestad, Ulf. 1993. *Fosie IV: bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmöfynd 6. Malmö Museer.
- Björk, Tony. 1998. "Härdar på rad: Om spåren efter en kultplats från bronsåldern." *Fornvännen* 93, s. 73–79.
- Bloch, Maurice. 1971. *Placing the Dead: Tombs, Ancestral Villages and Kinship Organization in Madagascar*. Seminar studies in anthropology 1. London.
- Bloch, Maurice. 1974. "Symbols, Song, Dance and Features of Articulation. Is religion an extreme form of traditional authority?" *Archives Européennes de Sociologie* Tome XV, Numéro I, s. 55–81.

- Bloch, Maurice. 1985. "From cognition to ideology." *Power and knowledge: Anthropological and sociological approaches. Proceedings of a conference held at the University of St. Andrews in December 1982*. Red. Richard Fardon. Edinburgh: Scottish Academic Press, s. 21–48.
- Bloch, Maurice. 1986. *From Blessing to Violence: history and ideology in the circumcision ritual of the Merina of Madagascar*. Cambridge studies in social anthropology 61. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boglund, Anders. 1998. "Émile Durkheim." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Boserup, Ester. 1979 [1965]. *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*. Lund: Liber.
- Boserup, Ester. 1981. *Population and technology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Boye, Vilhelm. 1986 [1896]. *Fund af egekister fra bronzealderen i Danmark*. Fotografisk genoptryk. Århus: Wormianum.
- Bradley, Richard. 1978. *The prehistoric settlement of Britain*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bradley, Richard. 1991. "The evidence of earthwork monuments." *Landscape, monuments and society: the prehistory of Cranborne Chase*. Red. John C. Barrett; Richard Bradley & Martin Green. Cambridge University Press, s. 35–58.
- Bradley, Richard. 1993 [1984]. *The social foundations of prehistoric Britain: Themes and variations in the archaeology of power*. Fourth impression. London: Longman.
- Bradley, Richard. 1996 [1993]. *Altering the earth. The origins of monuments in Britain and continental Europe*. The Rhind Lectures 1991–92. Society of Antiquaries of Scotland. Monograph series number 8. Edinburgh.
- Bradley, Richard. 1998. *The significance of monuments. On the shaping of human experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. London & New York: Routledge.
- Bradley, Richard. 2000. *An archaeology of natural places*. London & New York: Routledge.
- Bradley, Richard. 2002. *The past in prehistoric societies*. London & New York: Routledge.
- Bradley, Richard. 2003. "A life less ordinary: the ritualization of the domestic sphere in later prehistoric Europe." *Cambridge Archaeological Journal* 13:1, s. 5–23.
- Bradley, Richard. 2006. "Can archaeologists study prehistoric cosmology?" *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions. An international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*. Red. Anders André; Kristina Jennbert och Catharina Raudvere. Vägar till Midgård 8. Lund: Nordic Academic Press, s. 16–20.
- Braithwaite, Mary. 1984. "Ritual and prestige in the prehistory of Wessex c. 2200–1400 BC: a new dimension to the archaeological evidence." *Ideology, power and prehistory*. Red. Daniel Miller & Christopher Tilley. Cambridge University Press, s. 93–110.
- Brandström, Per. 1998. "Bronislaw Malinowski." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Brandt, Karl. 1960. "Einzäunungen an bandkeramischen und Altrössener Bauten." *Germania* 38, s. 418–423.
- Brante, Thomas. 1998. "Strukturalism." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Bredholt Christensen, Lisbeth. 1998a. "Forhistorisk religion: et vidensområde?" *Religion og materiel kultur*. Red. Lisbeth Bredholt Christensen & Stine Benedicte Sveen. Aarhus Universitetsforlag, s. 9–24.
- Bredholt Christensen, Lisbeth. 1998b. "Archaeology and concepts of religion." *The kaleidoscopic past. Proceedings of the 5th Nordic TAG Conference Göteborg, 2–5 April 1997*. Red. Anna-Carin Andersson; Åsa Gillberg; Ola W. Jensen; Håkan Karlsson och Magnus V. Rolöf. GOTARC Serie C, Arkeologiska skrifter No. 16. Göteborg University, Department of Archaeology, s. 435–441.
- Bredholt Christensen, Lisbeth & Sveen, Stine Benedicte (red.). 1998. *Religion og materiel kultur*. Aarhus Universitetsforlag.
- Brindley, Anna. 1999a. "Irish Grooved Ware." *Grooved Ware in Britain and Ireland*. Red. Rosamund Cleal & Ann MacSween. Neolithic Studies Group Seminar Papers 3. Oxford: Oxbow Books, s. 23–35.
- Brindley, Anna. 1999b. "Sequence and dating in the Grooved Ware tradition." *Grooved Ware in Britain and Ireland*. Red. Rosamund Cleal & Ann MacSween. Neolithic Studies Group Seminar Papers 3. Oxford: Oxbow Books, s. 133–144.

- Brink, Kristian. 2002. Palissaden (delområde 5). *Citytunnelprojektet: Rapport över arkeologiska förundersökningar*. Red. Eva Lindhé; Per Sarnäs & Morten Steineke. Rapport nr 38. Malmö: Malmö Kulturmiljö, s. 57–67.
- Brink, Kristian. 2004. "The palisade enclosure at Hyllie, SW Scania." *Journal of Nordic Archaeological Science* 14, s. 35–44.
- Brink, Kristian & Hydén, Susan. 2006. *Citytunnelprojektet Hyllie vattentorn - delområde 4 och Palissaden - delområde 5. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 42. Malmö Kulturmiljö.
- Brink, Stefan. 1992. "Kultkontinuitet från bosättningshistorisk utgångspunkt." Red. Bertil Nilsson. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 1. Uppsala: Lunne Böcker, s. 105–127.
- Broadbent, Noel. 1999. "Norrländsk förhistoria." Red. Göran Burenhult. *Arkeologi i Norden* 1. Natur och Kultur, s. 398–401.
- Brophy, Kenneth. 1999. "The cursus monuments of Scotland." Red. Alistair Barclay & Jan Harding. *Pathways and ceremonies: the cursus monuments of Britain and Ireland*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 4. Oxford & Oakville: Oxbow Books, s. 119–129.
- Browall, Hans. 1986. *Alvastra pålbyggnad: social och ekonomisk bas*. Thesis and papers in North-European archaeology 15. Stockholm.
- Browall, Hans. 1991. "Om förhållandet mellan trattbägarkultur och gropkeramisk kultur." *Västsvenska stenåldersstudier*. Red. Hans Browall; Per Persson & Karl-Göran Sjögren. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter No 8. Göteborg, s. 111–142.
- Brumfiel, Elizabeth M. 1993. "Review of Ideology and Pre-Columbian Civilizations. Arthur A. Demarest & Geoffrey W. Conrad, eds. Santa Fe, NM: School of American Research Press, 1992, 261 pp., \$15.00 (paper)." *Journal of Anthropological Research* 49:4, s. 412–415.
- Brøndsted, Johannes. 1939. *Danmarks Oldtid. II. Bronzealderen*. Köpenhamn: Gyldendal.
- Burenhult, Göran. 1999. *Arkeologi i Norden* 1. Stockholm: Natur & Kultur.
- Burgess, Colin. 1976. "Meldon Bridge: A neolithic defended promontory complex near Peebles." Red. Colin Burgess & Roger Miket. *Settlement and economy in the Third and Second Millennia B.C.: Papers delivered at a conference organised by the Department of Adult Education, University of Newcastle upon Tyne, January 1976*. British Archaeological Reports 33, s. 151–179.
- Burl, Aubrey. 1993. *From Carnac to Callanish. The prehistoric stone rows and avenues of Britain, Ireland and Brittany*. New Haven & London: Yale University Press.
- Butler, Jeremy. 1997. *Dartmoor atlas of antiquities. Volume 5. The second millennium B.C.* Devon Books.
- Caldwell, Joseph R. 1959. "The new American archaeology." *Science* 129, s. 303–307.
- Callmer, Johan. 1977. *Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca. 800–1000 A.D.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°, No. 11.
- Carlie, Anne. 1998. "Käringsjön. A Fertility Sacrificial Site from the Late Roman Iron Age in South-west Sweden." *Current Swedish Archaeology*, Vol. 6. 1998, s. 17–37.
- Carlie, Anne. 2004. *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 57. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Carlberg-Kriig, Anna. 1995. "Område 5, Naffentorp." *Öresundsförbindelsen. Rapport över arkeologiska förundersökningar*. Red. Ingmar Billberg; Nils Björhem; Raimond Thörn & Chatarina Ödman. Rapport nr 6. Malmö Museer, Stadsantikvariska avdelningen, s. 63–81.
- Carlsson, Martin. 1999. "Trafikplats Fredriksberg-Kvarnbyvägen." Red. Ingmar Billberg & Björn Magnusson Staaf. *Öresundsförbindelsen II. Rapport över arkeologiska förundersökningar*. Rapport nr 7. Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö, s. 20–39.
- Cassel, Kerstin. 1998. *Från grav till gård. Romersk järnålder på Gotland*. Stockholm Studies in Archaeology 16. Stockholms universitet.
- Chanter, John Frederick & Hansford, Worth Richard. 1905. "The rude stone monuments of Exmoor and its borders. Part I." *Report and transactions of the Devonshire Association for the Advancement of Science, Literature and Art* 37, s. 375–397.
- Chapman, John. 1988. "From 'space' to 'place': A model of dispersed settlement and neolithic society." Red. Colin Burgess; Peter Topping; Claude Mordant & Margaret Maddison. *Enclosures and defences in the Neolithic of Western Europe*. Part i. BAR International Series 402(i), s. 21–46.

- Chapman, Robert; Kinnes, Ian & Randsborg, Klavs. 1981. *The archaeology of death*. Cambridge University Press.
- Chapman, Robert & Randsborg, Klavs. 1981. "Approaches to the archaeology of death." *The archaeology of death*. Red. Robert Chapman, Ian Kinnes & Klavs Randsborg. Cambridge University Press, s. 1–24.
- Christensen, Karen Marie B. 1991. "Foulum." *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1990*. Köpenhamn: Det Arkæologiske Nævn, s. 143–144.
- Christiansen, Gunvor. 2005. "Fremmed fugl." *Skalk* Nr. 1, Februar 2005, s. 11–14.
- Clark, John Grahame D. 1936. "The timber monument at Arminghall and its affinities." *Proceedings of the prehistoric society* 2, s. 1–51.
- Clark, John Grahame D. 1977. *World prehistory in new perspective*. Cambridge University Press. 3:e upplagan.
- Cleal, Rosamund M. J.; Walker, Karen E. & Montague, Rebecca. 1995. *Stonehenge in its landscape: Twentieth-century excavations*. Archaeological Report 10. London: English Heritage.
- Clemmensen, Benita. 2005. "Bronzealderens kult anlæg—en undersøgelse af anlæggene uden for gravhøjene." Red. Joakim Goldhahn. *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12*. GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59, s. 291–305. Göteborg.
- Clunies Ross, Margaret. 2002. "Närvaron och frånvaron av ritual i norröna medeltida texter." *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Red. Kristina Jennbert; Anders André och Catharina Raudvere. *Vägar till Midgård 2*. Lund: Nordic Academic Press, s. 13–30.
- Colpe, Carsten. 1970. "Theoretische Möglichkeiten zur Identifizierung von Heiligtümern und Interpretation von Opfern in ur- und parahistorischen Epochen." *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa: Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen in der Zeit vom 14. bis 16. Oktober 1968*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, dritte Folge, nr 74. Göttingen, s. 18–39.
- Cowie, Trevor & McSween, Ann. 1999. "Grooved Ware from Scotland: A review." Red. Rosamund Cleal & Ann MacSween. *Grooved Ware in Britain and Ireland*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 3. Oxford: Oxbow Books, s. 48–56.
- Damm, Charlotte Brysting. 1998a. "Forhistoriske ritualer: en diskussion omkring mening og handling." *Religion og materiel kultur*. Red. Lisbeth Bredholt Christensen & Stine Benedicte Sveen. Aarhus Universitetsforlag, s. 44–65.
- Damm, Charlotte. 1998b. "Rituals: Symbols or action?" *The kaleidoscopic past. Proceedings of the 5th Nordic TAG Conference Göteborg, 2–5 April 1997*. Red. Anna-Carin Andersson; Åsa Gillberg; Ola W. Jensen; Håkan Karlsson och Magnus V. Rolöf. GOTARC Serie C, Arkeologiska skrifter No. 16. Göteborg University, Department of Archaeology, s. 443–449.
- Darvill, Timothy. 1997a. "Neolithic landscapes: Identity and definition." *Neolithic landscapes*. Red. Peter Topping. Neolithic Studies Group Seminar Papers 2. Oxbow Monograph 86, s. 1–13.
- Darvill, Timothy. 1997b. "Ever increasing circles: the sacred geographies of Stonehenge and its landscape." *Proceedings of the British Academy* 92, s. 167–202.
- Darvill, Timothy. 1999. "The historic environment, historic landscapes, and space-time-action models in landscape archaeology." *The archaeology and anthropology of landscape. Shaping your landscape*. Red. Peter J. Ucko & Robert Layton. London/New York: Routledge, 104–118.
- Darvill, Timothy & Thomas, Julian. 2002. "Neolithic enclosures in Atlantic northwest Europe: some recent trends." Red. Timothy Darvill & Julian Thomas. *Neolithic enclosures in Atlantic northwest Europe*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 6. Oxford: Oxbow Books, s. 1–23.
- Datel, Robin E. 1987. "The past is a foreign country by David Lowenthal." *Geographical Review*, Vol. 77, No. 3 (Jul.), s. 363–365.
- Davidsen, Karsten. 1978. *The final TRB culture in Denmark: a settlement study*. Köpenhamn: Akad. Forl.
- Demarest, Arthur A. & Conrad, Geoffrey W. (red.). 1992. *Ideology and Pre-Columbian Civilizations*. School of American Research Advanced Seminar Series. Santa Fe: School of American Research Press.

- Donham, Donald L. 1995. *History, power, ideology: Central issues in Marxism and anthropology*. Studies in Marxism and social theory. Cambridge University Press & Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. Paris.
- Durkheim, Émile. 1912. *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totemique en Australie*. Travaux de l'année sociologique. Paris.
- Durkheim, Émile & Mauss, Marcel. 1903. *De quelques formes de classification - Contribution à l'étude des représentations collectives*. Année sociologique, VI,(1901-1902). Les Presses universitaires de France, s. 1-72.
- Eagleton, Terry (red.). 1996 [1994]. *Ideology*. London & New York: Longman.
- Ebbesen, Klaus. 1994. "Simple, tidligneolitiske grave." *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1992, s. 47-102.
- Ebbesen, Klaus. 2006. *The Battle Axe Period - Stridsøksetid*. Köpenhamn: Attika.
- Eck, Diana L. 1987. "Rivers." *The encyclopedia of religion*. New York: Macmillan, s. 425-428.
- Edmonds, Mark R. 1999. *Ancestral geographies of the Neolithic: Landscapes, monuments and memory*. London: Routledge.
- Edring, Anders. 2005. *Berget i backens skugga. Det sociala landskapet på Kristianstadsslätten under tidig- och mellanneolitikum*. University of Lund, Institute of Archaeology. Report Series No. 94.
- Edsman, Carl-Martin. 1987. "Fire." *The encyclopedia of religion*. New York: Macmillan, s. 340-346.
- Ekerow, Hans & Johan Ingwald. 2002. *Öresundsförbindelsen. Robotskjutfältet 14A-B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 26. Malmö Kulturmiljö.
- Eliade, Mircea. 1987 [1957]. *The sacred and the profane. The nature of religion*. San Diego/ New York/London: Harcourt.
- Eliasson, Laila & Kishonti, Ingela. 2003. *Öresundsförbindelsen Lockarp 7B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 17. Malmö Kulturmiljö.
- Ellison, Ann & Drewett, Peter. 1971. "Pits and post-holes in the British Early Iron Age: some alternative explanations." *Proceedings of the Prehistoric Society*. Vol. XXXVII, part I, 1971, s. 183-194.
- Engdahl, Kerstin & Kaliff, Anders (red.). 1996. *Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövstadbruk den 1-3 december 1995*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 19.
- Engelmark, Roger; Linderholm, Johan; Thörn, Raimond & Wallin, Jan-Erik. 2000. *Bronsålderns gravhögar som källmaterial för kultur- och naturmiljö. Miljöarkeologiska gravundersökningar inom Malmö kommun. Öresundsförbindelsen. Rapport*. Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö & Miljöarkeologiska laboratoriet, Umeå Universitet.
- Eogan, George & Roche, Helen. 1994. "A Grooved Ware wooden structure at Knowth, Boyne Valley, Ireland." *Antiquity* 68 (1994), s. 322-330.
- Ericson Lagerås, Karin. 2005. "Visibilitetsanalys av gravhögar." Red. Per Lagerås & Bo Strömberg. *Bronsåldersbygd 2300-500 f.Kr. Skånska spår - arkeologi längs Västkustbanan*. Lund: Riksantikvarieämbetet UV Syd, s. 220-251.
- Ericsson, Alf & Runcis, Janis. 1995. "Gravar utan begravningar." Alf Ericsson & Janis Runcis. *Teoretiska perspektiv på gravundersökningar i Södermanland*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 8. Studier från UV Stockholm, s. 31-40.
- Erikson, Marja. 2001. "En väg till Uppåkra." *Uppåkra. Centrum i analys och rapport*. Red. Lars Larsson. Uppåkrastudier 4. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 36. Stockholm, s. 167-176.
- Evans, Christopher. 1988a. "Excavations at Haddenham, Cambridgeshire: A 'planned' enclosure and its regional affinities." Red. Colin Burgess, Peter Topping, Claude Mordant & Margaret Maddison. *Enclosures and defences in the Neolithic of Western Europe*. Part i. BAR International Series 403(i), s. 127-148.
- Evans, Christopher. 1988b. "Monuments and analogy: The interpretation of causewayed enclosures." Red. Colin Burgess; Peter Topping; Claude Mordant & Margaret Maddison. *Enclosures and defences in the Neolithic of Western Europe*. Part i. BAR International Series 403(i), s. 47-73.

- Fabech, Charlotte. 1991. "Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation." *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11 – 15 april 1989*. Red. Charlotte Fabech & Jytte Ringtved. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus, s. 283–303.
- Fabech, Charlotte. 1994. "Reading Society from the Cultural Landscape. South Scandinavia between Sacral and Political Power." *The Archaeology of Gudme and Lundeberg*. Red. Poul Otto Nielsen, Klavs Randsborg & Henrik Thrane. Arkæologiske studier, Volume X. København, s. 169–183.
- Falk, Ann-Britt. 2005. "Building offerings. An ambiguous ritual." *Lund Archaeological Review* Vol. 8–9. 2002–2003, s. 63–75.
- Fauth, Wolfgang. 1964. "Cthonische Götter." *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike auf der Grundlage von Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft* I. Stuttgart.
- Feldt, Björn. 2003. "Tarandgravar – en ny gravtyp i en tid av förändrade samhällsstrukturer." *Fornvännen* 98:13–25.
- Feldt, Björn. 2005. *Synliga och osynliga gränser. Förändringar i gravritualen under yngre bronsålder-förromersk järnålder i Södermanland*. Stockholm Studies in Archaeology 37.
- Fendin, Titti. 2005. "De rituella fälten på Glumslövs backar." Red. Per Lagerås & Bo Strömberg. *Bronsåldersbygd 2300–500 f.Kr. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan*. Lund: Riksantikvarieämbetet UV Syd, s. 366–419.
- Fitter, Chris. 1995. *Poetry, space, landscape: Toward a new theory*. Literature, Culture, Theory 13. Cambridge University Press.
- Flannery, Kent V. & Marcus, Joyce. 1996. "Cognitive archaeology." *Contemporary archaeology in theory*. Red. Robert Preucel & Ian Hodder. Oxford: Blackwell, s. 350–363.
- Fleck, Ludwik. 1997. *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum. Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*. Stockholm/Stehag: Brutus Östling Bokförlag Symposium.
- Fleming, Andrew. 1971. "Territorial Patterns in Bronze Age Wessex." *Proceedings of the Prehistoric Society*. Vol. XXXVII, part I, 1971, s. 138–166.
- Fleming, Andrew. 1987. "Coaxial field systems: some questions of time and space." *Antiquity* 61, s. 188–202.
- Fleming, Andrew. 1988. *The Dartmoor reaves: investigating prehistoric land divisions*. London: Batsford.
- Fleming, Andrew. 1995. "A tomb with a view." *Antiquity* 69, s. 1040–1042.
- Forsander, John-Elof. 1933. "En fyndplats från stenåldern i Sege å vid Malmö." *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*, s. 24–41.
- Foucault, Michel. 1972 [1969]. *Vetandets arkeologi*. Lund: Bo Cavefors Bokförlag.
- Fredell, Åsa. 2003. *Bildbroar. Figurativ bildkommunikation av ideologi och kosmologi under sydskandinavisk bronsålder och förromersk järnålder*. GOTARC, Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis no 25.
- de Freitas, Lima. 1987. "Labyrinth." *The Encyclopedia of Religion*. Red. Mircea Eliade. New York: Macmillan, 411–419.
- Frejd, Joakim. 2002. "Delområde 5B, Naffentorp." *Öresundsförbindelsen Vintrie 4B & Naffentorp 5B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Lars-Erik Persson & Joakim Frejd. Rapport nr 11. Malmö Kulturmiljö.
- Friman, Bo. 2005. *Öresundsförbindelsen. Burlöv 20A–B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 35. Malmö Kulturmiljö.
- Furingsten, Agne. 1985. *Samhällsförändringar i ett långtidsperspektiv: ett exempel från södra Västergötland*. Series B. Gothenburg Archaeological Theses No 1.
- Furseth, Inger & Repstad, Pål. 2005. *Religionssociologi – en introduktion*. Malmö: Liber.
- Gansum, Terje. 2004. *Hauger som konstruksjoner – arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. GOTARC, Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis No. 33.
- Garwood, Paul. 1999. "Grooved Ware in Southern Britain: Chronology and interpretation." Red. Rosamund Cleal & Ann MacSween. *Grooved Ware in Britain and Ireland*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 3. Oxford: Oxbow Books, s. 145–176.

- van Gennep, Arnold. 1909. *Les Rites de passage: étude systématique des rites*. Paris.
- Gero, Joan M. 1983. "Gender bias in archaeology: a cross cultural perspective." *The socio-politics of archaeology*. Red. Joan M. Gero; D. Lacey & M. Blakey. Research Reports no. 23, University of Massachusetts, Amherst, s. 51–57.
- Gibson, Alex. 1994. "Excavations at the Sarn-y-bryn-caled cursus complex, Welshpool, Powys, and the timber circles of Great Britain and Ireland." *Proceedings of the Prehistoric Society* 60, 1994, s. 143–223.
- Gibson, Alex. 1995. "Walton." *Current Archaeology* 143, s. 444–445.
- Gibson, Alex. 1996. "A neolithic enclosure at Hindwell, Radnorshire, Powys." *Oxford Journal of Archaeology* 15 (3), s. 341–348.
- Gibson, Alex. 1998a. *Stonehenge & timber circles*. Stroud: Tempus.
- Gibson, Alex. 1998b. "Hindwell and the Neolithic palisaded sites of Britain and Ireland." Red. Alex Gibson & Derek Simpson. *Prehistoric ritual and religion. Essays in honour of Aubrey Burl*. Sutton publishing, s. 68–79.
- Gibson, Alex. 1999a. *The Walton Basin Project: Excavation and survey in a prehistoric landscape 1993-7*. Council for British Archaeology Research Report 118. York.
- Gibson, Alex. 1999b. "Grooved Ware and timber circles." *Grooved Ware in Britain and Ireland*. Red. Rosamund Cleal & Ann MacSween. Neolithic Studies Group Seminar Papers 3. Oxford: Oxbow Books, s. 78–82.
- Gibson, Alex. 2002a. "The later neolithic palisaded enclosures of the United Kingdom." Red. Alex Gibson. *Behind Wooden Walls: Neolithic Palisaded Enclosures in Europe*. Oxford: BAR International Series 1013, s. 5–23.
- Gibson, Alex. 2002b. "Introduction." Red. Alex Gibson. *Behind Wooden Walls: Neolithic Palisaded Enclosures in Europe*. Oxford: BAR International Series 1013, s. 1–4.
- Gibson, Alex; Becker, Helmut, Grogan, Eoin, Jones, Nigel & Masterson, Barry. 2001. "Survey at Hindwell enclosure, Powys, Wales." Red. Timothy Darvill & Julian Thomas. *Neolithic enclosures in Atlantic northwest Europe*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 6. Oxford: Oxbow Books, s. 101–110.
- Gibson, Alex & Kinnes, Ian. 1997. "On the urns of a dilemma: Radiocarbon and the Peterborough problem." *Oxford Journal of Archaeology* 16(1), s. 65–72.
- Giddens, Anthony. 1983. "Four theses on ideology." *Canadian Journal of Political and Social Theory/Revue canadienne de théorie politique et sociale*, Vol. 7, Nr. 1–2. s. 18–21.
- Giddens, Anthony. 1984. *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. University of California Press.
- Gidlöf, Kristina. 2000. "Härdraden i Fosie." *Föresundsförbindelsen: På väg mot det förflutna*. Red. Nils Björhem. Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö, s. 128–129.
- Gidlöf, Kristina & Johansson, Tobias. 2002. "Almhov – delområde 1." *Citytunnelprojektet: Rapport över arkeologiska förundersökningar*. Red. Eva Lindhé, Per Sarnäs & Morten Steineke. Rapport nr 38. Malmö Kulturmiljö.
- Gidlöf, Kristina; Hammarstrand Dehman, Karina & Johansson, Tobias, 2006. *Citytunnelprojektet. Almhov – delområde 1. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 39. Malmö Kulturmiljö.
- Giedymin, Jerzy. 1986. "Polish philosophy in the inter-war period and Ludwik Fleck's theory of thought-styles and thought-collectives." *Cognition and Fact – Materials on Ludwik Fleck*. Red. Robert Sonné Cohen & Thomas Schnelle. Boston studies in the philosophy of science, vol. 87. D. Reidel Publishing Company, s. 179–215.
- Giersing, Tom. 1999. "Helgshøjområdet." *Arkeologiske Udgravninger i Danmark* 1999, s. 119.
- Giersing, Tom. 2004. "Et mellemneolitisk palisadeanlæg ved Helgshøj, Østsjælland." *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2001, s. 7–34.
- van Giffen, Albert Eggers. 1938. "Continental Bell- or Disc-Barrows in Holland with special reference to Tumulus I at Rielsch Hoefke." *Proceedings of the Prehistoric Society*. New Series, Vol. 4, Part 2, s. 258–271.
- van Giffen, Albert Eggers. 1949a. "Summary. The excavations on the "Noordse Veld" near Zeijen in 1944." Bilaga till: Oudheidkundige aantekening over Drentse Vondsten (XVI). Het "Nordsee Veld" bij Zeijen, Gem. Vries. Opgravingen in 1944. *Nieuw-drentsche Volksalmanak* 1949, 67e Jaar, s. 1–5.

- van Giffen, Albert Eggers. 1949b. "Oudheidkundige aantekeningen over Drentse Vondsten (XVI). Het "Nordsee Veld" bij Zeijen, Gem. Vries. Opgravingen in 1944." *Nieuwedrentsche Volksalmanak* 1949, 67e Jaar, s. 93–148.
- van Giffen, Albert Egges. 1953. "Onderzoek van drie bronstijdgrafheuvels bij Grootebroek, Gem. Grootebroek." *West Friesland's "Oud en Nieuw"* 20, s. 34–40.
- van Gijn, Annelou & Zvelebil, Marek (red.). 1997. Ideology and social structure of Stone Age communities in Europe. *Analecta Praehistorica Leidensia* 29, 1–142.
- Glasbergen, William. 1954. "Barrow excavations in the Eight Beatitudes. The Bronze Age cemetery between Toterfout & Halve Mijl, North Brabant. II. The implications." *Palaeohistoria. Acta et communicationes Institvti Bio-Archaeologici Vniversitatis Groninganae*. Vol. 3, s. 1–204.
- Glassberg, David. 1987. "The past is a foreign country by David Lowenthal." *The Public Historian*, Vol. 9, No. 3 (Summer), s. 185–187.
- Glob, Peter Vilhelm. 1969. *Helleristninger i Danmark*. Odense: Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter Bind VII.
- Goldhahn, Joakim. 2002. "Hällarnas dån – ett audiovisuellt perspektiv på kustbunden hällkonst i norra Sverige." *Bilder av bronsålder – ett seminarium om förhistorisk kommunikation. Rapport från ett seminarium på Vitlycke Museum 19.e – 22.e oktober 2000*. Red. Joakim Goldhahn. *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 37*, s. 53–90.
- Green, Miranda. 1992. *Animals in Celtic life and myth*. London.
- Grehn, Fredrik. 2004. *Öresundsförbindelsen. Västergård 18A–B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 33. Malmö Kulturmiljö.
- Grehn, Fredrik & Öijeberg, Jan. 2007. *Öresundsförbindelsen. Tullstorp 16. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 31. Malmö Kulturmiljö.
- Gren, Leif. 1997. *Fossil åkermark. Äldre tiders jordbruk: Spåren i landskapet och de historiska sammanhangen*. Fornlämningar i Sverige 1. Andra omarbetade upplagan. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Grimes, Ronald L. 1982. *Beginnings in ritual studies*. Washington, D.C.: U.P. of America.
- Grimes, Ronald L. 1987. "Ritual studies." *The encyclopedia of religion*. New York: Macmillan, 422–425.
- Grimes, Ronald L. 1995. *Beginnings in ritual studies*. Revised edition. University of South Carolina Press.
- Grimes, Ronald L. 2000. *Deeply into the bone: re-inventing rites of passage*. Berkeley: University of California Press.
- Gräslund, Bo. 1989. "Forntida själstro i arkeologisk belysning." *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 1989*, 60–67.
- Gräslund, Anne-Sofie. 2001. *Ideologi och mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. Occasional Papers In Archaeology 29. Institutionen för Arkeologi och Antik historia, Uppsala universitet.
- Grønnegaard, Tim Jonas. 2000. "Landsby i Folkevandringstid." Magnus Andersson; Tim Jonas Grønnegaard & Mac Svensson. *Mellanneolitisk palissadinhägnad och folkvandringstida boplatser*. UV Syd Rapport 1999:101, Arkeologisk undersökning, Skåne, Västra Karaby sn, Västra Karaby 28:5, Dagstorp 17:12, VKB SU19. Lund: Riksantikvarieämbetet, s. 25–40.
- Gustafsson, Mats. 2000. *Vegetation och flora på bronsåldershögar i Malmö kommun*. Malmö, Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö.
- Guyan, Walter Ulrich. 1954. "Das Jungsteinzeitliche Moordorf von Thayngen-Weier." Sonderdruck aus der Publikation *Das Pfahlbauproblem*. Schweizerische Gesellschaft für Urgeschichte. Herausgegeben zum Jubiläum des 100 jährigen Bestehens der schweizerischen Pfahlbauforschung 1854–1954. Schaffhausen, s. 223–272.
- Göransson, Hans. 1996. "Om skottskogsbruk och utfodring med kvistar under mellan-neolitisk tid och om skogsutnyttjandet under mesolitisk tid." Red. Håkan Slotte & Hans Göransson. *Lövtäkt och stubbskottsbruk. Människans förändring av landskapet – boskapskötsel och åkerbruk med hjälp av skog*. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden utgivna av Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens bibliotek 17, s. 409–452.
- Göransson, Hans. 1999. "Pollenanalys och miljöhistoria." Red. Göran Burenhult. *Arkeologi i Norden* 1. Stockholm: Natur och kultur, s. 120–123.

- Göteborgs Arkeologiska Museum. 1982. *Arkeologi och religion: tankar och tro bakom fynd och lämningar*.
- Haack Olsen, Anne-Louise. 2002. "Husdyrhold." *Skalk* 4, s. 5–10.
- Habbe, Peter. 2005. *Att se och tänka med ritual: kontrakterande ritualer i de isländska släkt-sagorna*. Vägar till Midgård 6. Lund: Nordic Academic Press.
- Habbe, Peter. 2006. "How to sort out ritual from context of practice." *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions. An international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*. Red. Andrén, Anders; Kristina Jennbert och Catharina Raudvere. Vägar till Midgård 8. Lund: Nordic Academic Press, s. 92–94.
- Hadevik, Claes & Gidlöf, Kristina. 2003. *Öresundsförbindelsen Fosie 11A–D samt broläge Larsbovägen. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 22. Malmö Kulturmiljö.
- Haddingham, Evan. 1975. *Circles and standing stones*. London: Heineman.
- Hammarstrand Dehman, Karina. 2006. *Bunkeflostrand 15:1. Arkeologisk förundersökning 2004*. Malmö Kulturmiljö, Enheten för arkeologi. Rapport 2006:004.
- Hansen, Mogens & Rostholm, Hans. 1993. "Grave fra enkeltgravetid og senneolitikum." *Da klinger i muld...: 25 års arkæologi i Danmark*. Red. Steen Hvass & Birger Storgaard. Aarhus Universitetsforlag, s. 116–121.
- Harding, Jan. 1991. "Using the unique as the typical: monuments and the ritual landscape." *Sacred and profane: proceedings of a conference on archaeology, Ritual and religion. Oxford, 1989*. Red. Paul Garwood; David Jennings; Robin Skeates & Judith Toms. Oxford University Committee for Archaeology, Monograph No. 32, s. 141–151.
- Harsema, O. H. 1982. "Settlement site selection in Drenthe in later prehistoric times: criteria and considerations." *Analecta Praehistorica Leidensia XV*. Publications of the institute of prehistory, University of Leiden. *Prehistoric settlement patterns around the southern North Sea. Papers presented at a colloquium, held in honour of Professor Dr. P. J. R. Modderman, Leiden, 3–7 May 1982*, s. 145–159.
- Hartley, Leslie Poles. 1953. *The Go-Between*. London: Hamish Hamilton.
- Hartwell, Barrie. 1998. "The Ballynahatty complex." Rede. Alex Gibson & Derek Simpson. *Prehistoric ritual and religion. Essays in honour of Aubrey Burl*. Sutton publishing, s. 32–44.
- Harvey, Penelope. 1996. "For the motion (2), (1992 debate. The past is a foreign country)." Red. Tim Ingold. *Key Debates in Anthropology*. London and New York: Routledge, s. 218–224.
- Hastrup, Kirsten & Ovesen, Jan. 1982. *Främmande kulturer. Den moderna etnografins grunder*. Södertälje: Gidlunds.
- Hawkes, Christopher. 1954. "Archaeological theory and method: some suggestions from the old world." *American Anthropologist* Volume 56, number 2, Part 1, April 1954, s. 155–168.
- Hayen, Hajo. 1989. "Früheste Nachweise des Wagens und die Entwicklung der Transport-Hilfsmittel. Beiträge zur Transportgeschichte." *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1989 (10), s. 31–49.
- Hedeager, Lotte. 1999. "Sacred topography. Depositions of wealth in the cultural landscape." *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. Red. Anders Gustafsson & Håkan Karlsson. GOTARC Series A, vol. 3, s. 229–252.
- Hedges, John & Buckley, David. 1978. "Excavations at a Neolithic causewayed enclosure, Orsett, Essex, 1975." *Proceedings of the Prehistoric Society*, 44, 1978, s. 219–308.
- Hedges, John D. & Buckley, David G. 1981. *Springfield cursus and the cursus problem*. Essex County Council. Occasional Paper No 1.
- Heidelk-Schacht, Sigrid. 1989. "Jungbronzezeitliche und früheisenzeitliche Kultfeuerplätze im Norden der DDR." *Religion und Kult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit, XIII. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte vom 4. bis 6. November 1985 in Halle (Saale)*. Berlin: Akademie-Verlag, s. 225–240.
- Heimer, Olle. 2006. *Öresundsförbindelsen. Södra Sallerup 15B, D–E. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 27. Malmö Kulturmiljö.
- Heinemeier, Jan; Rud, Niels & Heier-Nielsen, Susanne. 1996. "Danske AMS C-14 date-ringer, Århus 1995." *Arkæologiske Udgravninger i Danmark 1995*. Köpenhamn: Det Arkæologiske Nævn, s. 316–325.

- Henriksen, Mogens Bo. 2005. "Danske koge-gruber og koge-grubefelter fra yngre bronze-alder og ældre jernalder." *De gåtefulle kokegrøper. Kokegrøpseminariet 31. november 2001*. Red. Lil Gustafson; Tom Heibreen & Jes Martens. Varia 58. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo, s. 77–102.
- Hijzeler, Cornelus Coenraad Willem Jan. 1952. "Grave-mounds near Knegsel. Knegsel (Province of Noord-Brabant)." *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Proceedings of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands*. Jaargang III, Nr 2, 1952, s. 26–27.
- Hill, J. D. 1995. *Ritual and Rubbish in the Iron Age of Wessex. A Study on the formation of a specific archaeological record*. Tempus Reparatum. BAR British Series 242. Oxford
- Hirst, Paul. 1996. "Problems and advances in the theory of ideology." *Ideology*. Red. Terry Eagleton. London & New York: Longman, s. 112–125.
- Hjørungdal, Tove. 1991. *Det skjulte kjønn: Patriarkal tradisjon og feministisk visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderkontekst*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 19. Lund.
- Hodder, Ian. 1982a. *Symbolic and structural archaeology*. Cambridge University Press.
- Hodder, Ian. 1982b. *Symbols in action: ethnoarchaeological studies of material culture*. Cambridge University Press.
- Hodder, Ian. 1982c. *The present past*. London: Batsford.
- Hodder, Ian. 1984. "Burials, houses, women and men in the European Neolithic." *Ideology, power and prehistory*. Red. Daniel Miller & Christopher Tilley. Cambridge University Press, 51–68.
- Hodder, Ian. 1988. "Material Culture Texts and Social Change: A Theoretical Discussion and some Archaeological Examples." *Proceedings of the Prehistoric Society* 54, s. 67–75.
- Hodder, Ian. 1990. *The domestication of Europe: Structure and contingency in Neolithic societies*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hodder, Ian. 1992. *Theory and practice in archaeology*. London: Routledge.
- Hodder, Ian. 1999. *The archaeological process: An introduction*. Oxford: Blackwell
- Hornstrup, Karen Margrethe. 2005. "Kult anlæg og stenrækker – højenes funktion i yngre bronzealder." *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12*. Red. Joakim Goldhahn. GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59, s. 279–289.
- Hornstrup, Karen Margrethe; Overgaard Glintborg, Kurt; Andersen, Signe; Bennike, Pia; Hambro Mikkelsen, Peter & Malmros, Claus. 2005. "Hellegård. En gravplads fra omkring år 500 f.Kr." *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2002, s. 83–162.
- Hultkrantz, Åke. 1973. *Metodvägar inom den jämförande religionsforskningen*. Esselte studium.
- Hübner, Eva. 2005. *Jungneolitische Gräber auf der Jütischen Halbinsel. Typologische und chronologische Studien zur Einzelgrabkultur*. Text. Nordiske Fortidsminder Serie B, Band 24:1. Köpenhamn: Det kongelige Nordiske Oldskriftselkab.
- Hyenstrand, Åke. 1979. *Ancient monuments and prehistoric society*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Hyenstrand, Åke. 1980. "Gravar: Monument över levande." Red. Åke Hyenstrand. *Inventori in honorem. En vänbok till Folke Hallberg*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 240–244.
- Hägerstrand, Torsten. 1998. "Naturlandskap." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Hägström, Leif. 2005. *Landskapsutnyttjande, bete och odling på Sydsvenska höglandet under äldre järnålder. Exemplet Öggestorp*. Jönköpings läns museum och Göteborgs universitet. GOTARC. Series B. Gothenburg Archaeological Theses. No 34.
- Högberg, Anders. 1999a. "Child and adult at a knapping area. A technological Flake Analysis of the Manufacture of a Neolithic Square Sectioned Axe and a Child's Flint-knapping Activities on a Assemblage excavated as Part of the Öresund Fixed Link Project." *Acta Archaeologica* vol. 70, 1999, s. 79–106.
- Högberg, Anders. 2002. "Production sites on the beach ridge of Järavallen. Aspects on tool performs, action, technology, ritual and the continuity of place." *Current Swedish Archaeology*, Vol. 10, 2002, s. 137–162.
- Högberg, Anders. 2007. *Öresundsförbindelsen. Fortuna 17A–B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 32. Malmö Kulturmiljö.

- Ickerodt, Ulf. 2006. The Term "Cultural Landscape". Red. Thomas Meier. *Landscape ideologies*. Budapest: Archaeolingua Foundation.
- Ingold, Tim. 1986. *The appropriation of nature. Essays on human ecology and social relations*. Manchester University Press.
- Ingold, Tim. 1996a. "Preface." Red. Tim Ingold. *Key Debates in Anthropology*. London and New York: Routledge, s. ix–xiii.
- Ingold, Tim. 1996b. "Introduction. (1992 debate. The past is a foreign country)." Red. Tim Ingold. *Key Debates in Anthropology*. London and New York: Routledge, s. 201–205.
- Insoll, Timothy. 2004. *Archaeology, Ritual, Religion*. London & New York: Routledge.
- International Study Group. 1982. "An inter-laboratory comparison of radiocarbon measurements in tree rings." *Nature*, Vol. 298, s. 619–623.
- Iregren, Elisabeth; Jennbert, Kristina & Larsson, Lars (red.). 1988. *Gravskick och gravdata: rapport från arkeologidagarna 13–15 januari 1988*. University of Lund, Institute of archaeology, Report Series No. 32.
- Jager, Sake W. 1988. "A prehistoric route and ancient cart-tracks in the gemeente of Anloo (province of Drenthe)." *Palaeohistoria*. Acta et communicationes Instituti Bio-Archaeologici Universitatis Groninganae 27-1985, s. 185–245.
- Jennbert, Kristina. 1993. "Släkters hågkomst. Om bruket av bronsåldershögar." Red. Lars Larsson. *Bronsålderns gravhögar: rapport från ett symposium I Lund 15. XI-16. XI 1991*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report series No. 48, s. 69–78.
- Jennbert, Kristina. 2000. "Archaeology and Pre-Christian Religion in Scandinavia." *Current Swedish Archaeology*, Vol. 8, 2000, s. 127–141.
- Jennbert, Kristina; Andrén, Anders och Raudvere, Catharina (red.). 2002. *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual. Vägar till Midgård 2*. Lund: Nordic Academic Press.
- Jensen, Jørgen. 1967. "Voldtofte-fundet. Bopladsproblemer i yngre bronzealder." *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1967, s. 91–154.
- Jensen, Jørgen. 1979. *Bronzealderen. 2/Guder og mennesker*. Köpenhamn: Sesam.
- Jensen, Jørgen. 1983. "Et rigdomscenter fra yngre bronzealder på Sjælland." *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1981, s. 48–96.
- Johansen, Birgitta. 1993. "Skärvtenshögar och sörmländsk bronsålder." *Arkeologi i Sverige*. Ny följd 2. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 99–118.
- Johansen, Øystein. 1980. "Forhistorien, religionsforskningens grense?" *Viking* 43, s. 96–106.
- Jonsson, Esbjörn. 1995. Förundersökning för Yttre Ringvägen och järnväg mellan brofästet och kontinentalbanan. Delområde 1. Skjutbanorna. *Öresundsförbindelsen. Rapport över arkeologiska förundersökningar*. Red. Ingmar Billberg; Nils Björhem; Raimond Thörn & Chatarina Ödman. Rapport nr 6. Malmö Museer, Stadsantikvariska avdelningen, s. 7–23.
- Jonsson, Esbjörn. 2005. *Öresundsförbindelsen Skjutbanorna 1A. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 8. Malmö Kulturmiljö.
- Juhl, Kirsten. 1999. "Gårdsdrift gjennom 3000 år i Time kommune." *Frå haug ok heidni* 3, s. 7–17.
- Jönsson, Lars & Kockum, Jan. 2004. *Öresundsförbindelsen Fosie by 10. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 21. Malmö Kulturmiljö.
- Jönsson, Lars & Lövgren, Karin. 2003. *Öresundsförbindelsen Fosie 9A–B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 20. Malmö Kulturmiljö.
- Jørgensen, Erik. 1981. "Gravhusenes problem." *Skalk* 3/1981, s. 4–9.
- Jørgensen, Lars. 1984. "Et gravanlæg fra enkeltgravskulturen." *Museerne i Viborg amt* 12, s. 10–15.
- Jørgensen, Svend. 1953. "Skovrydning med flintøkse." *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1953, s. 36–43.
- Kaliff, Anders. 1992. *Brandgravskick och föreställningsvärld: en religionsarkeologisk diskussion*. Occasional papers in archaeology 4. Uppsala.
- Kaliff, Anders. 1997. *Grav och kultplats: Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun 24. Uppsala.
- Kaliff, Anders. 1999. "Objekt och tanke: speglingar av bronsålderns föreställningsvärld." *Spiralens öga: tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. Red. Michael Olausson. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 25, s. 91–114.

- Karlenby, Leif. 1998. "The accumulated landscape. The definition of continuity and discontinuity from an archaeological point of view." *The kaleidoscopic past. Proceedings of the 5th Nordic TAG Conference Göteborg, 2–5 April 1997*. Red. Anna-Carin Andersson; Åsa Gillberg; Ola W. Jensen; Håkan Karlsson och Magnus V. Rolöf. GOTARC Serie C, Arkeologiska skrifter No. 16. Göteborg University, Department of Archaeology, s. 404–411.
- Karsten, Per. 1994. *Att kasta yxan i sjön: En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 23. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Kaul, Flemming. 1997. "Tegneøvelser." *Skalk* 1/1997, s. 10–13.
- Kaul, Flemming. 1998. *Ships on bronzes: A study in Bronze Age religion and iconography*. Publications from the National Museum: Studies in archaeology and history 3.1 & 3.2. Köpenhamn.
- Kaul, Flemming. 2005. "Mini-helleristninger fra Bornholms stenalder." *Helleristninger: Billeder fra Bornholms bronzevalder*. Red. Flemming Kaul; Martin Stoltze; Finn Ole Nielsen & Gerhard Milstreu. Bornholms Museum. Wormianum, s. 109–111.
- Kaul, Flemming; Nielsen, Finn Ole och Nielsen, Poul Otto. 2002. "Vasagård og Rispebjerg. To indhegnede bopladser fra yngre stenalder på Bornholm." *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2002, 119–138.
- Kertész, Imre. 1998. *Mannen utan öde* [sv. 1985: Steg för steg; originaltitel: Sorstalansåg]. Falun: Scandbook.
- Kertzer, David I. 1999. "Review of Ritual: perspectives and dimensions. Catherine Bell. New York: Oxford University Press, 1997." *American Anthropologist*, Vol. 101, No. 4. December 1999, s. 873–874.
- Kinnes, Ian. 1999. "Longtemps ignorées: Passy-Rots, linear monuments in northern France." *Pathways and ceremonies: the cursus monuments of Britain and Ireland*. Red. Alistair Barclay & Jan Harding. Neolithic Studies Group Seminar Papers 4. Oxford & Oakville: Oxbow Books, s. 148–154.
- Kishonti, Ingela. 2006a. *Öresundsförbindelsen Södra Sallerup 15H. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 29. Malmö Kulturmiljö.
- Kjær Kristensen, Inge. 2004. "Rad og række." *Skalk* 2/2004, s. 11–13.
- Knapp, A. Bernard & Ashmore, Wendy. 1999a. "Archaeological landscapes: Constructed, conceptualized, ideational." *Archaeologies of landscape. Contemporary perspectives*. Red. A. Bernard Knapp & Wendy Ashmore. Oxford: Blackwell, s. 1–30.
- Knapp, A. Bernard & Ashmore, Wendy. 1999b. Preface. *Archaeologies of landscape. Contemporary perspectives*. Red. A. Bernard Knapp & Wendy Ashmore. Oxford: Blackwell, s. ix–xi.
- Knarrström, Annika & Olsson, Marie. 2000. *Boplatser och härdområde vid Bårslöv. Skåne, Vällöv och Bårslöv socknar, väg 109*. UV Syd rapport 2000:61, Arkeologisk undersökning. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Knarrström, Bo. 1995. *Skåne, Stävie socken, Stävie 2:64, Egnahemsområdet. Arkeologisk utredning och slutundersökning 1990*. UV Syd rapport 1995:64.
- Kratz, Corinne Ann. 1994. *Affecting performance: meaning, movement, and experience in Okiek women's initiation*. Washington & London: Smithsonian Institution Press.
- Kristiansen, Kristian. 1984. "Ideology and material culture: an archaeological perspective." *Marxist perspectives in archaeology*. Red. Matthew Spriggs. Cambridge University Press, s. 72–100.
- Kristiansen, Kristian. 2006. "Cosmology, economy and long-term change in the Bronze Age of Northern Europe." *Ecology and Economy in the Stone Age and Bronze Age Scania*. Red. Karl-Göran Sjögren. Skånska spår –arkeologi längs Västskustbanan. Riksantikvarieämbetet, s. 170–193.
- Kristiansen, Kristian & Larsson, Thomas B. 2005. *The rise of Bronze Age society: Travels, transmissions and transformations*. Cambridge University Press.
- Kroeber, Alfred L. 1927. "Disposal of the dead." *American Anthropologist* 29, s. 308–315.
- Kuhn, Thomas S. 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago.
- Kähler Holst, Mads; Breuning-Madsen, Henrik & Rasmussen, Marianne. 2001. "The South Scandinavian barrows with well-preserved oak-log coffins." *Antiquity* 75 (2001), s. 126–136.

- Kötting, Bernhard. 1985. "Opfer in Religionsvergleichender Sicht." *Frühmittelalterliche Studien* 18/1984, s. 44–47.
- Lane, Paul. 1986. "Past practices in the ritual present: examples from the Welsh Bronze Age." *Archaeological Review from Cambridge* 5:2, s. 181–192.
- Larsson, Lars. 1982. "A causewayed enclosure and a site with Valby pottery at Stävie, Western Scania." *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1981–1982. New Series, Vol. 4, s. 65–107.
- Larsson, Lars. 1985. "Karlsfält. A Settlement from the Early and Late Funnel Beaker Culture in Southern Scania, Sweden." *Acta Archaeologica*, vol. 54, s. 3–71.
- Larsson, Lars. 1989a. "Brännoffer: En tidigneolitisk fyndplats med brända flintyxor från södra Skåne." *Arkeologi och religion: rapport från arkeologidagarna 16–18 januari 1989*. Red. Lars Larsson & Bozena Wyszomirska. University of Lund, Institute of archaeology, Report Series No. 34, s. 87–97.
- Larsson, Lars. 1989b. "Boplatser, bebyggelse och bygder. Stridsyxekultur i södra Skåne." *Stridsyxekultur i Sydskandinavien. Rapport från det andra nordiska symposiet om Stridsyxetid i Sydskandinavien 31. X - 2. XI 1988*. Red. Lars Larsson. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 36, s. 53–76.
- Larsson, Lars (red.). 1991. *Bronsålderns gravhögar: rapport från ett symposium i Lund 15. XI-16. XI 1991*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report series No. 48.
- Larsson, Lars. 1992. "Settlement and environment during the Middle Neolithic and Late Neolithic." Red. Lars Larsson; Johan Callmer & Berta Stjernquist. *The archaeology of the cultural landscape. Field work and research in a South Swedish rural region*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°, No. 19. Lund, s. 91–159.
- Larsson, Lars. 1993. "Relationer till ett röse – några aspekter på Kiviksgraven." *Bronsålderns gravhögar: rapport från ett symposium i Lund 15. XI-16. XI 1991*. Red. Lars Larsson. University of Lund, Institute of Archaeology, Report series No. 48, s. 135–149.
- Larsson, Lars. 1997. "Coastal settlement during the Mesolithic and Neolithic periods in the southernmost part of Sweden." *The built environment of coast areas during the Stone Age. The Baltic sea-coast landscapes seminar. Session no. 1*. Red. Danuta Król. Gdansk, s. 12–21.
- Larsson, Lars. 1999. "Fyrverkeri i eld och flinta. Ett massbrännoffer från stridsyxetid." *Populär Arkeologi* 1/1999, s. 3–7.
- Larsson, Lars. 2000. "Axes and fire: Contacts with the Gods." Red. Deborah Olausson & Helle Vandkilde. *Form, function & context: Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Lund: Institute of Archaeology, s. 93–103.
- Larsson, Lars (red.). 2001a. *Kommunikation i tid och rum*. Report Series No. 82. University of Lund, Institute of Archaeology.
- Larsson, Lars. 2001b. "En väg som till himla bär." *Kommunikation i tid och rum*. Red. Lars Larsson. University of Lund, Institute of Archaeology. Report Series No. 82, s. 113–124.
- Larsson, Lars. 2002a. "Långhögar i Sydsvrige: ? →!" *Monumentala gravformer i det äldsta bondesamhället*. Red. Lars Larsson. University of Lund, Department of Archaeology and Ancient History. Report Series No. 83, s. 3–5.
- Larsson, Lars. 2002b. "Fire as means of ritual transformation during the prehistory of Southern Scandinavia." *Fire in archaeology. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists sixth annual meeting in Lisbon 2000*. Red. Dragos Gheorghiu. BAR International Series 1089, s. 35–44.
- Larsson, Lars. 2004. "Of maces and men. Symbols in a landscape of cultural diversity." *Journal of Nordic Archaeological Science* 14, s. 71–78.
- Larsson, Lars & Wyszomirska, Bozena (red.). 1989. *Arkeologi och religion: rapport från arkeologidagarna 16–18 januari 1989*. University of Lund, Institute of archaeology, Report Series No. 34.
- Larsson, Thomas B. 1986. *The Bronze Age metalwork in Southern Sweden. Aspects of social and spatial organization 1800–500 B.C.* Archaeology and Environment 6. University of Umeå, Department of Archaeology.
- Larsson, Thomas B. 1987. "Produktion, ideologi och social medvetenhet: aspekter på arkeologiska samhällsanalyser." *Nordisk TAG. Rapport fra den første nordiske TAG-konference i Helsingør, 15–17 november 1985*. Red. Kristian Kristiansen. Det humanistiske Forskningscenter i samarbejde med Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, Kulturhistorisk kontor, s. 33–49.

- Larsson, Thomas B. 1994. "Bronsåldern." *Signums svenska konsthistoria. Band 1. Stenåldern, bronsåldern, järnåldern*. Lund: Signum, s. 69–161.
- Lekberg, Per. 2002. *Yxors liv, människors landskap. En studie av kulturlandskap och samhälle i Mellansveriges senneolitikum*. Coast to coast-books – no. 5. Uppsala.
- Leone, Mark P. 1984. "Interpreting ideology in historical archaeology: using the rules of perspective in William Paca Garden in Annapolis, Maryland." *Ideology, power and prehistory*. Red. Daniel Miller & Christopher Tilley. Cambridge University Press, s. 25–35.
- Lévi-Strauss, Claude. 1983 [1975]. *The way of the masks [La voie des masques]*. London: Jonathan Cape.
- Lévi-Strauss, Claude. 1996 [1966]. *The Savage Mind (La Pensée Sauvage)*. Oxford University Press.
- Levy, Janet E. 1982. *Social and Religious Organization in Bronze Age Denmark. An Analysis of Ritual Hoard Finds*. BAR Int. Series 124. Oxford
- Lewis, Gilbert. 1980. *Day of shining red. An essay on understanding ritual*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lidström Holmberg, Cecilia. 1998. "Prehistoric Grinding Tools as Metaphorical Traces of the Past." *Current Swedish Archaeology* vol. 6/1998, s. 123–142.
- Liedman, Sven-Eric. 1989. "Om ideologier. Om ideologi och ideologianalys." Uppsatser och texter utgivna av Sven-Eric Liedman och Ingemar Nilsson. *Arachne* nr 6. Institutionen för idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs Universitet, s. 7–45.
- Liedman, Sven-Eric. 1998. "Ideologi." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Liliequist, Bengt. 1997. "Inledning." Ludwik Fleck. *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum. Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*. Stockholm/Stehag: Brutus Östling Bokförlag Symposium, s. 9–12.
- Liliequist, Bengt. 2003. *Ludwik Flecks jämförande kunskapsteori*. Umeå Studies in Philosophy 6. Umeå Universitet.
- Lindahl Jensen, Barbro; Lagerås, Per & Regnéll, Mats. 1996. "A deposition of bark vessels, flax and opium poppy from 2500 BP in Sallerup, Southern Sweden." *PACT* Vol. 50, s. 305–318.
- Lindhé, Eva; Sarnäs, Per & Steineke, Morten. 2001. "Palissaden vid Pildammsvägen." *Populär Arkeologi* 4/2001, s. 3–7.
- Linke, Friedrich-Albert & Schwarz, Wolfgang. 1981. "Zu einer Rettungsgrabung in Wiesens, Stadt Aurich (Ostfriesland)." *Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen* 1, Heft 2, s. 14–16.
- Loader, Colin. 1985. *The intellectual development of Karl Mannheim. Culture, politics and planning*. Cambridge University Press.
- Lomborg, Ebbe. 1973. *Die Flintdolche Dänemarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südsandinavischen Spätneolithicums*. Nordiske Fortidsminder, Serie B. Köpenhamn.
- Lowenthal, David. 1985. "The past is a foreign country." Cambridge University Press.
- Lowenthal, David. 1996. "For the motion (1), (1992 debate. The past is a foreign country)." *Key Debates in Anthropology*. Red. Tim Ingold. London and New York: Routledge, s. 206–212.
- Lukács, György. 1923. *Geschichte und Klassenbewusstsein: Studien über Marxistische Dialektik*. Berlin: Malik.
- Lundmark, Lennart. 1991. "Tid och samhälle." *Tidskunskap och tidsanda*. Forum för tvärvetenskap, Umeå Universitet, s. 1–12.
- Madsen, Torsten. 1988. "Causewayed Enclosures in South Scandinavia." *Enclosures and Defences in the Neolithic of Western Europe*. Red. Colin Burgess; Peter Topping; Claude Mordant & Margaret Maddison. BAR International Series 403(ii). Oxford, s. 301–336.
- Madsen, Torsten. 1997. "Ideology and social structure in the earlier Neolithic of south Scandinavia. A view from the sources." Red. Annelou van Gijn & Marek Zvelebil. *Ideology and social structure of Stone Age communities in Europe*. *Analecta Praehistorica Leidensia* 29, s. 75–81.
- Magnusson Staaf, Björn. 2003. "Places in our minds: Transformation and tradition in Early Iron Age settlements." Red. Lars Larsson & Birgitta Hårdh. *Centrality – regional-ity. The social structure of southern Sweden during the Iron Age*. Uppåkrastudier 7. Lund.

- Magnusson Staaf, Björn & Björhem, Nils. 1998. "Långhuslandskapet: aspekter på Vägverksdelen." Red. Ingmar Billberg; Nils Björhem; Björn Magnusson Staaf & Raimond Thörn. *Öresundsförbindelsen och arkeologi II. Projektprogram och undersökningsplaner för arkeologiska undersökningar*. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer, s. 10–17.
- Malinowski, Bronislaw. 1948. *Magic, Science and Religion and other Essays*. Boston.
- Mallory, J.P. 1993. "A neolithic ditched enclosure in Northern Ireland." *Actes du XIIIe congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques. Bratislava, 1–7 septembre 1991*. Red. Juraj Pavúk. Del 2, s. 415–418.
- Malmer, Mats P. 1962. *Jungneolitische Studien*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. No. 2. Lund.
- Malmer, Mats P. 1975. *Stridsyxekulturen i Norge och Sverige*. Lund: Liber Läromedel.
- Malmer, Mats P. 1978. "Forskningsprojektet Alvastra påbyggnad." *Forvännen* 73, s. 149–158.
- Malmer, Mats P. 1981. "The explanation of a pile dwelling." *Striae* 14. Societas Upsaliensis Pro Geologica Quaternaria, s. 26–28.
- Malmer, Mats P. 1983. "Alvastra påbyggnads konstruktion och användning." *Hus, gård och bebyggelse. Föredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*. Red. Guðmundur Ólafsson. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands, s. 115–120.
- Malmer, Mats P. 1986. "Aspects of neolithic ritual sites." *Words and objects: towards a dialogue between archaeology and history of religion*. Red. Gro Steinsland. The institute for comparative research in human culture, Oslo, Serie B: Skrifter LXXI, s. 91–110.
- Malmer, Mats P. 1991. "Social space in Alvastra and other pile dwellings." *Social space: human spatial behaviour in dwellings and settlements. Proceedings of an interdisciplinary conference*. Red. Ole Grøn; Ericka Engelstad & Inge Lindblom. Odense University Press: 118–122.
- Malmer, Mats P. 1993. "Från Thomsen till Binford. Om arkeologisk teori och ideologi före 1970." *Nordic TAG. Report from the third Nordic TAG conference 1990*. Red. Christopher Prescott & Bergljot Solberg. Historisk museum, Universitetet i Bergen, s. 11–19.
- Malmer, Mats. 2002. *The Neolithic of South Sweden. TRB, GRK and STR*. The Royal Swedish Academy of Letters History and Antiquities, Stockholm (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien). Stockholm.
- Mannheim, Karl. 1925. "Das Problem einer Soziologie des Wissens." *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 53-3, s. 577–652.
- Maringer, Johannes. 1974. "Das Feuer in Kult und Glauben der vorgeschichtlichen Menschen." *Anthropos: Internationale Zeitschrift für Völker- und Sprachenkund*, Band 69, s. 68–112.
- Markiewicz, Władysław. 1986. "Lwów as cultural and intellectual background of the genesis of Fleck's ideas." *Cognition and Fact – Materials on Ludwik Fleck*. Red. Robert Sonné Cohen & Thomas Schnelle. Boston studies in the philosophy of science, vol. 87. D. Reidel Publishing Company, s. 223–229.
- Marseen, Oscar. 1960. "Ferslev-huset: en kultbygning fra jættestuetid." *KUML* 1960, s. 36–55.
- Marx, Karl. 1976 [1848]. *Kommunismens röst: förklaring af det kommunistiska partiet, offentliggjord i februari 1848*. Faksimil av 1:a upplaga, Stockholm: Schultzets boktr. Solna: Pogo Press.
- Mascher, Catharina. 1995. "Dispositionsrätter till mark i brons- och järnålderns agrarsamhälle." Red. Mats Widgren. *Åganderätten i lantbrukets historia*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8. Stockholm: Nordiska Museet, s. 37–57.
- Mercer, Roger. 1981. "The excavation of a late Neolithic Henge-type enclosure at Balfarg, Markinch, Fife, Scotland, 1977–78." *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, Volume 111 (1981), s. 63–171.
- Mercer, Roger James. 1990. *Causewayed enclosures*. Shire Archaeology 61.
- Miller, Daniel. 1984. "Modernism and suburbia as material ideology." *Ideology, power and pre-history*. Red. Daniel Miller & Christopher Tilley. Cambridge University Press, s. 37–49.
- Mold, E. T. 1983. "Culbone Hill Stones." *The Exmoor Review*, vol. 24, s. 67–69.
- Momigliano, Arnaldo. 1987. "Procession." *The encyclopedia of religion*. New York: Macmillan, s. 1–3.

- Montelius, Oscar. 1969 [1917]. *Minnen från vår forntid. Bronsåldern*. Stockholm.
- Moore, Henrietta L. 1999. "Anthropology at the turn of the century." *Anthropological theory today*. Red. Henrietta L. Moore. Cambridge: Polity Press, s. 1–23.
- Müller-Wille, Michael. 1972. "Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter." *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 20–21*. Amersfoort: ROB, s. 119–248.
- Müller-Wille, Michael. 1979. "Flursysteme der Bronze- und Eisenzeit in den Nordseegebieten. Zum Stand der Forschung über 'celtic fields'." Utg. Heinrich Beck; Dietrich Denecke & Herbert Jankuhn. *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1975 und 1976*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 115. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 196–239.
- Månsson, Stefan & Serlander, Daniel. 2000. "Undersökningsresultat." Tyra Ericson; Stefan Månsson & Daniel Serlander. *Brunnshög. Boplatslämningar från neolitikum, brons- och järnålder samt centralplats från mellan- och neolitikum. Skåne, Lunds stad, Östra Torn 27:2 m.fl.* UV Syd Rapport 2000:88, s. 11–21.
- Nash, George. 2000. "Mapping a cultural boundary on Exmoor, England: Landscape symbolism and ritual continuity." Red. George Nash. *Signifying place and space: World perspectives of rock art and landscape*. BAR International Series 902, s. 65–70.
- Nationalencyklopedin. 1998a. "Ritual." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998b. "Arnold van Gennep." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998c. "Funktionalism." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998d. "Alfred Reginald Radcliffe-Brown." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998e. "Victor Witter Turner." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998f. "Marxistisk antropologi." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998g. "Palissad." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998h. "Nämforsen." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998i. "Vi." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998j. "Mad." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nationalencyklopedin. 1998k. "Monumentalitet." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nicklasson, Påvel. 1997. *Svärdet ljuger inte: vapensfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland*. Acta Archaeologica Lundensia. Series prima in 4°, No 22. Almqvist & Wiksell International.
- Nielsen, Billy & Rudebeck, Elisabeth. 1991. "Introduktion till arkeologi i Södra Sallerup." *Elbogen. Malmö Fornminnesförenings tidskrift* 1990, s. 64–97.
- Nielsen, Bjarne Henning & Bech, Jens-Henrik. 2004. "Bronzealderens kulthuse i Thy. Anlæg med relation til gravkulten." *KUML* 2004, s. 129–159.
- Nielsen, Finn Ole. 1997. "The neolithic settlement on Bornholm." *The built environment of coast areas during the Stone Age. The Baltic sea-coast landscapes seminar. Session no. 1*. Red. Danuta Król. Gdansk, s. 119–127.
- Nielsen, Finn Ole. 1998. "Nyt om ringborgen på Rispebjerg." *Bornholms Museum, Bornholms Kunstmuseum 1996–1997*, s. 77–96.
- Nielsen, Finn Ole. 2000. "Den indhegnede stenalderboplads." *Vor skjulte kulturarv: arkeologien under overfladen. Til Hendes Majestet Dronning Margrethe II 16. april 2000*. Red. Steen Hvass & Det arkæologiske nævn. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab & Jysk Arkæologisk Selskab s. 54–55.

- Nielsen, Finn Ole & Nielsen, Poul Otto. 1991. "The middle Neolithic settlement at Grødbygård, Bornholm: A local society in times of change." *Regions and reflections. In honour of Märta Strömberg*. Red. Kristina Jennbert; Lars Larsson; Rolf Petré & Bozena Wyszomirska-Werbar. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 20. Lund: Almqvist & Wiksell International, s. 51–65.
- Nielsen, Henning. 1988. "An Early Neolithic pottery deposition at Ellerøgård I, Southern Zealand." *Journal of Danish Archaeology*, Vol. 6/1987, s. 63–77.
- Nielsen, Poul Otto. 1977. "Die Flintbeile der Frühen Trichterbecherkultur in Dänemark." *Acta Archaeologica* vol. 48. Köpenhamn, s. 61–138.
- Nielsen, Poul-Otto. 1979. "De tyknakkede flintøkseres kronologi." *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1977, s. 5–71.
- Nielsen, Poul Otto. 1985. "De første bønder: Nye fund fra den tidligste Tragtbægerkultur ved Sigersted." *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1984, s. 96–126.
- Nielsen, Poul Otto. 1999. "Limensgård and Grødbygård: Settlements with house remains from the Early, Middle and Late Neolithic on Bornholm." *Settlement and Landscape: Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4–7 1998*. Red. Charlotte Fabech & Jytte Ringtved. Højbjerg: Jutland Archaeological Society, s. 149–165.
- Nielsen, Poul Otto. 2004. "Causewayed camps, palisade enclosures and central settlements of the Middle Neolithic in Denmark." *Journal of Nordic Archaeological Science* 14, s. 19–33.
- Nielsen, Viggo. 1993. *Jernalderens pløjning. Store Vildmose*. Hjørring: Vendsyssel Historiske Museum.
- Nilsson, Anette. 1999. "Östra Kattarpsvägen - Trafikplats Södra Sallerup." *Öresundsförbindelsen II. Rapport över arkeologiska förundersökningar*. Red. Ingmar Billberg & Björn Magnusson Staaf. Rapport nr 7. Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö, s. 48–66.
- Nilsson, Anette & Onsten-Molander, Anna. 2004. *Öresundsförbindelsen. Södra Sallerup 15F & I. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 30. Malmö Kulturmiljö.
- Nilsson, Björn. 2003. *Tingens och tankarnas landskap. Försök i naturumgängets arkeologi med exempel ur Blekinges och Smålands förflutna*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No 44. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Nord, Jenny & Sarnäs, Anette. 2005. *Öresundsförbindelsen Lockarp 7D–E. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 18. Malmö Kulturmiljö.
- Nordanskog, Gunnar. 2006. *Föreställd hedendom. Tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Vägar till Midgård 9. Lund: Nordic Academic Press.
- Nordbladh, Jarl. 1986. "Interpretation of South-Scandinavian petroglyphs in the history of religion done by archaeologists: Analysis and attempt at auto-critique." *Words and objects: towards a dialogue between archaeology and history of religion*. Red. Gro Steinsland. The institute for comparative research in human culture, Oslo, Serie B: Skrifter LXXI, s. 142–149.
- Nordquist, Pär. 1999. "Ideologi & social verklighet – en marxistisk kontraktkritik." *Marxistiska perspektiv inom skandinavisk arkeologi*. Red. Joakim Goldhahn & Pär Nordquist. Arkeologiska studier vid Umeå universitet 5, s. 15–26.
- Nordquist, Pär. 2001. *Hierarkiseringsprocesser. Om konstruktionen av social ojämlikhet i Skåne 5500–1100 f.Kr.* Studia Archaeologica Universitatis Umensis 13.
- Nordqvist, Bengt. 2001. "En kultplats vid Stretered." *Möten med forntiden*. Red. Lena Flodin & Agneta Modig. Riksantikvarieämbetet, s. 45–47.
- Notelid, Michel. 2000. *Det andra påseendet: En studie av övergångar i den arkeologiska disciplinens historia*. Occasional Papers in Archaeology, 22. Uppsala: Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Odén, Birgitta. 1998. "Fernand Braudel." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Olausson, Deborah S. 1983. *Flint and groundstone axes in the Scanian Neolithic. An evaluation of raw materials based on experiment*. Scripta Minora. Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis. Studier utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 1982–1983:2. Lund: CWK Gleerup.
- Olausson, Michael. 1995. *Det inneslutna rummet - om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr till Kristi födelse*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 9.

- Olausson, Michael. 1998. "Säg mig hur många djur du har..." – Om arkeologi och stallning." *Fåhus från bronsålder till idag. Stallning och utgångsdrift i långtidsperspektiv*. Red. Karin Viklund, Roger Engelmark & Johan Linderholm. Skrifter om lantbrukshistoria 12. Stockholm: Nordiska museet, s. 28–56.
- Olofsson, Lena & Svensson, Mac. 1998. "Palissaden i Dösjebro en gigantisk samlingsplats?" *Populär Arkeologi* 3/1998, s. 22–23.
- Olsson, Mona; Ingwald, Johan & Paulsson-Holmberg, Tove. 2005. *Öresundsförbindelsen Naffentorp 5A. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 12. Malmö Kulturmiljö.
- Orme, Bryony. 1981. *Anthropology for archaeologists: an introduction*. London: Duckworth.
- Oswald, Alastair; Dyer, Carolyn & Barber, Martyn. 2001. *The creation of monuments. Neolithic causewayed enclosures in the British Isles*. English Heritage.
- Oustrup, Liv. 2004. "Naturförståelse og natursyn i historisk perspektiv." *Mening med landskab. En antologi om Natursyn*. Red. Jette Hansen-Møller. Museum Tusulanums Forlag, Köpenhamns Universitet, s. 41–58.
- Ovesen, Jan. 1998a. "Marcel Mauss." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Ovesen, Jan. 1998b. "Claude Lévi-Strauss." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Ovesen, Jan. 1998c. "Kulturantropologi." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Ovesen, Jan. 1998d. "Funktionalism." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Palmer, Rog. 1976. "Interrupted ditch enclosures in Britain: the use of aerial photography for comparative studies." *Proceedings of the Prehistoric Society* 42, 1976, s. 161–186.
- Parker Pearson, Michael. 1982. "Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study." *Symbolic and structural archaeology*. Red. Ian Hodder. Cambridge University Press, s. 99–113.
- Parker Pearson, Michael. 1984a. "Economic and ideological change: cyclical growth in the pre-state societies of Jutland." *Ideology, power and prehistory*. Red. Daniel Miller & Christopher Tilley. Cambridge University Press, s. 69–92.
- Parker Pearson, Michael. 1984b. "Social change, ideology and the archaeological record." *Marxist perspectives in archaeology*. Red. Matthew Spriggs. Cambridge University Press: s. 59–71.
- Parker Pearson, Michael & Richards, Colin. 1997 [1994]. "Architecture and order: Spatial representation and archaeology." *Architecture and order: Approaches to social space*. Red. Parker Pearson, Michael & Colin Richards. London and New York: Routledge, s. 38–72.
- Parkin, David. 1998. "Review of Affecting performance: meaning, movement, and experience in Okiek women's initiation. Corinne A. Kratz. Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1994." *American Anthropologist*, Vol. 100, No. 2. June 1998, s. 557–558.
- Paulsson-Holmberg, Tove. 1998. "Iron Age building offerings. A contribution to the analysis of a die-hard phenomenon in Swedish preindustrial agrarian society." *Fornvännen* 92/1997: s. 163–175.
- Pearson, Gordon W. 1987. "How to cope with calibration." *Antiquity* 61, s. 98–103.
- Perneby, Åsa & Stamm Forssblad, Ellen. 2004. "Circular ditches - graves or huts? A short presentation and interpretation of a complex monument type". *Lund archaeological review* 2004 (10), s. 33–44.
- Persson, Jan. 1998. "Toftanäs – järnåldersbygd från tiden för Kristi födelse." *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Red. Lars Larsson & Birgitta Hårdh. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 28. Uppåkrastudier 1, s. 63–72.
- Persson, Lars-Erik. 2002. "Delområde 4B, Vintrie." *Öresundsförbindelsen Vintrie 4B & Naffentorp 5B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Lars-Erik Persson & Joakim Frejd. Rapport nr 11. Malmö Kulturmiljö.
- Persson, Per & Sjögren, Karl-Göran. 2001. *Falbygdens gånggrifter: undersökningar 1985–1998*. GOTARC Ser. C, Nr. 34. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.
- Petrasch, Jörg. 1991. "Mittelneolitische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa." *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, Band 71, 1990, 1. Teil, s. 407–564.

- Petrasch, Jörg. 1998. "Graben und Palisadenanlagen (Erdwerke)." Utg. Joachim Preuß. *Das Neolithikum in Mitteleuropa: Kulturen – Wirtschaft – Umwelt vom 6. bis 3. Jahrtausend v.u.Z. Übersichten zum stand der Forschung. Band 1/1. Teil A: Das Neolithikum in Mitteleuropa.* Weissbach: Beier & Beran, s. 187–199.
- Petré, Bo. 1981. "Relationen mellan grav, gård, och omland – exponering och kommunikation som funktion i förhistoriska gravar med exempel från Lovö." *Bebyggelsehistorisk tidskrift* Nr 2/1981, s. 11–16.
- Petré, Bo. 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö. Del 3. Gravar, gravfält och boplatser på Lovö. Undersökningar 1976–1984.* Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology 9. Stockholm.
- Piggott, Stuart & Piggott, Cecily M. 1939. "Stone and earth circles in Dorset." *Antiquity* 13, s. 138–158.
- Pilcher, Jon R. 1969. "Archaeology, palaeoecology, and 14C dating of the Beaghmore stone circle site." *Ulster Journal of Archaeology*, Vol. 32, s. 73–91.
- Preuß, Joachim (utg.). 1998. *Das Neolithikum in Mitteleuropa: Kulturen – Wirtschaft – Umwelt vom 6. bis 3. Jahrtausend v.u.Z. Übersichten zum stand der Forschung. Teil B: Übersichten zum Stand und zu Problemen der archäologischen Forschung.* Weissbach: Beier & Beran.
- Probst, Ernst. 1996. *Deutschland in der Bronzezeit. Bauern, Bronzegeräts- und Burgherren zwischen Nordsee und Alpen.* München: Bertelsmann.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald. 1952. *Structure and Function in Primitive Society: essays and addresses.* London: Cohen & West.
- Raetz-Fabian, Dirk. 1986. *Phasenkartierung des mitteleuropäischen Neolithikums. Chronologie und Chorologie.* Oxford : BAR International Series 316.
- Randsborg, Klavs & Christensen, Kjeld. 2006. "Bronze Age Oak Coffin Graves". *Acta Archaeologica*, vol. 77, s. 1–246.
- Randsborg, Klavs & Nybo, Claus. 1986. "The Coffin and the Sun." *Acta Archaeologica*, vol. 55, s. 161–184.
- Ranger, Terence. 1987. "The past is a foreign country by David Lowenthal." *The American Journal of Sociology*, Vol. 92, No. 4 (Jan.), s. 1008–1009.
- Rappaport, Roy A. 1999. *Ritual and religion in the making of humanity.* Cambridge University Press.
- Rasmussen, Marianne. 1993. "Gravhøje og bopladser. En foreløbig undersøgelse af lokalisering og sammenhænge." Red. Lars Larsson. *Bronsålderns gravhøjar: rapport från ett symposium i Lund 15. XI-16. XI 1991.* University of Lund, Institute of Archaeology, Report series No. 48, s. 171–185.
- Raudvere, Catharina. 2003. *Kunskap och insikt i norrön tradition: mytologi, ritualer och trolldomsanklagelser.* Vägar till Midgård 3. Lund: Nordic Academic Press.
- Raudvere, Catharina; André, Anders och Jennbert, Kristina (red.). 2001. *Myter om det nordiska. Mellan romantik och politik.* Vägar till Midgård 1. Lund: Nordic Academic Press.
- Raudvere, Catharina; André, Anders och Jennbert, Kristina (red.). 2005. *Hedendomen i historiens spegel: bilder av det förkristna Norden.* Vägar till Midgård 6. Lund: Nordic Academic Press.
- Ravn, Mads. 1993. "Analogy in Danish prehistoric studies." *Norwegian Archaeological Review* 26:2, s. 59–75.
- Ravn, Mads. 1998. "Kann vi erkende religion i forhistoriske grave?" *Religion og materiel kultur.* Red. Lisbeth Bredholt Christensen & Stine Benedicte Sveen. Aarhus Universitetsforlag, s. 78–93.
- Regnell, Mats. 1997. "Växtoffer. En förbisedd fyndkategori i huslämningar." *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna.* Red. Per Karsten. Lund: Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 22, s. 102–110.
- Reimer, P. J.; M. G. L. Baillie; Bard, E.; Bayliss, A.; Beck, J. W.; Bertrand, C.; Blackwell, P. G.; Buck, C. E.; Burr, G.; Cutler, K. B.; Damon, P. E.; R. L. Edwards; R. G. Fairbanks; M. Friedrich; T. P. Guilderson; K. A. Hughen; B Kromer; McCormac, F. G.; Manning, S.; Bronk Ramsey, C.; Reimer, R. W.; Remmele, S.; Southon, J. R.; Stuiver, M.; Talamo, S.; Taylor, F. W.; van der Plicht, J. & Weyhenmeyer, C. E. 2004. *Radiocarbon* 46, s. 1029–1058.

- Renfrew, Colin. 1994. "The archaeology of religion." *The ancient mind: elements of cognitive archaeology. New directions in archaeology*. Red. Colin Renfrew & Ezra B. W. Zubrow. Cambridge University Press, s. 47–54.
- Renfrew, Colin & Bahn, Paul. 1991. *Archaeology. Theories, Methods, and Practice*. London: Thames and Hudson.
- Richards, Colin. 1996. "Henges and water: towards an elemental understanding of monumentality and landscape in Late Neolithic Britain." *Journal of Material Culture* Vol. 1(3) 1996, s. 313–336.
- Richards, Julian. 1984. "The development of the Neolithic landscape in the environs of Stonehenge." *Neolithic studies: a review of some current research*. Red. Richard Bradley & Julie Gardiner. Reading studies in archaeology no. 1. BAR British Series 133, s. 177–187.
- Richter, Pascale B. 2002. *Das neolithische Erdwerk von Walmstorf, Ldkr. Uelzen. Studien zur Besiedlungsgeschichte der Trichterbecherkultur im südlichen Ilmenautal*. Veröffentlichungen der Urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover; Bd. 49. Oldenburg: Isensee.
- Rimantienė, Rimutė. 1980. *Šventoji. Pamariu kultūros gyvenvietės*. Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Istorijos Institutas. Vilnius: Mokslas.
- Rimantienė, Rimutė. 1997. "Die A-Horizont-Elemente in der Haffküstenkultur in Litauen." *Early Corded Ware Culture. The A-Horizon – fiction or fact? International Symposium in Jutland 2nd – 7th May 1994*. Red. Palle Siemen. Esbjerg Museum. Arkæologiske Rapporter nr. 2, 1997, s. 181–184.
- Rosberg, Anette & Lindhé, Eva. 2001. *Öresundsförbindelsen Svågertorp 8A. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 13. Malmö Kulturmiljö.
- Rostoványi, v. Attila & Hydén, Susan. 2002. *Öresundsförbindelsen Svågertorp 8B–C. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 14. Malmö Kulturmiljö.
- Rudebeck, Elisabeth. 1986. *Ångdala. Flintgruvor från yngre stenåldern, S. Sallerup. Utgrävningar 1977–81*. Rapport nr 1, Malmö Museer, Stadsantikvariska enheten. Malmö.
- Rudebeck, Elisabeth. 2000. *Tilling nature harvesting culture: exploring images of the human being in the transition to agriculture*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 32. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Rudebeck, Elisabeth. 2001. "Vägskal, vägkorsningar och vadställen: liminala platser och arkeologi." *Kommunikation i tid och rum*. Red. Lars Larsson. Report Series No. 82. University of Lund, Institute of Archaeology, s. 93–112.
- Rudebeck, Elisabeth. 2002. "Vägen som rituell arena." Red. Kristina Jennbert, Anders Andrén & Catharina Raudvere. *Plats och praxis: Studier av nordisk förkristen ritual*. Vägar till Midgård 2. Lund: Nordic Academic Press, s. 167–200.
- Rudebeck, Elisabeth & Ödman, Chatarina. 2000. *Kristineberg. En gravplats under 4 500 år*. Malmöfynd 7. Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö.
- Rudhardt, Jean. 1987. "Water." *The encyclopedia of religion*. Volume 15. New York: Macmillan, s. 350–358.
- Rudin, Gun-Britt & Brink, Kristian. 2002. *Öresundsförbindelsen Lockarp 7A. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 22. Malmö Kulturmiljö.
- Runcis, Janis. 2005. "Västskånska jordgravar från tidig metalltid." Red. Per Lagerås & Bo Strömberg. *Bronsåldersbygd 2300–500 f.Kr. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan*. Lund: Riksantikvarieämbetet UV Syd, s. 252–283.
- Sahlqvist, Leif. 2000. *Det rituella landskapet. Kosmografiska uttrycksformer och territoriell struktur*. Aun 28. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.
- Salin, Bernhard. 1904. *Die altgermanische Thierornamentik: typologische Studie über germanische Metallgegenstände aus dem IV. bis IX. Jahrhundert. Nebst einer Studie über irische Ornamentik*. Stockholm: Asher.
- Salomonsson, Bengt. 1971. "Malmötraktens förhistoria." *Malmö stads historia, del 1*. Red. Oscar Bjurling. Malmö, s. 13–170.
- Salomonsson, Bengt. 1976. "Ett gravfält i spåret." *Elbogen* nr 4. Medlemsblad för Malmö Fornminnesförening.
- Samuelsson, Bengt-Åke. 2001. "Kan gravar spegla vägars ålder och betydelse? Ett exempel från Söderslätt i Skåne." *Uppåkra – Centrum i analys och rapport*. Red. Lars Larsson. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 36. Uppåkrastudier 4. Stockholm, s. 177–184.

- Samuelsson, Bengt-Åke. 2003. "Ljungbacka: a Late Iron Age cemetery in south-west Scania." *Lund Archaeological Review* Vol. 7, 2001, s. 89–108.
- Sarnäs, Anette & Engström, Tony. 2006. *Öresundsförbindelsen Lockarp 7H & Bageritomten. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 19. Malmö Kulturmiljö.
- Sarnäs, Per & Nord Paulsson, Jenny. 2001. *Öresundsförbindelsen Skjutbanorna 1B & Elinelund 2A–B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 9. Malmö Kulturmiljö.
- Sauer, Carl O. 1925. *The morphology of landscapes*. University of California Publications in Geography 2, s. 19–54.
- Saxe, A. A. 1970. *Social dimensions of mortuary practices*. Diss. University of Michigan.
- Scarre, Chris. 2002. "Introduction: situating monuments: the dialogue between built form and landform in Atlantic Europe." *Monuments and Landscape in Atlantic Europe. Perception and Society during the Neolithic and Early Bronze Age*. Red. Chris Scarre. London/ New York: Routledge, s. 1–14.
- Schmidt, Jens-Peter & Forler, Dominik. 2004. "Ergebnisse der archäologischen Untersuchung in Jarmen, Lkr. Demmin. Die Problematik der Feuerstellenplätze in Norddeutschland und im südlichen Skandinavien." *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 2003-51*, s. 7–79.
- Schou Jørgensen, Mogens. 1996. "Oldtidens veje i Danmark. Nogle aspekter af den forhistoriske landfærdsel." *Braut. Nordiske Vejhistoriske Studier* 1/1996, s. 37–62.
- Schovsbo, Per Ole. 1987. *Oldtidens vogne i Norden. Arkæologiske undersøgelser af mose- og jordfundne vogndele af træ fra neolitikum til ældre middelalder*. Bangsbomuseet.
- Schwarz, Wolfgang. 2002a. "Hesel OL-Nr. 2611/8:27, Gde. Hesel, Ldkr. Leer, Reg. Bez. W-E." *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*. Beiheft 8. *Fundchronik Niedersachsen* 2001, s. 69–71.
- Schwarz, Wolfgang. 2002b. *Siedlung, Grab und Heiligtum von Wiesens, Stadt Aurich. Ein prähistorischer Lebensraum vom mittleren Neolithikum bis zum Ende der frühen Eisenzeit*. Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens. Reihe A: Monographien. Band 29.
- Schwarz, Wolfgang; Schwarz, Hans; Janssen, Hans & Noah, Robert. 1984. *Ostfriesische Fundchronik 1982 und 1983*. Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden 63–64.
- Shanks, Michael & Tilley, Christopher. 1982. "Ideology, symbolic power and ritual communication: a reinterpretation of Neolithic mortuary practices." Red. Ian Hodder. *Symbolic and structural archaeology*. Cambridge University Press, s. 129–154.
- Shennan, Stephen. 1982. "Ideology, change and the European Early Bronze Age." *Symbolic and structural archaeology*. Red. Ian Hodder. Cambridge University Press, s. 155–161.
- Siech, Suzanne & Berggren, Åsa. 2002. *Öresundsförbindelsen Petersborg 6. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 15. Malmö Kulturmiljö.
- Simpson, Derek & Gibson, Alex. 1989. "Lyles Hill." *Current Archaeology* 114, s. 214–215.
- Skoglund, Peter. 1999. "De enskilda hushållens betydelse för landskapsutvecklingen under bronsåldern." *Spiralens öga: tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. Red. Michael Olausson. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 25, s. 277–289.
- Skoglund, Peter. 2005. *Vardagens landskap. Lokala perspektiv på bronsålderns materiella kultur*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No 49. Stockholm.
- Sköld, Per Edvin. 1963. "En väg och en bygd i gammal tid." *Ale* 2, s. 1–15.
- Speak, Stephen & Burgess, Colin. 1999. "Meldon Bridge: a centre of the third millennium BC in Peeblesshire." *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*. Volume 129 (1999), s. 1–118.
- Sperber, Dan. 1975. *Rethinking symbolism [Le symbolisme en général]*. Cambridge: Cambridge U.P.; Paris: Hermann.
- Sporrang, Ulf. 1994. "Om begreppet landskap." *Odlingslandskap och fångstmark. En vänbok till Klas-Göran Selinge*. Red. Ronnie Jensen. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 295–301.
- St. Joseph, J. K. 1978. "Air reconnaissance: recent results, 44." *Antiquity* 52, s. 47–50.
- St. Joseph, J. K. 1980. "Air reconnaissance: recent results, 49." *Antiquity* 54, s. 47–51.

- Staal, Benny. 1999. "Bakkegård." *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1998*. København: Det Arkæologiske Nævn, s. 125.
- Stamm Forssblad, Ellen. 2006. *Gravar och bebyggelse. Två analyser med utgångspunkt i undersökningen Lockarp 8:4 i södra Malmö*. Malmö Kulturmiljö, Enheten för arkeologi, Rapport 2006:017. Malmö.
- Steineke, Morten. 1999. "Riksväg 11-Banvallen." *Öresundsförbindelsen II. Rapport över arkeologiska förundersökningar*. Red. Ingmar Billberg & Björn Magnusson Staaf. Rapport nr 7. Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö, s. 106–128.
- Steineke, Morten; Ekenberg, Anna; Hansson, Krister & Ifverson, Patric. 2005. *Öresundsförbindelsen. Sunnanå 19A–F. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 34. Malmö Kulturmiljö.
- Steinsland, Gro (red.). 1986. *Words and objects: towards a dialogue between archaeology and history of religion*. The institute for comparative research in human culture, Oslo, Serie B: Skrifter LXXI.
- Steinsland, Gro; Drobin, Ulf; Pentikäinen, Juha & Meulengracht Sørensen, Preben (red.). 1991. *Nordisk hedendom: et symposium*. Odense Universitetsforlag.
- Stig Sørensen, Marie Louise. 1997. "Reading dress: the construction of social categories and identities in Bronze Age Europe." *Journal of European Archaeology* 5:1, s. 93–114.
- Stjernquist, Berta. 1963. "Präliminarien zu einer Untersuchung von Opferfunden: Begriffsbestimmung und Theoriebildung." *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1962-1963*, s. 5–64.
- Stjernquist, Berta. 1989. "Arkeologiskt material som belägg för religion: tolkningen som problem." *Arkeologi och religion: rapport från arkeologidagarna 16–18 januari 1989*. Red. Lars Larsson & Bozena Wyszomirska. University of Lund, Institute of archaeology, Report Series No. 34, s. 57–66.
- Strassburg, Jimmy. 2000. *Shamanic shadows. One hundred generations of undead subversion in Southern Scandinavia, 7,000-3,000 BC*. Stockholm Studies in Archaeology 20.
- Straunbjerg Thorsen, Michael. 1999. "Brogård." *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1998*. København: Det Arkæologiske Nævn, s. 148–149.
- Straunbjerg Thorsen, Michael. 2000. "Brogård." *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1999*. København: Det Arkæologiske Nævn, s. 141–142.
- Strömberg, Märta. 1968. *Der Dolmen Trollasten in St. Köpinge, Schonen*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 7. Bonn: Rudolf Habelt & Lund: Gleerups.
- Strömberg, Märta. 1975. *Studien zu einem Gräberfeld in Löderup. (Jungneolithikum bis römische Kaiserzeit). Grabsitte – Kontinuität – Sozialstruktur*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 10.
- Svanberg, Fredrik. 2005. "Kulthus, tempel och aristokratiska gravar." *Mellan sten och järn. Rapport från det 9:e nordiska bronsålderssymposiet, Göteborg 2003-10-09/12*. Red. Joakim Goldhahn. GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No 59, s. 307–331.
- Svanberg, Ingvar. 2005. "Getapel." Red. Håkan Tunón, Börge Pettersson & Mattias Iwarsson. *Människan och florán. Etnobiologi i Sverige 2*. Wahlström & Widstrand.
- Sveen, Stine Benedicte. 1998a. "Tanker omkring et seminar." 1998. *Religion og materiel kultur*. Red. Lisbeth Bredholt Christensen & Stine Benedicte Sveen. Aarhus Universitetsforlag, s. 107–111.
- Sveen, Stine Benedicte. 1998b. "The concepts of religion and ideology in relation to archaeology." *The kaleidoscopic past. Proceedings of the 5th Nordic TAG Conference Göteborg, 2–5 April 1997*. Red. Anna-Carin Andersson; Åsa Gillberg; Ola W. Jensen; Håkan Karlsson och Magnus V. Rolöf. GOTARC Serie C, Arkeologiska skrifter No. 16. Göteborg University, Department of Archaeology, s. 429–434.
- Sweetman, P. David. 1987. "Excavation of a Late Neolithic/Early Bronze Age site at Newgrange, Co. Meath." *Proceedings of the Royal Irish Academy*. Volume 87, section C, number 6. Dublin, s. 283–297.
- Svensson, Mac. 1991. "A Palisade Enclosure in South-West Scania: a Site from the Battle-Axe Culture." *Regions and Reflections in Honour of Märta Strömberg*. Red. Kristina Jennbert; Lars Larsson; Rolf Petré & Bozena Wyszomirska-Werbar. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 20. Lund: Institute of Archaeology and the Historical Museum, s. 97–109.

- Svensson, Mac. 1998. "Västkustbanan. Det neolitiska rummet – De tidig- och mellanneolitiska fynden från förundersökningarna i Saxå- Vålåbäcksdalen." *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsverige* 1/1998, s. 4–34.
- Svensson, Mac. 2002. "Palisade enclosures – The second generation of enclosed sites in the neolithic of Northern Europe." Red. Alex Gibson. *Behind Wooden Walls: Neolithic Palisaded Enclosures in Europe*. Oxford: BAR International Series 1013, s. 28–58.
- Svensson, Mac. 2004. "The second neolithic concept. 3000–2300 BC." *Stone Age Scania. Significant places dug and read by contract archaeology*. Red. Magnus Andersson; Per Karsten; Bo Knarrström & Mac Svensson. Riksantikvarieämbetets Förlag. Skrifter No 52, s. 191–248.
- Svensson, Mac; Pihl, Henrik & Andersson, Magnus. 2001. *Palissadkomplexet i Dösjebro: seminariegrävning vårterminen 2000*. UV Syd Rapport 2001:8, Arkeologisk undersökning. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Säfstad, Ulf. 1993. "Högen och bygden: territoriell organisation i skånsk bronsålder." Red. Lars Larsson. *Bronsålderns gravhögar: rapport från ett symposium I Lund 15. XI-16. XI 1991*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report series No. 48, s. 161–169.
- Söderberg, Sven. 1884. "Hällkista från bronsåldern." *Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad* 154–156. Stockholm, s. 163–169.
- Talos, Ion. 1987. "Foundation rites." *The encyclopedia of religion*. New York: Macmillan, s. 395–401.
- Tennander, Karin. 2005. *Öresundsförbindelsen. Fredriksberg 13E–F. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 25. Malmö Kulturmiljö.
- Thedéén, Susanne. 2004. *Gränser i livet – gränser i landskapet. Generationsrelationer och rituella praktiker i södermanländska bronsålderslandskap*. Stockholm Studies in Archaeology 33.
- Therborn, Göran. 1998. "Louis Althusser." *Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Thom, Alexander; Thom, Archie S. & Burl, Aubrey. 1990. *Stone rows and standing stones. Britain, Ireland and Brittany*. Part i. BAR International Series 560(i). Oxford.
- Thom, Archie S. 1980. "The stone rings of Beaghmore: Geometry and astronomy." *Ulster Journal of Archaeology*, Vol. 43, s. 15–19.
- Thomas, Julian. 1999a [1991]. *Understanding the Neolithic*. Second edition. London/New York: Routledge.
- Thomas, Julian. 1999b. "The Hollywood Cursus complex, Dumfries: an interim account 1997." *Pathways and ceremonies: the cursus monuments of Britain and Ireland*. Red. Alistair Barclay & Jan Harding. Neolithic Studies Group Seminar Papers 4. Oxford & Oakville: Oxbow Books, s. 107–115.
- Thomas, Julian. 2001. "Neolithic enclosures: reflections on excavations in Wales and Scotland." Red. Timothy Darvill & Julian Thomas. *Neolithic enclosures in Atlantic northwest Europe*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 6. Oxford: Oxbow Books, s. 132–143.
- Thorpe, I. J. 1984. "Ritual, power and ideology: a reconstruction of Earlier Neolithic rituals in Wessex." *Neolithic studies: a review of some current research*. Red. Richard Bradley & Julie Gardiner. Reading studies in archaeology no. 1. BAR British Series 133, s. 41–60.
- Thorpe, I. J. N. 2001. "Danish causewayed enclosures – temporary monuments?" Red. Timothy Darvill & Julian Thomas. *Neolithic enclosures in Atlantic northwest Europe*. Neolithic Studies Group Seminar Papers 6. Oxford: Oxbow Books, s. 190–203.
- Thrane, Henrik. 1974. "Hundredvis av energikilder fra yngre bronzealder." *Fynske Minder* 1974. Tilegnet Erling Albrechtsen på 70 års dagen, s. 96–114.
- Thrane, Henrik. 1975. *Europæiske forbindelser. Bidrag til studiet af fremmede forbindelser i Danmarks yngre bronzealder (periode IV-V)*. København.
- Thörn, Raimond. 1992a. "Käglinge gruståkt: aspekter kring ett komplext boplats- och kokgropsområde." Arkeologi i Malmö. En presentation av ett antal undersökningar utförda under 1980-talet. Rapport nr 4. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer, s. 9–36.
- Thörn, Raimond. 1995. "Vikingatida hästoffer i Oxie by." *Elbogen* 1995, s. 11–36.
- Thörn, Raimond. 1996a. "Det rituella landskapet." *Öresundsförbindelsen och arkeologi. Projektprogram och undersökningsplaner för arkeologiska undersökningar*. Red. Ingmar Billberg, Nils Björhem & Raimond Thörn. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer, s. 23–29.

- Thörn, Raimond. 1996b. "Rituella eldar. Linjära, konkava och konvexa spår efter ritualer inom nord- och centraleuropeiska brons- och järnålderskulturer." *Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövstadbruk den 1 – 3 december 1995*. Red. Kerstin Engdahl & Anders Kaliff. Linköping: Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 19, s. 135–148.
- Thörn, Raimond. 1998. "Det rituella landskapet. Från Svedab- till Vägverksdel av Öresundsförbindelsen." *Öresundsförbindelsen och arkeologi II. Projektprogram och undersökningsplaner för arkeologiska undersökningar*. Red. Ingmar Billberg, Nils Björhem, Björn Magnusson Staaf & Raimond Thörn. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer, 22–24.
- Thörn, Raimond. 1999. "Reflektioner från konferensen 'Neolithic Causewayed Enclosures in Europe'." *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsverige 2/1999*, s. 53–60.
- Thörn, Raimond. 2000. "Gravhögsarkeologi." Red. Nils Björhem. *Öresundsförbindelsen: På väg mot det förflutna*. Stadsantikvariska Avdelningen, Kultur Malmö, s. 90–91.
- Thörn, Raimond. 2002. "Förhistoriska vägar i Malmö, Sverige." *Braut. Nordiske Veg-historiske Studier 2*, s. 135–148.
- Thörn, Raimond. 2005. "Kokgropsrelationer." *De gåtefulla kokegroper. Kokegropseminariet 31. november 2001*. Red. Lil Gustafson; Tom Heibreen & Jes Martens. Varia 58. Kulturhistorisk museum, Fornminnesseksjonen, Universitetet i Oslo, s. 67–76.
- Tilley, Christopher. 1984. "Ideology and the legitimation of power in the middle neolithic of southern Sweden." *Ideology, power and prehistory*. Red. Daniel Miller & Christopher Tilley. Cambridge University Press, s. 111–146.
- Tilley, Christopher. 1990. "Claude Lévi-Strauss: Structuralism and beyond." Red. Christopher Tilley. *Reading Material Culture*. Blackwell, s. 3–84.
- Tilley, Christopher. 1991a. "Constructing a ritual landscape." *Regions and reflections. In honour of Märta Strömberg*. Red. Kristina Jennbert; Lars Larsson; Rolf Petré & Bozena Wyszomirska-Werbar. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 20. Lund: Almqvist & Wiksell International, s. 67–79.
- Tilley, Christopher. 1991b. *Material culture and text. The art of ambiguity*. London: Routledge.
- Tilley, Christopher. 1994. *A phenomenology of landscape: places, paths and monuments*. Oxford/Providence, USA: Berg.
- Townsend, Richard F. 1987. "Geography." *The encyclopedia of religion*. New York: Macmillan, s. 509–512.
- Trenn, Thaddeus J. 1979. "Preface." Ludwik Fleck. *Genesis and Development of a Scientific Fact*. Chicago and London: The University of Chicago Press, s. xiii–xix.
- Trigger, Bruce G. 1993. *Arkeologins idéhistoria*. Symposium.
- Tuan, Yi-Fu. 1977. *Space and place: The perspective of experience*. London: Edward Arnold.
- Turner, Victor Witter. 1964. "Betwixt and between: The liminal period in Rites de Passage." *Proceedings of the 1964 annual spring meeting of the American Ethnological Society: Symposium on new approaches to the study of religion*. Red. June Helm. The University of Washington Press, s. 4–20.
- Turner, Victor Witter. 1969. *The Ritual Process: structure and anti-structure*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ucko, P. J. & Rosenfeld, André. 1967. *Palaeolithic cave art*. London: Weidenfeld & Nicholson.
- Ullén, Inga. 1994. "The power of case studies. Interpretation of a Late-Bronze-Age settlement in Central Sweden." *Journal of European Archaeology*, Vol. 2:2, s. 249–262.
- Ullén, Inga. 1995. "Bronsåldersbrunnen från Apalle – en arkeologisk diskussion." *Om brunnar. Diskussion kring brunnar på Häbolandet*. Arkeologiska skrifter nr 12. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 9–27.
- Wainwright, Geoffrey J. 1979. *Mount Pleasant, Dorset: Excavations 1970–1971. Incorporating an account of excavations undertaken at Woodhenge in 1970*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London No. 37.
- Wainwright, Geoffrey J. 1989. *The Henge Monuments. Ceremony and Society in Prehistoric Britain*. London: Thames and Hudson.
- Vandkilde, Helle. 1996. *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Jutland Archaeological Society Publications XXXII. Århus.

- Vandrup Martens, Vibeke. 1995. "Dendrochronologically Dated Pottery. On the Typological and Chronological Variation of the Early Medieval Black Earthenware from the SE Banken Excavation in Lund." *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993–1994. Thirteen Essays on Medieval Artefacts*. New Series Vol. 10. Lund: Archaeological Institute. University of Lund, s. 95–118.
- Warmind, Morten. 1998:103. "Religion uden det transcendent? Bronzealderen som muligt eksempel." *Religion og materiel kultur*. Red. Lisbeth Bredholt Christensen & Stine Benedicte Sveen. Aarhus Universitetsforlag, s. 94–106.
- Waterbolk, Harm Tjalling. 1960. "Preliminary report on the excavations at Anloo in 1957 and 1958." *Palaeohistoria*. Acta et communicationes Instituti Bio-Archaeologici Universitatis Groninganae. Vol. VIII, s. 59–90.
- Waterbolk, Harm Tjalling. 1977. "Opgravingen rond het Witteveen op het Noordse Veld bij Zeijen, gem. Vries (1949–1953)." *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Cultureel Jaarboek voor Drenthe 1977*. 94e jaar, s. 5(177)–32(204).
- Webb, Eugene. 1986. "The past is a foreign country by David Lowenthal." *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 5 (Dec.), s. 1158–1159.
- Welbourn, Alice. 1984. "Endo ceramics and power strategies." *Ideology, power and pre-history*. Red. Daniel Miller & Christopher Tilley. Cambridge University Press, s. 17–24.
- Welinder, Stig. 1988. "The landscape of prehistoric man." *Memoranda. Societatis pro Fauna et Flora Fennica*. Vol. 64. Nr. 1/1988, s. 50–56.
- Welinder, Stig. 1992. *Människor och landskap*. Aun 15. Uppsala.
- Verlinde, Arie Dirk. 1980. "Die Gräber und Grabfunde der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Overijssel, IIIB Katalog Ost und Nord Twente." *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB)*. Jaargang 30, 1980, s. 65(59)–168(162).
- Verwers, Gerrit Jan. 1972. *Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit*. Analecta Praehistorica Leidensia V.
- Whittle, Alasdair. 1997. *Sacred Mound, Holy Rings. Silbury Hill and the West Kennet palisade enclosures: a Later Neolithic complex in north Wiltshire*. Cardiff Studies in Archaeology, Oxbow Monograph 74. Oxford: Oxbow Books.
- Wienberg, Jes. 2004. "Sakral geometri. Veje og vildveje til viden." *Ordning mot kaos. Studier av nordisk førkristen kosmologi*. Red. Anders André, Kristina Jennbert & Chatarina Raudvere. Väger till Midgård 4. Lund: Nordic Academic Press, s. 23–57.
- Wilhelmi, Klemens. 1981. *Zwei bronzezeitliche Kreisgräbenfriedhöfe bei Telgte, Kr. Warendorf*. Bodenaltertümer Westfalens 17. Münster: Verlag Aschendorff.
- Wilhelmi, Klemens. 1985a. "Pfastengesäumte Zugänge älterbronzezeitlicher Grabanlagen in Nordwestdeutschland und den Niederlanden sowie ihre Vorläufer in England." *Archäologisches Korrespondenzblatt 15-1985*, s. 151–156.
- Wilhelmi, Klemens. 1985b. "Älterbronzezeitliche Grabanlagen mit Pfastenzuwegung in Westniedersachsen und ihre englischen Muster." *Ausgrabungen in Niedersachsen. Archäologische Denkmalpflege 1979–1984*. Hannover: Institut für Denkmalpflege, s. 163–168.
- Winkler, Mia. 2004. *Öresundsförbindelsen. Södra Sallerup 15C & A. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 28. Malmö Kulturmiljö.
- Woodward, Ann. 2000. *British barrows. A matter of life and death*. Stroud: Tempus.
- Woodward, Comer Vann. 1987. "The past is a foreign country by David Lowenthal." *History and Theory*, Vol. 26, No. 3 (Oct.), s. 346–352.
- Woodward, Peter J.; Davies, Susan M. & Graham, Alan H. 1993. *Excavations at the old Methodist Chapel and Greyhound Yard, Dorchester, 1981–1984*. Monograph Series, Number 12. Dorchester: Dorset Natural History and Archaeological Society.
- Worth, Richard Hansford. 1994. *Worth's Dartmoor*. Compiled from the published works of the late R. Hansford Worth and edited by G. M. Spooner and F. S. Russell. With a new introduction by Deborah Griffiths. Devon: Peninsula Press.
- Wulf, Friedrich-Wilhelm & Schlüter, Wolfgang. 2000. *Archäologische Denkmale in der kreisfreien Stadt und im Landkreis Osnabrück. Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens. Reihe B, Inventare, Heft 2*. Herausgegeben vom Niedersächsischen Landesamt für Denkmalpflege in Zusammenarbeit mit der archäologischen Kommission für Niedersachsen e.v. durch Jutta Möller. Hannover: Hansche Buchhandlung.
- Zadra, Dario. 1984. "Victor Turner's theory of religion: towards an analysis of symbolic time." *Anthropology and the study of religion*. Red. Robert L. Moore & Frank E. Reynolds. Chicago, Illinois: Center for the Scientific Study of Religion, s. 77–104.

- Zich, Bernd. 1994. "Die Ausgrabungen chronisch gefährdeter Hügelgräber der Stein- und Bronzezeit in Flintbek, Kreis Rendsburg-Eckernförde. Ein vorbericht." *Offa* 1992/1993, 49/50, s. 15–31
- Zuesse, Evan M. 1987. "Ritual." *The encyclopedia of religion*. New York: Macmillan, s. 405–422.
- Öijeberg, Jan. 2004. *Öresundsförbindelsen Vintriehemmet 3A–B. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 10. Malmö Kulturmiljö.
- Ørsnes, Mogens. 1966. *Form og stil i Sydsjandnaviens yngre germanske jernalder*. Nationalmuseets skrifter. Arkæologisk-historisk række. Köpenhamn.

Otryckta källor

- Bartholin, Thomas. 2006. Vedanatommisk analys av 5 prover fra fastigheten Limhamn 155:355 – Kalkbrottsgatan, MK 300. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Björhem, Nils. 1994. Problemformuleringar inför arkeologiska utgrävningar i samband med Öresundsförbindelsen. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Björhem, Nils. 1997. Öresundsförbindelsen. Förslag till zonindelning av landskapet utmed Yttre Ringvägen. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Carlson, Ilona. 2006a. Limhamn 155:355 - Kalkbrottsgatan. Arkeologisk förundersökning. Malmö Kulturmiljö, Enheten för Arkeologi Rapport 2006:015.
- Carlson, Ilona. 2006b. Bunkeflostrand 9:5 & 9:6. Arkeologisk slutundersökning. Malmö Kulturmiljö, Enheten för Arkeologi Rapport 2006:014.
- Carlson, Ilona. u.u. Limhamn 155:355 - Kalkbrottsgatan. Arkeologisk slutundersökning. Arkivrapport. Malmö Kulturmiljö.
- Carlsson, Åsa. 2002. Bunkeflo 9:5 och 9:6. Rapport över arkeologisk utredning. MK 84. Arkivrapport. Malmö Kulturmiljö.
- Ekerow, Hans. u.å. Rapport rörande tillkommande yta inom delområde 1C Skjutbanorna. MHM 9084. Arkivrapport. Malmö Kulturmiljö.
- Engelmark, Roger & Linderholm, Johan. 1997. Öresundsförbindelsen. Skjutbanorna område 1C, palissaden. Miljöarkeologisk rapport. Miljöarkeologiska Laboratoriet, Arkeologiska Institutionen vid Umeå Universitet.
- Eriksson, Niklas; Rogius, Karin; Rosendahl, Anders & Wennberg, Tom. 2000. Fyndrika TN-gropar i sydvästra Skåne. CD-uppsats. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds Universitet.
- Forsblad, Dag. 2003. Rapport över arkeologisk förundersökning 2003. V. Klagstorp 11:38-11:42 och 11:44-11:59. V. Klagstorp sn, Malmö stad, Skåne. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Frejd, Joakim. 2003. Rapport över arkeologisk utredning. Västra Klagstorp 11:38-11:42 och 11:44-11:59. Västra Klagstorps socken, Malmö stad. MK 93. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Friman, Bo. 2006. Arkeologisk slutundersökning. Palissad från neolitikum. V. Klagstorp 11:38–11 och 11:44–11:59. Malmö Kulturmiljö, Enheten för arkeologi. Rapport 2006:021.
- Grehn, Fredrik. 2006. Veckorapport nr. 6 [2006-12-08], Norra Hyllievång, Hyllie 155:91, 165:61, MK 350. Arkivhandling, Malmö Kulturmiljö.
- Gustafsson, Stefan; Linderholm, Johan & Viklund, Karin. 1999. Miljöarkeologisk rapport över analyser från Petersborg, område 6 inom Öresundsförbindelsen. Miljöarkeologiska laboratoriet, Arkeologiska institutionen, Umeå universitet.
- Hatting, Tove. 1997. Rapport över hundben påträffade i anläggning 6, MHM 8540. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Hägerman, Britt-Marie. 1999. Svågertorp 8A. En osteologisk analys av benmaterialet från en förhistorisk boplat. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Högberg, Anders. 1999b. Beskrivning av lösfyndssamling från Bunkeflo 9:4, Bunkeflo sn. Fornlämningsnummer RAÄ 20, Bunkeflo sn. Arkivhandling, Malmö Kulturmiljö.
- Högberg, Anders. 1999c. Rapport över arkeologisk utredning. Skånegården, Bunkeflo 9:4, Bunkeflo sn, Malmö stad, Skåne län. Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö.

- Kishonti, Ingela. 2004. Rapport över arkeologisk utredning av Bunkeflostrand 15:1, Bunkeflo sn, Malmö stad, Skåne län. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Kishonti, Ingela. 2006b. Veckorapport nr. 2 [2006-10-23], Bunkeflostrand 15:1, MK 352. Arkivhandling, Malmö Kulturmiljö.
- Kishonti, Ingela. 2006c. Veckorapport nr. 4 [2006-11-20], Bunkeflostrand 15:1, MK 352. Arkivhandling, Malmö Kulturmiljö.
- Kishonti, Ingela. 2006d. Veckorapport nr. 5 [2006-12-06], Bunkeflostrand 15:1, MK 352. Arkivhandling, Malmö Kulturmiljö.
- Kling, Jörgen. 1983. Senneolitiska gravar i Malmöområdet. C-uppsats i arkeologi. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Linderholm, Johan. 2001. Miljöarkeologiska markundersökningar (för- och slutundersökningar) inom Citytunnelprojektet. Rapport. Miljöarkeologiska laboratoriet, Umeå universitet.
- Magnusson, Björn. 1989. Teknologi, ideologi och samhällsförändring. Iakttagelser gjorda på det skånska kopparflatskematerialet. Seminarieuppsats AK004. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Marseen, Oscar. 1955-07-04. Ringgrav. Revsnæs hovedgård, matrikel nr. 1 v. Komdrup s. Hellum h. Aalborg amt. Nationalmuseet journalnummer 728/56.
- Nilsson, Björn. 1996. Om det som binder samman. Utgångspunkter för en attitydskapande miljöarkeologi. D-uppsats, VT 1996. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Nørkjær Johannsen, Niels. 2003. Ørvadgård - FHM 4122. Beretning for de arkæologiske undersøgelser 2001–2003. Stednr.: 15.06.01, Sb. nr.: 12.
- Ramsey, Christopher Bronk. 2005. OxCal v3.10.
- Regnell, Mats. 2000. Studier kring havsytteförändringar i samband med Öresunds-förbindelseprojektet. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar i Malmöhus län 1985–86.
- Samuelsson, Bengt-Åke. 1989. Rapport. Arkeologisk huvudundersökning 1985–87. Kv. Bronsdolken 7, Lockarp sn, RAÄ 64, Malmö kn, M-län, Sk. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Sarnäs, Per. 1999. Rapport. Skånegården, VA. Antikvarisk kontroll. Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Skoglund, Peter. 1996. Elden som metafor. Bronsgjutning, brandgravskick och skärvsten i bronsålderns tankevärld. C-uppsats. Arkeologiska institutionen, Uppsala Universitet.
- Snowball, Ian. 1995. Mineral Magnetic Analysis of Sample A21 Oxie. Rapport. Lund: Kvartärgeologiska institutionen.
- Svensson, Håkan. 1995. Stensträngar med sättningar. En studie av gravar som ingår i stensträngar. D-uppsats i arkeologi HT 1995. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Svensson, Mac & Säfvestad, Ulf. 1993. Rapport över arkeologisk utredning steg 1. Öresundsförbindelsen. Yttre Ringvägen mellan Kontinentalbanan och kommungränsen mot Burlöv, Lockarp m.fl. sn. M-län, Sk. MHM:7809. S07:041 m.fl. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Sällryd, Jenny. 2001. Bunkeflo 9:4. Rapport över en arkeologisk utredning. MK 21. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Thörn, Raimond. 1992b. Rapport över arkeologisk slutundersökning 1992 på Ängslätt Syd (Vintrie 21:2 m.fl.). Bunkeflo sn, RAÄ 23, MHM 7376. Arkivrapport, Malmö Kulturmiljö.
- Thörn, Raimond. 1993. Eldstadssystem: Fysiska spår av bronsålderskult. Ett försök att spåra kultplatser och kulturinflenser. C-uppsats i arkeologi. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Vebæk, Christen Leif. 1969-01-25. Stenmonument Revsnæs. Sb. 8, Komdrup s., Hellum h., Ålborg a. 1960. Nationalmuseet journalnummer 728/56.
- Vretemark, Maria. 1983. Jakt med dresserad rovfågel i Sverige under yngre järnålder. Uppsats i arkeologi vid Stockholms universitet.
- Ängströmlaboratoriet. Uppsala Universitet. 2006-04-26. Resultat av ¹⁴C datering av makrofossil och träkol från Limhamn - Kalkbrottsgratan (MK 300).

Internet

- Dunragit. 2001.
<http://orgs.man.ac.uk/research/dunragit/> [2001]
- Dunragit. 2006.
<http://orgs.man.ac.uk/research/dunragit/> [2006-12-01]
- Encyclopædia Britannica Online. 2001a. Ritual.
<http://search.eb.com/bol/topic?eu=117412&sctn=1&pm=1> [2001].
- Encyclopædia Britannica Online. 2001b. Émile Durkheim.
http://search.eb.com/bol/topic?artcl=31581&seq_nbr=1&page=n&isctn=3&pm=1 [2001].
- Encyclopædia Britannica Online. 2001c. Worship.
<http://search.eb.com/bol/topic?eu=117411&sctn=9&pm=1> [2001].
- Encyclopædia Britannica Online. 2001d. Religious symbolism and iconography.
<http://search.eb.com/bol/topic?eu=117398&sctn=9&pm=1> [2001].
- Encyclopædia Britannica Online. 2001e. Nature worship.
<http://search.eb.com/bol/topic?eu=117382&sctn=24&pm=1> [2001].
- Freer, I. R. & L. J. Myatt. 1982. "The multiple stone rows of Caithness & Sutherland. 2. Their description." *Caithness Field Club Bulletin* 1982 - April.
http://www.caithness.org/caithnessfieldclub/bulletins/1982/april/multiple_stone_rows.htm
- Historic Scotland. 2006.
http://www.historic-scotland.gov.uk/index/archaeology/archaeology_methodology_wwd_carbondatingsearch/furtherreading/radiocarbonerrors.htm [2006-01-17]
- Philosophenlexikon. 2005. Antoine Louis Claude Destutt de Tracy.
<http://www.philosophenlexikon.de/destutt.htm> [2005-02-01].

Personliga kommentarer

- AMS Dating Centre. E-post: 2004-03-19.
- Bradley, Richard. E-post: 2001-05-11.
- Brink, Kristian. E-post: 2001-09-11, 2007-01-30 & 2007-02-22.
- Freudenberg, Mechtild. E-post: 2005-03-14 & 15, 2005-09-20; Brev: 2005-03-15.
- Giersing, Tom. Brev: 2001-04-04.
- Larsson, Lars. E-post: 2005-04-18.
- Regnell, Mats. E-post: 2001-04.

Rapporter utgivna inom projektet Öresundsförbindelsen

RAPPORT NR 6

Chatarina Ödman (red.).1995
Öresundsförbindelsen. Rapport över arkeologiska förundersökningar

RAPPORT NR 7

Ingmar Billberg & Björn Magnusson Staaf (red.). 1999
Öresundsförbindelsen II. Rapport över arkeologiska förundersökningar

RAPPORT NR 8

Esbjörn Jonsson. 2005
Öresundsförbindelsen. Skjutbanorna 1A

RAPPORT NR 9

Per Sarnäs & Jenny Nord Paulsson. 2002
Öresundsförbindelsen. Skjutbanorna 1B & Elinelund 2A–B

RAPPORT NR 10

Jan Öjjeberg. 2004
Öresundsförbindelsen. Vintriehemmet 3A–B

RAPPORT NR 11

Lars-Erik Persson & Joakim Frejd. 2002
Öresundsförbindelsen. Vintrie 4B & Naffentorp 5B

RAPPORT NR 12

Mona Olsson, Johan Ingwald & Tove Paulsson Holmberg. 2006
Öresundsförbindelsen. Naffentorp 5A

RAPPORT NR 13

Anette Rosberg & Eva Lindhé. 2001
Öresundsförbindelsen. Svågertorp 8A

RAPPORT NR 14

v. Attila Rostoványi & Susan Hydén. 2002
Öresundsförbindelsen. Svågertorp 8B–C

RAPPORT NR 15

Suzanne Siech & Åsa Berggren. 2002
Öresundsförbindelsen. Petersborg 6

RAPPORT NR 16

Gun-Britt Rudin & Kristian Brink. 2002
Öresundsförbindelsen. Lockarp 7A

RAPPORT NR 17

Laila Eliasson & Ingela Kishonti. 2003
Öresundsförbindelsen. Lockarp 7B

RAPPORT NR 18

Jenny Nord & Anette Sarnäs. 2005
Öresundsförbindelsen. Lockarp 7D–E

RAPPORT NR 19

Anette Rosberg & Tony Engström. 2006
Öresundsförbindelsen. Lockarp 7H & Bageritomten

RAPPORT NR 20

Lars Jönsson & Karin Lövgren. 2003
Öresundsförbindelsen. Fosie 9A–B

RAPPORT NR 21

Lars Jönsson & Jan Kockum. 2004
Öresundsförbindelsen. Fosie by 10

RAPPORT NR 22

Claes Hadevik & Kristina Gidlöf. 2003
Öresundsförbindelsen. Fosie 11A–D

RAPPORT NR 23 & 24

Berit Björhem, Martin Carlsson & Bengt Svahn. 2005
Öresundsförbindelsen. Fredriksberg 13A–D

RAPPORT NR 25

Karin Tennander. 2005
Öresundsförbindelsen. Fredriksberg 13E–F

RAPPORT NR 26

Hans Ekerow & Johan Ingwald. 2002
Öresundsförbindelsen. Robotskjutfältet 14 A–B

RAPPORT NR 27

Olle Heimer. 2006
Öresundsförbindelsen. Södra Sallerup 15B, D–E

RAPPORT NR 28

Mia Winkler. 2004
Öresundsförbindelsen. Södra Sallerup 15C & A

RAPPORT NR 29

Ingela Kishonti. 2006
Öresundsförbindelsen. Södra Sallerup 15H

RAPPORT NR 30

Anette Nilsson & Anna Onsten Molander. 2004
Öresundsförbindelsen. Södra Sallerup 15F–I

RAPPORT NR 31 & 32

Fredrik Grehn & Anders Högberg. 2007
Öresundsförbindelsen. Tullstorp 16 & Fortuna 17A & B

RAPPORT NR 33

Fredrik Grehn. 2004
Öresundsförbindelsen. Västergård 18A–B

RAPPORT NR 34

Morten Steineke, Anna Ekenberg, Krister Hansson & Patric Ifverson. 2005
Öresundsförbindelsen. Sunnanå 19A–F

RAPPORT NR 35
Bo Friman. 2005
Öresundsförbindelsen. Burlöv 20A–B

RAPPORT NR 36
Åsa Berggren & Ulf Celin. 2004
Öresundsförbindelsen. Burlöv 20C

RAPPORT NR 37
Anders Högberg. 2001
Öresundsförbindelsen. Flinta under yngre bronsålder och äldre järnålder

Malmöfynd

MALMÖFYND 1
Kompanihuset i Malmö. Byggnadsarkeologiska studier av ett senmedeltida hus
Sven Rosborn. 1973

MALMÖFYND 2
En långdös vid Hindby mosse, Malmö
Göran Burenhult. 1973

MALMÖFYND 3
Gravfältet vid Kastanjegården
Göran Winge. 1976

MALMÖFYND 4
Segebro. En tidigatlantisk boplatz vid Sege ås mynning
Lars Larsson. 1982

MALMÖFYND 5
Fosie IV. Byggnadstradition och bosättningsmönster under senneolitikum
Nils Björhem & Ulf Säfvestad. 1989

MALMÖFYND 6
Fosie IV. Bebyggelse under brons- och järnålder
Nils Björhem & Ulf Säfvestad. 1993

MALMÖFYND 7
Kristineberg. En gravplats under 4 500 år
Elisabeth Rudebeck & Chatarina Ödman 2000

MALMÖFYND 8
Öresundsförbindelsen & arkeologin. Långhuslandskapet. En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder
Nils Björhem & Björn Magnusson Staaf. 2006

MALMÖFYND 9
Öresundsförbindelsen & arkeologin. Djur och människor längs vägen
Lena Nilsson. 2006

MALMÖFYND 10
Öresundsförbindelsen & arkeologin. Det funktionella landskapet. Naturvetenskapliga analyser ur ett arkeologiskt perspektiv
Laila Eliasson & Ingela Kishonti. 2007

MALMÖFYND 11
Öresundsförbindelsen & arkeologin. Stenålderslandskapet. Inte bara jägare och bönder
v. Attila Rostoványi. 2007

MALMÖFYND 12
Öresundsförbindelsen & arkeologin. Det ideologiska landskapet
Raimond Thörn. 2007

MALMÖFYND 17
Till och från ett kärr. Den arkeologiska undersökningen av Hindbygården
Åsa Berggren. 2007